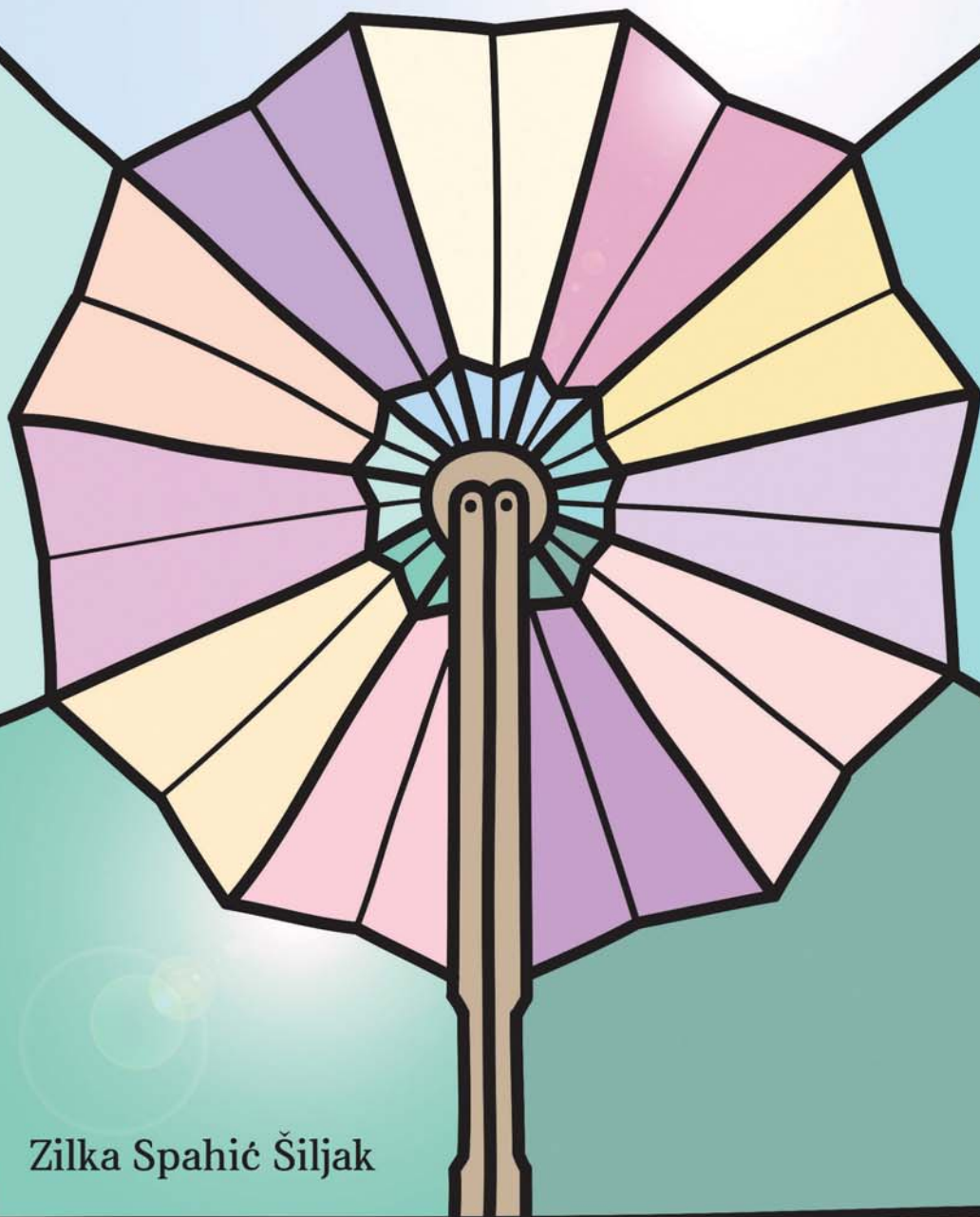

SJAJ LJUDSKOSTI

*životne priče mirotvorki
u Bosni i Hercegovini*

Zilka Spahić Šiljak

Knjiga (drugo izdanje):

Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini

Autorica	Zilka Spahić Šiljak
Izdavač	TPO Fondacija Sarajevo
Recenzentice	Prof. emerita Svenka Savić Prof. dr. Svetlana Slapšak Mr. sci. Nejra Nuna Čengić
Lektorica	Sandra Zlotrg
Korektura	Aida Spahić
DTP	Sanja Vrzić
Štamparija Tiraž	Dobra knjiga Sarajevo 500 primjeraka
	Sarajevo, 2015.

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

364.4-055.2:929(497.6)

SPAHIĆ Šiljak, Zilka

Sjaj ljudskosti : životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini / Zilka Spahić Šiljak. - Sarajevo : Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija, TPO, 2013. - 328 str. : ilustr. ; 24 cm

O autorici: str. 328. - Bibliografija: str. 317-327.

ISBN 978-9958-9990-5-5

I. Šiljak, Zilka Spahić vidi Spahić Šiljak, Zilka

COBISS.BH-ID 20794118

Sva mišljenja i stavovi izneseni u ovoj knjizi ne odražavaju nužno zvanične stavove UN Women.

Zilka Spahić Šiljak

SJAJ LJUDSKOSTI
životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini

TPO FONDACIJA - Sarajevo

Sarajevo, 2015.

© TPO FONDACIJA - Sarajevo

SADRŽAJ

7	Zahvale
9	Uvod
29	Priča 1. Sabiha Husić
57	Priča 2. Danka Zelić
83	Priča 3. Jadranka Miličević
109	Priča 4. Lidija Živanović
135	Priča 5. Nada Golubović
161	Priča 6. Stanojka Cana Tešić
189	Priča 7. Besima Borić
215	Priča 8. Rahela Džidić
241	Priča 9. Amra Pandžo
267	Priča 10. Radmila Žigić
291	Priča 11. Jasminka Rebac
317	Summary
319	Bibliografija

Knjigu posvećujem svim mirotvorkama Bosne i Hercegovine

*Rođen/a si s potencijalom
Rođen/a si s dobrotom i povjerenjem
Rođen/a si s idealima i snovima
Rođen/a si s dostojanstvom
Rođen/a si s krilima
Nisi stvoren/a da puziš, stoga nemoj
Imaš krila
Nauči da ih koristiš i poleti.*

(Rumi)

ZAHVALE

Radeći na ovoj knjizi imala sam priliku slušati izvanredne priče bosanskohercegovačkih žena o njihovim putevima mira, o ljudskosti koja nadilazi sve poteškoće jer želi svojim svjetlom dotaknuti drugo ljudsko biće, o uspjesima i razočarenjima, o preprekama i načinima kako ih prevazići, o moralnim dilemama i izborima. Iz njihovih dugogodišnjih mirovnih putešestvija naučila sam mnogo i vjerujem da će ove životne priče biti podsticaj novim generacijama da pronađu motivaciju i inspiraciju da djeluju, da ne odustaju i da vjeruju kako je moguće napraviti promjene, samo ako je čovjek dovoljno hrabar da se pokrene.

Mirotvorke u ovoj knjizi su bile hrabre, ali su imale i viziju o tome kako u jednom kompleksnom poratnom, podijeljenom i osiromašenom društvu ponovno izgraditi veze među prijateljima i komšijama, ali i uspostaviti nove zarad mira i pomirenja. Pokrenule su mnoge ljude na staze izgradnje mira, jer su željele donijeti osmijeh i olakšanje povratnicima, ženama i djeci koji su pretrpjeli različite vrste nasilja u ratu, i druge oblike nasilja nakon rata, omogućiti političko i ekonomsko osnaživanje žena i mladih te uspostaviti sistemski rješenja rodne ravnopravnosti kroz zakone, politike i mehanizme u državnim institucijama.

Zahvaljujući svesrdnoj pomoći UN Women, kancelariji u Sarajevu koja je podržala projekat “Žene i izgradnja mira i pomirenja u BiH”, bila sam u mogućnosti zabilježiti jedanaest životnih priča i dati svoj doprinos ženskoj historiji koja će, nadam se, s ovom knjigom biti barem malo bogatija.

Na istraživanju sam zajedno radila sa svojim saradnicama Aidom Spahić, Elmajom Bavčić, Sedžidom Hadžić i Natalijom Petrič koje su pomagale u intervjuima i djelimično u preliminarnim analizama nekoliko transkripata, na čemu sam im od srca zahvalna. Najveći teret je svakako bio na kolegici Aidi Spahić koja je do kraja projekta radila sa mnom na prijevodima pojedinih dijelova transkripta na engleski i prijevodu dijelova knjige na bosanski jezik. Također zahvaljujem Sandri Zlotrg na lekturi knjige. Još jedna osoba kojoj dugujem veliku zahvalnost je Julianne Funk, Amerikanka koja dobro govori bosanski jezik i koja mi je pomogla u uređenju engleske verzije knjige i tehničkom ujednačavanju referenci i navoda.

Tokom svog boravka na Univerzitetu Harvard radila sam na engleskoj verziji knjige i zahvaljujući kolegicama na Women's Studies in Religion Program, prije svega Ann Braude, Judith Casslbery, Christine Bloomer, Lory Pearson, Gemma Betros, Hauwa Ibrahim, Amanda Izzo, Lihi Ben

SJAJ LJUDSKOSTI

Shitrit, Jacquelin Williamson, Bracke Sarah, Hsiao-wen Cheng, dobila sam vrlo korisne sugestije i prijedloge da unaprijedim rukopis i učinim ga što prijemčivijim za širu javnost.

Koristim priliku da zahvalim i recenzenticama knjige, profesorici emeriti Svenki Savić, profesorici Svetalni Slapšak i magistrici Nejri Nuni Čengić, što su prepoznale važnost i vrijednost ovih priča i odvojile vremena da napišu recenzije. Također zahvaljujem Sanji Vrzić koja je dizajnirala i pripremila knjigu za štampu. Hvala i Imrani Kapetanović koja je uradila izvanredne fotografije za naslovnicu svake priče.

Kao i uvijek, posebno zahvaljujem svojoj porodici što su imali strpljenja, razumijevanja, ljubavi i vjere da moj rad ima smisla i da trebam istrajati, jer je važno bilježiti svjedočanstva jednog vremena.

Na kraju, hvala svim mirotvorkama u ovoj knjizi što su mi povjerile u amanet svoje priče da ih interpretiram i predstavim široj javnosti.

UVOD

” *Ljudi su poput vitraža. Svjetlucaju i sjaje kada ima sunca, ali kada je mračno, njihova prava ljepota vidljiva je tek ako imaju unutrašnje svjetlo. (Elizabeth Kübler-Ross)*

U tvom srcu nalazi se lampa. Spremna čeka da je upališ. U tvojoj duši je praznina, čeka da je popuniš. Osjećaš to, zar ne? (Rumi)

Istinska ljudskost počiva u srcima ljudi, i ponekad je dovoljno snažna da pokaže svoju snagu i ljepotu i onda kada zavlada tama i strah. Hrabri ljudi opiru se silama koje žele ugaziti to svjetlo ljudskosti. Oni/e nas podsjećaju na važnost i svetost života. Neke žene u Bosni i Hercegovini očuvale su svjetlo svoje ljudskosti usred ogromnog razaranja i beznađa rata. Nikome nisu dozvolile da ih pokoleba, nadajući se da će dobro prevladati, pružajući tako priliku skrivenom i zaboravljenom svjetlu u drugim ljudima da ponovno zasja. Ove su se žene usudile sanjati o životu van nametnutih granica nasilja i straha. Hvatajući se u koštac s izazovom nepoznatog, njihova “moralna imaginacija” bila je dovoljno snažna da obuhvati kompleksnost okolnosti u kojima su živjele i porodi nove mogućnosti.¹ Znale su da, kada osoba dosegne svoje limite, “samo se dvije stvari mogu desiti – imat će čvrsto tlo pod nogama ili će naučiti da leti.”²

Životne priče ovih žena otkrivaju snagu ljudskosti koju napaja vjera u dobrotu, u ljubav, u Boga. Ljudskost je konceptualan termin u mnogim istraživanjima³ gdje ispitanici/e reflektiraju svoje svjetlo, ali i iscjeljuju, povezuju i humaniziraju druge. Isto to su učinile i bosanskohercegovačke žene svjetlom svoje ljudskosti, vjerujući da su svi ljudi ogledala u kojima se ogleda njihova ljudskost. Tako su donosile odluke u ključnim trenucima svojih života kako bi zaštitile susjede, prijatelj(ic)e i sugrađan(k)e. Njihov *weltanschauung*⁴ bio je poboljšati kvalitet života bar u datom trenutku, kako kao što George Eliot kaže opisujući smisao života: “Zbog čega živimo ako ne da učinimo život manje teškim jedni drugima?”⁵ Trudile su se dati glas onima koji ga nisu imali, pomoći onima koji to trebaju, promovirati ljudska prava, zalagati se za dijalog i mir, i, prije svega, ponuditi “sigurno mjesto”⁶ gdje će svako moći ispričati svoju priču i prebroditi svoje traume. Ove žene su inspirirale druge ljude da im se pridruže na putu mira, iako su zapostavljene u medijima, kao i u političkom, nacionalnom i vjerskom diskursu. Njihove priče treba ispričati kako bi nas podsjećale na ono što zaboravljamo na vlastitim životnim putevima – putevima postajanja čovjekom.

Priče su važan dio naših života i mogu predstavljati bitnu i snažnu motivaciju da nešto učinimo. Mogu pokrenuti naša osjećanja, naša srca i ohrabriti nas da napravimo herojska djela. Svi imamo priču, samo što je neki/e znaju bolje ispričati nego drugi/e. Neke mirotvorke u ovoj knjizi su na početku intervjua očekivale da im postavimo pitanja, govoreći: “Nećete me ništa pitati, a očekujete da vam ispričam priču o svom životu?” Na potvrđan odgovor bi obično kazale: “Ah, šta bih vam mogla ispričati”⁷ ili “Nemam baš mnogo toga zanimljivog da vam ispričam”, nakon čega bi započele svoje priče koje su bile itekako zanimljive i koje bi mogle ispuniti stranice nekoliko knjiga.

Lične priče su bitne jer nam govore, kako Marshall Gantz kaže, o “putevima učenja kako postati potpuni čovjek i osoba od povjerenja.”⁸ Ovi putevi zahtijevaju snagu, posvećenost, znatiželju, strast, strategiju za iznalaženje rješenja u poteškoćama, te donošenje ispravnih odluka. Gantz dalje kaže: “Možemo inspirirati druge kada dijelimo vlastite pouke. Jer priče nam dozvoljavaju da izrazimo vrijednosti ne kao apstraktne principe, nego kao proživljena iskustva. One imaju snagu da dirnu (u srce).”⁹ Ove priče bosanskohercegovačkih žena će, nadamo se, dirnuti čitatelje/ice da promisle o vlastitim životnim putevima, pomoći im da donesu odluke koje će dopustiti tom svjetlu ljudskosti, koje je često silom prigušeno ili potisnuto životnim problemima, da zasja.

Zašto ova knjiga?

Život u bh. poslijeratnoj stvarnosti u posljednje dvije decenije lično me je, ali i akademski, motivirao da ispričam drugačiju priču o svojoj zemlji, priču koja će govoriti o humanosti, herojstvu, suosjećanju, prijateljstvu, poštovanju, miru i pomirenju. U centru pažnje medija u BiH uglavnom su zločini počinjeni u prošlosti i suđenja koja se trenutno odvijaju. Obje stvari su bitne, ali se ljudi susreću i s drugim problemima, i zato im je potrebno ohrabrenje kako bi ponovno izgradili svoje živote. Depresivni medijski izvještaji svakodnevnog života u BiH koji se koncentriraju na korupciju, nacionalne tenzije i etnonacionalističku retoriku ne pružaju nikakvu nadu, i usto u drugi plan stavljaju napredak i pozitivne pomake u izgradnji mira i suživota na terenu. Kroz priče mirotvorki u ovoj knjizi želim ispričati svima u BiH ali i u svijetu kako ovdje postoji vjera u mir i suživot,¹⁰ iako se ona dovoljno ne predstavlja kao važna vijest u poređenju s drugima, koje imaju prioritete.

Knjiga može koristiti nastavnicima/ama i studenti(ca)ma na univerzitetima, posebno u oblastima mirovnih studija, historije, antropologije,

etnografije, sociologije, politologije te rodnih i religijskih studija. Svrha ove knjige je, između ostalog, pomoći inicijativama za izgradnju mira u BiH, ali i širom svijeta, te: promovirati mirovno i političko liderstvo žena; pokazati novim generacijama kako da njeguju i zadrže svoju ljudskost, suosjećanje i poštovanje prema drugima, te kako da zaštite druge; ponuditi priče žena kao sredstvo za obrazovanje o miru i osnaživanju na lokalnom i globalnom nivou; istaknuti kako sjaj ljudskosti nadilazi sve identitete i barijere, upravo onako kako su to pokazale mirotvorke u ovoj knjizi; podsjetiti nas kako unutrašnji glas može osnažiti osobu da pokrene određene promjene čak i u teškim vremenima rata i razaranja.

Na početku istraživanja o životima lokalnih mirotvorki u BiH imala sam četiri cilja: 1) pokazati kako je moralna imaginacija djelovala u životima žena na njihovom mirovnom putu; 2) kakvu ulogu je religija imala u izgradnji mira i u životima mirotvorki uzimajući u obzir posvemašnju desekularizaciju u BiH krajem osamdesetih; 3) pronaći dio socijalne historije BiH, te njegovu dinamiku, vrijednosti i norme, kroz priče ovih žena; te 4) otkriti i učiniti svjetlo ljudskosti bosanskih mirotvorki dostupnim novim generacijama. Osim ovih općih ciljeva, postoje i neki specifičniji razlozi koji su me motivirali da uradim ovo istraživanje:

Prvi je razlog što priče žena i njihovi uspjesi nisu zabilježeni, osim u fragmentima i, kao što jedna Bosanka objašnjava u drugom istraživanju, što: “diskontinuirano pamćenje i ignoriranje žena koje su činile herojska djela u historiji dovode žene u poziciju sa kojih se stalno moraju boriti za iste stvari.”¹¹ Pošto ne želim da žene u BiH budu zaboravljene ili zapostavljene, odlučila sam zabilježiti njihove životne priče, nade i stremljenja, moralne dvojbe, ali i vjeru da se mnogo toga može postići samo ako osoba ima viziju i uvjerenja da se može mijenjati stvari. Žene nemaju vremena bilježiti svoja postignuća, jer je za većinu njih građenje veza među ljudima, vraćanje dostojanstva i pružanje podrške bitnije od same vidljivosti onoga što rade. Kada ih neko upita da li žele jednoga dana dokumentirati svoje mnogobrojne uspjehe, najčešće kažu: “Imamo puno posla i bit će vremena da ispričamo svoje priče... Jednog dana ću napisati knjigu o tome... ili memoare... Kad odem u penziju, imat ću vremena da pišem o tome...” Veoma je važno zabilježiti ono što se radi jer je zapisano najbolja garancija da se sjećamo važnih postignuća i uspomena na istinsku ljudskost. Kako je Virginia Woolf jednom napisala: “Ništa se ustvari nije ni dogodilo dok ne bude zapisano.”¹²

Dosad je vrlo malo rečeno o aktivnostima na kojima rade žene u lokalnim zajednicama. Uspjela sam pronaći neke izvještaje i nekoliko studija o radu pojedinih nevladinih organizacija.¹³ Jedine osobne svjedočbe Bosanki koje su pružale otpor ratu i etničkim podjelama mogu se pronaći u

djelu "Ovo nije naš rat", ambasadorice Swanee Hunt. Ova knjiga je svojevrsni nastavak onoga što je ambasadorica Hunt uradila, ali s mnogo opsežnijim i fokusiranijim sadržajem na mirovni aktivizam i liderstvo žena u posljednje dvije dekade.¹⁴ Svetlana Broz je napravila zbirku pojedinačnih svjedočenja i žena i muškaraca, pod naslovom "Dobri ljudi u vremenu zla", ali ona govori više o individualnim djelima građanske hrabrosti, a ne cjelovitim životnim pričama tih osoba.¹⁵ Ja sam željela ići korak dalje i prikazati priče žena koje su radile na izgradnji mira bez prekida, ne samo tokom i odmah nakon rata, nego i dan-danas. One su vremenom postale istaknute mirotvorke u svojim zajednicama. Njihove priče ne govore samo o otporu i hrabrosti, nego i o ustrajnosti, posvećenosti, viziji i liderstvu na mirovnom putu.

Mnogi kritiziraju rad ženskih nevladinih organizacija, kazujući kako je apolitičan i distanciran od feminizma. U prvim poslijeratnim godinama, kao što Elissa Helms primjećuje u svom istraživanju, one su se koncentrirale na humanitarne aktivnosti pružajući psihosocijalnu podršku i zagovarajući pomirenje, pritom se ne izjašnjavajući kao feministice i bez nastojana da pošalju neku političku poruku.¹⁶ Činjenica je da većina žena tada nije znala ništa o feminizmu. Vremenom su, međutim, mnoge od njih javno prihvatile ovaj identitet, kao što je slučaj s velikim brojem mirotvorki u ovoj knjizi. Radile su naporno da osnaže žene u politici i javnom životu. Zapravo, kako jedno drugo istraživanje pokazuje, "njihovi feministički identiteti prvo su se javili kroz edukaciju koja je direktno povezana sa aktivizmom".¹⁷ Kako su u potpunosti bile ovisne o stranim donatorima, koji u principu nisu podržavali eksplicitno feminističke programe, i kako su od države morale osigurati jedan dio sredstava (jedan od uvjeta da se dobiju strane donacije od pojedinih donatora), ženske su organizacije izbjegavale feminističku identifikaciju u javnosti. Distanciranje od tog identiteta omogućilo im je također i lakši pristup ženama koje su u bh. patrijarhalnom društvu trebale njihovu pomoć. U tom se kontekstu feminizam vidi kao problematičan diskurs ili identitet s kojim većina ne želi biti povezana.

S druge strane, žene najčešće rade na izgradnji mira na lokalnom nivou, dok muškarci vode pregovore o tome na višim nivoima odlučivanja. Žene su najčešće ključni faktori i akterke mira u svojim lokalnim zajednicama, kao što navodi Elisabeth Porter¹⁸ i što ambasadorica Swanee Hunt u svom istraživanju potvrđuje.¹⁹ Uprkos angažiranosti, za njih nema mjesta za stolovima gdje se donose odluke²⁰ te ostaju na marginama u javnom životu i politici.²¹ Ipak, kao što Svetlana Slapšak ističe, zbog takve, marginalne uloge u društvu i politici, spremnije su da komuniciraju, mire, pomažu i grade mreže podrške.²² Muškarci su u mirovnom aktivizmu, uglavnom, uključeni na višim nivoima vlasti, gdje su vidljiviji, priznatiji i nagrađivaniji za svojo

posao. Ta povezanost s mjestima moći u mirovnom aktivizmu slična je njihovoj poveznosti u drugim poljima javnog djelovanja. Mnoge žene se bore za mir i ponovnu uspostavu odnosa među ljudima, ali su neke odlučne dijeliti moć i odgovornost za odluke koje se tiču života i žena i muškaraca, zajedno. Sva socijalna pitanja u isto su vrijeme i pitanja žena, tvrde one.

Treći razlog je činjenica da je sama naracija i slušanje priča žena politički čin.²³ Priče žena bitne su za kreiranje ženske historije i otkrivanje socijalne, političke i kulturne dinamike u BiH, kao i u regionu Balkana, kako u socijalističkom tako i u postsocijalističkom kontekstu. Ove priče nisu samo lične ispovijesti, one smještaju žene u kontekst određenog društva i vremena. Žene u ovoj knjizi donijele su bitne životne odluke koje su, kao što navodi Kathleen Barry, "pokrenule i pokreću osobe ne da prihvataju realnost, nego da djeluju i na taj način prenose realnost u kontekst svojih života".²⁴ Zbog toga je izuzetno važno pisati ženske biografije, kako bi se njihov rad pamtio – ne samo njihovi lični životi, nego i njihova hrabrost, kreativnost i herojstvo, koje nije poznato drugima.

Četvrti razlog je snaga ljudskosti ovih žena koja bi mogla probuditi nove generacije u BiH u zatvorenim i etnički homogeniziranim zajednicama. Mladi trebaju čuti ovakve priče o miru te naučiti da su možda upravo njihove prve komšije mirotvorci i mirotvorke. Rad ovih žena može poslužiti kao model i inspiracija za mlade da urade nešto po čemu će ih novi naraštaji pamtiti i nešto što će dati smisao njihovim životima.

Peti razlog je taj što žene imaju dar da kreiraju i grade mir i pomirenje kroz izgradnju lokalnih mreža kontakata i podrške, uspostavljajući vrlo snažne i ponekad neočekivane veze. Upravo su to žene u BiH i uradile za dobrobit svojih porodica i zajednica. Bile su odlučne ostaviti mir u nasljedstvo budućim generacijama jer vjeruju da svaka generacija treba ostaviti zalag za budućnost, a mir je najveće blago i zalag koji neko može ostaviti u amanet drugome.

Napore žena na putu izgradnje mira podržali su mnogi međunarodni donatori, među kojima je i organizacija UN Women (bivša organizacija UNIFEM), koja je u posljednjih dvanaest godina koristila Rezoluciju Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 1325 o ženama, miru i sigurnosti kao dodatni alat, uz postojeći pravni okvir za ljudska prava u BiH, kako bi pomogla ženama u smislu rodne ravnopravnosti, pravde i mira.

Odabir mirotvorki za intervju

Ovo istraživanje bavi se životima jedanaest žena, liderica i mirotvorki koje imaju različite etničke i religijske, ali i nereligijske identitete. One se izjašnjavaju kao Hrvatice, Bošnjakinje, Srkinje i Jevrejke. Većina njih deklarira svoje religijske identitete odnosno pripadnost katoličanstvu, islamu, pravoslavlju i judaizmu, a jedan dio njih se izjašnjava kao agnostkinje. Vrlo su aktivne u protekle dvije decenije na izgradnji mira i pomirenja u BiH. Proces odabira jedanaest mirotvorki među desetinama drugih koje aktivno djeluju u BiH nije bio nimalo jednostavan zadatak, ali sam u saradnji s asistenticama²⁵ na ovom istraživanju odlučila postaviti nekoliko važnih kriterija:

Prvi kriterij je bio prepoznatljivost u zajednici, što je omogućila "Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BiH"²⁶ kojom su obuhvaćeni ispitanici/e u petnaest gradova,²⁷ metodom slučajnog uzorka, kao i ispitanici/e koji su se odazvali na web anketu. Rezultati su pokazali da je samo 20 procenata ispitanika/ca upoznato s radom mirotvorki, ali je lista imena koju smo dobili poslužila kao polazna osnova za odabir. Baseline studija, dakako, nije mogla obuhvatiti sve mirotvorke u BiH, stoga sam kao drugi kriterij u obzir uzela obim rada po kojem su žene prepoznavane u svojim zajednicama, što je uključivalo širok spektar aktivnosti kao što su: rad na rješavanju konflikta, obrazovanju, humanitarni rad, zaštita od nasilja, psihosocijalni rad i liječenje trauma, mirovna istraživanja te aktivizam na polju ljudskih prava, u najširem smislu. To je bio razlog da uključimo i jednu mirotvorku koja nije spomenuta u Baseline studiji zbog njenog izvanrednog rada u gradu Mostaru (Priča 11.), a koji je prepoznat od strane mnogih aktivista i aktivistica civilnog društva. Treći kriterij je bio etnička i (ne)religijska pripadnost, jer je činjenica da su žene svih etničkih i (ne)religijskih pripadnosti uključene u mirotvorstvo, te da ljudskost nadilazi sve identitete i podjele. Četvrti kriterij je bio geografske prirode. Iako su neke žene iz Sarajeva i drugih gradova bile češće pominjane u Baseline studiji, nisam željela intervjuirati samo žene iz tih gradova. Cilj je bio uključiti mirotvorke iz različitih ali i manjih zajednica koje se susreću s drugačijim izazovima i problemima nego žene u većim urbanim centrima. Peti kriterij su bile liderske vještine. Svaka žena u ovoj knjizi posjeduje neke od vještina potrebnih za liderstvo, kao što ću objasniti u nastavku. Bilo je važno izabrati i promovirati one koje su prepoznate kao liderice u svojim zajednicama.

Žene koje su odabrane za intervju u ovoj knjizi dolaze iz šest bh. gradova: Sarajevo (Rahela Džidić, Jadranka Miličević, Besima Borić i Amra Pandžo), Banja Luka (Nada Golubović i Lidija Živanović), Zenica

(Sabiha Husić), Bosansko Grahovo (Danka Zelić), Bijeljina (Radmila Žigić), Bratunac (Stanojka Tešić) i Mostar (Jasna Rebac). Većina njih su aktivne u ženskim organizacijama, te su istaknute aktivistice na polju ljudskih prava.

Religija kao argument u izgradnji mira

Iako se cijela balkanska regija suočila s desekularizacijom²⁸ u javnom životu kasnih osamdesetih godina prošlog stoljeća, ženski mirovni aktivizam u postsocijalističkom i poslijeratnom kontekstu BiH nije bio zasnovan na religiji. Religija se, dakle, nije koristila kao argument za otvaranje dijaloga i razgovora²⁹ u prvim građanskim organizacijama.³⁰ Mirotvorstvo u BiH najčešće je zasnovano na etici brige, kao i feminističkoj etici pravde i suosjećanja, socijalističkoj etici jedinstva i jednakosti, kao i univerzalnim normama o ljudskim pravima integriranim u pravni sistem BiH kroz Katalog međunarodnih i evropskih normi i standarda ljudskih prava.³¹

Većina mirotvorki u ovoj knjizi istinski je religiozna. Međutim, njihovo djelovanje, pogotovo u prvim godinama nakon rata, nije bilo zasnovano na vjerskoj motivaciji. Religija je tek poslije stupila na scenu, ali tek kao jedan od mnogih jednako bitnih i relevantnih faktora u njihovim mirovnim aktivnostima. Neke su mirotvorke koristile religiju u psihosocijalnoj terapiji, dok su druge koristile etiku brige, solidarnosti i suosjećanja kako bi potakle na dijalog i susrete preko granica entiteta u BiH.³² Neke su koristile religijske argumente i objašnjenja kako bi pomogle ženama koje su preživjele silovanje ili su bile žrtve drugih oblika nasilja. Tako su, naprimjer, radile aktivistice u organizaciji "Medica" Zenica (Priča 1.). Neke od mirotvorki su koristile ličnu vjeru ali i religijske principe ljudskog dostojanstva, nediskriminacije i jednakosti pred Bogom u svojim programima obrazovanja za mir i inicijativama za razrješenje sukoba (Priča 2. i priča 9.).

Mnogo je razloga za isključivanje religijskih argumenata u mirotvornom radu sekularnih nevladinih organizacija u prvim poratnim godinama: općepoznata politizacija religije na Balkanu; umiješanost pojedinih religijskih poglavara u blagosiljanje ratnih zločinaca i/ili zataškavanju ratnih zločina; bliska saradnja etnonacionalnih političkih stranaka s vjerskim elitama i lokalnim crkvama i vjerskim zajednicama na ostvarenju zajedničkih ciljeva.³³

Iako mnogi građani i građanke izražavaju svoj vjerski identitet, nisu željeli koristiti religiju u mirovnim procesima upravo zbog problematičnih veza između državnih i vjerskih institucija.³⁴ Vjerske zajednice su bile zauzete svojim problemima da ponovno uspostave kontrolu nad uništenim i osiromašenim parohijama/župama/džematima, kao i da povrate svoju

imovinu nakon rata.³⁵ One nisu također bile pripremljene za rad na izgradnji mira niti su posjedovale kvalificirane ljudske resurse kako bi djelovale u tom smjeru. Vjerske vođe na vrhu Lederachove mirovne piramide³⁶ “su generalno zaključane na svojim pozicijama kada su u pitanju perspektive i pitanja koja imaju veze sa konfliktom. Oni su pod ogromnim pritiskom da zauzmu čvrst stav kada su u pitanju njihovi protivnici i njihova vlastita biračka tijela”.³⁷ Konačno, strani su donatori tražili partnerstvo među sekularnim organizacijama za ljudska prava, a ne među *faith-based* organizacijama ili vjerskim zajednicama. Ovo se, međutim, promijenilo nakon 2000. godine i takve organizacije počele su primati stranu pomoć za mirovne aktivnosti, primarno kroz Međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine.³⁸

Metodologija

U ovoj sam studiji koristila biografsku metodu zato što je ona veoma korisna za intervjuiranje osoba koje su proživjele traumatična iskustva, kao što su rat ili genocid,³⁹ za razumijevanje značaja koji osobe pridaju pričama koje pričaju⁴⁰ ili za opisivanje prekretnica zbog kojih neko odluči mijenjati sebe ili svoj svijet.⁴¹ Ovi trenuci ili epifanije često dolaze u kriznim vremenima “koji mijenjaju fundamentalno značenje i strukturu nečijeg života”.⁴² U slučaju ovih žena, mirotvorki u BiH, takvi trenuci su imali pozitivan rezultat i nisu promijenili tek njihove živote, nego živote mnogih koje su dirnule i inspirirale svjetlom svoje ljudskosti.

Neki znanstvenici i znanstvenice koriste životne priče i kao metod ali i kao finalni produkt,⁴³ dok drugi to vide kao biografsku metodu gdje je životna priča ustvari osnovni instrument. Iz životnih priča možemo saznati kako žene kreiraju i interpretiraju svoje životne okolnosti i događaje. Na taj način se vidi “potka života koja vrlo često isklizne neprimjetno kroz sito kvantitativnog istraživanja”.⁴⁴ Kroz njihovu naraciju možemo vidjeti kako stvaraju značenje i interpretiraju svoje živote ali i društvo u kojem žive,⁴⁵ kao i ono što ne izgovore ili ne imenuju – ono neizgovoreno.⁴⁶ Neke su žene pričale o ratu i ratnim zločinima vrlo precizno navodeći šta se dogodilo i ko je počinio određena djela, dok su druge uopćeno spominjale zločine i stradanja i tek se kroz širi kontekst može razumjeti šta se zapravo događalo u tim dijelovima BiH.

Biografsko istraživanje pruža nam mogućnost da “istražimo subjektivnost žene, gdje se upoznajemo sa njom kroz njena djela i njenu historiju”.⁴⁷ Bosanskohercegovačke mirotvorke u ovoj knjizi motivirane su etikom brige i suosjećanja, te dubokom vjerom u ljudskost, ali su odbile

ograničiti je na svoje privatne živote. Većina njih spominje porodicu kao bitnu osnovu ali i inspiraciju za rad i feminizam, dok to druge izostavljaju, namjerno navodeći činjenice koje nemaju veze s njihovim ličnim životima, naglašavajući uspjehe vezane tek za svoj javni život.

U pričama koje sam sakupila, koristila sam metodu biografske tematske analize⁴⁸ kroz tekstualnu mikroanalizu. Međutim, kako bi se sastavila monografija sa zanimljivim pričama koje otkrivaju postignuća svake od jedanaest mirotvorki (što je gore navedeno kao moj četvrti cilj), odlučila sam izabrati i analizirati nekoliko tema iz svakog intervjua, kako bih ispričala ove priče na način koji nije hronološki, nego koji naglašava njihove jedinstvene puteve na izgradnji mira. U ovakvoj formi publikacije nije bilo mjesta da se uključi lingvistička analiza i detaljni podaci iz tematske analize teksta intervjua, što će ostati za drugu vrstu analitičkog pristupa ovom materijalu.

Cjelokupni proces analize, pisanja i provjeravanja detalja i interpretacija bio je svojevrсна kombinacija insajderskog pogleda mirotvorki i analitičkih vještina istraživačice. U ovoj dijalektici bilo je važno provjeriti analizirana značenja i interpretacije s intervjuiranim ženama koje su odobrile finalni oblik ovih priča.⁴⁹ Također je bilo bitno zajedno odlučiti šta je ono što se treba uključiti u publikaciju, zbog toga što mnoge od njih još uvijek žive pod političkim pritiscima i što bi njihova sigurnost mogla biti ugrožena zbog javnog iznošenja nekih činjenica, imena ili stavova. U ovom procesu sam također naučila da, i kada neko lično intervjuiira osobu i uradi analizu transkripta intervjua, još uvijek postoji opasnost previše osobnog interpretiranja fenomena i događaja. U ovom slučaju su pojašnjenja i konsultacije bili ključni kako bi se izbjeglo pogrešno razumijevanje određenih dijelova priča.

Teorijski okvir

Teorijski okvir ove knjige počiva na etici brige i feminističkoj etici suosjećanja i pravde, teorijama mirotvorstva i feminističkog liderstva. Znanstvenici/e koji se bave etikom brige⁵⁰ opisuju žene kao ključne faktore mirotvorstva i liderice u svojim lokalnim zajednicama te kao aktivne zagovaračice mira. Međutim, oni idu dalje izvan rodni stereotipa i esencijalizama opisujući i žene i muškarce kao brižna bića, uz tvrdnju da žene nisu inherentno miroljubive – štaviše, mogu biti jednako ratnohuškački raspoložene kao i muškarci. Ipak, kako neka istraživanja i izvještaji govore, žene su više uključene u mirovni rad nego muškarci, posebno na lokalnom nivou.⁵¹ Elise Boulding nudi objašnjenje za ovo i kaže da zbog društvenih uloga koje žene preuzimaju, osjećaju se manje ograničene konvencionalnim

definicijama sigurnosti i vojne nužnosti. One imaju pristup lokalnom stanovništvu s kojim stvaraju mreže i otvaraju vrata za usvajanje novih vještina.⁵² Fiona Robinson⁵³ naglašava da osobina brižnosti nije isključivo ženska i, zajedno sa Nel Noddings,⁵⁴ tvrdi da bi se moglo postići značajno smanjenje siromaštva u svijetu kada bi žene, umjesto ponašanja u okviru tradicionalnog okvira fokusiranog na pravdu, koristile onaj koji se više zasniva na brizi. Majčinstvo je usko povezano s mirotvorstvom, ali kao što Sara Ruddick⁵⁵ upozorava, možemo ih dovesti u direktnu vezu jedino ako materinski način razmišljanja uključuje “racionaliziranu brigu”. To znači da je žena svjesna potreba drugih, te da posjeduje osobine zaštitnice i one koja pruža potporu. I žene i muškarci mogu imati materinsko razmišljanje u javnom životu ako su odlučni da ne riskiraju ulaganje u podizanje i odgajanje djece nauštrb uspjeha svojih nacija.

Feministička etika brige i učenje o pravdi⁵⁶ kazuju nam da su pravda i briga usko povezane i bitne za mir i sigurnost. “Jedan aspekt povezanosti feminizma i mira leži u tome da se prekine sa logikom dominacije”, kaže Elisabeth Porter.⁵⁷ Ona dodaje da se osobina suosjećanja, kao treći bitan element u postizanju mira, i za pojedinca/ku i za društvo sastoji od brige za drugoga, aktivnog slušanja i odgovora odnosno reakcije podrške.⁵⁸ Ona pokušava prevazići postojeće dihotomije između zagovarača pravde i suosjećanja, ali, kao što navodi: “nije samo briga ono što omogućava odgovornost suosjećanja, nego i spoj potrebe za suosjećajnošću sa potragom za pravdom, jednakošću i pravima. To je ono što nam daje najbolju šansu da se bavimo stvarnim potrebama ljudi.”⁵⁹

Mirotvorke u ovoj knjizi pokazale su i naglasile suosjećanje kao bitan dio svoje etike brige i pravde, a neke od njih su i esencijalizirale žene iz BiH kao posebna ljudska bića sposobna da prevaziđu i najveće barijere i ostanu jake te sačuvaju integritet za dobrobit svoje porodice i zajednice. Međutim, većina vjeruje da žene ipak nisu inherentno miroljubive, nego da ih njihove društveno konstruirane uloge čine više orijentiranim ka miru. Kada bi žene imale istu moć kao muškarci, tek bi se tada moglo znati da li su one istinski bolje mirotvorke od muškaraca.

Nasuprot teorijama o “velikim ljudima” koje stavljaju naglasak na karizmatične lidere s urođenim liderskim osobinama, neki znanstvenici i znanstvenice bavile su se ženskim i feminističkim načinima liderstva. Bernice Lott primjećuje da se ženski načini liderstva pripisuju prirodi žene i društveno konstruiranim rodnim ulogama, dok se feminističko liderstvo fokusira na pružanje jednakih mogućnosti svim ljudskim bićima, s naglaskom na ranjive ili osobe koje su u nepovoljnijem položaju od drugih; zbog toga je za feminističko liderstvo također bitan koncept osnaživanja,

promjene i mira.⁶⁰ Postoji i opsežnija definicija feminističkog liderstva: “po prirodi je [liderstvo] transformativno, sa ciljem da osnaži i poboljša efikasnost svih članova tima, ali u isto vrijeme da unaprijedi njihove živote, kao i opće stanje svih...”⁶¹ Kada se opisuje žensko liderstvo, često se naglašavaju koncepti: kolaborativni stil,⁶² osnaživanje, građenje koalicija⁶³ i pristup ravnopravnosti.⁶⁴ Feministički stil saradnje također je i inkluzivan, a ne etnocentričan niti fokusiran na jednu rasu (bijelu), etničku pripadnost ili regiju. Ovaj stil uvažava drugo i uveliko je određen kontekstom, tako da žene iz različitih socijalnih, društvenih ili kulturnih sredina mogu razviti vlastite stilove liderstva koji se mogu mijenjati u različitim kontekstima. Najzad, feminističko liderstvo zagovara ideju dijeljena znanja.⁶⁵

Drugi pristup liderstvu žena kombinira ženski i feministički pristup kroz IDEA osobine dobrog liderstva.⁶⁶ Mary Lou Decosterd koristi ženske osobine za četiri ključne karakteristike liderstva, te smatra žene jednako sposobnim da kombiniraju lijevu i desnu stranu mozga u sagledavanju cjelokupne slike stanja, kroz svoju viziju, intuiciju, osnaživanje i fokusiranost na završavanje zadatka. Bosanske mirotvorke pokazale su i ženske i feminističke osobine, ali neke od njih naglašavaju žensku stranu liderstva žena i ne uključuju nužno feminističke vrijednosti u svoje ciljeve, iz razloga koje sam ranije napomenula. Veoma je bitno naglasiti da su većina ovih žena “postale liderice ‘igrom slučaja’ kroz doprinos... [i one] možda sebe smatraju više osobama koje su utjecale, saradivale ili doprinosile” ali se nužno ne smatraju i lidericama.⁶⁷ Nijedna nije govorila izravno o svom liderstvu. Ipak, one su u svojim zajednicama prepoznate kao mirovne liderice i ono što su radile i rade pokazuje da imaju neke od karakteristika IDEA liderstva.

Znanstveni radovi o mirotvorstvu⁶⁸ nude definiciju mirotvorstva kao i različitih metoda i načina diplomatije⁶⁹ za ostvarivanje mirovnih ideja i ciljeva. Johan Galtung⁷⁰ skovao je termin “izgradnja mira” (engl. peacebuilding) kao postizanje pozitivnog mira i kaže: “Kao što kovanica ima dva lica... i mir ima dvije strane: odsustvo pojedinačnog nasilja i odsustvo strukturnog nasilja. Možemo ih nazvati *negativni* mir i *pozitivni* mir.” Pozitivni mir također “uključuje poboljšanje stanja na polju društvene pravde i stvaranje kulture mira među ljudima u jednom društvu ali i u odnosu na ostala društva.”⁷¹

Kasnije je, zbog ratova u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina, UN sistem prihvatio termin mirotvorstva koji se proširio i u ostalim institucijama, akademskom svijetu, ali i nevladinom sektoru. Lisa Shirsch dodaje kako ovaj termin mnogi koriste kao “krovni termin” ili “meta termin” koji podrazumijeva niz aktivnosti. Ona kaže da je to “proces izgradnje veza i institucija koje podržavaju transformaciju iz konflikta u mir.”⁷² Jedna od

mirotvorki u ovoj knjizi, Amra Pandžo, opisuje mirotvorstvo kao bilo koju aktivnost koja donosi pravdu, sprečava nasilje i afirmira ljudska prava žena kao i prihvatanje različitosti identiteta.⁷³

Sve mirotvorke u ovoj knjizi posebno naglašavaju svoju ulogu u uspostavljanju i njegovanju veza među ljudima koje su ključne za mirovni rad. Mirovni znanstvenik i aktivista, John Paul Lederach zaključuje da je "izgradnja veza među ljudima osnov i za konflikt ali i njegovo dugotrajno razrješenje".⁷⁴ Ove žene bile su neumorne u ponovnoj izgradnji prekinutih veza i stvaranju novih, između nijemih, bespomoćnih i marginaliziranih građana/ki. Prepoznale su da su veze među ljudima ključne, ne samo na međusobnom nivou, nego i kada se mir gradi na društvenom, institucionalnom i globalnom nivou. One posjeduju ono što Lederach naziva "moralnom imaginacijom", koja je osnovni element za mirotvorstvo. Jonathan Jones, pozivajući se na prethodna sociološko-filozofska istraživanja, definira moralnu imaginaciju kao "intuitivnu sposobnost da spoznamo etičke istine i svezremenske zakone u haotičnim događajima... jedinstvenu sposobnost ljudskih bića da vide druga ljudska bića kao moralna ali i kao individue, a ne kao objekte čija je jedina vrijednost korisnost ili svrsishodnost".⁷⁵ Lederach i sam vjeruje da moralna imaginacija dozvoljava ljudskim bićima da se izdignu iznad vrtloga nasilja. Za njega je to:

*sposobnost da zamislimo sami sebe u mreži veza u kojoj se nalaze i naši neprijatelji; sposobnost da se zadrži paradoksalna znatiželja koja prihvata kompleksnost a da se ne oslanja na dualističku polarnost; fundamentalno vjerovanje u čin stvaranja i stalna potraga za njim; i prihvatanje inherentnog rizika da zakoračimo u misteriju nepoznatog koja se prostire iza i previše nam poznatog pejzaža nasilja.*⁷⁶

Moralna imaginacija je nekim od ovih žena donijela teške moralne dileme pri odlučivanju da učine nešto protiv politike mržnje i isključivanja koja se nameće kao primarni interes njihovih zajednica, kako bi zaštitile život druge osobe. David Hampton o tome kaže: "Život u zonama konflikta traži od osoba da redovno donose moralne odluke... To može uključivati vrlo ozbiljno preispitivanje i kritiku same zajednice i njenih tradicija, možda čak i tradicije vlastitih porodica."⁷⁷ Sučeljavanje s destruktivnim politikama vlastitih zajednica tokom rata moglo je rezultirati i smrću, jer se takva osoba može smatrati izdajnicom. Neke žene su izravno kritizirale rat i etnonacionalističku politiku, dok su druge izbjegavale direktno sučeljavanje, ne dovodeći na taj način svoj život i živote svojih najbližih u opasnost u vremenu rata kada ljudski život znači malo. Umjesto toga, opredijelile su se uraditi ono što su u datim okolnostima mogle. Međutim, sve mirotvorke su bile uporne u nastojanju da spoje ljude uprkos podjelama i pomognu im

da ponovno izgrade živote i dobre međuljudske odnose nakon rata, svim srcem vjerujući u svoje odluke i u nastojanju da ostave naslijeđe mira za nove generacije.

Obične žene s izvanrednim mirovnim putovanjima

Ovih jedanaest žena koje su se usudile pokazati svjetlo ljudskosti u vremenu zla i nesreće nisu svetice. One su, kao što mnoge od njih vole reći, obične žene, ali žene koje su imale hrabrosti suprotstaviti se nepravdi, ugnjetavanju, etničkim i nacionalnim podjelama i isključivanju. Njihove priče ne predstavljaju idealiziranu sliku žena ili savršenih mirovnih aktivistica, nego nam nude priče običnih žena – sa svim njihovim prednostima i manama, uspjesima i neuspjesima – koje su svjedočile teškim vremenima i događanjima, ali su uprkos svemu odabrale živjeti u nadi.

Njihovi životi, kao i životi drugih angažiranih osoba podložni su procjenama i kritikama sa svim onim što su učinile ili što nisu učinile, posebno u vremenima velikih političkih pritisaka, što možda nije uvijek bilo dosljedno mirovnom putu kojim su hodile. Ponekad je teško razumjeti lične dileme i situacije u kojima osoba pravi određene izbore s obzirom na to da društveni i politički kontekst uveliko utječe na odluke i strategije koje svaka žena donosi i kao pojedinka i kao liderica u svojoj zajednici. Treba imati na umu da još uvijek u BiH teme dijaloga i pomirenja nisu općeprihvaćene i nema ohrabivanja javnog dijaloga i kulture mira, što uveliko otežava rad onima koji su tome posvećeni.

Mirotvorke u ovoj knjizi nisu savršene žene, i mogu pogriješiti i uplašiti se na trenutak kao i svi drugi, ali ono što ove obične žene izdvaja od drugih je snaga da se usprave i urade nešto da bi nekom drugom bilo bolje. Kada to dođe iz duše, to je, kako Rumi pojašnjava, “kao da rijeka radosti teče u tebi”. Njihova duboka vjera da svjetlo ljudskosti stanuje u svakom čovjeku, i da ga samo treba ohrabriti, davala im je snagu da nastave raditi na putu mira. Znale su da onda kada sjaj ljudskosti zatreperi u oku jednoga čovjeka tad je moguće osjetiti kako i cijeli svemir treperi. Ove su žene to učinile nebrojeno puta, i zbog toga njihove priče jesu posebne i važne.

Nadam se da će čitatelji/ce iz njihovih priča vidjeti kako je zaista moguće da obični ljudi potaknu promjene i postignu nešto u okolnostima gdje se osobe moraju usuditi da zamisle život koji je van nametnutih društvenih, etničkih, političkih i/ili rodnih okvira. Ove žene su se usudile zamisliti drugačiji svijet bez straha i nametnutih podjela i zbog toga njihove priče vrijedi čuti.

Organizacija knjige

Knjiga je podijeljena u jedanaest poglavlja u stilu tradicionalne azijske lepeze s bogatim i šarolikim životnim pričama kao šarama. Moguće je svaku priču pročitati kao prvu ili posljednju, ali zbog fizičkih dimenzija i oblika knjige, jedna priča otvara knjigu, a druga je zatvara. Mjesecima sam se pitala kako poredati ove priče, dok jednoga dana u Bostonu nisam vidjela prodavnicu “Old Japan” s velikom lepezom u izlogu. Tada sam odlučila da knjigu strukturiram kao lepezu mira. Nisam željela nametnuti nikakvu hijerarhiju u poretku priča jer je svaka mirotvorka uradila nevjerovatan posao u svojoj zajednici i širom BiH. Svaka od njih je jedinstvena iako imaju mnogo zajedničkih osobina u svojim mirovnim putovanjima i strategijama kojima su se rukovodile u svom radu. Simbolika lepeze činila mi se kao najpogodniji način da ih predstavim. Vanjski okvir lepeze bosanskog mirotvorstva mogla bi biti ljudskost, i kao koncept i kao vrijednost koju su one njegovale. Lattice lepeze šire se u različitim smjerovima i putevima, ali je svaki istkan od istog materijala – njihove moralne imaginacije koja je u stanju nadići etničke i rodne barijere. Zaista se nadam da će se njihove priče širiti dalje, daleko izvan granica lepeze mira u ovoj knjizi.

Poštujući zakone fizike kada je u pitanju štampanje knjige, počela sam rasprostirati lepezu bosanskog mirotvorstva pričama onih koje su najistaknutije po mirotvorstvu u svojim zajednicama, na osnovu rezultata Baseline studije. Kako sam ranije navela, ovo je bio jedan od pet jednako važnih kriterija koji je poslužio kao polazna osnova za odabir. Svako za sebe može odlučiti s kojom će pričom započeti čitanje ove knjige i na koji način će raširiti lepezu mira u svojim rukama i u svom srcu.

Zabilješke

- 1 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, ix.
- 2 Barbara J. Winter, citirano u: Kathe Schaaf, Kay Lindahl, Kathleen S. Hurty i Guo Cheen, 2011, *Women, Spirituality and Transformative Leadership: Where Grace Meets Power*, Woodstock, VT: Skylight Paths Publishing, 11.
- 3 “Pojam *insaniyyat* ili *manushayata* na koji se preživjeli oslanjaju može poslužiti kao kulturološki i konceptualni termin u interpretiranju ove potrebe za humanizacijom.” (Yasmin Saikia, 2011, *Women, War and the Making of Bangladesh: Remembering 1971*, Durham: Duke University Press, 24).
- 4 Filozofija ili pogled na život.

- 5 George Eliot, 1907, *Middlemarch: A Study of Provincial Life*, Edinburgh: William Blackwood and Sons, 467.
- 6 Ristin Thomassen, 2006, *To Make Room for Changes. Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*. Johanneshof: Kvinna till Kvinna Fondacija, http://www.peacewomen.org/assets/file/Resources/NGO/kvinna_tomakeroomforchanges_2006.pdf (Pristupljeno 3. septembra 2011.).
- 7 Svenka Savić imala je slično iskustvo s istraživanjem priča žena iz Srbije, nazvavši svoju knjigu: *Životne priče žena. Ah šta ću ti ja jedna pričati* (2008, Novi Sad: Futura publikacije)
- 8 Marshall Gantz, 2009, "Why Stories Matter", *Sojourns, Faith in Action for Social Justice*, www.soyo.net/magazine/2009/03/why-stories-matter (Pristupljeno 3. septembra 2013.).
- 9 Ibid.
- 10 Julianne Funk (u pripremi), "Women and the Spirit of Suživot in Postwar Bosnia-Herzegovina", u *Spirituality of Balkan Women*, Nadija Furlan Štante i Marjana Harcet (ur.), Koper, Slovenia: Annales.
- 11 Zilka Spahić-Šiljak, 2012, *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*. Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, 228.
- 12 Citirano u: Nigel Nicolson, 2000, *Virginia Woolf*, New York: Penguin, 2.
- 13 Cynthia Cockburn, 1998, *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*, London: Zed Books; Cynthia Cockburn, 2013, "Against the Odds: Sustaining Feminist Momentum in Post-war Bosnia-Herzegovina", *Women's Studies International Forum* 37 (mart – april), 26–35; Swanee Hunt, 2011, *Worlds Apart. Bosnian Lessons for Global Security*, Durham: Duke University Press; Elissa Helms, 2003, "Women as Agents of Ethnic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia–Herzegovina", *Women's Studies International Forum* 26.1, 15-33; Paula M. Pickering, 2007, *Peacebuilding in the Balkans: A View from the Ground Floor*, Ithaca NY: Cornell University Press; Ghislaine Glasson Deschaumes i Svetlana Slapšak, 2003, "Žene Balkana za mir. Aktivistkinje prelaze granice", *ProFemina*, 126; Dubravka Zarkov, 2002, "Feminism and the Disintegration of Yugoslavia: On the Politics of Gender and Identity", *Social Development Issues* 24.3; Selma Leydesdorf, 2011, *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*, translated by Key Richardson, Bloomington Indiana: Indiana University Press. Nejra Nuna Čengić, 2013, "Noise, Silence, Voice. Life Stories of Two Female Peace Activists in BiH", u *Women Narrating their Lives and Actions*, Renata Jambrešić Kirin i Sandra Prleđa (ur.), Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Centar za ženske studije, 70; Zilka Spahić-Šiljak, 2013, "Do It and Name It: Feminist Theology and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina", *Journal for Feminist Studies in Religion* 29.2, 178-186.
- 14 Swanee Hunt, 2004, *This Was Not Our War: Bosnian Women Reclaiming the Peace*, Durham: Duke University Press.
- 15 Svetlana Broz, 2005, *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*, Ellen Bursać (prev.), New York: Other Press.
- 16 Helms 2003.
- 17 Spahić-Šiljak 2012, 215.
- 18 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge, 3.
- 19 Hunt 2004.

SJAJ LJUDSKOSTI

20 Hunt 2011.

21 Dona Pankhurst, 2009, *Gendered Peace Women's Struggles for Post-war Justice and Reconciliation*, London: Routledge, 26.

22 Svetlana Slapšak, 2001, "The Use of Women and the Role of Women in the Yugoslav War", u *Gender, Peace and Conflict*, Inger Skjelsboek i Dan Smith (ur.), Thousand Oaks: Sage i Oslo: PRIO 181.

23 Cynthia Enloe, 1990, *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, Berkeley: University of California Press; Yasmin Saikia, 2007, "Overcoming the Silent Archive in Bangladesh: Women Bearing Witnesses to Violence in the 1971 'Liberation' War", u *Women and The Contested State. Religion Violence and Agency in South and Southeast Asia*, Lawrence Skidmore (ur.), Notre Dame: University of Notre Dame Press, 68.

24 Kathleen Barry, 1992, "Toward a Theory of Women's Biography", u *All Sides of the Subject. Women and Biography*, Theresa Iles (ur.), New York: Teachers College Press, Columbia University, 34.

25 Aida Spahić, Elmaja Bavčić, Sedžida Hadžić i Natalija Petrić.

26 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BiH*, Sarajevo: TPO Fondacija.

27 Ibid.

28 Peter L. Berger (ur.), 1999, *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*, Grand Rapids: Eerdmans.

29 Ina Merdjanova i Patrice Brodeur, 2009, *Religion as a Conversation Starter. Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*, New York: Continuum, 108-124.

30 Ibid.

31 Katalog normi ljudskih prava i standarda je dio bh. Ustava, koji uključuje osnovne međunarodne ali i evropske konvencije, deklaracije i protokole.

32 BiH je Daytonskim mirovnim sporazumom podijeljena 1995. godine. Polovina teritorije pripala je Federaciji BiH s uglavnom bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. Drugi dio pripao je Republici Srpskoj u kojoj je većinsko srpsko stanovništvo.

33 Neven Andjelic, 2003, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, London: Frank Cass; Michael A. Sells, 1996, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, Berkeley: University of California Press; Paul Mojzes, 2011, *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

34 Dino Abazović, 2006, *Za naciju i Boga*, Sarajevo: Magistrat.

35 Ivan Cvitković, 2012, *Sociološki pogledi na naciju i religiju II*, Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini.

36 John Paul Lederach predlaže piramidu aktera/ki koji potiču mirovni proces u jednom društvu. On kaže: "Piramida nam dopušta da napravimo bazu liderstva na osnovu tri velike kategorije: najviši nivo, srednji nivo i osnovni nivo. Piramidu možemo koristiti kao način objašnjavanja populacije kroz brojke, na pojednostavljen način. Vrh ili vlast na najvišem nivou predstavlja najmanje ljudi, u nekim slučajevima." (1997, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, Washington D.C.: U.S. Institute of Peace).

37 Ibid.

38 Vidi Merdjanova i Brodeur 2009.

39 Amia Lieblich, Rivka Tuval-Mashiach i Tamar Zilber, 1998, *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks: Sage; Rosenthal, Gabriele, 1993, "Reconstruction of Life Stories: Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews", u *The Narrative Study of Lives*, vol.1, Ruthellen Josselson i Amia Lieblich (ur.), Thousand Oaks: Sage, 59-91.

40 Max Van Manen, 1997, "Phenomenological Pedagogy and the Question of Meaning", u *Phenomenology and Educational Discourse*, Donald Vandenberg (ur.), Durban: Heinemann Higher and Further Education, 41-65.

41 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage.

42 Ibid., 70.

43 Svenka Savić, 2001, *Vojvođanke (1917-1931): Životne priče*, Novi Sad: Futura publikacije

44 Theresa Iles (ur.), 1992, *All Sides of the Subject: Women and Biography*, New York: Teachers College Press, Columbia University, 94 .

45 Julia Chaitin, 2002, "How do I ask them about the war? Collecting and understanding the stories of soldiers and victims of war", *Social Science Research Network Electronic Library*.

46 Čengić 2013, 74-75.

47 Barry 1992, 33.

48 Rosenthal 1993, 60-61.

49 Svaka od žena je potpisala saglasnost za objavljivanje finalne verzije svoje priče, koja joj je dostavljena e-mailom, u PDF formatu, s označenim stranicama. Saglasnost su također potpisale autorica knjige i asistentica u istraživanju, Aida Spahić. Svaka od saglasnosti dostavljena je autorici u elektronskoj formi ali i u printanoj verziji.

50 Carol Gilligan, 1983, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge MA: Harvard University Press; Nel Noddings, 2002, *Starting At Home: Caring and Social Policy*, Berkeley: University of California Press; Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press.

51 Porter 2007, 3.

52 Elise Boulding, 2000, *Cultures of Peace: The Hidden Side of History*, New York: Syracuse University Press, 71.

53 Robinson 2011, 32-33.

54 Noddings 2002.

55 Ruddick 1992, 46.

56 Porter 2007; Martha C. Nussbaum, 2000, *Sex and Social Justice*, Oxford: Oxford University Press; Pankhurst 2009; Uma Narayan, 1995, "Colonialism and its Others: Considerations on Rights and Care Discourses", *Hypatia* 10.2, 133-140.

57 Porter 2007, 56.

58 Ibid., 103-104

59 Ibid., str. 117.

SJAJ LJUDSKOSTI

60 Bernice Lott, 2007, "Discourses on Women, Feminism and Leadership", u *Women and Leadership: Transforming Visions and Diverse Voices*, Jean Lau Chin, Bernice Lott, Joy Rice i Janis Sanchez-Hucles (ur.), Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 25-28.

61 Natalie Porter i Jessica Henderson Daniel, 2007, "Developing Transformational Leaders", u *Women and Leadership: Transforming Visions and Diverse Voices*, Jean Lau Chin, Bernice Lott, Joy Rice and Janis Sanchez-Hucles (ur.), Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 249.

62 Carol J Singely i Susan Elizabeth Sweeny, 1998, "In League With Each Other. The Theory and Practice of Feminist Collaboration", u *Common Ground. Feminist Collaboration in the Academy*, Elizabeth G. Peck and JoAnna Stephens Mink (ur.), Albany: State University of New York Press; Judith Worell i Norine G. Johnson (ur.), 1997, *Shaping the Future of Feminist Psychology: Education, Research and Practice*, Washington D.C.: American Psychological Association.

63 C. Cryss Brunner (ur.), 1999, *Sacred Dreams Women and Superintendency*, Albany: State University of New York Press.

64 Joyce K. Fletcher, 2001, *Disappearing Acts: Gender, Power, and Relational Practice at Work*, Cambridge, MA: The MIT Press.

65 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger.

66 Ibid. IDEA utemeljene karakteristike liderstva uključuju četiri karakteristike (engl. I – Intuition, D –Development force, E – Empowerment, A – Assimilative force). Intuitivna leaderska osobina predstavlja pogled na život s vizijom, kao i prihvatanje cjelokupne stvarnosti, a ne samo jednog dijela. Usmjerenja snaga odnosi se na duh inovativnosti u postizanju ciljeva, fokusiranjem na finalni rezultat. Osnježavanje znači davanje vlasti i sigurnosti drugima. Asimilativna karakteristika predstavlja spajanje ljudi i ideja. Slična je transformaciji i predstavlja bitnu stavku u procesu razrješavanja konflikta.

67 Karen L. Suyemoto i Mary B. Ballou, 2007, "Conducted Monotones to Coacted Harmonies: A Feminist (Re)conceptualization of Leadership Addressing Race, Class, and Gender", u *Women and Leadership: Transforming Visions and Diverse Voices*, Jean Lau Chin, Bernice Lott, Joy Rice i Janis Sanchez-Hucles (ur.), Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 41.

68 Lederach 1997; Lisa Schirch, 2008, "Strategic Peacebuilding: State of the Field", *Peace Prints: South Asian Journal of Peacebuilding* 1.1 (proljeće); Johan Galtung, 1976, "Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking and Peacebuilding" in *Peace, War and Defense: Essays in Peace Research* Vol. II, Johan Galtung (ur.), Kopenhagen: Christian Ejlert; Louise Diamond i John MacDonald, 1996, *Multi-track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*, 3. izdanje, West Harford CT: Kumarian Press.

69 Louise Diamond i John MacDonald 1996. godine skovali su termin "višetračna diplomatija" te su razradili devetotračnu diplomatiju zasnovanu na prve dvije "tračnice": track 1 (aktivnosti vlade), i track 2 (nevladine aktivnosti) na prijedlog Josepha Montvillea, 1985. godine. Devet "tračnica" diplomatije su: 1. rad s vladama; 2. profesionalno razrješavanje konflikta; 3. podrška biznisa; 4. privatni građani/ke; 5. istraživanje i edukacija; 6. aktivizam; 7. vjerski mirovni rad; 8. finansiranje i izdvajanje sredstava za mirovni rad; 9. javno mnijenje.

70 Johan Galtung 1969, "Violence, Peace and Peace Research", *Journal of Peace Research* 6.3, 130.

71 "Peace, Peacebuilding, Peacemaking", 2012, u *Berghof Glossary on Conflict Transformation. 20 notions for theory and practice*, Berlin: Berghof Foundation, 59.

72 Schirch 2008.

73 Tanja Topić, Aleksandar Živanović i Aleksandar Žolja, 2008, *Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka: Helsinški parlament građana, 31.

74 Lederach 1997, 26.

75 Jonathan Jones, 2009, "Defining 'Moral Imagination'", u: blog 'Postmodern Conservative,' *First Things* (1.juli), <http://www.firstthings.com/blogs/postmodernconservative/2009/07/01/defining-moral-imagination/> (Pristupljeno 7. novembra 2013.).

76 Lederach 2005, 5.

77 David Hampton, 2012, "The Fog of Religious Conflict", *Harvard Divinity Bulletin* 41, Cambridge: Harvard University Press, 56.

TPO FONDACIJA - Sarajevo

PRIČA 1. SABIHA HUSIĆ

PRIČA 1. SABIHA HUSIĆ

Pravda i zaštita osoba koje su preživjele nasilje

Biografija

Sabiha Husić rođena je 1971. godine u Vitezu kao treće dijete u tradicionalnoj bošnjačkoj muslimanskoj porodici. Njena porodica je bila imućna, jer je otac radio u državnom preduzeću, ali su imali i privatni biznis, te su mogli osigurati kvalitetniji život i bolje obrazovanje za djecu. Završila je Gazi Husrev-begovu medresu i diplomirala na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu i na Islamskoj pedagoškoj akademiji u Zenici. Religija je bila važna u njenom životu i bila joj je oslonac u najtežim danima, ali i motivacija da bude odgovorna vjernica i građanka. Tokom rata, Sabihu su s porodicom snage HVO-a (Hrvatsko vijeće obrane) protjerale u Zenicu. U novom društvenom okruženju morala se suočiti s mnogobrojnim izazovima. Kao izbjeglica, pokušavala je pružati podršku i pomoć drugim izbjeglicama koje su živjele u kampovima na području Zenice i u tom radu je osnaživala i sebe i druge. Uskoro je počela raditi u organizaciji “Medica” Zenica gdje se bavila pomaganjem osobama koje su preživjele ratna silovanja i druge traume tokom rata, ženama i djeci koja su preživjela druge vrste nasilja poslije rata, kao i žrtvama trgovine ljudima. Religija je bila jedan od elemenata u terapijskom radu dostupan ženama koje su tragale za duhovnom podrškom i razumijevanjem te je Sabiha zajedno s drugim kolegicama nastojala pomoći, ali istovremeno i nadograđivati svoje znanje i vještine da može bolje odgovoriti narastajućim potrebama. Iako je taj rad bio vrlo težak, Sabiha je pronalazila inspiraciju da napreduje kako bi mogla pomoći i sebi i drugim ženama da se lakše nose s ratnim traumama. Na jednom od programa savladala je primjenu psihodrame u radu s preživjelima. Sabiha je u SAD-u pohađala i jednogodišnju specijalizaciju iz nenasilne komunikacije i rješavanja sukoba kroz različite kulturološke pristupe. Da bi unaprijedila svoje menadžerske vještine, završila je i postdiplomski studij iz upravljanja državom i humanitarnim poslovima na Univerzitetu u Sarajevu. Danas radi kao direktorica Medice Zenica i sa suprugom Aladinom, kćerkom Nedžmom i sinom Afanom živi u Zenici, u svom novom domu.

Uvod

Najvažnije u ovom radu s ljudima je posvećenost i intuicija da u datom momentu prepoznate ali i date mogućnost da osoba kaže koje su njene potrebe i koji pristup, koja tehnika psihoterapijskog rada joj najviše odgovara i pomaže.

Sabiha spada među mlađe mirotvorke u ovoj knjizi, ali ima najdužu aktivističku karijeru. Počela je s radom u prvoj ženskoj nevladinoj organizaciji u BiH, "Medici" Zenica, koju su u BiH 1993. godine osnovale njemačke feministice da pomognu ženama i djeci koja su preživjela ratne traume, silovanja, a kasnije i druge oblike rodno zasnovanog nasilja.

Oснаžена radnom etikom koju je stekla u porodici i vjerom u Boga, znala je da za svaki problem postoji rješenje, ali da na tome treba raditi. Počela je svoju borbu za ljudska prava u izbjegličkim kampovima u Zenici, a nakon toga u Medici Zenica. Kao rezultat podrške i pomoći drugim izbjeglicama, Sabiha se osjećala osnaženom i motiviranom da radi i dalje se usavršava kako bi mogla što kvalitetnije ispuniti zadaću koja joj je postavljena.

Sabihu poznajem još iz studentskih dana s Univerziteta u Sarajevu. Kada je počeo rat, srele smo se u Zenici kao izbjeglice i neko vrijeme zajedno radile u Medici Zenica. Kada sam dobila rezultate "Baseline studije o ženama i mirotvorstvu u BiH",¹ javila sam joj se za intervju uz pojašnjenje da su je ljudi prepoznali po njenom građanskom aktivizmu i zalaganju za mir. Bilo joj je drago, ali je, kao i sve druge mirotvorke, rekla kako ima toliko drugih žena koje zaslužuju da budu na toj listi te da je ona samo radila ono u šta je vjerovala da je važno raditi sve vrijeme.

U intervjuu koji smo kolegica Sedžida Hadžić i ja vodile s njom, s tugom u glasu pričala je o svojoj "prekinutoj mladosti" i razarajućim efektima rata. S vremena na vrijeme se trudila da iskontrolira emocije promjenom držanja tijela ili sklanjanjem pogleda. To je bilo naročito primjetno kada je govorila o tome kako je HVO protjerao njenu porodicu, kao i kada se prisjećala zločina ratnog silovanja i borbe da se preživjelima osigura pravda. Sabihina najveća dostignuća vežu se pitanja ratnog silovanja i drugih oblika nasilja nad ženama i djecom nakon rata. Pružala im je utjehu i nadu, dok je zagovarala za zvanično priznavanje silovanja kao zločina protiv čovječnosti, za zakonska rješenja koja će odgovarati potrebama preživjelih. Nakon toga se borila da u složenom domaćem pravnom sistemu osigura zakonska prava osobama koje su preživjele ratna silovanja, nasilje u porodici i druge oblike nasilja.

Nema tolerancije za nasilje

Vjerujem da pojedinci, ma kako se to činilo da je to sporo i neprimjetno, sigurno mogu dovesti do promjena u pozitivnom smislu. Ako mi obični ljudi ne govorimo o tome što nam smeta, ne mogu ja očekivati da će neko drugi, ko je trebao davno to primijetiti, nešto poduzeti, da će doista i poduzeti.

Sabiha nije očekivala da neko drugi riješi probleme s kojima se suočavala kada je kao izbjeglica došla u Zenicu, već je uzela sudbinu u svoje ruke. Istrajno se borila za ljudska prava, zaštitu žrtava nasilja, pravdu i ravnopravnost. Željela je pomoći ljudima da postanu odgovorni građani i građanke i da sami sebe zastupaju. Kao izbjeglica, proživjela je progon i isključivanje jer je pripadala drugoj etničkoj i religijskoj grupi. To se još i pogoršalo zbog njene istrajnosti da pomaže ženama koje su prijavile silovanje i mučenje u ratnim logorima i kućnim pritvorima da ostvare pravdu. Bila je svjesna da pravna zaštita i priznavanje silovanja kao ratnog zločina predstavljaju značajan korak u izgradnji systemske i održive sigurnosti za ove žene. Zajedno s Marijanom, Mirhom, Nurkom, Aidom i drugim kolegicama, neumorno je insistirala na dijalogu s institucijama, međunarodnim i domaćim, kako bi prestalo stigmatiziranje žrtava silovanja, te kako bi im se pomoglo da vrate dostojanstvo i ponovno se integiraju u porodice i društvo.

Godine istrajnog rada i zagovaranja urodile su plodom. Najveće postignuće Medice Zenica i drugih nevladinih organizacija iz BiH i svijeta, te doprinos Medice Mondiale iz Njemačke² bilo je priznavanje silovanja kao oružja rata, kako na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (ICTY),³ tako i na Sudu BiH.⁴ Prvi put se u historiji međunarodnog prava silovanje prepoznalo kao zločin protiv čovječnosti. ICTY je, 2001. godine, donio presudu i potvrdio da je silovanje zločin protiv čovječnosti, uz objašnjenje: “Ta djela su bila dio sistematske i široko proširene kampanje. Ta djela su uključivala elemente ropstva.”⁵

Sljedeći korak bio je da se ovim ženama u BiH osigura pravni status. Međutim, bh. pravni sistem je toliko kompleksan i decentraliziran s entitetima i kantonima da je ovakva složena pravna struktura predstavljala veliki izazov u radu. Uprkos svim poteškoćama, Sabiha naglašava da je važno što je “Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH”⁶ doživio izmjene, pa su osobe preživjele ratna silovanja dobile status civilnih žrtava rata.

Dugo se radilo na uvjeravanju državnih institucija da tim ženama dodijele status civilnih žrtava rata, prisjeća se Sabiha i ističe da je Medica Zenica pokrenula taj proces, te da je organizirala nekoliko sastanaka kao i prvi okrugli sto na tu temu u Zenici deset godina nakon što su se prva silovanja dogodila u ratu. Međutim, cjelokupni proces nije završen do 2006. godine kada su izmjenama i dopunama “Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH” žene i djeca koja su preživjela silovanja i druge oblike nasilja dobila mogućnost da ostvaruju prava kao civilne žrtve rata,⁷ što je, prema Sabihinim riječima, prvi takav slučaj u svijetu. Dobijanje statusa žrtve rata bilo je važno za stjecanje finansijske pomoći, prednosti u zaposlenju i stambenom rješavanju te za omogućavanje doškoloavanja i prekvalifikacije. Međutim, Sabiha tvrdi da i dalje postoje brojne prepreke u provedbi ovog Zakona koje se odnose na same procedure i dostatno finansiranje, ali i na ostvarivanje drugih prava koja imaju po ovom Zakonu. Glavni dio posla i dalje nije obavljen, poput pružanja psihosocijalne, medicinske, besplatne pravne pomoći, zaposlenja, stambenog rješavanja, školovanja djece kao i adekvatne pripreme za preživjele žene koje se nađu u ulozi svjedokinja pred pravosudnim organima u BiH.

Općenito se u pristupu procesuiranja ratnih zločina ne uzima u obzir retraumatizacija. Žene koje svjedočenjem ponovno proživljavaju traumu, pričaju o bolnim i teškim iskustvima koja su preživjele tokom rata, u tom procesu često nailaze na nerazumijevanje i profesionalce nesenzibilizirane

za njihove patnje, a uz to nemaju ni adekvatnu podršku prije svjedočenja, tokom i poslije svjedočenja, kada daju izjavu. Poslije svjedočenja preživjele-svjedokinje osjećaju se ponovno iskorištenim. Sabiha i njenim kolegicama bilo je vrlo važno pratiti žene tokom tog procesa i pružiti im zaštitu. Ako su svjedokinje skupile snagu da odu na sud da bi ostvarile pravdu za sve druge osobe koje su preživjele ratna silovanja i druge oblike seksualnog nasilja, ne treba ih napustiti da same pate u tišini niti da plaćaju troškove koje ne mogu priuštiti, smatra Sabiha i dodaje:

Medica Zenica je od samog početka kreirala taj pristup prema osobama koje su preživjele ratna silovanja. Prilikom odlaženja na svjedočenja u Hag bilo je vrlo važno da se ima taj senzibiliziran pristup, a ne da se žena pozove kao i svaka druga svjedokinja i ide da svjedoči, već da se i psihološki i logistički pripremi.

Drugi veoma važan korak je bila uspostava mreže za podršku svjedokinjama zločina ratnog silovanja i seksualnog zlostavljanja. U postupcima ICTY-a i Suda BiH nedostajao je neophodni rodno osjetljivi pristup. Samo su ženske nevladine organizacije insistirale na rodno osjetljivom pristupu da bi se omogućili bolji uvjeti za žene koje su vapile za zaštitom: “Meni je iznimno važno bilo da su predstavnici institucija, ustanova, nadležnih ministarstava, konačno shvatili koja je to bol... šta to zaista znači kada žena svjedoči.” Kroz edukacije, obuke i diskusije, Sabiha je promovirala razumijevanje i partnerstvo u pružanju podrške i zaštite žrtvama. Za nju su partnerstva s državnim institucijama u ovim pitanjima kompatibilna s feminističkom autonomijom Medice Zenica iako neki tu uniju smatraju problematičnom.⁸ Bila je svjesna da oni koji imaju moć ponekad manipuliraju ženama, čak ih i zloupotrebljavaju svojim neosjetljivim pristupima. Shvativši da masovnost znači moć izgradila je mreže podrške u Zeničko-dobojskom, Srednjobosanskom i Unsko-sanskom kantonu koje povezuju sve relevantne institucije. Ova mreža je sama po sebi “platforma” za konstruktivni dijalog; “relacioni prostor” u kojem je moguće proizvesti kreativne procese i rješenja.⁹ Danas, policajci/ke, sudije i sutkinje, tužitelji/ce, socijalni/e radnici/e, psiholozi i psihologinje, terapeuti i terapeutkinje, pravnici/e čine tim profesionalki i profesionalaca “Mreže za podršku žrtvama/svjedokinjama u predmetima ratnih zločina, seksualnog nasilja i drugim vrstama krivičnih djela” i o tome Sabiha kaže: “Svi hoćemo da se zadovolji pravda, pravičnost... da ne zanemarimo one koji su nam najbitniji, koji su najviše stradali, koji su na svom tijelu, u svojoj duši sve to osjetili i danas to osjećaju...”

Sabiha vjeruje da ne postoji pravda dok se svaka žrtva adekvatno ne zbrine i ne zaštiti. Zbog toga se bavi širenjem mreža institucionalne podrške za svjedokinje, modela koji je razvijen u Zeničko-dobojskom kantonu, na druge kantone, kao i na Republiku Srpsku gdje Medica Zenica saraduje s nevladinim organizacijama “Udružene žene” iz Banje Luke i “Izvor” iz Prijedora. Pored toga, cilj je da se, u skladu s ovim modelima, uspostavi institucionalna mreža na državnom nivou da bi se ovakav pristup zaštiti žrtava integrirao i na tom nivou.

Kako Medica Zenica nije samo radila na zaštiti osoba koje su preživjele silovanja u ratu, već i nasilje u porodici, Sabihin sljedeći cilj je da Zakon o osnovama socijalne zaštite u Zeničko-dobojskom kantonu obuhvati i njih: “To je prvi zakon na našem kantonu koji tačno precizira šta su žrtve nasilja u porodici i dodatno uključuje žrtve u zajednici... Između svih mjera koje se poduzimaju, specifično regulira prava koja žrtve mogu ostvariti, poput zbrinjavanja u sigurnu kuću.” Sabiha je prvo morala raditi unutar pravne strukture Zeničko-dobojskog kantona¹⁰ da žrtve nasilja u porodici budu prepoznate kao korisnice socijalnih prava, a onda se na osnovu tog modela i zakonskih rješenja nastavilo nadograđivati zakonski sistem i u FBiH.¹¹ U ovim pitanjima Medica Zenica je postala partner Općini i Zeničko-dobojskom kantonu (ZDK), Srednjobosanskom kantonu, Federaciji BiH kao i određenim ministarstvima; to partnerstvo je uključivalo i skromnu, ali

značajnu finansijsku podršku. Na osnovu Protokola o saradnji, potpisanog 2010. godine, sigurnoj kući Medica Zenica dodijeljena su simbolična sredstva, ali to Sabiha smatra značajnim korakom u prepoznavanju nevladinih organizacija kao legitimnih partnera u rješavanju bitnih društvenih pitanja. Jedno od važnih postignuća bila je izrada jedinstvene baze podataka o pruženim uslugama svih aktera u uspostavljenim referalnim mehanizmima Općine Zenica, a to se proširuje i na druge općine ovog Kantona.¹²

U prvim godinama svog rada, Medica Zenica je bila, kako to opisuje Cynthia Cockburn “na granici između ženskog volonterskog sektora i feminističkog pokreta”.¹³ Bilo je potrebno više od petnaest godina upornog rada, zagovaranja i lobiranja da bi ih državne institucije i zajednica počeli smatrati respektabilnom organizacijom. Danas, kada se desi nasilje u porodici ili kada državne institucije ne pokažu potrebnu odlučnost, ljudi samo kažu: “Prijavit ćemo to Medici Zenica”. To znači da Medica nije samo organizacija koja pruža profesionalnu psihosocijalnu podršku, već predstavlja cijenjen i poštovan glas društvene javnosti. To također znači da su Sabiha i njene kolegice dosta toga uradile u zajednici, toliko da ljudi Medicu prepoznaju kao moćan glas koji zastupa njihove interese. I dok finaliziram ovu priču, Medica obilježava dvadeset godina rada, a glavni događaj je međunarodna konferencija “Djelujući ka dostojanstvu – 20 godina borbe za dostojanstvo preživjelih ratna silovanja” na kojoj su se okupile znanstvenice i aktivistice iz velikog broja zemalja.¹⁴

Medica je u protekle dvije dekade bila “siguran prostor”¹⁵ za žene žrtve rata i nasilja gdje one mogu pronaći utočište, ispričati svoje priče i dobiti adekvatnu pomoć. Sabiha je u Zenici uspjela izgraditi i novi život sa svojom porodicom. Nikada nije pomišljala da će biti prognana iz svog rodnog grada Viteza, ali je uspjela napraviti novi dom u Zenici te, pored toga, postati svjetionik humanosti, hrabrosti i pomirenja u svojoj zajednici.

Izmješteni identiteti

Mijenjamo se svi, mijenjamo, iz ovih ili onih razloga, ali iz svog vlastitog ubjeđenja koliko hoćemo i kad hoćemo, a ne zato što nam to neko nameće.

Sabiha je u Zenici izgradila novi dom, pokazujući hrabrost i vjeru u najtežim trenucima svog života. Uprkos progonu, ustrajala je i nije izgubila nadu. Kada je pričala o tom iskustvu, ponosno je podigla pogled i uspravila se kao da želi potvrditi svoju odlučnost da gradi život i mir. Iako se plašila, bila je uvjerenjena da će pronaći put. Njen unutrašnji glas ju je vodio i osjećala

je da će zbog nje porodica biti sretna i ponosna. Nikada nije dozvolila da je obuzme mržnja i želja za osvetom, već je tražila prilike da pomogne drugim izbjeglicama koje su u Zenicu pristizale iz Istočne i Zapadne Bosne gdje se dogodio prvi egzodus bosanskih muslimana kao i izbjeglicama iz Srednje Bosne.

Sabiha je prokomentirala da joj je bilo nezamislivo da se preko noći može izgubiti vlastita zemlja. Ona je izgubila mjesto u kojem su svi mirno živjeli, mjesto poput onog iz njenog djetinjstva u kojem su susjedi, katolici i pravoslavci, živjeli zajedno u miru. Svi su bili Jugoslaveni, Titovi pioniri, slavili bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost, ili se tako barem činilo. Sabihina porodica je tradicionalna muslimanska porodica koja, prema njenom sjećanju, nije u potpunosti slijedila sve religijske obrede, ali je bila privržena svojoj vjeri. Prisjeća se antifašističkih proslava na kojima su se okupljali građani i građanke različitog etničkog porijekla jer su obilježavali Kozaru, Sutjesku, Neretvu, simbole zajedničkog stradanja. Kao i sva djeca Jugoslavije, Sabiha je bila Titova pionirka, nosila je crvenu maramu i bijelu kapicu s petokrakom i nosila štafetu mladosti. Istovremeno je bila i vjernica koja je išla u mekteb u džamiji i prakticirala svoju vjeru. Uživala je u obje aktivnosti, jer u to vrijeme, kako tvrdi, nije bilo problematično njegovati religijski identitet sve dok se ne pretendira na visoke pozicije na kojima se donose odluke i dok se alternativnim političkim idejama ne dovodi u pitanje komunistička ideologija. Obični ljudi su do određene mjere imali slobodu vjere jer se religija smatrala privatnom stvari.

Početak 1992. godine saznala je više o tim nedostižnim svjetovima moći koji su donosili odluke i utjecali na promjenu života miliona ljudi na Balkanu, raseljavajući ih ne samo iz gradova i domova već ih izmještajući i iz zajedničkog jugoslovenskog identiteta. Silom su strpani u etničke kutije s iracionalnim strahom, mržnjom i ekskluzivističkom politikom prema drugima, svojim predratnim susjedima.

Kada je počeo rat, Sabiha je bila na praksi u Pljevljima, u Crnoj Gori. Kao studentica Fakulteta islamskih nauka, imala je obavezu otići na jednomjesečnu praksu tokom mjeseca ramazana (mjeseca posta) u neko mjesto u Jugoslaviji ili u inostranstvo među bošnjačku/muslimansku dijasporu. To je bila jedna od rijetkih prilika da žene zajedno s muškarcima pripremaju određene obrede i obavljaju ih zajedno (*mukabela, mevlud, tevhid*),¹⁶ pjevaju duhovne pjesme i druže se s drugim mladim ljudima. Ramazan je bio dobra prilika za mlade teologe i teologinje da obave religijske službe, iskuse bogatstvo duhovnog i kulturnog života bošnjačkih muslimana, ali i da steknu prijateljstva.

Sabiha nije mogla ni zamisliti da će ramazan 1992. godine biti posljednji ramazan u Jugoslaviji. U Crnu Goru je krenula s ličnom kartom jedne zemlje, a mjesec dana kasnije ta zemlja više nije postojala. S tom ličnom nije mogla preći nove granice koje su se uspostavile između bivših jugoslovenskih republika: “Rat je bio oko nas... veliki šok, nevjerica (...) da li je to moguće? Život je zaustavljen, prijateljstva prekinuta, susjedi prestrašeni i podijeljeni. Sve se okrenulo naopako.” Ispričala je da za muslimane Crna Gora nije bila sigurna: mnoge izbjeglice iz Istočne Bosne su tu dospjele, tražeći sigurnost i zaštitu, ali kada su vidjeli da ljudi stradaju zbog toga što imaju muslimanska imena, nastavili su dalje. Sabiha tvrdi da su Srbi u Crnoj Gori zatvorili i mučili njenog prijatelja i domaćina, koji je bio poznat čovjek u Pljevljima.

Kratko putovanje od nekoliko sati autobusom od Pljevlja do Sarajeva pretvorilo se u trodnevni put. Ona je, s drugim izbjeglicama koje je usput upoznala, otputovala u Makedoniju, gdje su dobili papire, pa u Bugarsku, a odatle u Mađarsku pa u Hrvatsku. Kasnije je saznala da se to iskustvo koje je preživjela naziva krijumčarenje ljudi te da je kažnjivo zakonom. Kada je stigla u Zagreb, na raspolaganju je imala “put spasa”, tako nazvan jer su svi koji su željeli putovati njime uspijevali stići na svoje odredište, bez obzira na rat. Roditelji nisu znali šta se s njom dešava, ali se njen otac raspitivao kod svakog vozača autobusa i taksija koji je putovao u Split nadajući se da će se ona jednog dana pojaviti. I pojavila se, konačno. Iz Zagreba, preko Splita, stigla je u Vitez gdje su njena porodica i susjedi, i katolici i pravoslavci, zajedno slavili njen povratak kući i, kako kaže: “Ja sam osjetila da se i oni zajedno raduju.”

Sabiha je čula razne priče o ratu i o onome što se dešavalo kod kuće, ali nije mogla zamisliti, nakon egzodusa u Crnoj Gori, da će je vlastiti susjedi istjerati iz kuće. Nije mogla razumjeti ni zašto se lokalni ljudi ne ponašaju prijateljski prema izbjeglicama koje su počele pristizati u Srednju Bosnu 1992. godine. Neki od susjeda, muslimani i katolici, nisu imali suosjećanja prema patnji izbjeglica i znali su govoriti: “Što se nisu branili? Zar se nisu mogli bolje srediti [obući]?” Shvatila je da su ti ljudi vjerovatno danima i noćima putovali preko brda, a kada su stigli u grad nisu dočekani s razumijevanjem i empatijom.

Mir u Vitezu nije dugo trajao. HVO je zauzeo neke gradove u Srednjoj Bosni u kojima su Hrvati činili većinu (Vitez, Busovača, Novi Travnik). Rano ujutro, 16. aprila 1993. godine, vojnici su zakucali na njena vrata. Sjeća se da se otac spremao da krene na posao u šest ujutro i kaže: “Hvala bogu da nije izišao jer bi sigurno bio ubijen.” Vojska je počela granatirati muslimanske kuće u susjedstvu i onda su čuli vojnike koji su im ušli u radnju u prizemlju

kuće. Porodica se krila u kući kada su ih vojnici pronašli, pozvali da izađu i napuste kuću. U tim trenucima Sabiha je mislila na to kako izgleda, a danas joj se ta situacija čini apsurdnom:

Valjda pod dojmom onoga što sam slušala [o izbjeglicama]... najvažnije mi je bilo da se dobro sredim. Ja to sebi ne mogu objasniti. Puca sa svih strana, svi leže, kako se ko zatekao tu, a ja sam imala potrebu da se dobro sredim, uzmem kožnu jaknu i miris... nikad nisam pomislila da ću biti ubijena.

Kuću i sve u njoj ostavili su i krenuli ka Zenici, gradu u kojem su većinski živjeli Bošnjaci/muslimani i u koji su bježale hiljade izbjeglica iz Istočne i Zapadne Bosne. Put je bio iscrpljujući, naročito starijim osobama i djeci. Dan i noć su pješačili kroz brda, da bi konačno stigli do Zenice. Iako su dobili status izbjeglice, nadali su se povratku kući za nekoliko dana. Odbijali su priznati i prihvatiti da je bio rat i da će to stanje potrajati.

Sabihin otac je ranjen pred kućom, a braća su joj bila u vojsci.¹⁷ Djevojka u kožnoj jakni i s parfemom u džepu sada je bila zadužena za cijelu porodicu. To je bilo prvo buđenje, spoznaja da je odgovorna da se brine za svoju porodicu.¹⁸ Prvi posao je našla u Islamskoj zajednici Zenica gdje je radila s izbjeglicama koje su bile smještene u školi "Ivan Goran Kovačić" u Zenici. Iako nije imala iskustva s terapijom i psihosocijalnim posljedicama traume, ljudima je pristupala otvorena srca, jer su bili željni razgovora, osmijeha i prilike da podijele svoje priče: "Sjedili smo, pričali, pomagali, učili molitve i neke životne stvari, to kako od leće napraviti i slatko i slano i uz to još i kafu."

Onda smo se jednog dana Sabiha i ja srele u gradu i ja sam je pitala da mi se pridruži u Medici Zenica da zajedno radimo sa žrtvama ratnog silovanja. Stupila je u Medicu Zenica 1993. godine i ostala tu dvadeset godina. Od mlade izbjeglice, protjerane iz svog doma, postala je uspješna menadžerica i uvažena aktivistica za ljudska prava. Kada se prvi put susrela sa ženama koje su preživjele silovanja, znala je da će biti uz njih sve dok im bude trebala pomoć. To drugo buđenje u toku rata istinski joj je promijenilo život, kako to Norman Denzin pojašnjava.¹⁹ Kada je sebi pronašla dom u Medici Zenica gdje su žene različitih identiteta radile zajedno, počela je raditi na tome da napravi dom i za mnoge žene i djecu koje su preživjele torturu i nasilje. Svojoj je porodici i zajednici donijela mir i pokazala kako se mogu njegovati različiti etnički i religijski identiteti. Dok su ti različiti identiteti postajali sve značajniji mnogim ljudima, naponi Medice Zenica omogućavali su ženama da prevaziđu svoje razlike u svrhu mira i dobrostanja. Poseban segment rada Medice Zenica bilo je omogućavanje prostora za religijske prakse i njihovu upotrebu u svrhe zacjeljivanja rana onih kojima je to bilo potrebno.

Liječenje trauma snagom vjere

Vjera pomaže da se ponovno izgrade narušeni stubovi psihološke potpore... vrlo bitni za zacjeljivanje trauma... i vraćanje samopoštovanja...

Sabiha je ponosna na rad i postignuća Medice Zenica, te veliča njenu otvorenost i slobodu. Žene u Medici Zenica mogu izabrati tretman koji njima najbolje odgovara. Ukoliko je to religija, takvu će podršku i dobiti. Međutim, Sabiha naglašava da Medica Zenica nije religijska već sekularna organizacija, otvorena ženama svih etničkih i religijskih identiteta, kao i onima koje nisu religiozne. To je i nju od samog početka kada je došla raditi u etnički mješovitom timu Medice privlačilo. Prepoznala je važnost toga da usred ludila rata i dalje postoji multikulturni život i mogućnost zajedničkog rada. Otpor prema etničkim podjelama privukao je mnoge istraživačice, poput Cynthie Cockburn, koja je uvidjela da žene različitih etničkih identiteta mogu raditi zajedno usred rata te da je njihov "antinacionalizam i transnacionalizam [bio] faktor koji utemeljuje i karakterizira njihov feminizam".²⁰

Ratni period je svima bio težak, a naročito ženama koje su preživjele ratno silovanje i bile u potrazi za duhovnom podrškom koja bi im vratila nadu u život. Ta podrška im je omogućila ponovnu izgradnju ljudskih i profesionalnih kapaciteta, neophodnih za suočavanje sa svojom porodicom i zajednicom. Kao muslimanka koja prakticira vjeru, nosi hidžab, i kao obrazovana teologinja, Sabiha je religiju koristila u psihoterapijskom radu sa ženama žrtvama, kao i s izbjeglicama koje nisu znale kako da ponovno izgrade život kao raseljene osobe u novom društvenom i političkom kontekstu.

Sabiha i ja smo imale priliku raditi s nekim sjajnim aktivisticama za ljudska prava i feministicama, poput Monike Hauser iz Njemačke, koja je također prepoznala značaj religije u liječenju trauma i koja nam je ponudila da se pridružimo timu Medice Zenica. Prisjetile smo se kako u to vrijeme nismo znale šta je feminizam, ali smo uradile sve što smo mogle da odgovorimo na patnju i bol žena s kojima smo radile: "Taj duboko intiman, zajednički bol pokretao je našu želju da ubrzamo proces ozdravljenja. Iz tih zajedničkih trenutaka patnje, rodila se feministička teologija."²¹ Pokušavale smo dati odgovore na pitanja kao što su: zašto je Bog dozvolio da ove žene budu silovane i mučene? Kako mogu vjerovati u Boga nakon toga? Da li žene trebaju sačuvati trudnoću? Je li grijeh abortirati? Da li dijete smatrati muslimanom ili ne? Kako se mogu nositi sa stidom i stigmom u patrijarhalnom bosanskom društvu? Prakticirale smo tako

feminističku teologiju a da je nismo bile svjesne. Islamska zajednica nije bila spremna baviti se tim pitanjima, a jedina dobra stvar koju su uradili u tom smislu bilo je izdavanje fetve prema kojoj se “silovane žene smatraju heroinama”,²² što je bilo značajan korak, ali ipak simboličan. Ženama je bio potreban siguran prostor u kojem mogu ispričati svoje priče, dobiti savjet i duhovno usmjerenje, a u Islamskoj zajednici to nisu pronašle. Jedan od profesora Fakulteta islamskih nauka, Enes Karić, u to vrijeme kritizirao je Islamsku zajednicu jer nije ništa učinila za te žene, nisu čak obezbijedili ni malu prostoriju gdje bi one mogle doći s nekim porazgovarati.²³ Neovisno o tome, Sabiha i ja smo primjenjivale nešto što se može nazvati *ad hoc* feministička teologija, odgovarajući na konkretne potrebe žena. Tek kasnije smo u nastavku obrazovanja naučile da teorijski artikuliramo to što se tada dešavalo.

Kontekstualizirana tumačenja islama koja je Sabiha prakticirala tokom svoga rada pružila su odgovor na neposredne potrebe žena i bila su ključna za zacjeljivanje trauma; pomogla su mnogim ženama da se nose s traumama i društvenom stigmom koja se tim traumama pripisuje. Pored toga, pomogla su im da jednog dana postanu pokretačice promjena i da imaju povjerenja u sebe. U više navrata tokom intervju, Sabiha je naglasila važnost religije u procesu zacjeljivanja rana osoba koje su preživjele različita traumatska iskustva:

Zbog toga se u ovom holističkom pristupu, multidisciplinarnom pristupu, prepoznala religija kao jak jedan izvor, jer trauma ruši odnos prema sebi, odnos prema drugima, ali onaj treći stub koji ostaje najčvršći, to je vjera u kosmos, u Boga itd. To je nešto što pomogne čovjeku da ponovo izgradi te narušene stubove...

Sabihin kreativni potencijal u kontekstualiziranju tumačenja islama pružio joj je osnov za mirenje mnogobrojnih unutrašnjih sukoba, kao i onih unutar porodice i društva. Naprimjer, obred davanja imena djetetu, koji simbolizira povezivanje djeteta s Bogom i roditeljima korišten je da se ponovno povežu porodice. Ovaj jednostavni obred²⁴ bio je moćan u svom kontekstualiziranom i prilagođenom obliku. Iako u islamskoj tradiciji obred nadijevanja imena²⁵ obično obavljaju muškarci, u to vrijeme su ga obavljale žene. Sama ta činjenica predstavljala je novi i osvježavajući pristup, prihvaćen među svim osobama koje su dolazile u Medicu Zenica.

Sabiha je govorila o djeci koja su začeta silovanjem. Često se dešavalo da porodica majke nije htjela ni da čuje za to dijete, niti da ima bilo kakav kontakt, te kada bi dolazili posjetiti kćerku u Medicu Zenica odbijali bi vidjeti dijete. Ali, kako je Sabiha naglasila, prvi prioritet Medice Zenica bio je osnažiti majku i brinuti se o njenim osjećanjima. Kada žena preživi ratno silovanje, ona odlučuje o tome šta želi uraditi, da li želi zadržati dijete ili ne. Koristeći obred davanja imena, zaposlene Medice Zenica su približavale porodice, jer novorođeno dijete je nevino biće koje zaslužuje biti dio zajednice, bezgrešno i bez krivice. Sabiha je to ovako prokomentirala:

Kad se organizuje nadijevanje imena i kad pozovemo porodice, onda se dobije jedna sasvim druga slika. Emocije prorade i oni koji su do jučer bili protiv bebe koja je rođena i nisu mogli zamisliti da će ta beba biti njen ili njegov unuk ili unuka odjednom mijenjaju svoje mišljenje.

Sabiha je toj djeci bila kuma. Bila je uključena u njihove živote od upisa u osnovnu školu pa sve do fakulteta. Danas su to sve uspješne studentice i studenti, zahvaljujući brizi Medice Zenica, majki, ali i roditelja usvojitelja koji su ih prihvatili kao voljene članove porodice.

Obred davanja imena ima još jednu posebnu dimenziju; ne samo da zbližava majku, dijete i majčinu porodicu, već, kako Sabiha kaže: “Također je zbližavalo nas u Medici Zenica, bez obzira koje religijske pripadnosti smo bili jer smo se svi radovali tom danu”. Kuharice u Medici Zenica, Nusreta i Meliha, spremale su posebna jela i kolače, a Milenka je pripremala poseban

poklon za bebu od Medice Zenica. Sve zaposlene osobe su pozivane da se pridruže ceremoniji. Slavili bi i darivali novorođenče i majku. U takvoj atmosferi, majka je osjećala da dobija novu šansu za život sa svojim djetetom. Mnoge su žene tu šansu iskoristile i kasnije postigle nevjerovatne uspjehe u obrazovanju i u zajednici. Sabiha procjenjuje da je ova vrsta terapijskog rada u Medici Zenica transformirala mnoge žene, a religiju spominje kao važan element tog procesa. Uvidjela je da kada se ovaj mehanizam očuva, on potpomaže druge procese i umnogome olakšava život ženi vjernici.

Moć mirenja i razdvajanja

Uloga religije nije bila važna samo u liječenju traumatskih rana, već i u pomirenju nakon rata. Medica Zenica je prepoznavala značaj religije i kontinuirano je tražila prilike da taj potencijal iskoristi za mirotvorstvo i pomirenje. Iako religija u većini sekularnih organizacija nije korištena kao argument za izgradnju mira, Medica je bila jedna od rijetkih u kojoj se religija od početka koristila u liječenju trauma, dok se na međureligijskom dijalogu počelo raditi tek nakon 2001. godine.

Prema Sabihinim riječima, religija je korisna u spajanju ljudi, ali primjećuje da većina ljudi u BiH ne zna mnogo o vlastitoj religiji, a posebno ne o *drugim* religijama. Kada je spomenula školske dane u Vitezu, rekla je da su svi znali za religijske praznike i pravili kolače da ih proslave, ali su malo poznavali vjeru svojih komšija. Bilo je to površno poznavanje, a nisu imali prostora da religiju uvedu u dijalog jer je bila u suprotnosti s marksističkim učenjem kojim se negira postojanje Boga.

Sabihina motivacija da se pridruži Evropskom projektu interreligijskog učenja (EPIL), koji su pokrenule dvije Švicarke, Teny i Reinhild 2001. godine, bila je da nauči više o drugim religijama i o tome kako se žene mogu u tom procesu ujediniti. Na ovom su projektu žene iz monoteističkih tradicija judaizma, kršćanstva i islama putovale i učile zajedno. Dva puta godišnje provodile su po sedmicu dana u različitim zemljama Evrope i u Libanu da bi učile jedne od drugih. U okviru trećeg modula EPIL susreta u BiH Sabiha shvata koliko ljudi u BiH ipak malo znaju jedni o drugima, i to iznenađeno komentira: "Mi smo mislile da se poznajemo u BiH, ali su onda dvije učesnice priznale da su tada prvi put ušle u crkvu." Ovo potvrđuje činjenicu da su ljudi toliko podijeljeni da čak i ne pomišljaju da posjete sveta mjesta drugih. EPIL-ov program je Sabihi bio koristan u smislu obogaćivanja svog teološkog znanja ali i svakodnevnog života:

Nekako sam mislila da mnogo toga znam, ali kad sam otišla u Bejrut, kad sam ušla u crkvu i molitvu čula na arapskom jeziku ja sam rekla svojoj kolegici Teny: "Isto je kao da sam u džamiji" (...) mene je to ponijelo, taj isti ugođaj, isti osjećaj zadovoljstva, iako je molitva bila u crkvi u Bejrutu.

Sabihi je vrlo značajno bilo to što je naučila kako religija može uspješno ujediniti ljude ukoliko su spremni da čuju poruku da je Bog jedan i da, iako se razlikuju, sve molitve vode Bogu i sve je ljude Bog stvorio i blagoslovio. Oni koji nisu spremni čuti tu poruku nastoje se držati svoje religije i ne pokušavaju razumjeti druge te ih iz straha odbacuju i stvaraju sukobe.

Moć religije da ujedini ljude i da pomiri njihove sukobe očigledna je, ali je Sabiha, kao i ostale mirotvorke u ovoj knjizi, iskusila moć religije i da razdvaja ali i da spaja, moć da ruši ali i da liječi.²⁶ Jedan od načina na koji religija dijeli bh. društvo je vjeronauka u državnim školama, koja je uvedena sredinom rata. Preko 95 % učenika i učenica pohađa ovu nastavu,²⁷ i iako bi se očekivalo da su učenici/e danas više orijentirani ka miru, čini se da su mlađe generacije zatvorenije i radikalnije od svojih roditelja. Roditelji se boje asimilacije i osjećaju se sigurnijim u homogeniziranim zajednicama; zato i biraju konfesionalnu vjeronauku za djecu da bi se mogla stvoriti čvršća i ekskluzivna grupa.²⁸ Za Sabihu je, kao majku i profesionalku, uvođenje vjeronauke razumljivo, ali je problematičan način kako pojedinci interpretiraju i predstavljaju određena pitanja djeci. Sama struktura i metodologija vjeronauke za Sabihu je nešto što pripada crkvama i džamijama gdje su se uvijek i učile doktrine vjere, ali ako vjeronauku podržavaju i roditelji i djeca onda bi njen sadržaj trebao imati više prostora za druge religije i to bez stereotipnog predstavljanja. Za Sabihu sveobuhvatno multireligijsko obrazovanje koje uključuje sve religije predstavlja nešto što bi pomoglo dijalogu i razumijevanju. Na taj način bi, tvrdi ona, djeca naučila više o komšijama, a umanjilo bi se prisustvo pogrešnih tumačenja religije. Danas mnogi zloupotrebljavaju religiju i kriju se iza nje iz straha da ne izgube moć i kontrolu koju imaju. Ukazala je na "dvije škole pod jednim krovom",²⁹ koje postoje u kantonima FBiH u kojima hrvatska/katolička i bošnjačka/muslimanska djeca idu zajedno u istu zgradu škole, ali ne učestvuju zajedno u školskim aktivnostima i nemaju zajedničke odmire. Djeca uopće ne komuniciraju. Sabiha ima rođake koji pohađaju takve etnički podijeljene škole u Vitezu jer nemaju izbora:

Nemaju zajedno ni mali odmor... i sad još uz to uče različitu historiju, vjeronauk... kako možemo reći da tu našu mladost pripremamo za bolju budućnost... ako ne znamo druge, mi imamo strah... To se onda razvija u neke druge odnose. Treba nam više zajedničkog rada, djelovanja, programa, učenja...

Sabiha je svjesna moći koju religija ima i da miri i da razdvaja, ali ističe da to zavisi od tumačenja i življenja religijskih poruka, kao i od toga da li religija služi dnevnopolitičkim ciljevima, nacionalizmima i etnopolitikama.³⁰ Ona smatra da bi uloga religije trebala biti da “se koristi za život, da ga olakšava, da pomogne ljudima, a ne da bi ih zarobljavala”.

Religijske zajednice nisu bile uključene u mirotni rad poslije rata, kako je potvrdila Sabiha, iako je situacija danas donekle bolja. Postoje neki imami i svećenici koji sarađuju s Medicom Zenica, ali su to uglavnom napori pojedinaca, a ne institucionalno uređeni programi usmjereni ka mirotnosti. Sabiha je ipak odbila praviti generalizacije, tvrdeći da nema dovoljno informacija da govori o drugim religijskim zajednicama. Smatra da se žene u Islamskoj zajednici i dalje isključuju s pozicija donošenja odluka te da im se ne daje mogućnost da više doprinose mirotnosti u okviru zajednice, ali se nada da će se to vremenom promijeniti.

Religije za rodnu (ne)ravnopravnost

Bez obzira šta drugi misle... ja ne mogu odvojiti vjeru od sebe kao ličnosti i svog svakodnevnog života i mirotnosti.

Sabiha je jedna od rijetkih muslimanki angažiranih u javnom životu koja svoj građanski i religijski identitet nosi u jednoj harmoničnoj i komplementarnoj dinamici koja je osnažuje da bude odgovorna vjernica i građanka. Iako tokom intervjuja nijednom nije naglasila svoj religijski identitet, on je jasno vidljiv iz njenog modernog, stiliziranog hidžaba. Kao feministica s hidžabom koja odbacuje monolitnu feminističku identifikaciju,³¹ ona islam doživljava kao osnažujuću i ohrabrujuću vjeru zbog koje je njen život produktivniji, svrsishodniji i sretniji. Želi da se njen muslimanski feministički aktivizam prepozna kao legitimni feministički rad, a ne da joj se drže predavanja o tome šta feminizam predstavlja.

Pored toga, ona poštuje osnovne principe islama, ali slijedi vlastita tumačenja u mnogim pitanjima, slušajući svoj unutrašnji glas kada je u pitanju pravda, sloboda i ravnopravnost:

Ja živim vjeru i sve ono što se u životu radi: to je vjera. Ja sebi život olakšavam kroz vjeru, a ne otežavam. Bez obzira kako to drugi alimi [znanstvenici] mislili, uz puno uvažavanje svih njih, ja sam sebi dala za pravo, kao što danas dajem sebi za pravo, da ne mogu odvojiti vjeru od sebe kao ličnosti i svog svakodnevnog života.

Takav stav dolazi iz njenog otpora prema predominantnom patrijarhalnom razumijevanju religije u BiH kojom se žene diskriminiraju i u okviru koje im se oduzimaju osnovna prava. Iako ju je porodica ohrabivala i podržavala u obrazovanju, uočila je kroz studije i posao da mnoge žene nisu imale ista prava i prilike u svojim porodicama. Posebno su bile isključivane u religijskim zajednicama. Njena porodica nije bila oduševljena odlukom da upiše Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu, jer se diplome vjerskih škola nisu priznavale u periodu socijalizma. Brinuli su se za njenu budućnost zbog stereotipa da većina djece bira vjerske škole jer se nisu mogli upisati u druge škole i da dolaze iz siromašnih, ruralnih porodica. Sabihim slučaj je pak bio sušta suprotnost tome, jer je njena porodica mogla priuštiti obrazovanje u drugim školama, a i ona sama je uvijek bila među najboljim učenicama. Čak ju je i razrednica pokušavala uvjeriti da odustane od vjerske naobrazbe i da se opredijeli za fiziku i matematiku. Međutim, Sabiha je imala svoje snove i bila je motivirana da uči o islamu:

Meni je bilo važno da ja dođem do nekih znanja i spoznaja. Interesovao me je i status žene kroz religiju, kako to religija pomaže ili odmaže pak ženi. U jednom tradicionalnom okruženju, svi su skloni da tumače različite postupke, posebno prema ženi, na način kako to njima odgovara. Pri tome su se pozivali na islam...

Tokom rata je shvatila da su roditelji bili u pravu; s diplomom islamskih nauka nije mogla dobiti posao, a da pri tome ne bi morala prihvatiti pravila u koja ne vjeruje ili pristati na poslove gdje nije mogla koristiti svoje znanje. Osjećala je pritisak i od Islamske zajednice koja nije imala, niti danas ima, plan zapošljavanja teologinja, te od šire zajednice, koja nije bila spremna prihvatiti ženu s hidžabom u javnoj sferi.

Prvo takvo iskustvo doživjela je u arapskim humanitarnim organizacijama koje su trebale pomagati ljudima tokom rata, a ne koristiti religiju da bi nametale pravila i kolonizirale lokalnu braću i sestre. Sabiha, međutim, nije željela imenovati organizacije kod kojih je tražila posao, ali kaže da je bilo negodovanja zbog njenog stila nošenja hidžaba, te zahtjeva da nosi hidžab na način kako oni misle da treba. U suštini, tražili su od nje da prihvati njihovo tumačenje vjere. Teško joj je to bilo shvatiti; otac joj je bio bolestan, dva brata nisu bila kod kuće i ona se morala brinuti za porodicu: “Šta da uradim, Bože?”, uznemireno se pitala, a onda je unutrašnji glas isplivao na površinu da je podsjeti: “Ma rat je. Nisam poginula. Nije me ubilo... Ma umrijet ću gladna, ali ću ostat’ čovjek... Ne želim da me neko mijenja ako ja neću da se mijenjam”. Odbila je posao i sada je, kada pomisli na to, ponosna na svoju odluku jer ju je podržala da pomaže drugima da očuvaju svoje identitete i izbore. Sloboda izbora, naročito u religijskim

pitanjima, ključna je za Sabihu, jer se Bog ne može štovati iz straha, već iz ljubavi i slobode. Davno je to naučila iz Kur'ana (2, 256). Sloboda izbora ju je motivirala da propituje poslijeratne, etnonacionalno homogenizirane zajednice i promovira pravo izbora i prava za sve građane i građanke.

Borila se da ženama obezbijedi slobodu i zaštitu, a istu slobodu i zaštitu je očekivala i za sebe. Kao muslimanka koja nosi hidžab suočavala se s poteškoćama koje su dolazile jednako od muslimana i nemuslimana. Ispričala je nekoliko primjera s terenskog rada: "Ljudi imaju različite predrasude kada vide ženu s hidžabom: automatski je stavljaju u neke kutijice i počinju je interpretirati na svoj način, bez komunikacije, kontakta i dijaloga." Sabiha je bila odlučna u namjeri da ima slobodu i da je poštuju zbog njenog identiteta.

Nažalost, bilo je nekih teških momenata. Da ja nisam ovakva kakva jesam i da se ne nosim s tim... slušala sam, čak i od žena koje su komentarisale: "Šta mi ova sa hidžabom tumači ili pametuje; nije njoj tu ni mjesto. Zašto bi žena sa hidžabom bila u nevladinom sektoru?"

Sabiha nije dozvolila da je to pokoleba. Naprotiv, to ju je dodatno motiviralo da radi jer vjeruje da je najbolji način da se ovakva poimanja promijene dozvoliti ljudima da je upoznaju i dati im šansu da se oslobode predrasuda o religiji. Radila je to na sastancima gdje je trebala pregovarati o zaštiti žrtava i žena u općini s većinski hrvatskim/katoličkim stanovništvom, koje se rijetko susretalo sa ženama s hidžabom. Njena odluka da poduzme prvi korak, da zakuca na vrata tih zajednica utjecala je na njihove stavove stvarajući od njih saveznike Medice Zenica: "U komunikaciji i kontaktu sa ljudima ustvari pomognete da oni sami priznaju i da sebe krive zato što imaju takav pristup."

Njene bitke da prevaziđe tenzije u vezi s njenim muslimanskim identitetom u zajednici bile se osnažujuće za lični i profesionalni život. Žene s kojima je radila, naročito u ruralnim područjima, također su doživljavale diskriminaciju, posebno u nastojanju da ostvare ista prava kao muškarci. Muška djeca su nekada imala prioritet u obrazovanju, a nažalost, u nekim udaljenim selima i danas imaju. Pored toga, žene u ruralnim područjima ne nasljeđuju porodičnu imovinu već je prepisuju na braću.³² Sabiha je bila svjesna i prije rata da takva praksa postoji i još uvijek je muči što su žene podređene u porodicama i zajednicama:

Kada se radi o sticanju materijalnih dobara, od toga kome graditi kuću, kupiti auto, opet je tu prvo muško pa onda žensko. A po pitanju nasljedstva... prirodno je bilo da se žensko dijete ili sestra odrekne u korist brata, pri tome se ne pitajući šta će ta sestra sutra kad dođe do, ne daj Bože, nekih nepredviđenih situacija, pa i do razvoda i tako dalje. Gdje će i šta će?

U retrospektivi, prepuštanje moći muškarcima dovelo je do nasilnih veza. Kada se žena uda, ona je u manje povoljnom položaju i često trpi jer je ekonomski zavisna. "On te hrani. I uvijek te neko hrani", objašnjavala je Sabiha uz emocije, jer dobro zna do koje mjere seže podređenost žena. Svjesna je da braća zaboravljaju sestre koje, po Božijim propisima i svjetskim zakonima, imaju pravo na imovinu, i to zaboravljaju zbog vlastite koristi. Ovakva praksa stavlja žene u nepovoljan položaj bez ikakvog opravdanja,

argumenta ili obaveze koja bi se nametnula muškarcima da im pomognu.

Sabiha je ovakvu vrstu odnosa povezala s tradicionalno-kulturološkim pristupom rodnim ulogama, kao i s patrijarhalnim tumačenjima vjere. Malo se zna o tome zašto je ovakav pristup usvojen i prenošen s generacije na generaciju, bez ikakvog pozivanja na relevantne religijske izvore. Kada se koriste sveti tekstovi, obično se tumače netačno ili se stvari stavljaju van konteksta i/ili van logike osnovne poruke vjere.³³ Sabiha je svjesna da se kur'anske poruke tumače na način očuvanja dominacije moći kod muškaraca, što onda zloupotrebljavaju obični ljudi, koji nemaju osnovno znanje o Kur'anu, ali i imami i učenjaci koji nisu rodno osjetljivi već perpetuiraju tumačenja iz prošlosti koja ne odgovaraju savremenom kontekstu i izazovima: "Biti rodno osjetljiv znači biti u mogućnosti da odstupiš od nekih svojih privilegija. A teško je to prihvatiti mnogima jer su godinama učeni da imaju te privilegije." Privilegirana pozicija koja se daje muškarcima u vjerskim zajednicama održala je tradiciju prema kojoj se odbacuje pozitivno učenje poslanika Muhameda prema ženama. Ovakav selektivni pristup je najuspješnije sredstvo koje imami i učenjaci koriste da zadrže svoje pozicije moći, te se tako žene religijskim argumentima ušutkuju i čine nevidljivim.

Međutim, za Sabihu se svakako ne može reći da je tiha žena. Ona zna kakva je snaga njenog glasa i koristi je protiv podređenosti žena da bi promovirala njihova prava. Protivi se tumačenjima vjere kojima se zastrašuju vjernici tako što im se govori: "Nemoj to, nećeš biti dobra vjernica, 'nemoj to, Bog će te kazniti'. Religija to nije, po meni, niti može biti, ali ljudi to često koriste radi vlastitih interesa." Njeno poimanje islama i način na koji živi svoj život u skladu su s ulogom aktivistice za ljudska prava. Ona u tome ne vidi nikakvu protivrječnost. Te dvije uloge se nadopunjuju i zbog toga je bolja i vjernica i građanka.

Fotografiju ustupio Pravo Ljudski Film Festival, autor fotografije Vanja Čerimagić

Važno je napomenuti da Sabiha djeluje u sekularnoj, ženskoj NVO i svoje kapacitete koristi da zagovara za provođenje sekularnih zakona, i drugih pravnih dokumenata i politika koje su relevantne za ženska prava. Smatra da je život u sekularnoj zemlji najbolji okvir za rad jer osigurava jednaku slobodu za sve osobe, i vjernike i ateiste. Ona ističe da želi pomagati svim ženama bez obzira na njihovo religijsko opredjeljenje, u BiH i šire. Kao vjernica praktikantica i aktivistica za ljudska prava, svojim primjerom želi učiti muslimanke da je moguće biti i jedno i drugo. Smatra da je važno usuditi se zamisliti bolji svijet u kojem je sve moguće i u kojem nema straha i predrasuda. Nije to jednostavno, kaže ona, ali se isplati i ispunjava čovjeka. A takvu viziju imaju istinske liderice koje vide dalje od onoga što je u opsegu oka posmatrača.³⁴

Ne smijemo posustati!

Sabiha je doživljavala trenutke kada je bila umorna, kada je osjećala da su je napustili i iznevjerili ljudi u zajednici. Bilo je trenutaka kada se činilo da je previše prepreka u njenom poslu. Kaže da je u takvim trenucima tražila opravdanje ili odgovore za nemogućnost da nekome pomogne. Ali nije mogla okrenuti glavu od samog problema:

Nekad sam razmišljala, pa dobro nije to jedina moja obaveza i zadatak. A onda sam se nekako opet pitala ako budemo mi pojedinci/pojedinke odustajali, onda neće biti pomoći u onom momentu kada ljudima treba pomoć; i onda sam se ponovo vraćala i nastavljala raditi... jer nečiji životi su pitanju.

Nije dozvoljavala da je bilo ko ili bilo šta porazi ili obeshrabri. Veliki osjećaj odgovornosti motivirao ju je da nastavi s radom. Pomaganje onima kojima pomoć treba Sabihina je dužnost – to je njena duboka humanost inspirirana religijom. Na početku intervjuja je spomenula da je stalno ulagala u obrazovanje, pohađala brojne kurseve i magisterije da bi unaprijedila svoje vještine te pružala kvalitetnije usluge.

Postoje brojni razlozi zbog kojih je sigurna i odlučna u svom radu. Prvi je da uvijek misli na žene kojima je potrebna pomoć, i to one koje nisu dovoljno spremne da se same zalažu za svoja prava. Zbog toga im trebaju ljudi s ekspertizom i iskustvom da ih podrže, poduče, ohrabre i da im pomognu da kontaktiraju policiju, sudove, tužitelje, socijalne radnike, donatore i svoje vlastite porodice. U radu sa ženama koje su preživjele nasilje u porodici i silovanje, Sabiha je shvatila da žene obično imaju malo samopouzdanja i da im je potrebna podrška da bi izašle iz kruga nasilja. Stoga je pokreću osmijesi i olakšanje koje vidi na ženama kada se to desi. U njihovim osmijesima ona vidi prisustvo Boga i zna da je najbolji način da služi Bogu služenjem ljudima kojima treba pomoć.

Drugi značajan pokretač je želja da prevaziđe podjele u BiH kojima se pokušava dokazati da ljudi tu ne mogu živjeti zajedno. Vjeruje da su ljudi u BiH više slični nego različiti, te da je samo potrebno da adekvatno “iskomuniciraju” te sličnosti: “Možda se neki ljudi lakše nose s tim kada kažu da smo toliko različiti i da ne trebaju da ulažu sebe, ali ja više gledam naše sličnosti... Ja sebe preispitujem i ja zajedno s tim rastem i razvijam se u psihološkom smislu, te jačam svoje vrline.” Sabiha smatra da raseljavanje ima mnogo negativnih strana, ali da dozvoljava i izgradnju novih odnosa i novih identiteta koji mogu prevazići podjele koje su vještački stvorene i koje se reproduciraju u bh. društvu. Izmještanje identiteta i raseljenost iskoristila je da izgradi novi život za svoju porodicu i mnoge druge žene kojima je njena pomoć bila potrebna.

Treći motiv je ekonomsko i političko osnaživanje žena, posebice u ruralnim područjima gdje su žene društveno isključene i u nepovoljnijem položaju nego žene u urbanim područjima. Stoga govori o važnosti provedbe Rezolucije 1325 Vijeća sigurnosti UN-a o ženama, miru i sigurnosti, čiji su ideali bili prisutni i prije 2000. godine, kada je Rezolucija stupila na snagu. Ženske organizacije rade na promoviranju mira, često ekonomski i politički

osnažujući žene da bi se mogle bolje brinuti za svoje porodice i dosegnuti pozicije na kojima se donose odluke. Sabiha i njen tim blisko sarađuju s mnogim nevladinim organizacijama u BiH da povećaju političko učešće žena. Organiziraju ulične proteste i edukacije i lobiraju da žene istupe i preuzmu vođstvo.

Sabiha će to nastaviti raditi sve dok za to bude postojala potreba. Na ovakav način pridobija žene i muškarce koji zauzimaju njenu stranu – stranu ravnopravnosti, mira, otvorenosti i prihvatanja, uprkos mnogim nametnutim podjelama u BiH.

Zaključak

Sabiha je rano u mladosti kročila na put mirovnog rada i postala je jedna od najpoznatijih mirotvorki u BiH. Njenu mladost je prekinuo rat koji je podijelio ljude po etničkim i religijskim pripadnostima. Odjednom nije imala domovinu ni važeće dokumente s kojima je mogla putovati. Nakon što je s porodicom protjerana iz Viteza u Zenicu, morala je naučiti kako da pomogne drugim izbjeglicama, ali i samoj sebi i svojoj porodici. Snagom vjere i nadom da ne treba pokleknuti već tražiti rješenja, na kraju je pronašla svoj mirotvorni poziv u Medici Zenica. Sabiha vodi Medicu Zenica, prvu feminističku NVO u BiH, koja je najpoznatija po svom radu s osobama koje su preživjele silovanja i druge traume u ratu, nasilje u porodici, trgovinu ljudima, da ponovno uspostave odnose s porodicom i zajednicom, ali i po zagovaranju za njihova zakonska prava. Nikada nije prihvatila promjenu s “normalnog” zajedničkog života s komšijama katolicima i pravoslavicima na strogo podijeljene etničke zajednice, i uporno se borila protiv toga. Kao muslimanka, vjeruje da vjera može biti dijelom izgradnje mira, pomoći u procesu rehabilitacije najranjivijih kategorija kao i u procesu izgradnje mira u svakoj osobi, porodici i društvu. Na tome istrajno radi godinama pokazujući da se istovremeno može biti dobra vjernica i odgovorna građanka koja ima senzibilitet za probleme drugih. Zbog toga je tumačenje i kontekstualiziranje poruka vjere u njenom radu uvijek bilo usmjereno na to da pomogne ženama u teškim okolnostima da vrate samopoštovanje i izliječe svoje traume, jer za nju vjera treba olakšavati život ljudima i biti oslonac. Sabiha je također imala ključnu ulogu u senzibiliziranju javnosti za rodnu ravnopravnost putem mreža aktera i institucija koje se bave pitanjima žena, da bi osigurala potrebnu podršku, ali i da bi se slijedile bolje politike za zaštitu i slobodu žena kako u privatnoj tako i u javnoj sferi života. Za nju je važno osigurati pravdu i zaštitu za svaku osobu koja je preživjela nasilje

i druga traumatska iskustva, zbog čega intenzivno radi na uspostavljanju mreža saradnje s institucijama vlasti i nevladinim organizacijama koje se bave ovim pitanjima. Svojim radom i zalaganjem zajedno sa svojim kolegicama učinila je da “Medica” Zenica postane prepoznatljiv i uvažen glas javnosti.

Zabilješke

- 1 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, Baseline studija: žene i mirotvorstvo u BiH, Sarajevo: TPO Fondacija Sarajevo.
- 2 “Medica Mondiale” je sjedište organizacija Medice koje postoje u mnogim zemljama, uključujući i BiH (<http://www.medicamondiale.org>).
- 3 Prema web-stranici Međunarodnog tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, “[u] nizu presuda koje su bile prekretnice, Tribunal je unaprijedio razvoj međunarodne pravde u oblasti rodni zločina omogućujući procesuiranje seksualnog nasilja kao ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida.” (<http://www.icty.org/sid/10314>)
- 4 Silovanje i drugi oblici seksualnog nasilja regulirani su Krivičnim zakonom BiH (član 171: genocid, član 172: zločin protiv čovječnosti, članovi 173–175: ratni zločini), kao i međunarodnim pravom, kao djela koja mogu predstavljati ratne zločine, zločine protiv čovječnosti ili čak genocid, pod uvjetom da postoji dovoljno kontekstualnih dokaza.
- 5 Prvi zločinci su procesuirani i osuđeni u Hagu, kao srpski komandant Kunarac i njegovi vojnici iz Foče u Istočnoj Bosni. Ovo je bio prvi predmet u kojem je silovanje postalo sastavnim dijelom terminologije međunarodnog krivičnog prava (“How Rape Became a Crime Against Humanity”, http://clg.portalxm.com/library/keytext.cfm?keytext_id=74).
- 6 Ovaj zakon na nivou FBiH usvojen je 1999. godine, izmijenjen i dopunjen 2004., 2006. i 2009. (*The Right to Social Protection in Bosnia and Herzegovina: Concerns on Adequacy and Equality*, 2012, Sarajevo: Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini).
- 7 *Guide for Civilian Victims of War: How to enjoy the right to protection as a civilian victim of war in the Federation of Bosnia and Herzegovina*, 2007, Sarajevo: Međunarodna komisija za nestale osobe, Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine, Centar za slobodan pristup informacijama.
- 8 Cynthia Cockburn, 2013, “Against the Odds: Sustaining Feminist Momentum in Post-war Bosnia-Herzegovina”, *Women’s Studies International Forum* 37 (mart - april), 26–35.
- 9 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 85.
- 10 Prema Dejtonskom ustavu, entitet Federacije Bosne i Hercegovine sastoji se od deset kantona, a jedan od njih je Zeničko-dobojski kanton u Srednjoj Bosni. Ovaj kanton ima dvanaest općina, a Zenica je najveća sa 96.027 stanovnika (Muslimani 44,85 %, Srbi 18,48 %, Hrvati 16,54 %, Jugoslaveni 15,32 %, ostali 4,07 %), prema predratnom popisu stanovništva iz 1991. godine. Za više detalja, vidjeti: “Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine, po općinama i naseljima, popis iz 1991. godine”, Sarajevo: Zavod za statistiku Bosne i Hercegovine, Bilten 234.
- 11 Skupština Zeničko-dobojskog kantona je na 11. sjednici, održanoj 7. 9. 2011. godine donijela Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, koji na nivou ZDK regulira ova pitanja.

SJAJ LJUDSKOSTI

12 Sabiha je istaknula da se uspostavljeni referalni mehanizmi Općine Zenica kao model prenose i u druge općine FBiH, a primjenjuje ga i Gender centar Federacije BiH.

13 Cynthia Cockburn, 1998, *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*, London: Zed Books, 189.

14 Konferenciju su organizirale Medica Zenica i Medica Mondiale iz Njemačke u Zenici u periodu od 23. do 24. 10. 2013. godine, uz prisustvo predstavnica i predstavnika vladinih institucija sa svih nivoa vlasti u BiH, osoba koje su preživjele ratna silovanja, bh. nevladinih organizacija kao i predstavnica i predstavnika međunarodnih organizacija sa sjedištem u BiH i gostiju iz Sjedinjenih Američkih Država, Njemačke, Švicarske, Ruande, Afganistana, Liberije, Španije, Jordana, Hrvatske, Srbije, Kosova, Mađarske i drugih zemalja. Jedan od važnih zaključaka je da se model Medice Zenica razvijan tokom svih ovih godina može prenositi i na druga područja BiH ali i šire, naglašavajući važnost uspostavljanja odgovornog partnerstva s državnim institucijama i kreiranje atmosfere koja će omogućiti da se osobe koje su preživjele ratna silovanja i druge oblike trauma osjećaju sigurno, podržano, zaštićeno i da dostojanstveno ostvare svoja prava.

15 Ristin Thomassen, 2006, *To Make Room for Changes. Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*, Johannesov, Švedska: Kvinna till Kvinna Fondacija.

16 *Mukabela* (arapski: *muqabala*) znači "sijelo", "susret"; u bosanskoj muslimanskoj tradiciji odnosi se na dnevne susrete s Kur'anom. Svako poslijepodne tokom ramazana uči se dio Kur'ana. Imami, teolozi i neki članovi zajednice sjede zajedno i recitiraju dijelove Kur'ana, dok ih ostatak zajednice prati s Kur'anom u rukama. Na ovaj način, tokom ramazana prouči se cijeli Kur'an, što se naziva *hatma*. *Mevlud* je (arapski: *mawlid*) rođendan poslanika Muhameda a.s., koji se slavi uz učenje određenih molitvi i spjevova u džamijama, tekijama, privatnim kućama, a danas također i u medijima. *Tevhid* (arapski: *tawheed*), ili jedinstvo Boga, odnosi se na ponavljanje Božijih imena, popraćeno drugim ajetima iz Kur'ana tokom određenih obreda kao što su dženez.

17 Jedan brat je otišao u Novu Bilu gdje ga je HVO zarobio, potom je prognan iz Nove Bile s porodicom i pridružio se Armiji BiH. Kasnije ga je zarobila Vojska bosanskih Srba.

18 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage.

19 Ibid., 70.

20 Cockburn 2013, 30.

21 Zilka Spahić-Šiljak, 2013, "Do it and Name it: Feminist Theology and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina", *Journal for Feminist Studies in Religion* 29.2, 178-186.

22 Cockburn 1998, 180.

23 Enes Karić, 1992, "Intervju Mi smo sebi gori od četnika", *BH Dani*, No. 3, citirano u Zilka Spahić-Šiljak, 2010, "Images of Women in Bosnia, Herzegovina, and Neighboring Countries, 1992-1995", u Faegheh Shirazi (ur.), *Muslim Women in War and Crisis: from Reality to Representation*, Austin: University of Texas Press, 223.

24 W. Victor Turner, 1969, *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*, Harmondsworth UK: Penguin.

25 Obred nadijevanja imena (arapski: *'aqiqa*) predstavlja i religijski i kulturni događaj. Počinje učenjem Kur'ana, zatim slijedi recitiranje blagoslova na poslanika Muhameda (*salavat*), a onda ide ključni dio kada se uči ezan na desno i ikamet na lijevo uho bebe. Potom se ime bebe izgovori tri puta. "A onda dijete ide od ruku do ruku svih prisutnih, da se osjeti taj Božiji dar, to ljudsko biće koje pripada toj zajednici." Obred se završava posebnom molitvom (arapski: *du'a*) tokom koje svi prisutni okrenu dlanove k nebu, slijedeći osobu koja vodi obred, na kraju izgovarajući amin.

26 R. Scott Appleby, 2000, *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence and Reconciliation*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

27 *Podijeljene škole u BiH*, 2009, Sarajevo: UNICEF.

28 Ibid.

29 Saša Madacki i Mia Karamehić (ur.), 2012, *Dvije škole pod jednim krovom*, Sarajevo: Centar za ljudska prava, Univerzitet u Sarajevu i Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije.

30 Asim Mujkić, 2008, *We, the Citizens of Ethnopolis*, Sarajevo: Centar za ljudska prava, Univerzitet u Sarajevu.

31 Cockburn 2013, 30.

32 Zilka Spahić-Šiljak, 2007, *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, TPO Fondacija, 208-217.

33 Amina Wadud, 1999, *Qur'an and Woman – Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 3.

34 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 27.

PRIČA 2. DANKA ZELIĆ

PRIČA 2. DANKA ZELIĆ

Izmiriti komšije i približiti čovjeka čovjeku

Biografija

Danka je rođena 1973. godine u Livnu, u jugozapadnoj Bosni i Hercegovini. Kao najmlađa od šestoro djece, bila je prilično mažena i pažena u porodici. Pored roditelja, starije sestre Stjepanka i Mirjana imale su najznačajniji utjecaj na njen odgoj. Otac joj je bio velika podrška, uzor i autoritet, njegova se riječ poštovala i slušala, ali je njen mirovni rad oblikovala majčina briga, ljubav i principi vrednovanja po zaslugama. Odgojena je kao katolkinja praktikantica, što je bila važna odrednica njenog identiteta i aktivnosti. Kada je počeo rat 1992. godine, završavala je srednju školu, nakon koje se upisala na Pravni fakultet u Splitu u Hrvatskoj. Zbog rata se preselila u Zagreb, a potom u Njemačku. Međutim, ubrzo nakon toga, 1993. godine, vratila se u Livno, nastavila obrazovanje na Policijskoj akademiji u Zagrebu, te se 1996. godine zaposlila u Bosanskom Grahovu. Tu je upoznala svog muža Miroslava, koji je također radio u policiji i podržavao njena nastojanja da pomogne povratnicima. Siromaštvo, beznađe i nerazumijevanje potreba povratnika od strane vlasti navelo je Danku da pruži dodatnu pomoć, te je u tu svrhu 2000. godine zajedno sa svojim saradnicama registrirala Udruženje građanki "Grahovo". Aktivno je radila na pomirenju i okupljanju ljudi, prevazilaženju straha i mržnje i osiguravanju humanitarne pomoći, pogotovo povratnicima u ruralna područja bez električne energije i vode, s velikim brojem starijeg stanovništva. "U susret čovjeku", bez obzira na njegovu ili njenu nacionalnost, bio je Dankin vodeći princip u mirovnom radu, koji joj je omogućavao da bez teškoća putuje u udaljena sela samo da se upozna s ljudima, vidi kako žive i kako im može pomoći. Njeni susjedi su odraz njene humanosti, a briga o njima bila je važnija od svih drugih pitanja i zadataka. Stoga je napustila posao u policiji 2002. godine i posvetila se radu u Udruženju. Tokom tog perioda, diplomirala je agronomiju, kako bi se mogla profesionalno baviti potrebama povratnika koji su počinjali ponovno graditi poljoprivredna gazdinstva. Pažnju je usmjerila na jačanje žena i njihovo aktivno učešće u javnom i političkom životu, kao i na dijalog među podijeljenim ljudima u BiH. Danas živi i radi u Livnu i Bosanskom Grahovu zajedno sa suprugom Miroslavom i, prema njenim riječima, uvijek je na putu. S pravom se može reći da je to put dobrote, razumijevanja i mira.

Uvod

Ta riječ mirotvorstvo meni predstavlja ogromni balon u kojem je puno malih balončića... U malim balončićima su ljudi koji zaslužuju brigu drugih. To je za mene mirotvorstvo.

Dankina definicija mirotvorstva kao brige za druge ključna je u njenom radu. Ona je najmlađa mirotvorka u grupi od jedanaest mirotvorki u ovoj knjizi s kojima sam razgovarala o njihovom životu u BiH. Uprkos mladosti, postala je poznata kao nesebična zaštitnica povratnika i povratnica. Iza sebe ima petnaest godina bogatog iskustva u mirotvornom radu u jugozapadnoj BiH. Umjesto da zadrži stabilan, redovno plaćen i stalan posao u policiji, koji je igrao važnu ulogu u poslijeratnom periodu, odlučila je istražiti nepoznato pomaganjem srpskim povratnicima. Njen rad im je povratio dostojanstvo i vjeru u dobrotu i pravdu.

Danku poznajem već dugo i saradivala sam s njom na različitim inicijativama promocije ženskih ljudskih prava. Odabrala je raditi u veoma udaljenom i izoliranom dijelu BiH, Bosanskom Grahovu, nerazvijenom mjestu sa starijim stanovništvom. Teško je i zamisliti dugotrajniji boravak i rad u tom dijelu BiH. Većina aktivista/ica za ljudska prava samo dođu u kratkotrajnu posjetu i ne mogu zamisliti da ostanu duže. O ovom kraju često govore kao o mjestu koje su svi zaboravili, a Danka je ostala i s puno optimizma radi i gradi mir.

Kada sam je pitala mogu li obaviti razgovor s njom, malo je zastala a potom upitala: "Zašto?" Objasnila sam joj da ljudi u njenoj lokalnoj zajednici vjeruju da je ona uradila značajne stvari na pomirenju u toj regiji. Kad je to čula, bila je uzbuđena i pristala je na razgovor. Dodala je da je i njen muž također bio oduševljen što su ljudi prepoznali njen rad, i jedva je čekao da se vrati kući i ispriča mu detalje razgovora. Ona je radila već godinama, ali taj rad nije dokumentirala i iskreno je osjećala da bi nove generacije mogle učiti iz njenog i iskustva njenih kolegica mirotvorki u BiH.

Kada je završila glavni dio svoje priče, upitala je: "Je li ovo dovoljno? Je li to ono što se od mene očekuje da kažem? Ne znam šta bih još rekla." Očekivala je usmjerena pitanja, iako je na njoj bilo da odluči šta i koliko želi reći. Kao i mnoge druge žene u BiH, Danka se bori da promijeni nametnuto potiskivanje ženskih glasova tokom odgoja u porodici i danas je svjesna da žene rade mnogo više od onog što se objavljuje i vidi u javnosti. Impresionirala me njena strastvena solidarnost i briga koja je oblikovala

njen karakter i senzibilizirala je u odnosu na potrebe drugih ljudi. Njena je misija jednostavna ali vrlo učinkovita: izmiriti komšije i približiti čovjeka čovjeku.

Moje komšije su ogledalo moje humanosti

Mirotvorstvo je za mene što sam dvojicu komšija pomirila, što će nastaviti dalje zajednički živjeti i pomagati jedan drugome, što će djeca moći zajedno u isti autobus ući i ići u školu. Eto, to je za mene mirotvorstvo.

Dankina priča je prožeta porukom o približavanju čovjeka čovjeku i izmirenju komšija koji su nasilno podijeljeni i protjerani i kojima treba podrška i pomoć za suživot i opstanak u poratnoj osiromašenoj BiH. Njena etika brige¹ se ogleda u odlučnosti koju je pokazala da pomogne povratnicima, uprkos svim protivljenjima vlasti, pa je počela posjećivati sela u koja su se ljudi vraćali. Sa sjetom i tugom u očima pripovijedala je o tim danima i počecima svoga rada. Hodala je po selima u okolini B. Grahova tražeći povratnike Srbe da im pomogne.

Ljudi su u početku bili sumnjičavi ali Dankina pripovijeda da su lijepa riječ i iskren pristup otvarali njihova vrata i srca: “Manje-više sjedneš s ljudima, pa krene priča, pa treba pola sata, sat vremena, onda se pristavi kava, pa se sjedi, pa ljudi počnu pričati, ono prihvatit će i pomoć, rasplaču se, sve će im dobro doći. ‘Pa, bi li ti mogla nabaviti meni tablete?’, neko bi upitao.” Dankina bi odgovarala potvrdno. Počela je od malih stvari – donošenje lijekova, njihovo prevoženje do bolnica, pomaganje u dobijanju novih ličnih dokumenata, hrane i odjeće – da bi na kraju završila radeći na rekonstrukciji njihovih kuća. Njen rad s povratnicima u Bosanskom Grahovu potekao je iz želje da pomogne onima koji su izgubili sve i, uprkos patnjama, htjeli se vratiti u svoj grad, iako tu i dalje nisu bili dobrodošli.

Kada su se 1997. godine prve srpske izbjeglice prijavile za povratak u svoje prijeratne domove, gdje su nekad činili većinsko stanovništvo,² uglavnom su to bile starije žene i muškarci koji su došli vidjeti šta je ostalo od njihovih kuća i imanja, i da li tamo mogu ponovno izgraditi svoje živote ili ne. Nije mogla šutjeti dok su hrvatske vlasti nastavljale etnonacionalističku politiku sprečavanja ljudi da se vrte svojim domovima, u svoj grad te o tome kaže: “A svjesni ste, radite u tome aparatu... i kada je nekome prijeko potrebna pomoć, svjesni ste da mu ta institucija ne može pomoći. Da on jadan dolazi tu i traži pomoć, ali ne može je dobiti, jer znamo kako je [sistem] ustrojen”. Nije mogla mirno sjediti i gledati kako te ljude odbacuju i isključuju samo zato što su pripadali drugoj nacionalnoj grupi. Bol, bolest i gubici koje su srpske izbjeglice pretrpjele tokom rata nagnali su je da se pokrene. Kao što ističe Elisabeth Porter: “Suosjećajna osoba brine o interesima onih koji pate, pomno slušajući, motreći i prosuđujući da bi pronašla najbolji način reagiranja...”³ Tako je učinila i Danka gledajući ljude kako se vraćaju na svoja zgarišta s plastičnim vrećicama u rukama, bez igdje ičega. Najviše su je se dojmile starije osobe, za koje kaže: “Oni ništa nisu imali, a osjećali su strah. Kad su dolazili u policiju da se prijave, s kojom bojaznošću su prilazili nama, da upitaju za bilo kakvu informaciju. Trebalo je godinu dana da se usude da pitaju kako da izvade osobnu iskaznicu.”

Poslijeratno Bosansko Grahovo bilo je prema Dankinim riječima: “potpuno uništeno, razoreno... Radila je policijska stanica, pekarna, ukupno

je bilo stotinu, dvije stotine stanovnika”. Mnogi su tada govorili o Bosanskom Grahovu kao o sablasnom gradu koji ne samo da je bio fizički uništen, nego i potpuno devastiran, bez vitalnih životnih funkcija i infrastrukture – poput grada duhova. Niko, uključujući i njenu porodicu, nije razumio zašto se htjela vratiti u ratnu zonu u Livno, umjesto da ostane u Njemačkoj, nastavi s obrazovanjem i ima siguran život. Ali Danka nije mogla gledati kako njeni sunarodnjaci pate. Nije mogla podnijeti da izvana gleda kako se zemlja u kojoj su ljudi nekad mirno živjeli raspada i dijeli po nacionalnim granicama.

Do prekretnice u njenom životu⁴ došlo je kada je slušala o patnjama jugoslovenskih izbjeglica u Njemačkoj koji su otkrivali svoje priče o egzodusu, što ju je nagnalo da se vrati u Livno. Počela je raditi za jedan amaterski radio-centar, i to na spajanju porodica u BiH s vanjskim svijetom. U to vrijeme, 1993. godine, telefonske linije nisu bile u funkciji i radio je bio jedino sredstvo komunikacije. Dankino mirotvorstvo je počelo usred rata. Najviše što je tada mogla uraditi jeste da omogući komunikaciju između porodica i prijatelja koji su živjeli u nekim dijelovima BiH pod kontrolom različitih vojski i nacionalno ustrojenih vlada.

Studije je nastavila na Policijskoj akademiji u Zagrebu. Diplomirala je 1996. godine i prvi posao dobila u Bosanskom Grahovu. “Mojoj majci je sama pomisao da idem u Bosansko Grahovo bila šok, ali mislila je, otići će ona par mjeseci, shvatiti da to nije za nju, pa će se vratiti... Međutim, nije, pokoj joj duši, nije bila u pravu”. Porodica je bila zabrinuta za nju zbog teških političkih i ekonomskih uvjeta rada i života u poratnom Bosanskom Grahovu; smatrali su da to okruženje nije dobro za novu policajku.

Danka se nije zadovoljila onim što je život njoj i porodici pružao u sigurnoj i stabilnoj Njemačkoj. Nedostajali su joj duh i duša Bosne, što se odražavalo i na njenu interakciju s ljudima: “Nema onog zajedništva što ja imam u svom mjestu, nemam prijatelja... nemam onoga da znam da mogu kod nekoga otići u kuću, sjesti sa svojom prijateljicom Marinom, sa Ilijom.” U Njemačkoj joj je bilo teško izgraditi veze zbog brojnih društvenih normi i zahtjeva. Dok je bila u BiH, mogla je jednostavno pokucati na vrata prijateljima ili komšijama, ili nazvati i reći: “Eto me na kafu”. Skrenula je pažnju na važnost lokalne prakse dobrog komšiluka⁵ koja je preživjela rat i predstavlja važne kanale za mir.⁶ Međutim, Danka je istaknula i neke pozitivne aspekte života u Njemačkoj, poput uspješnih firmi i organizacija, vladavine zakona i pravičnog postupanja, attribute koje je pokušala donijeti u svoju zajednicu. Još kao mlada osoba, prepoznala je vrijednosti oba društva i željela unaprijediti svoj život u Jugoslaviji unoseći neka pozitivna dostignuća sa Zapada, istovremeno ne zanemarujući i njegovanje veza među ljudima.

Ideja solidarnosti u njenoj porodici uvjetovana je samozaštitom i

sigurnošću, dok je Dankina perspektiva solidarnosti bila da pomogne ljudima u stanju potrebe, bilo da žive na opasnom mjestu ili pripadaju drugačijoj etničkoj grupi. Njena vizija i kapacitet za ponovnu izgradnju života i zamišljanje boljeg društva za nemoćne povratnike u Bosansko Grahovo bili su joj snažna motivacija za rad i mirovni angažman. Upravno onako kako Lederach objašnjava:

Možda je najveća zagonetka mira... ukorijenjena u hrabrosti ljudi i zajednica da postoje kao ranjiva bića i žive suočeni sa strahom i opasnošću, te da u konačnici spoznaju da se ljudska sigurnost ne veže prvenstveno uz količinu i veličinu naoružanja, visinu ili debljinu zida koji ih dijeli, niti uz moć nametanja.⁷

Dankina odlučnost i duboka vjera da može nešto promijeniti malo su pomogle da se promijeni perspektiva njenih roditelja i omekšaju njihovi zaštitnički stavovi. Kada bi dolazila kući u Livno, smirivala bi svoju porodicu govoreći im da je sve uredu u Grahovu i da ljudima treba pomoći, jer nemaju šta jesti, nemaju hranu i nemaju na čemu spavati, pa su, kako se Danka prisjeća, promijenili mišljenje: “Počeli su osobno da pakuju pakete i garderobu. Da dovlače iz Njemačke stvari, da ja to dijelim po Grahovu. Nekako sam ih pridobila na svoju stranu.”

Njena porodica je i dalje očekivala da se ona vrati u neko sigurnije mjesto poput Livna, gdje Hrvati/katolici čine većinu, ili u Njemačku, čija je državljanka lako mogla postati. Međutim, Danka je odabrala da bude s ovim ljudima i da se zalaže za njihova prava i život dostojan čovjeka, jer je ona ispit svoje ljudskosti i vjere polagala upravo kod ljudi koji su bili zapostavljeni i zaboravljeni. Imala je i podršku kolege policajca koji joj je kasnije postao muž. Očigledno je njena vjera u dobro, i istrajnost da učini sve što može za obespravljene potaknula iskru humanosti, ali i ljubav kolege koji joj je bio i najveća podrška kroz sve godine rada. Tek kad im je dala do znanja da namjerava ostatu u Bosanskom Grahovu, njena porodica se konačno pomirila s tim.

Njen muž se također brinuo za nju, znajući da može biti u opasnosti od pojedinih lokalnih moćnika u vlasti kojima se nije sviđala njena podrška srpskim povratnicima: “U početku me je nekako pokušao sputavati, govoreći: ‘Dana, ne treba tako, nemoj na sva zvona, nemoj ovako, nemoj onako’, ali vrlo brzo i on je shvatio da se mora raditi iskreno, da se mora pomoći...” Uvijek je bio uz nju, ali se plašio osвете. Danka kaže da su vlasti odmah poslije rata nametnule neku vrstu “društveno-političkih pravila” kako bi “disciplinirale građane”, manje-više im zabranjujući da komuniciraju s povratnicima, da im daju bilo kakve informacije, pa čak i da ih pozdravljaju:

Morali smo ćutati. Međutim, ja ne mogu ćutati... Ne mogu sad reći da je njima slobodno da odu u neko selo... ako znam da u tome selu postoje mine. Ja ne mogu reći grupi koja je došla busom, napatila se da dođe iz Banjaluke ili odnekle iz Srbije... slobodno idite vi tamo. Sama pomisao da im se nešto moglo desiti, ne znam, ta savjest bi me pekla cijeli život, i ne bih mogla normalno živjeti s tim.

Danka je odbijala “discipliniranje građana”; vodilo ju je srce i ponašala se prema svojoj savjesti i intuiciji, kako bi zaštitila ljude. S druge strane, njen muž je racionalizirao njihove odluke, uvijek procjenjujući posljedice svih postupaka. Dankina vizija i upornost bile su jače, nadilazila je sve prijetnje i teškoće, i zbog toga je ona liderica koja osluškuje svoju intuiciju jer, kako Giten Dyhan navodi: “Posmatrati život iz ugla intuicije znači imati viziju... i gledati na život s vrha planine, dok je gledanje na život samo iz perspektive intelekta kao stajanje u podnožju planine.”⁸

Uz riječi dobrodošlice povratnicima, Danka im je nudila i osnovne potreštine za domaćinstvo, što je od posebne važnosti bilo za žene koje su to smatrale porukom kojom se ponovno uspostavlja veza među komšijama. Različiti donatori su joj pomagali da zadovolji osnovne potrebe povratnika, a robu je često dostavljala i lično: “Za svaku ženu povratnicu odnosila bih posteljine, deke, da to bude neka simbolika dobrodošlice.”

Informacije o teškoćama povratnika o kojima je Danka počela govoriti u policiji donijele su joj brojne probleme s nadređenima, pogotovo kada je povratnike pratila do njihovih sela: “Non-stop sam bila na nekim ispitivanjima, na nekim sastancima [s policijom] gdje su me uvijek pitali ‘zašto ti?’. Uvijek su mi davali neke zadatke da budem što udaljenija od svega toga”. Pored toga, dio zajednice smatrao ju je izdajnicom: “Etiketirali su me kao ‘ona je kontra nas’, ali to me nije smetalo. Bilo je više ljudi koji su znali moju pravu stranu, moje pravo lice, ljudi koji znaju šta sam ja uradila za te ljude; i da ne žalim, i da bih to ponovo uradila.” Priznaje da je bila pod pritiskom da prestane raditi to što je radila. Iako su neki lokalni organi vlasti čak pokušali da je proglase odmetnicom, ona je bila uvjerena da radi pravu stvar. Nije mogla šutjeti i otvoreno je pred svojom zajednicom rekla da su “njeni” činili zločine i da je vođstvo njene etničke grupe krivo zbog toga što mnogi nisu imali ništa poslije rata. To je bio njen moralni izbor s kojim je mogla živjeti, a bio je težak jer je trebalo kritizirati vlastitu zajednicu na vlasti.⁹ Njena “moralna imaginacija” da zamisli nemoguće u datim okolnostima¹⁰ dala joj je snagu da riskira i bude izvan nametnutih “etničkih okvira” svoje zajednice. Trebalo je puno hrabrosti da se ustane i kaže:

Nisu ljudi sami sebi popalili kuće... Ja sam otvoreno rekla, to je napravila hrvatska vojska. Kako god to nekome zvučalo pravedno ili ne, ali rekla sam, to je napravio moj narod. Ne znam da li je iko ikada odgovarao za to, ni ti da li će odgovarati, ali mnogi životi su izgubljeni, mnoge traume su doživljene, kompletno jedno stanovništvo je protjerano s toga područja.

Danki je trebalo nevjerojatno mnogo snage da se usprotivi lokalnim organima vlasti, čiji je cilj etničkog čišćenja tog prostora i homogeniziranja vlastite etničke zajednice podrivao povratak ljudi u Bosansko Grahovo, koji je ona pomagala. Njen unutrašnji osjećaj za pravdu,¹¹ dužnost, poštenje i suosjećanje s patnjama drugih bio je jači od svih prijetnji, ali se ipak oslanjala i na muža i na njegov autoritet u gradu, kao pripadnika policijskih snaga. Danka je smatrala da su se mnogi ljudi plašili da ponovno razmisle o svojim djelima, usmjeravajući više pažnju na probleme drugih, kao u biblijskoj izreci; da ljudi vide trun u oku svog susjeda, a ne vide brvno u vlastitim očima (Matej 7:3).

U mnogim situacijama Danka je druge stavljala ispred sebe i svoje porodice. Izlagala se opasnostima od zajednice i njenim kritikama, te riskirala da postane autsajder. Međutim, imala je duboka moralna ubjeđenja, i nije mogla prihvatiti progon svojih komšija, kad su zajedno živjeli prije rata: “Bunilo me i to što naša zajednica nema nekog napretka... zašto, samo zbog toga što nas neko dijeli na Srbe i Hrvate?” Danka se sjećala komšijskih odnosa u Livnu, gdje je poznavala i družila se s muslimanskim i pravoslavnim komšijama, posjećivala ih u njihovim domovima i poznavala njihove običaje. Nakon rata, nije htjela prihvatiti nametnute nacionalne podjele i život u izolaciji. Odlučila je da će prvo posjetiti svoje komšije povratnike, pomoći im da ponovo izgrade svoje živote, smjeste se u svojim domovima, i da se komšije ponovo okupe.

Istinski feminizam osnažen brigom i suosjećanjem

Po mom mišljenju, žene su puno više uključene u mirotnost; znaju to uraditi na puno efikasniji način i bolje. Vjerovatno zbog upornosti, izdržljivosti. Ono na što sam ja nailazila kroz svoj rad je da se puno muškaraca vrati na prvoj prepreci, i kažu da je neki problem nemoguće riješiti, lako odustaju, gledaju to površno. Međutim, mi žene smo uporne i želimo ubijediti tog nekog drugog... da je možda jedan život u pitanju...

Opisujući vlastito iskustvo, Danka veće zasluge pripisuje ženama, uz tvrdnju da su pokazale više strpljenja i upornosti kada je trebalo obaveze u mirotnom radu dovesti do kraja, nego muškarci koji nešto započnu ali nemaju strpljenja da to završe. Upravo je to jedna od karakteristika liderstva koje Mary Decoster naziva “snaga usmjerena na rezultat”, na završavanje započetog posla.¹² U svom braku i porodici, ona je uvijek bila ona hrabra, koja nikad nije odustajala od rada na unapređivanju svoje zajednice. Iako je to naučila od majke, kaže da je i njen otac pomogao da se u njoj izgradi odgovorna radna etika. Otac joj je bio *gastarbajter* u Njemačkoj, što je u tom području BiH bilo uobičajeno. Kući bi dolazio jednom ili dvaput godišnje, donoseći novac za porodicu, što je značilo da su oni morali zaraditi ostatak i doprinositi porodičnom budžetu. U njenoj porodici se poticala snažna radna etika:

Sjećam se kad je otac dolazio za Božić govorio je uvijek mojoj mami, zvao je Fila mada se moja mama zvala Ilinka. "Fila, kol'ko ste vi kao obitelj sa djecom zaradili?" A živjelo se, ne znam, od poljoprivrede i još nekih manufakturnih radionica što se moglo prodati, a to nije bilo blizu onome koliko je moj otac mogao zaraditi u Njemačkoj.

Dankin otac je u kući bio autoritet, ali je ona bila bliža s majkom. Majka je uvijek bila tu za djecu, da se za njih brine, da ih njeguje i podržava snagom ljubavi i suosjećanja. Otac ih je volio, ali su ga posmatrali kao udaljeni autoritet kojeg treba slušati i poštovati. Iako je majku opisala kao nježnu i krhku osobu, Danka misli da je od nje naslijedila buntovničku prirodu: "Majka je jedinica iz jedne dobrostojeće begovske obitelji, i moja majka se tajno udala za mog oca koji potiče iz radničke klase da njeni roditelji nisu znali." Smatra da su odgojili djecu tako da ne obraćaju pažnju na bogatstvo i materijalne vrijednosti: "Ljubav je bitna, bitno je poštovati se, a sve ostalo će nekako doći." Danka vjeruje da bismo ljude trebali vrednovati prema njihovim zaslugama, a ne prema porodičnom porijeklu, te ističe da je "taj moral na prvom mjestu i da tu nije bitno *koliko* nego *s kim* podijeliti i biti sretan". Ove lekcije je primjenjivala ne samo u svojoj porodici, naprimjer, kada je odlučila pomoći snahi s petero djece nakon bratove smrti, nego i u cijeloj zajednici kada je počela s mirotvornim radom u Bosanskom Grahovu.

Srce joj je bilo dovoljno veliko da obuhvati patnje i bol ne samo bliskih rođaka nego i cijele zajednice. Njena materinska briga bila je, prema riječima Sare Ruddick, "racionalizirana briga",¹³ jer je nadilazila njenu porodicu i bližnje. Njen bližnji je bio čovjek u nevolji kojem treba pomoć. Bila je neumorna i uvjerenjena da sve dok postoji potreba treba nastaviti raditi.

Njena briga i suosjećanje proizišli su iz njene moralne obaveze da se zalaže za pravdu i dostojanstvo ljudi koji nisu Hrvati po nacionalnosti.¹⁴ Žene s kojima je radila posmatrala je kao sjajna ljudska bića koja su podnijela najteže situacije. S velikom vjerom u žene slavila ih je, kao i njihov doprinos u vlastitim porodicama i napore na izgradnji zajednice. Iako Danka ne želi da kvalitete brige označi isključivo kao "ženske",¹⁵ iskustvo joj je pokazalo da su žene hrabrije od muškaraca, i da one pokreću i završavaju započete aktivnosti u mirotnom radu.

Međutim, Danka napominje da je većina žena u ruralnim područjima bila potpuno podređena svojim muževima. Stoga je, kada dođe u neko domaćinstvo, uvijek nastojala prvo se obratiti ženi. Žena je primi, skuha kafu, razgovara s njom, i onda se kada treba donijeti neku odluku povlači: "Kad kažem trebaš doći na neki seminar, da idemo na neko putovanje ili trebam ti donirati stoku, ali prvo moraš doći na obuku, tu su onda muškarci iskakali. Tu je ona jadna, ne može da odluči, onda ili kaže muž ili svekar ili otac, uvijek je nekako 'hajde kako oni kažu.'" Međutim, Danka nije bila spremna prihvatiti podređenost žena. Stoga ih je ohrabivala da postanu samosvjesnije i nezavisnije. Procjenjuje da su danas žene spremnije da putuju, uče i učestvuju u donošenju odluka u porodici. Radeći s ovim ženama, otkrila je koliko su posebne, uvijek spremne da urade više, iako nisu dobijale priznanje za uložene napore:

Malo je žena koje mogu iznijeti taj teret, tu tugu, tu bol, taj jad kao što može naša žena, i da na svu tu muku bude nasmijana i raspoložena, da priča opet s tobom, da ti se pojada i onda da se za pet minuta smije s tobom, i zapjeva. Ona je spremna učiniti čudo samo ako je malo potakneš.

Kad govori o "našim" ženama, misli na žene svih nacionalnosti i vjera u BiH koje je upoznala na svom putu mira. Danka je govorila o jedinstvenosti ovih žena, da su one neuporedive s drugima: "Obitelj je na prvom mjestu, ta moć da se podigne, da se uzdigne, da se napravi nešto, da ne budeš na dnu, i da pomogneš svoje komšije okolo, i da pritrčiš, i da daš [doprinos], i ne znam, da se boriš. Nije to tako svagdje. To je specifikum baš nas Bosanaca ovdje." Danka slavi Bosanke koje su ustrajale, uprkos bolu, da bi se žrtvovala za svoje porodice i bile njihov stub tokom rata. Ove žene također su bile uz svoje muževe kad se vrate s prve linije fronta, pomažući im da zaliječe

i fizičke ozljede i psihološke traume. Rijetko su izražavale vlastite potrebe i osjećaje. Prije Dankinog dolaska u njihova sela, niko ih nikada nije pitao kako su i kakva im je pomoć potrebna.

Muškarac je bio centar svega, i njegove potrebe i želje bile su prioritet. Danka je opisala kako su muškarci u tim teškim vremenima imali ispade bijesa, poput male djece: “Žena ga sažalijeva... ali se i dalje bori... ona ima snage i energije da ide dalje, da sve to obnovi, da djecu uputi pravim putem, a muškarac je tu iza, nekako nije ni do koljena ženi.” S tugom u glasu pokušala je objasniti zašto muškarci nisu pomagali ženama: “Cijelo vrijeme tog preživljavanja muški ego je prisutan. Teško mu je otići u Crveni križ, ili u Merhamet, teško mu je otići tražiti neku pomoć ili hranu, jer on je muško.” Taj nejednak doprinos brizi za porodicu nastavio se i nakon povratka muškaraca iz rata: “Bilo je na muškarcima, kao glavama obitelji, da donesu tu odluku, da li će se vratiti ili neće, ali samo odluku! A sve ostalo, što se tiče pakiranja stvari, traženja prevoza, i toga, sve je opet spalo na žene... i promjena škole...”

Danka je pokušala objasniti šta je značilo to što je muškarac ostao bez snage i utjecaja poslije rata, što je izgubio moć: “Pričali su kako su se morali boriti u ratu, kako su doživjeli poraz, i kako nisu mogli pronaći posao, te kako su bili bez novca. Takav život ih je odveo u alkoholizam, droge i kockanje. Mnogima je dijagnosticiran posttraumatski stresni poremećaj (PTSP), i nisu se mogli izliječiti.” Prema Dankinom viđenju, žene su, kako bi nadoknadile nedostatak podrške od muškaraca, preuzele inicijativu u traženju pomoći i iznalaženju rješenja. Sjetila se kako bi po deset puta kucale na vrata nekih donatora da dobiju kravu ili nešto drugo što im je potrebno. Danka šaljivo kaže da ove žene imaju neki “gen” zahvaljujući kojem se snalaze i brinu za svoje porodice. Pomagala im je u ovim naporima, ohrabrujući ih da i dalje osiguravaju pomoć za svoje porodice, grade svoje domove i odnose sa susjedima, i da se njihov glas čuje. Taj vid osnaživanja koji je najmanje bio formalna edukacija, već osnaživanje da stanu na svoje noge, pokazuje da Danka posjeduje još jednu važnu karakteristiku liderice koja se odnosi na osnaživanje drugih, kao što Mary Lou Decosterd objašnjava: “Feministička perspektiva liderstva podržava princip dijeljenja znanja.”¹⁶

Iako je Danka odgojena u kulturi koja obeshrabruje žene da govore u svoje ime, nego im nalaže da slijede svoje muževe i budu mudre, odnosno manipulativne ako žele nešto postići ili napredovati,¹⁷ s vremenom je shvatila koliko je značajno da se glas žena čuje, da ističu svoja postignuća i javno ih promoviraju. Rodna hijerarhija u porodičnim i bračnim odnosima od mladosti ih je učila da je i “ćutanje muškarca bolje od ženske priče”. Slušala je Danka ove poruke, ali je odlučila da ta pravila danas više ne važe: “Muškarci

i žene su jednaki, čak bih dala prednost ženi u nekim stvarima... jer znam da su odgovornije, da su posvećenije u rješavanju nekog problema, da će naći najmirniji način.”

Otkrivanje vlastitog glasa za mnoge žene je bilo čitav proces, a Danka ih je pokušala naučiti da, kad jednom osnaže svoje glasove, ne trebaju više šutjeti. Svačiji glas je važan, a to, kako Lederach kaže, znači da može utjecati na procese donošenja odluka.¹⁸ Osim toga, žene trebaju zahtijevati da muškarci podržavaju svoje majke, sestre i supruge, i poštuju ih zbog njihovih postignuća. Danka je još dodala da “muškarci ne poštuju nikoga” i da su egocentrični:

Smatraju nas manje bitnima općenito, za društvo, za zajednicu. Misle da je nama ženama mjesto samo u kući, da se brinemo o domaćinstvu i djeci, a da sve odluke, sva moć, sve za njih bitno, samo njima Bogom dano, da oni o time raspravljaju, da rade, i da upravljaju. Ali mijenja se to.

Također, primjećuje da ženski rad nije priznat ni vidljiv, i da se smatra manje važnim u predominantno patrijarhalnoj kulturi te da i same žene više rade, a manje imaju vremena govoriti o tome. Dankino iskustvo pokazuje da muškarci uvijek očekuju neku zahvalu, uvijek ističu kada nešto urade ili postignu: “Mislim da sam to primijetila u svom radu, da vole to isticati i ponavljati [svoja postignuća] godinama... i oni to nekako znaju zaokviriti i znaju prezentirati tamo gdje treba.”

Danka smatra da, kada žene nešto urade, obično o tome šute; pretpostavlja se da one to trebaju uraditi i ići dalje. Žene idu dalje, tražeći nove probleme koje treba riješiti, dok muškarci riješe neki mali problem i nekako za to zadobiju poštovanje zajednice. Što se tiče žena: “To ostane u tišini negdje i podrazumijeva se uvijek da to valjda treba, to je valjda koljenima prenošeno na ženski rod.” Ona želi da se to promijeni i ohrabruje žene da govore o svojim postignućima. Širi informacije o njihovim uspjesima, ali priznaje da je teško promijeniti kulturu i percepciju o društveno prihvatljivim modelima ponašanja.

U tim nastojanjima, Danka spominje i važnost Rezolucije 1325 o ženama, miru i sigurnosti koja se u BiH provodi dugi niz godina, ali još uvijek bez zadovoljavajućih rezultata. Zajedno s kolegicom Emirom Hodžić iz organizacije “Li-Woman” od početka je uključena u promociju Rezolucije ali kaže: “Trebalo bi nekako masovnije raditi na tome i nekako više se baviti s time.” Pod tim ona podrazumijeva sustavnije promjene u državnim institucijama i bolju saradnju državnih mehanizama za rodnu ravnopravnost s nevladinim organizacijama. Dok se to ne desi, ostaju pojedinačni napori

koje žene u nevladinom sektoru čine na promjeni kulturnih obrazaca ponašanja i dodijeljenih rodni uloga.

Kao osviještena i angažirana feministica Danka je ljuta zbog toga što muškarci misle da im njihov spol donosi veća prava, što se više ne može tolerirati. Čak ni majka nije u cijelosti razumjela Dankinu pobunu protiv tradicionalnih pogleda na hijerarhijski uređene rodne odnose; govorila bi joj: “Nećeš daleko stići sa takvim stavom; muškarca treba poštovati.” Danka je, međutim, puno toga postigla sa svojim stavom i svojim feminizmom. Iako svjesna negativne konotacije koju feminizam ima u bh. društvenom kontekstu,¹⁹ sa zadovoljstvom podstiče osobne diskusije o feminizmu. Ne oklijeva da se javno izjasni kao feministica, što nije slučaj s mnogim drugim ženama: “To [feminizam] se može vidjeti u mom radu. Međutim... mnoge žene to rade, ali taj identitet naprosto ne nose u javnosti... A u biti ja mislim da ovaj posao, što ja radim, za što se ja borim, da je to pravi feminizam.”

Danka vjeruje da su njena borba za pravdu, jednake mogućnosti i pomaganje onima kojima je to potrebno pravi razlozi za poštivanje i božijih i ljudskih zakona. Njen feministički identitet nije u suprotnosti s vjerskim zato što ona, kao i mnoge druge žene u BiH, gradi vlastitu viziju feminizma — promoviranje moći žena da slušaju, pomažu, okupljaju ljude, komuniciraju i mire ljude. Ona za to ukratko kaže: “Naš je posao da se izmire komšije.”

Danka je neumorna zaštitnica žena u patrijarhalnom i konzervativnom društvu. S dubokim uzdahom priznaje da i dalje mora podsjećati žene na prava koja imaju kao ljudska bića; ponekad zaborave, pogotovo kad su pod pritiskom. Ona smatra da bi razlog za to mogao biti strah – za vlastitu egzistenciju, ili strah od istupanja izvan okvira društveno prihvatljivih uloga. Naprimjer, Danka je puno napora uložila u ubjeđivanje ljudi da prihvate jednu razvedenu ženu. Petra, žena iz lokalne zajednice, udala se, a potom razvela od nasilnog muža. Njegova porodica ju je izbacila iz kuće, pa je otišla živjeti u kokošinju, što Danka ljutito komentira: “Cijela zajednica na to šuti, niko nema volje [da pomogne]. Svi je osuđuju i kažu ‘tako joj i treba što je ostavila čovjeka, koji je inače bio problematičan, u međuvremenu je i umro.’” Danka je intervenirala u njenom, kao i mnogim drugim slučajevima, kako bi osigurala sklonište i zadovoljila osnovne potrebe, a iznad svega se zalagala za ovu ženu u zajednici, kako bi je ljudi prihvatili bez osuđivanja. Podsjetila je zajednicu da niko ne zna kada može doživjeti slično isključivanje i napuštanje.

Mir se gradi komunikacijom i mrežom podrške

Nema domaćinstva ni sela u Bosanskom Grahovu u koju ja nisam ušla... Tako da sam upoznala taj narod i saživila se s njima.

Iako malo mjesto, u Bosanskom Grahovu bilo je puno problema i Danka je nakon nekog vremena shvatila da nema ni kapaciteta ni mogućnosti da sve to rješava sama. Neko je tražio da mu se napravi kuća, nekome je trebalo uvesti vodu u kuću, nekome je trebalo pomoći da dobije penziju, nekoga je opet trebalo odvesti doktoru ili pomoći da izvadi dokumente. Na sve to Danka kaže: “Jednostavno si cijelu mrežu raspleo oko sebe da bi koliko-toliko tim ljudima nekako olakšao, ali shvataš da ne možeš sam.”

Danka je naglasila važnost dobre i stalne komunikacije, kao i ponovne izgradnje odnosa među ljudima, kako bi se izgradnja mira u zajednici postavila na prave temelje. Njena vizija “da zamisli platno međusobnih odnosa (...) kao mrežu koja neprestano evoluirá”²⁰ navela ju je da sve svoje vrijeme uloži u komunikaciju s ljudima. To donekle podsjeća na etiku bosanskih franjevaca čiji je moto rada boraviti i živjeti s ljudima i među

ljudima. Na taj način se najlakše otvaraju ranjena i uplašena srca ljudi tokom rata, prisjeća se Danka.

Počela je sama, kako bi pomogla povratnicima, kao i mnogi pojedinci/ke, ali je uskoro shvatila da tako ne može zadovoljiti sve potrebe povratnika/ca. Zato je oko sebe okupila žene sa sličnim pogledima na svijet. Bilo ih je trideset aktivistica 1999. godine, što je prilično velik broj za malu zajednicu kao što je Bosansko Grahovo. Druge mirotvorke u manjim mjestima imale su teškoća da okupe toliki broj žena, saradnica, koji je bio potreban da bi se registrirala nevladina organizacija. Cilj im je bio da pomognu povratnicima i unaprijede njihove uvjete života. Konačno, 2000. godine, jedna prijateljica je predložila da registriraju NVO i, zajedno s grupom aktivistica za ljudska prava, pokrenu Udruženje građanki “Grahovo”, kako bi napravile sistematske promjene. Pokazala je koliko je saradnja važna i, kako Jean Lou Chin kaže: “žene naginju više saradnji” u svojim liderskim vještinama i kompetencijama, što se vezuje za feministički “stil gradnje dobrih odnosa”.²¹ Ponosna je na svoje kolegice koje su bile posvećene tom radu. S uzbuđenjem ih nabroja poimence; Olivera Radlović, Dragica Galić, Milka Čeko, Milena Sarić, Rajana Blagojević i Ljubinka Marić. Za njih kaže da su bile “pionirke u svemu tome i žene koje su preskakale tri stepenice odjednom. Naprimjer, otišle bi do načelnika općine da mu sprase sve što mu imaju sprasiti”. Ove žene su bile istinski hrabre, neustrašive aktivistice za ljudska prava u borbi za pravdu i podršku povratnicima.

Poput njih, ni Danka nije dozvoljavala nijednom muškarcu da koristi njen rad kao opravdanje za svoj neuspjeh u rješavanju pitanja povratka izbjeglica. Jedan od razloga za odluku da završi i studij agronomije bio je da zadobije poštovanje i legitimnost kada razgovara o pitanjima vezanim za poljoprivredu ili rekonstrukciju kuća. Napomenula je da je to uradila u inat muškarcima u općinama, koji su željeli da utječu na nju putem političkih veza i povlastica. Podržavala je povratnike koji su ostali u svojim domovima, a kriteriji su bili jasni:

Odemo na teren i prođemo kroz sela i vidimo da li ima dima, znači vratio se čovjek, ako ima kokoška, znači sigurno se vratio... I onda gledaš kako preživljava, ima li tu male djece... Uđeš u kuću i ti vidiš da li se tu živi mjesec dana ili se živi godinu dana. Na takav način smo donosili odluke.

Danka, međutim, objašnjava kako nisu imale stroge planove i rasporede, zato što su morale zadovoljiti toliko hitnih potreba. U letu su rješavale mnoge stvari, a bio je jedan specifičan slučaj koji je zahtijevao njenu brzu reakciju i hrabrost. Povratnica koja se porađala nije mogla stići do regionalne bolnice u Livnu (udaljene 65 kilometara), zato što su bili zatrpani snijegom. Njen muž je od Danke zatražio pomoć. Ona je čula da je put do Knina u Hrvatskoj čist, ali nije bilo sigurno da li će jednoj Srпкиnji dozvoliti da uđe u Hrvatsku. Nakon raspada Jugoslavije, većinsko srpsko stanovništvo je tokom rata protjerano iz ove regije (Kninska krajina). Danka je riskirala i pvela ženu u Hrvatsku, nadajući se da će je primiti:

Sjeli smo u auto i krenuli smo u Božije ruke. Imala je dokumentaciju, sreća, da može preći granični prostor. Nismo mi rekli da idemo nju poroditi, nego da idemo u Knin. Oni [u bolnici] su nam izašli u susret, porodili su je, nije bilo nikakvih problema... To su te neprilike gdje se traži [reagiranje]. Mislim da bi svaki čovjek tako postupio, malo riskirao...

Danka je mnogo riskirala pomažući povratnicima, ali je uskoro shvatila da i ona sama treba znati više o vođenju nevladine organizacije kako bi unaprijedila svoj rad. Što se tiče vlastitog osnaživanja u ovoj oblasti, posebno je zahvalna kolegicama iz organizacije "Li-Woman" u Livnu i lidericama Emiri Hodžić i Jasminki Borković, priznatim mirotvorkama u zajednici, koje su Danki pomogle i podučile je. Zajedno i danas grade mreže i osnažuju žene u javnom životu: "One su nam u biti bile majke vodilje; one su nam pokazale sve kako se radi... one su nam nekako ukazale na put..." Druga važna podrška stigla je iz organizacije "Viktorija" u Livnu, i njene voditeljice Ruže Rimac: "Isto kao majci, u ponoć, u podne, smo se mogli obratiti za bilo kakvu pomoć." Danka spominje i "La Stradu" iz Mostara, "Udružene žene" iz Banje Luke, i organizacije civilnog društva uopće, koje su doprinijele miru uz podršku američkih, evropskih i azijskih organizacija. Naprimjer,

zahvaljujući naporima Danke i njenih kolegica, 2004. godine su uspjele da kampanjom “Glasajmo da se slika mijenja rame uz rame muškarac i žena”, u okviru projekta–kampanje “Da se vide da se čuju”, doprinesu da se prvi put izabere žena za načelnicu Drvara. To je bila gospođa Anka Dodig-Papak, koja je na toj funkciji ostala dva mandata, a kasnije postala i ministrica gospodarstva u Kantonu 10.

Danka se sjeća kako je bilo teško tokom prvih sastanaka između Hrvata i srpskih povratnika u Bosanskom Grahovu, koji su završavani bez dogovora. Ali, nije odustajala: “Upornošću se valda sve može promijeniti, uspjela sam da su ljudi sjeli za sto, da su mogli popričati bez uvreda, bez svađa, bez teških riječi.” Ali to za Danku nije bilo dovoljno, željela je odnose prenijeti na drugi nivo: “Htjela sam da upoznaju jedni druge.” Uz podršku donatora, šezdeset žena i muškaraca hrvatskog/katoličkog i srpskog/pravoslavnog porijekla dobili su priliku da učestvuju u prvom međureligijskom putovanju. Prije toga, otišli su u *obje* crkve na misu odnosno liturgiju.

Zajedno smo putovali u Međugorje na mjesto ukazanja Gospe... u Crnu Goru u manastir u Ostrogu... bili smo 2, 3 dana tamo i još na nekoliko sastanaka i predavanja. Ljudi su nekako pošli da se otkravljuju i da drugačije malo razmišljaju... to je bio neki prelomni trenutak, kada su ljudi pošli zajedno da izlaze i sjede u kafićima.

Vjeruje da se od tada promijenila percepcija njihovog Udruženja, zato što to više nije bila samo Danka, direktorica Hrvatica, nego i žene različitih identiteta koje su se učlanile i osjećale se dijelom svega toga. Ove žene su zajedno radile na različitim projektima, kao što je ponovna izgradnja doma zdravlja i stomatološke klinike, pronalaženje poslova i osiguravanje obrazovanja za sve u istoj školi sa specijalnim kursevima, u skladu sa zahtjevima svake od etničkih/vjerskih grupa (jezik, književnost, historija, vjeronauka), kako bi se nje govali njihovi nacionalni identiteti.

Danka svoj rad vidi kao misiju koja joj je povjerena: “Bog to zna. On nas je stvorio na sliku i priliku i dao nam zadatke, to tako treba da bude.” Zna da je njena dužnost teška, ali ona to prihvata i nosi s ponosom i u dobroj vjeri. Više puta je naglasila moć komunikacije i uspostavljanja veza među ljudima: “Nekada nije potrebno donijeti im ništa, nego popričati s njima.” Danka vjeruje u moć iskrene komunikacije jer je i na svom primjeru iskusila kako prijateljska i dobronamjerna riječ može biti lijek i utjeha.

Duhovnost i religija u mirotvorstvu

Ja nisam tip vjernika koji će ići i pričati 'ja sam vjernica, ja sam vjernica, ja idem u crkvu, ja molim krunicu! Vjeru treba propovijedati, ali vjeru treba i raditi. Treba djelovati onako kao što nas uče Biblija i svete knjige. Vjera znači više djelovanja, a manje priče i hvale oko toga ko je vjernik.

Danka spominje svoje katoličke korijene kao važan dio svog identiteta i života, ali svoja vjerska stanovišta u mirovnom radu nikad ne nameće drugima. Željela je da se vjerska etika odražava u njenom radu, a ne u riječima. To je posebno važno u BiH nakon 1990. godine, kad se vjera ponovno izdigla kao primarna oznaka konkurentnih etničkih identiteta između bosanskih muslimana, katolika i pravoslavaca.²² To je postala nova politička platforma, tako da su mnogi vjernici preferirali da se duh i vjerska učenja odražavaju na konkretan rad u njihovoj zajednici. U Dankinom slučaju, odgojena je vjerujući da se mora pomoći osobi koja je u nevolji: "To je od Boga dato da se mora pomoći čovjeku u nevolji i sutra smatram da se ja nađem u takvoj poziciji, isto tako da bi mi neki ljudi pomogli." Dankin snažan osjećaj dužnosti da pomaže onima kojima je to potrebno proizlazi iz njenog vjerskog osjećaja i shvatanja da se njena vjera mora odražavati u njenim djelima. Priznaje da nije mogla riješiti sve probleme povratnika, ali ih je mogla saslušati i podijeliti s njima ono što je imala. Odgojena je s osjećajem dužnosti, dužnosti koja dolazi od Boga. Vjeruje da će nastaviti pomagati do smrti: "Idem ja po cijenu ne znam čega, ali ću pomoći. Nekad će ta moja dobrota biti uzvraćena. Ja ne znam šta nas u budućnosti čeka, ali vjerujem da Bog sve vidi i Bog sve gleda. Vratit će na neki način, i da ne vrati to je nekako normalno učiniti."

Dankino djetinjstvo u Livnu obilježio je multikulturalni suživot muslimana, katolika i pravoslavaca. Pokušavajući da pronađe objašnjenje za svoj mirovni aktivizam i motivaciju da se toliko angažira u ovom radu, ona kaže da je znala poštovati, cijeniti, i voljeti i tuđe i svoje: "To je jednostavno usađeno od malena u meni... Nikakvih drugih ne znam motiva, samo pomoći u nevolji čovjeku."

Mnogi su, međutim, odgojeni u istom gradu i zajedno su živjeli, ali ih je bilo strah da nešto pokrenu, ili su se jednostavno koncentrirali na vlastitu dobrobit. Danka je bila dirnuta ljudskim pričama i nije mogla gledati njihove patnje i bol. Istinski je vjerovala da je njena dužnost da nešto uradi kao odgovorno ljudsko biće i vjernica. Kad je počela pomagati srpskim izbjeglicama i posjećivati njihove uništene domove, nije postavljala nikakve (vjerske ili druge) uvjete za pružanje pomoći, niti je isticala da im pomaže iz vjerskih ubjeđenja i dužnosti. Kada je vidjela patnje tih ljudi, nije

obraćala pažnju na njihovu vjeru. Ona je na to gledala kao na približavanje jednog ljudskog bića drugome, a kasnije, kad bi uspostavila neke odnose i povjerenje, u razgovoru bi spomenula religiju ali tek onda kada bi vidjela da bi to moglo pomoći pomirenju između Hrvata/katolika i Srba/pravoslavaca.

Danas konstatira da je pomaganje i okupljanje ljudi istinski mirovni aktivizam, koji zahtijeva oprost: “Teško je bilo da ja te ljude ubijedim da oni nisu krivi što su u takvoj poziciji. Da i ako jesu, ljudski je praštati i da moramo preći preko toga i pokazati im onu poruku ‘ako su nas udarili u jedan obraz da okrenemo drugi.’” Vjeruje da je oprost od suštinskog značaja za mirotvorstvo, da je svojstven ljudskoj prirodi, i dodaje da je o njemu podučavao i Isus Krist. A opraštanje je važno, kako Hannah Arendt kaže, jer je: “Jedina reakcija koja nije puka re-akcija, već djeluje iznova i neočekivano, neuvjetovana akcijom koja je to potaknula i stoga oslobađa od svojih posljedica kako onoga ko oprašta tako i onoga kome se oprašta.”²³

Kao i većina žena u BiH, Danka vjeru smatra važnim dijelom svog identiteta, ali smatra da ona ne treba biti nametljiva, niti se zloupotrebljavati kao argument za podjelu ljudi. Vjera može okupiti ljude, ali samo nakon utiranja puta dobrom komunikacijom i razumijevanjem; tek onda vjera može podržati dijalog i pomirenje. Zbog toga smatra da uvođenje vjeronauke u javne škole u BiH nije najbolje rješenje. Vjeruje da će se time dodatno podijeliti ljudi koji su već etnički homogenizirani zato što nemaju nikakvog iskustva u suživotu, kao što je npr. imala ona u prijeratnom Livnu. Danka bi radije da djeca u školama izučavaju kulturu religija, a da se podučavanje vjeronauke ostavi crkvama i vjerskim zajednicama. Kao takva, ona je dobar primjer vjernice odgojene u socijalističkoj Jugoslaviji koja je održala svoj vjerski identitet kojim se njeguje ne samo etika nego i poštivanje vjerskih obreda i molitvi.

Okrepljenje za umornu dušu i tijelo

Danka djeluje iz svoje duboke humanosti, ali i iz vjerskih ubjeđenja. Kad bi bila iscrpljena, crpila bi energiju čitajući inspirativne priče, pohodeći religijska hodočašća, kroz molitvu i, iznad svega, stavljajući potrebe drugih ispred vlastitih: "Bilo je padova... kad si emocionalno skroz iscrpljen... kad čuješ strašne priče ili neko na nekom tenderu ne prođe za kuću... padaš zajedno s tim čovjekom, ali to je izvjestan period, opet odnekle dođe ta injekcija." Danka spominje pet načina kako zacjeljuje vlastite rane, prevazilazi patnje, razočaranja i iscrpljenosti, te kako sakuplja novu energiju i nosi se s brojnim teškoćama na koje nailazi u svom mirovnom radu.

Prvo, cijeni vrijeme provedeno u samoći, kada može razmišljati o svojim uspjesima i neuspjesima. Kaže da fokusiranje na pozitivne slučajeve pomaže da se rasplamsa vatra humanosti, koja bi se mogla ugasiti pod svakodnevnim pritiscima. Ohrabruju je neka od njenih postignuća, a privremenoj nemoći ne dozvoljava da je porazi.

Drugo, inspirira je humanost drugih. Naprimjer, čita knjige koje je ohrabruju da istraje. Ponekad se povlači i čita dobre priče o uspješnom prevazilaženju velikih životnih izazova. To je motivira da se vrati na posao, kao što će i njena priča nekoga motivirati da nesebično pomaže i miri ljude.

Treći način okrepljenja opisuje kao potiskivanje manjeg problema većim. Danka priča da se ponekad osjećala tako bespomoćnom da je ostajala kod kuće, žaleći se na svoje boli. Sjeća se kad je ležala pod dekom, razmišljajući o tome kako je bol u zglobu koji osjeća nepodnošljiv... Njena porodica bi je zadirkivala, bezuspješno, o tome kako se ne brine o sebi dok pomaže drugima. Govorili bi joj: "Jesi li ti završila svoje misije, je li to došao kraj?" Dok je bila u takvom raspoloženju, neki ljudi s puno većim problemima svratili bi do nje i zatražili pomoć, i onda bi iskra njene humanosti zasjala još jače, i dobila bi novu energiju i motivaciju da izađe iz kuće: "I ja kažem 'Danka, pa zar stvarno možeš biti toliko egoistična, sjediti kod kuće, plakati nad sobom... a ovom čovjeku dijete bolesno, pa zar stvarno možeš nastaviti dalje s tim?' (...) i onda te samo nešto potjera."

Četvrti način vlastitog osnaživanja i okrepe pronalazi u posjećivanju religijskih svetišta i u molitvi. Uvijek je željela posjetiti Svetište Majke Božje u Lourdesu u Francuskoj, pa je to i uradila: "Bila sam pet, šest dana tamo i puno mi je pomoglo... nekoliko dana u toj tišini, u tome miru, u toj molitvi i spokoju..." Tamo je otputovala s prijateljicom i rođakom, i zamolili su Majku Božju za pomoć s problemima na koje je nailazila. Danka vjeruje da joj je Marija pomogla. Za nju je to bila neka vrsta duhovne okrepe i obnavljanje

snage za dalje, a dodaje još da je to koristilo i njenoj mentalnoj i fizičkoj dobrobiti.

Peti način duhovne i fizičke okrepe dolazi iz ljepote i snage prijateljstva, koja joj pomaže da prevaziđe nagomilane probleme. Razgovara često s bliskom prijateljicom Josipom, nježnom dušom koja joj je poput četvrte sestre. Njihovo prijateljstvo, koje doživljava kroz duboku empatiju, ljubav i međusobno razumijevanje, pomaže joj u zacjeljivanju vlastitih rana i boli: “Blagoslov je provesti i samo nekoliko dana s njom... ali obično imamo na raspolaganju par sati. To je samo razgovor i opuštanje kroz priču.” Upravo je to ono što je ona činila obilazeći izbjeglice u raštrkanim selima oko B. Grahova jer je vidjela koliko razgovor znači, da je razgovor jedna vrsta terapije koja nema neku određenu strukturu, ali ipak djeluje.

Zaključak

Danka je izvanredna mlada mirotvorka koja radi u jednoj od danas najzapuštenijih regija u BiH. Svoje djelovanje zasniva na jednoj vrlo jednostavnoj premisi da postupi s drugima kao sa samom sobom – ako je neko u stanju potrebe, ona uradi sve što može da pomogne. Od svoje privilegirane uloge u policiji do, kasnije, NVO mreže mirotvorki, aktivno se protivi politici izbjegavanja ili blokiranja povratka Srba u njenu općinu, s hrvatskom većinom. Umjesto toga, bila je kanal za pružanje pomoći, ali se fokusirala i na povezivanje s *drugima* i izgradnju mostova između danas podijeljenih etničkih zajednica. Danka je feministica koja je prigrllila kvalitete brige i suosjećanja kao snagu koju žene mogu unijeti u psihološki bremenitu i materijalno oskudnu poslijeratnu situaciju. Iako je katoličanstvo vrlo važan dio njenog identiteta i motivacije za mirotvorni rad, ona ga ne unosi u svoje odnose, sve dok oni ne postanu dovoljno jaki da mogu podnijeti izazov takvog dijaloga i pomirenja. Kao takva, osjetljiva je na ulogu religije u stvaranju ožiljaka i nastavku sukoba između etničkih zajednica. Danka je u svom radu neumorna, stavljajući uvijek druge ispred sebe. Iako to ostavlja traga na njenom tijelu, umu i duhu, ona molitvom, razmišljanjem, prijateljstvom i inspirativnim pričama o uspjesima drugih u borbi s teškoćama zacjeljuje bol i patnje koje preuzima na sebe. I sama mnogima inspiracija, ona okuplja i druge žene s istim ciljem da nastave mirovni rad u ovom zaboravljenom kutku BiH.

Zabilješke

- 1 Carol Gilligan, 1983, *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge MA: Harvard University Press; Nel Noddings, 2002, *Starting At Home: Caring and Social Policy*, Berkeley: University of California Press; Kathleen Barry, 1992, "Toward a Theory of Women's Biography," u Theresa Iles (ur.), *All Sides of the Subject. Women and Biography*, New York: Teachers College Press, Columbia University; Sara Ruddick, 1989, *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*, Boston: Beacon Press; Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care, A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press.
- 2 Prema popisu iz 1991. godine, Srbi su činili većinu (94,9 %), potom Hrvati (22,7 %), ostali (2,2 %) i Muslimani (0,1 %).
- 3 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding Women in International Perspective*, London: Routledge, 103.
- 4 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- 5 Tone Bringa, 1995, *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*, New Haven: Princeton University Press; Paula M. Pickering, 2007, *Peacebuilding in the Balkans. A View from the Ground Floor*, Ithaca: Cornell University Press.
- 6 Julianne Funk, u pripremi, "Women and the Spirit of Suživot in Postwar Bosnia-Herzegovina", u Nadija Furlan Štante i Marjana Harcet (ur.), *Spirituality of Balkan Women*, Koper, Slovenia: Annales.
- 7 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 63.
- 8 Swami Dyhan Giten, 2012, "On Intuition and Healing", u: *The Silent Whisperings of the Heart - An Introduction to Giten's Approach to Life*, Dostupno na: www.selfgrowth.com/articles/GITEN2.html (Pristupljeno 2. septembra 2013.).
- 9 David Hampton, 2012, "The Fog of Religious Conflict", *Harvard Divinity Bulletin* 41, 56.
- 10 Lederach 2005, 62.
- 11 Porter 2007; Dona Pankhurst, 2009, *Gendered Peace Women's Struggles for Post-war Justice and Reconciliation*, London: Routledge; Uma Narayan, 1995, "Colonialism and its Others: Considerations on Rights and Care Discourses", *Hypatia*, 10.2, 133-40.
- 12 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 47.
- 13 Ruddick 1989, 41-46.
- 14 Martha Nussbaum, 1999, *Sex and Social Justice*, Oxford: Oxford University Press, 6.
- 15 Robinson 2011, 120.
- 16 Decosterd 2013, 118.
- 17 Zilka Spahić-Šiljak, 2010, *Žene, religija i politika Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije & TPO Fondacija, 168.
- 18 Lederach 2005, 56.

19 Zilka Spahić-Šiljak, 2012, *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, 138-147.

20 Lederach 2005, 35.

21 Jean Lau Chin, Bernice Lott, Joy Rice and Janis Sanchez-Hucles (ur.), 2007, *Women and Leadership. Transforming Visions and Diverse Voices*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 6.

22 Adrian Hastings, 2003, *The Construction of Nationhood – Ethnicity, Religion, Nationalism*, preveo Miroslav Jančić, Sarajevo-Rijeka: Buybook-Adamić, 126.

23 Hannah Arendt, 1958, *The Human Condition*, Chicago: University of Chicago Press, 241.

TPO FONDACIJA - Sarajevo

PRIČA 3.
JADRANKA MILIČEVIĆ

PRIČA 3. JADRANKA MILIČEVIĆ

Mir počiva na osnaživanju i povjerenju

Biografija

Jadranka Miličević je rođena u Sarajevu 1957. godine u srpskoj pravoslavnoj porodici s partizanskim naslijeđem i vjerom u bratstvo, jedinstvo i jednakost za sve ljude u bivšoj Jugoslaviji. Diplomirala je na Višoj upravnoj školi u Sarajevu 1982. godine, a od 1978. do 1992. godine radila je u Službi društvenog knjigovodstva. Nakon udaje za Gorana odlazi živjeti u Brijesće, predgrađe Sarajeva, gdje započinju graditi kuću i gdje su dobili dva sina, Igora i Peđu. Jadranka je odrasla u multikulturnom ozračju Sarajeva s prijateljima svih etničkih, (ne)religijskih identiteta, od kojih su mnogi živjeli u etnički mješovitim brakovima. Živjeli su u miru sa svojim komšijama i nisu dugo vremena mogli shvatiti da će se rat uistinu dogoditi. Nakon što je rat ipak počeo, s majkom, dva sina i sa svojom prijateljicom Duškom i njenom djecom napušta Sarajevo. Njen suprug i otac ostaju u Sarajevu cijelo vrijeme rata, a brat u Visokom. Iako 1992. godine odlazi za Beograd tražeći načina da prehrani svoju porodicu, nikada nije odustala od svog bosanskog identiteta. Ubrzo se u Beogradu povezala s organizacijom “Žene u crnom” koje su protestirale protiv rata, čija aktivna članica ostaje sve ovo vrijeme. “Žene u crnom” su radile sa ženama žrtvama ratnog silovanja, izbjeglicama, vojnim dezerterima, organizirale su slanje paketa pomoći u Sarajevo i suočavale se sa strašnim pritiscima vlasti koja ih je proglasila izdajnicama. Živjela je u konstantnoj nesigurnosti, a nije imala status izbjeglice, niti građanke Srbije. Nakon rata, 1996. godine vraća se u Sarajevo, gdje nastavlja svoj rad na promociji ženskih prava. S kolegicama je već 1997. godine osnovala organizaciju “Žene ženama”, gdje je radila do 2005. godine. Iste godine je osnovala i Fondaciju “CURE” Sarajevo, a u posljednjih nekoliko godina radi za CARE International, i uporedo nastavlja svoj aktivizam na ulici u okviru Fondacije. Jadranka živi svoj aktivizam, i to je dio nje i njenog identiteta. Danas živi i radi u Sarajevu sa svoja dva sina.

Uvod

Ja sam možda jedna od sretnijih žena koja se i profesionalno i privatno bavi onim što voli, a bavim se podrškom, pomoći i to ne samo ženama i mladima, već svima onima kojima pomoć treba. To je na neki način najbolja definicija mog mirovnog rada.

Jadranku Miličević u BiH, ali i na prostorima bivše Jugoslavije, poznaju i prepoznaju po njenom mirovnom aktivizmu i zalaganju za ženska ljudska prava, ali i građanskom neposluhu, zbog čega ona i njene kolegice za sebe kažu da su “cure”, one koje misle svojom glavom.¹ Iako o svom predratnom životu vrlo malo govori, njena porodica i građanske vrijednosti kojima se rukovodila odredili su je da se u ratu angažira, i to u Srbiji, u okruženju gdje se smatralo izdajom govoriti protiv režima. Veliki broj ljudi odlazio je iz Sarajeva u toku rata, ali za Jadranku odlazak u Beograd nije bio rastanak od Sarajeva i njegove sudbine pod opsadom koju su preživljavali i njen suprug, otac i drugi članovi porodice. Umjesto da se skloni u neko malo mjesto u Srbiji i brine o svoja dva sina, ona odlazi u Beograd u centar zbivanja, gdje započinje njena antiratna kampanja i aktivizam za mir.

Jadranku poznajem godinama, zajedno smo radile na nekim mirovnim inicijativama, i upravo su taj njen angažman građani i građanke BiH prepoznali.² Kada sam predložila intervju u vezi s njenom životnom pričom, spremno je pristala svjesna medijske važnosti i akademske promocije ženskih postignuća, koja se vrlo malo bilježe. S kolegicom Aidom Spahić posjetila sam je u Fondaciji CURE i zamolila je da nam ispriča svoju životnu priču. U pro hladnoj sobi “Kuća za ljudska prava” u kojoj je Fondacija tada imala svoje prostorije započela je svoju priču govoreći: “Pa nije moja biografija tako bogata da imam mnogo toga za reći.” Ubrzo je, međutim, počela nizati jedan događaj za drugim zbog čega smo zaboravile na hladnoću u kući – samo su pahuljice snijega na prozorskim staklima podsjećale da je napolju velika zima. U svojoj priči otkrila nam je da je njena želja bila suprotstaviti se mržnji, mraku, podjelama i ubijanju, ali i pomoći izbjeglicama i raseljenim osobama da se snađu u vrtlogu rata i stradanja koje je pogađalo sve na ovim prostorima.

Identitet Žene u crnom

Uvijek sam govorila da ne pripadam ovoj ili onoj etničkoj grupi, ali identitet s kojim sam se ponosila je bio identitet Žene u crnom. To mi je uvijek bilo bitno.

Početakom devedesetih na Balkanu, etnički i religijski identiteti postaju sudbina ljudi i sve što se nije uklapalo u te okvire smatrano je pogrešnim, problematičnim i izdajničkim. Jadranki ti identiteti nisu značili ništa ni prije rata, a ni kasnije, pa se usudila potražiti neki drugi okvir dovoljno širok da prihvati svakoga ko se solidarisao s obespravljenim i ugnjetavanim, neovisno o njihovim identitetima i porijeklu.

Njeno traganje započinje u ratu kada se sve ruši i dijeli na etnonacionalno trojstvo. Ljudi sebe pronalaze i otkrivaju u različitim okolnostima koje ponekad znaju biti vrlo turbulentne i opasne, baš kao što je to bio slučaj s ratom na Balkanu devedesetih godina. Jadranka priznaje da se pronašla u mirovnom aktivizmu i pomaganju ljudima iako nikada ranije nije ni pomislila da će raditi nešto drugo osim pravno-finansijskih poslova u računovodstvu. Sa smijehom se prisjeća kako joj je prijateljica, psihologinja, Lepa Mladenović iz organizacije “Žene u crnom”, kada se i sama pitala otkud ona u svemu tome, rekla da je to sve u njoj negdje čučalo i čekalo pravi trenutak i pogodno okruženje da se pokaže i izađe na površinu.

Rat je bio okidač za promjene i pronalaženje sebe.³ To je bilo vrijeme, kako se Jadranka prisjeća, kada su na površinu izlazile i ljudskost i neljudskost i dobro i zlo. Ljudskosti je bilo vrlo malo, zbog neinformiranosti, strahova i nemoći, ali se Jadranka nije predavala, već je krenula u akciju da sačuva svoju ljudskost i pomogne svima u nevolji. Ističe da je snažna motivacija da nešto uradi bio i osjećaj krivice što je otišla iz Sarajeva, te je stoga bila aktivna i u Beogradskom krugu i u grupi “Živjeti u Sarajevu”:⁴

U Beograd sam došla i oni su odmah smatrali da sam došla u svoje stado, a nisam. Zato što nisam imala gdje drugo da odem, ja sam došla u Beograd. I onda mi je bio motiv da svakom dam do znanja da se ne slažem sa politikom zemlje i grada u kojem živim i da uradim nešto na povezivanju ljudi.

S majkom i sinovima jedno vrijeme živjela je od uštedevine u stanu svojih rođaka, ali je nakon nekoliko mjeseci morala nešto raditi. Od rodbine nije željela pomoć, jer su je pokušavali ubjeđivati kako se u Sarajevu događa nešto drugo, a ne agresija, opsada i ubijanje nevinih ljudi: “Odeš tako porodično s majkom i dvoje djece i oni onda počnu pametovati. Oni bolje znaju šta se dešava u Sarajevu nego mi svi.” Isto se dogodilo i s majkom njenog supruga koja je živjela na jugu Srbije i nije mogla shvatiti kako su

njeni sinovi ostali u Sarajevu: “Njoj je smetalo kako će njeni sinovi dati život za balije,⁵ a ne moraju.” Jadranka nije željela podnositi nacionalističku retoriku i jednostrano viđenje rata u BiH, kao ni pritiske koje je osjećala sa svih strana da se solidariše sa svojom etničkom grupom. Oduprla se svemu, ali je imala razumijevanja i za ljude u Srbiji koji su, kako tvrdi, pod utjecajem medijske propagande mislili da su upravu i nisu reagirali protiv rata:

Ako neko dvadeset i četiri sata na televiziji propagira jedno, i ako prijatelji i okruženje u kojem živiš govore da je to tako, nakon godinu i po i ti moraš povjerovati. Čovjek je morao imati ove druge informacije pa da zna šta se stvarno događa iako i sam nekada razmišljaš kako je moguće tako držati ljude u informativnoj izolaciji.

Da se ne bi iscrpljivala na ubjeđivanja o različitim pogledima na rat u BiH, Jadranka je podršku i mir pronašla u krugu svojih prijatelja i prijateljica koji su bili protiv rata i režima u Srbiji. Upoznala je Stašu Zajović iz Žena u crnom,⁶ organizacije koja je u to vrijeme djelovala više kao neformalna grupa istomišljenica i mirovnjakinja. Jadranka se prisjeća tih početaka: “Oni tada nisu imali kancelariju, nisu imali ništa. Petnaest cura u kafani je sjedilo sa dva čaja i jednom kafom. Ali je SOS-telefon postojao u Domu omladine, jedna sobica u kojoj su se okupljali i započeli podršku žrtvama nasilja.” Nakon tog razgovora, znala je da će ostati s njima raditi jer, kako kaže: “Važno je da smo bile jedinstvene po pitanju odgovornosti Srbije i Miloševićevog režima i kako pomoći i podržati druge, bez obzira da li su Srbi, Hrvati, Bošnjaci, gej ili druge seksualne orijentacije. Tu smo bili jedinstveni.”

Taj krug prijatelja i prijateljica bio je vrlo važna psihološka i moralna podrška za Jadranku jer je, kako kaže, mogla s njima da se smije, plače, posvađa, pomiri i imala je nekoga s kim je zajedno mogla raditi na svemu i na koga se uvijek mogla osloniti. To joj je bilo potrebno, jer je bila daleko od dijela svoje porodice, koja je proživljavala teške dane pod opsadom u Sarajevu. Pored Lepe Mladenović i Staše Zajović, tu su bile Neda Božinović, doajenka AFŽ-a (Antifašistički front žena) u bivšoj Jugoslaviji⁷ i njena prijateljica Rada Žarković, koja je izbjegla iz Mostara. U tom krugu prijateljica Jadranka je počela graditi jedan od svojih najvažnijih identiteta, a to je identitet Žene u crnom. Pripadanje nečemu što nadilazi etnonacionalno osnažilo je Jadranku da pomogne drugim ljudima, ali i sebi i svojoj porodici koja nije pristajala na novouspostavljene podjele. Za Jadranku su Žene u crnom bile njen novi dom i uporište u kojem je pronašla sebe i otkrila da postoje mnogo važniji identiteti od etničkih:

Meni su Žene u crnom bile porodica. Znači, taj krug prijatelja koji stvaramo je bitan, jer svako pravi svoju porodicu onako kako hoće. Ne moramo uvijek praviti porodicu prema krvnim vezama, jer to nije garant sigurnosti i ljubavi. Treba praviti porodicu u kojoj ćemo se dobro osjećati i s kojom ćemo imati najbolju komunikaciju i koja će nas podržavati.

Jadranka je u Ženama u crnom našla podršku i prošavši obuku za pomoć žrtvama nasilja počela je raditi na SOS-telefonu. Tada se suočila s ratnim silovanjima i teškim sudbinama žena koje su prijavljivale takve slučajeve. Prisjetila se kako je jednog dana s prijateljicom Lepom i doktoricom Stanislavom otišla posjetiti jednu djevojku koja je bila u sedmom mjesecu trudnoće i nije ni s kim komunicirala. Dok su bile kod te djevojke Jadranka je u razgovoru s Lepom rekla: “De, bona, ne moraš to meni govoriti...”. Na riječ “bona” koja se inače koristi u BiH, djevojka se okrenula i pitala odakle je. Jadranka je rekla da je iz Sarajeva i tako je djevojka prvi put progovorila i ispričala im da je Srpkinja iz Sarajeva, da je silovana i da ne zna šta da radi sa životom. Jadranka naglašava kako je u radu sa žrtvama nasilja bilo važno steći povjerenje, a onda pratiti osobu, odnosno zatvoriti cijeli krug njenog oporavka. Tako je i s tom djevojkom bilo. Prvo je u saradnji s Autonomnim ženskim centrom podržala tu ženu da počne živjeti s djetetom. Kada ona to psihološki više nije mogla izdržati, pronašli su porodicu koja je usvojila dijete. Kasnije, kada se vratila u Sarajevo, pomogla joj je da se izbori s problemima u svojoj porodici i da dobije nazad stan i malu penziju od koje se i danas izdržava. Pored te djevojke, Jadranka navodi još sedam slučajeva silovanih žena o kojima je ona lično brinula i čije podatke i uspomene i danas čuva, jer se radilo o vanrednim okolnostima u kojima je trebalo spašavati nečiji život.

Nakon određenog vremena shvatila je da se ne može baviti time te svoje aktivnosti usmjerava na rad s izbjeglicama i organizacione poslove za Žene u crnom koje do tada nisu imale ni svoj prostor za rad. Iznajmili su prvi stan za kancelariju u centru Beograda 1993. godine, gdje su se okupljale i profilirale svoj politički angažman i podršku izbjeglicama.

Protiv vlasti, a ne protiv ljudi

Ako ne mogu ništa promijeniti, makar neću šutjeti, jer to obično znači da se slažeš ili da ti nije stalo.

Početkom devedesetih ratna propaganda je bila toliko snažna da se nije moglo uraditi mnogo, jer su ljudi bili zaplašeni i jednostrano informirani. Žene u crnom su nastojale i simbolično iskazati otpor protiv rata i politike koju je vodila R. Srbija na Balkanu na tri načina: “crnom bojom kao znak žalosti za sve žrtve i opomena protiv rata, šutnjom, jer nema riječi koje mogu izraziti tragediju, i svojim tijelima koja vrište protiv nasilja”.⁸ Važno je bilo mirnim stajanjem, svojim tijelima i crnom bojom koja simbolizira tugu pokazati da se u njihovo ime ne mogu činiti zločini. Jadranka i njene drugarice svake su sedmice išle na glavni trg Beograda i mirno stajale u znak protesta protiv rata:

Mi smo svake srijede, ni jedna nije preskočena, na ulici bile i kad su nas tukli, pljuvali, i kad je bila kiša i sunce i kad nas je bilo samo tri, pa čekamo jer je platno bilo veliko pa ne možemo ga držati na vjetru. Bilo mi je važno da budem vidljiva i da se jasno distanciram od zvanične politike gdje živim.

Stajanje na ulicama Beograda s vidljivim crnim transparentima i antiratnim porukama bilo je jasno političko opredjeljenje Žena u crnom. Daša Duhaček naglašava da su žene javno tražile odgovornost vlasti za događanja u Srbiji,⁹ zbog čega su trpjele uvrede građana, maltretiranja, privođenja i ispitivanja u policijskoj stanici. Nisu se obeshrabrile i postale su simbol otpora ratu ne samo na Balkanu, već i širom svijeta. Pored javnog protesta i antiratne kampanje, Jadranka je s kolegicama odlučila pomagati izbjeglicama koje stižu u Srbiju iz BiH i Hrvatske:

Svo vrijeme mi na ulici stojimo protiv Miloševića, režima i rata, i mi smo onda loše Srkinje, loše žene, Alijine i Tuđmanove kurve, ovake i onake, a onda idemo i podržavamo izbjeglice koji su Srbi, mislim Srbi u izbjegličkim kampovima koji su izgubili sve.

Posebno je priliv izbjeglica iz Hrvatske bio veliki nakon vojne operacije "Oluja" tokom koje je protjerano srpsko stanovništvo iz Knina (Istočna Hrvatska). Ljudi su je pitali kako na ulici stoji protiv srpskog režima a onda ide u izbjegličke kampove gdje su izbjeglice držale slike ratnih zločinaca, Karadžića i Mladića. Jadranka im je na to odgovarala: "Ti jadni ljudi nisu znali ništa drugo, niko ih nije ni pitao već strpao u kamione i poslao za Srbiju." Slušajući njihove priče, Jadranka je vidjela da su ljudi bili neinformirani, izmanipulirani od strane režima koji im je davao lažna obećanja, dok su se oni samo željeli vratiti svojim kućama i porodicama.¹⁰

Jadranka se prisjeća kako su u saradnji s mirovnim aktivistima i Ženama u crnom iz Njemačke, Sjedinjenih Država i Švicarske pomagale humanitarno četiri izbjeglička kampa.¹¹ Pored toga, pomagale su i bošnjačkim izbjeglicama i ranjenicima koji su utočište pronašli u Bajrakli džamiji u Beogradu. U dogovoru s tadašnjim muftijom Jusufspahićem donosile su pomoć i pomagale da ljudi dobiju potrebne dokumente za putovanje u druge zemlje. Iako su Žene u crnom bile prepoznate kao feministička i mirovna organizacija, mirovni rad je, ističe ona, bio najvažniji: “Zato i ne mogu reći da smo se bavili ženskim ljudskim pravima kad smo babe i dede vodali doktorima, djecu učili, išli s njima u kupovinu i to je taj mirovni aktivizam... vidaj rane, one najvažnije i daj da im pomognemo.” Za nju je mirotvorstvo značilo izravni kontakt s ljudima koji su trebali pomoć, jer su to ključni trenuci kada se pokazuje ljudskost, što Marshall Gantz opisuje kao spoznajne putešestvije na kojima se dostiže punina ljudskosti.¹² Ljudima je trebala pomoć, ali i topla ljudska riječ i osjećaj da se neko brine o njima i da je nekome stalo. Zbog toga Jadranka kaže da nisu odustajale ni onda kada nisu imale projekte, ni onda kada su im vlasti branile da ulaze u kampove, ni onda kada su ih pljuvali i kritizirali. Ona to iz svoje agnostičke perspektive obrazlaže: “Ako imaš cilj, prihvatiš onda sve kritike i pljuvanja. Ipak, mislim neko nas gleda i prati šta radimo. Ne kažem da je to Bog, ili ljudi, ali ima neko ko se brine da dobro što uradimo bude na kraju prepoznato.” Zbog svojih političkih izjava i antiratne kampanje Žene u crnom su dobile zabranu rada s izbjeglicama:

Negdje 1994. godine dobijemo zabranu od Ministarstva za ljudska prava, izbjeglice R. Srbije da ne smijemo ući ni u jedan izbjeglički kamp, odnosno da Žene u crnom ne mogu ulaziti. A onda nas upravnici kampova zovu i kažu samo vi dolazite, ali, molim vas, nemojte baš toliko po medijima o tome govoriti.

S jedne strane, vlasti žele osujetiti humanitarni rad “izdajnica” koje se otvoreno protive zvaničnoj politici režima u Srbiji, a s druge strane stvarne potrebe ljudi su takve da je važno osigurati lijekove, hranu i higijenu za izbjeglice, neovisno o tome ko je na kojoj strani i ko koga podržava. Uz dogovor s upravicima, osiguravale su lijekove i dodatne namirnice, a taj su svoj doprinos držale manje vidljivim u medijima, jer je bilo važno pomoći ljudima, a ne preko njihove nevolje obračunavati se s vlastima.

Zabrana rada u izbjegličkim kampovima nije bila jedini problem s režimom u Srbiji, jer su članice Žena u crnom bile privođene na ispitivanja u policiju. Jadranka se s tim prvi put suočila u novembru 1993. kada je bila pozvana u MUP (Ministarstvo unutrašnjih poslova) na ispitivanje. Navodno je to bilo zbog njenog statusa, jer nije bila prijavljena kao izbjeglica, a nije

imala lične dokumente Srbije. S ponosom je istaknula da je cijelo vrijeme boravka u Beogradu koristila staru jugoslovensku ličnu kartu i vozačku dozvolu sa sarajevskom adresom, jer, kako kaže: “To je bio neki moj inat i moj otpor.”

Drugi put su je priveli u MUP u februaru 1994., ali su tada policajci došli na vrata njenog stana u Zemunu. Jadrankin prijatelj, advokat Nikola Barović, član Beogradskog kruga i prijatelj Žena u crnom rekao joj je da se ne mora odazvati, ali ona nije željela da je policija dolazi hapsiti a da djeca i komšije gledaju. Tada su je ispitivali o njenom mužu i razlozima zašto je ostao u Sarajevu, a onda kako to da ona živi u Zemunu, a ima iznajmljen stan u centru Beograda. Žene u crnom su razradile strategiju da zavaraju vlasti koliko god su mogle, pa su iznajmljeni stan za svoje prostorije stavile na Jadrankino ime uz objašnjenje da je ona izbjeglica i da joj treba stan, a da u Zemunu pazi na

svoju majku. Policija je očito bila dobro obaviještena, pa su joj stavili do znanja da znaju sve šta Žene u crnom rade:

Tada ti shvatiš da oni u policiji imaju tvoj dosje ili karton, da prate šta radiš i govoriš i ja sam se tad u jednom momentu prepala kako ću se izvući iz svega. Nisam imala nikakav pasoš zato što sam svoj zaboravila ponijeti iz Sarajeva i mogli su mi praviti probleme zbog toga.

Jadranka govori o različitim vrstama pritisaka i na njene kolegice, a posebno na Stašu Zajović kao voditeljicu organizacije koja je u javnosti bila prepoznatljiva po svojim antiratnim istupima. Jednom kada je bila u Španiji 1994. godine, iz stana su joj izbacili sve stvari na ulicu: “To je bio užas, ali znali smo ko to radi – srbijanski režim.” Na taj način je, kako Svetlana Slapšak obrazlaže: “Imidž žene kao izdajice nacije bio snažno utemeljen u propagandi nacionalnih država u ratu, što se u Srbiji zadržalo i nakon demokratskih promjena.”¹³

Jadranki i drugim mirovnjakinjama Žena u crnom pomogla je upravo velika neformalna mreža podržavatelja koji iz različitih razloga nisu mogli stajati s njima na trgu u protestima protiv rata, ali su im pomagali i ekonomski

i politički i pravno i psihološki: “Imali smo svoju mrežu podržavatelja i nikad nijedna od nas nije imala više od stotinu njemačkih maraka, osim kada se nešto plaćalo.” Jadranka napominje da su imale svoje ljude u svim segmentima društva i da su neki poslije bili na visokim pozicijama. Posebno im je u ratnom periodu bila važna podrška prijatelja kod kojih su mogle čuvati dokumentaciju, razmijeniti novce, posuditi sredstva za neke aktivnosti, osigurati smještaj za neke ljude i druge važne stvari, jer su bile pod prismotrom policije.

Jadranka ističe da je sve radila časno i u interesu BiH i svih njenih građana, i zbog toga je koristila svaku mogućnost da govori o BiH u svijetu, ali i da omogući protok informacija iz BiH i u BiH preko prijateljske mreže ljudi koji su srcem bili uz njih, ali to javno nisu smjeli pokazati. Te mreže ljudi širom Balkana pomogle su joj kasnije kada je organizirala prve prelaske granica.

Prelaženje etnonacionalnih granica

Mi smo sami prema sebi odgovorni. Granice sami sebi postavljamo i ne smijemo dozvoliti da nam ih neko drugi određuje.

Kako je rat odmicao, žene u crnom su nastojale da sa ženama iz BiH i Hrvatske, Makedonije i Kosova obnove pokidane veze i da uspostave nove, kako individualno tako i kroz zajedničke konferencije i seminare ili tokom donatorskih sastanaka u nekoj od evropskih zemalja. Saradnja s kolegicama iz Hrvatske u početku je išla teže, kako Jadranka tvrdi, zbog ratnih događanja i odnosa prema ratu. Ipak, bilo je dobre volje na obje strane da se žene susreću i zajednički nastupaju u izgradnji mira. Prisjetila se da su se već 1993. i 1994. godine održavale ženske konferencije o antiratnom aktivizmu u Subotici i Novom Sadu sa ženama iz Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i drugih evropskih zemalja. Međutim, neke mirovnjakinje i u Srbiji i u Hrvatskoj davale su izjave o prekidu svih veza sa susjednom zemljom zbog rata. To je motiviralo Amerikanke da okupe žene iz ove dvije zemlje u Puli u Hrvatskoj i pokušaju vidjeti šta zamjere jedne drugima:

Amerikanke hoće da moderiraju razgovor, kako se to tad se nazivalo, Srпкиnja i Hrvatica bez obzira što je tu bilo cura sa drugim imenima i identitetima. Ali eto tako su oni najavili taj feministički skup da vide gdje je to zapelo, jer “Žene u crnom” i dalje imaju komunikaciju na ovim konferencijama, ali su problem neke izjave pojedinki.

Jadranka opisuje da je bilo važno dovesti dvije grupe žena zajedno, jer su onda one same otvorile dijalog koji je trajao do tri ujutro tu noć, nakon

čega je odlučeno da će nastaviti raditi zajedno. Amerikanke su komentirale kako im je propao pokušaj konflikt-rezolucije jer su žene same uspjele sve riješiti.

Poslije toga, u augustu 1995. godine održava se Međunarodna konferencija Žena u crnom u Subotici, u vrijeme kada se događa velika ofanziva u Hrvatskoj i Bosanskoj krajini i kada hiljade srpskih izbjeglica dolazi u Srbiju. Strateški je dogovoreno da Konferencija bude na granici s Mađarskom u Totovom selu, Trešnjevac, gdje su se mogle okupiti žene iz Srbije i Hrvatske, ali i aktivistice iz Italije i Njemačke, Danske, Španije, Švedske, Velike Britanije, Švicarske, Makedonije, Crne Gore i Kosova. To je bilo čuveno selo, kako Jadranka pripovijeda, prepoznatljivo među feministicama kao neka vrsta duhovne republike, jer su žene 1991. godine zabranile muževima da idu u vojsku i rezerviste: "Više od dva mjeseca su srpska i jugoslovenska vojska držale u okupaciji jedno selo gdje je većina Mađara (85 %) i 15 % Srba, ali niko nikad nije otišao u bilo koju vojsku." Ipak, dolazak u Trešnjevac nije bio tako jednostavan za Hrvatice i druge Evropljanke. Sanja Cesar, Roza Roje, Maja Barić, Sanda Malbaša i druge zvale su Jadranku s granice da kažu kako su ih srbijanske vlasti vratile s prelaza Horgoš i da će pokušati na drugom graničnom prelazu da dođu u Suboticu i u Trešnjevac. Međutim, ni na drugom graničnom prelazu srbijanske vlasti nisu im dale proći. Nakon toga Jadranka s kolegicama Natašom Milenković, Lepom Mladenović, Savkom Todorovskom iz Makedonije i drugim ženama krene u Mađarsku kako bi tamo održale sastanak s Hrvaticama i Italijankama koje nisu mogle preći granicu. U autobusu su Italijanke bile pripremile humanitarnu pomoć za Bečejski starački dom, ali im vlasti nisu dozvolile da uđu u Srbiju. Kada je Jadranka s kolegicama stigla na mađarsku stranu, održale su radionicu s Italijankama i Hrvaticama i na povratku uzele torbe robe koje su Italijanke dovezle u autobusu. Na srbijanskoj granici policajci su uhapsili Jadranku i ispitivali je šest sati, a tek nekoliko sati kasnije saznala je da su zadržali i njenu kolegicu Lepu i da su i nju satima ispitivali. Jadranka se držala priče da je izbjeglica iz BiH i da šverca robu iz Mađarske i tako preživljava u Beogradu:

E, to je jedini momenat kada sam shvaćala da ako oni hoće mogu me ubiti... mogu nestati. I dolazi policajac i kaže istresite tašnu. Istresem je i onda počinje ispitivanje o tome šta radim. Kažem da se bavim švercom, ali onda dođe čovjek sa papirom na kojem je bio zahtjev za stajanjem na trgu u Subotici sa mojim potpisom. Ja im na to hladno odgovorim: "To opet ne dokazuje ništa, ja sam i dalje izbjeglica i živim od švercanja", a on na to kaže: "Kako će danas proći stajanje bez vas?", a ja mu odgovorim "Možda i neće, jer ćete me možda pustiti ranije".

Jasno su joj stavili do znanja da znaju sve, uključujući i to da Italijanke pokušavaju preći granicu na četiri granična prelaza, pa je njima sumnjivo zašto po svaku cijenu žele ući u Srbiju te su tražili pare. Međutim, Jadranka je odlučno rekla da nemaju pare, već da je sva roba u autobusu Italijanki namijenjena Staračkom domu i bolnici u Bečeju. Sljedeće pitanje je bilo kako mogu s Hrvaticama raditi nakon vojne operacije "Oluja" i kako im mogu vjerovati. Nakon višesatnog ispitivanja, pustili su ih, ali su morale platiti carinu za ono što je njena kolegica Lepa nosila u torbi. To su bile čokolade Bajadera i Nivea kreme koje su Hrvatice dale Lepi. Platile su carinu da se ne bi dalje zadržavale. Konačno su navečer u deset sati stigle u Totovo selo, gdje su ih čekale druge žene. Snalažljivost u teškim situacijama pomagala je Jadranki da preživi i da iznađe rješenje za sebe i svoje kolegice, što je odlika liderice koja razmišlja unaprijed i predviđa moguće prepreke, ali je ipak usmjerena na završavanje zadatka.¹⁴

Zahvaljujući dobroj saradnji sa ženama iz Mađarske i Italije mogle su reagirati na vrijeme na sva događanja u regiji, jer su preko njih mogle vrlo brzo plasirati informacije. Tako je bilo i 1995. godine kada se dogodio genocid u Srebrenici. Zahvaljujući prijateljima i prijateljicama iz Budimpešte, odmah su reagirale i već 1995. došle posjetiti Tuzlu:

Pisali smo pisma podrške koja su upućivana Nadom Mladina, u Tuzlu, nakon 25. 5. 1995. i događanja na Kapiji, zatim "Medica" Zenica i drugim organizacijama. Pisali smo im i nakon pada Srebrenice 11. 7. 1995., a onda smo 22. 10. 1995. došle u Tuzlu. Ljudi su već znali ko smo i šta radimo. Zato i kažem da je to identitet s kojim sam se ja uvijek ponosila – identitet Žene u crnom. To je bitno i po tome me ljudi znaju i prepoznaju.

Međutim, Jadranka i Žene u crnom nisu samo pisale pisma i stajale na trgovima protestirajući protiv rata. One su nakon 1999. i NATO-ove intervencije na Kosovu i u Srbiji odmah pokrenule inicijativu "Aktivistkinje prelaze granice". To je značilo da u autobus skupe pedesetak žena s prostora bivše Jugoslavije, uključujući i žene iz Srebrenice, koje su se ranije zaklele da nikada neće kročiti u Srbiju. Međutim, Jadranka je uspjela pridobiti njihovo povjerenje i one su s njom krenule na put po zemljama Balkana koje su do jučer bile dio jedne države. Njena kolegica Žarana Papić, jedna od pokretačica projekta prelaska granica, opisala je njihov karavan na sljedeći način: "Mi nismo tu tek tako... prvo, sve smo različite, drugo, sve smo protiv nacionalizma i nismo nacionalisti. Treća crta je naša volja i naša sposobnost da prevaziđemo te granice i da se usaglasimo."¹⁵ To putovanje su zabilježile i od toga napravile film koji predstavlja svjedočanstvo snage žena s Balkana da nakon rata i zločina prelaze novouspostavljene granice, bez obzira na

sve što se dogodilo. To je bio njihov način suočavanja sa životom i Jadranka odlučno kaže: “Ako vjerujem u mir i pomirenje i ako to živim, onda to mora uroditi plodom i moja obaveza je da to podržim.”

Za izgradnju mira je važno je biti u kontaktu s običnim ljudima koji su, kako Jadranka tvrdi, cijelo vrijeme rata i kasnije održavali komunikaciju i pronalazili načine da rade zajedno i pomažu jedni drugima: “Znamo da je cijelo vrijeme postojala komunikacija među ljudima razdvojenim različitim granicama, i ti ljudi su samo poslije rata nastavili komunicirati. To je bila ta izgradnja mira.” Jadranki je komunikacija bila iznimno važna, posebno s ljudima u Sarajevu, pa je stoga nastojala iskoristiti svaki kontakt da bude informirana, i da dođe u Sarajevo kada god se za to ukaže prilika.

Vraćanje u Sarajevo

Ja sam bila u Beogradu, a moja duša u Sarajevu i samo sam čekala pravu priliku da se vratim ondje gdje pripadam.

Jadranka je otišla iz Sarajeva da svoju djecu izvede iz rata i zaštititi ih, ali nije željela odustati od svoga grada, porodice i prijatelja. Nastojala je održavati komunikaciju sa Sarajevom, pronalazeći najrazličitije kanale da pošalje pisma i pakete i da svojim glasom protiv režima u Srbiji pokaže solidarnost. Čim se ukazala prva prilika za dolazak u Sarajevo, ona se prijavila, nadajući se da će se uskoro moći vratiti s djecom i biti ponovo sa svojom porodicom. Srpsko građansko vijeće BiH organizira u junu 1994. godine prvi sastanak i donosi odluku da pozove grupu ljudi iz Srbije da posjete Sarajevo kako bi prenijeli poruku u svijet o životu pod opsadom:

Već se spremala ekipa od sedam ljudi iz neformalne grupe “Živjeti u Sarajevu” koji će ući u Sarajevo na poziv Srpskog građanskog vijeća BiH i ja sam predložena ispred Žena u crnom. Pored mene tu su bile i Vesna Pešić, Miladin Životić, Nebojša Popov, Lula Mikijelj, Aleksandar Čotrić i Ljubomir Berberović. I tako mi krenemo put Sarajeva.

Jadranka opisuje ushićenje koje je vladalo dok je pakovala pakete za rodbinu i prijatelje, jer nakon dvije godine ponovo ulazi u svoj grad. Putovali su prvo u Zagreb, gdje su u bh. ambasadi imali prijem kao zvanična delegacija mirovnih aktivista i aktivistica iz Srbije. Nakon toga su uz podršku UNHCR-a ušli u Sarajevo: “Sletimo mi u Sarajevo i danas se sjećam fenomenalne fotografije, znate ona vještica na metli i piše ‘maybe airport Sarajevo’ na Butmiru. Dođu oklopna UN-kola po nas i mi ulazimo u grad.” Iako je žarko čekala susret sa svojim suprugom, ocem i prijateljima, po protokolu su s aerodroma

odmah došli u zgradu Predsjedništva BiH gdje ih je primio predsjednik RBiH Alija Izetbegović i članovi Predsjedništva. Kako je iz Sarajeva izašla bez pasoša, bilo joj je važno da dobije novi bh. pasoš, jer je osjetila šta znači nemati validne lične dokumente, a nije željela uzeti pasoš u Srbiji:

Dali su mi bosanskohercegovački pasoš tako da sam se osjećala sigurnije. To je stvarno urađeno dok sam tamo bila za 48 sati. E, to je već neka sigurnost, što znači da ja sada već mogu biti i odvažnija u smislu da imam nešto s čim mogu putovati kao građanka jedne zemlje, bez straha da me vrate sa granice.

Nakon tog prijema susreće se s porodicom i prijateljima. Sa sjetom priča o tome kako su svi ljudi izgledali iscrpljeno, ali dostojanstveni. Bili su presretni da se vide nakon dvije godine i zahvaljivali su se na pismima i paketima. Njena prijateljica Jasna Diklić, glumica iz SARTR-a, samo joj je rekla: “Pa dobro Jadranka, hajde što si slala pakete, ali kako si se sjetila da staviš i boju za kosu i druge kozmetičke preparate”. To su bili neki momenti kada je shvatala koliko su male geste pažnje značile ljudima u opkoljenom Sarajevu. A za jednu glumicu, boja za kosu je značila mnogo jer su predstave igrane neprekidno tokom rata. To je bio način preživljavanja i odbrane dostojanstva čovjeka u dehumaniziranim uvjetima pod opsadom. Pakete i

pisma su redovno slali od 1993. godine preko novinara i drugih kontakata: "Iz Međunarodnog press-centra Beograda ni jedan novinar nije krenuo da se ne javi da ide prema Sarajevu da pošaljemo pismo, pare, hranu i lijekove. Sve je bilo uhodano i svako je znao koliko i šta šalje i kome ide pošiljka."

Drugi ulazak u Sarajevo se dogodio u aprilu 1995. godine, ali je tada s kolegicom Lepom i velikom grupom mirovnjaka ušla u Sarajevo preko Igmana i čuvenog Tunela spasa. Ona opisuje kako je klaustrofobično bilo hodati uskim tunelom u vodi do koljena:

Ma samo što smo ušli u tunel odjednom čuješ Lepin glas: "Polako, dušice, smiri se, polako diši." Mislim ja nekom je pozlilo, ali na izlazu vidim Filipa Vujoševića iz Helsinškog parlamenta Crne Gore. To je bila jedna grdosija sa bradom, ogroman čovjek koji je dobio fobiju kad je ušao i ukočio se. Lepa ga je uzela pod ruke i išla za njim.

Uspjela je doći u grad i sresti se sa suprugom i ocem, iako je u to vrijeme bilo teško pronaći bilo kakav prijevoz s Butmira (predgrađa Sarajeva) do centra grada. Jadranka se opet našla s porodicom, a onda se zajedno sa svojom grupom vratila preko tunela u Beograd.

Konačnu odluku da se s djecom vrati donosi u maju 1996. godine. Iako je rat prestao, još je kretanje bilo nesigurno i ona čeka da joj njeni kontakti jave da li može putovati. Nažalost, sigurnosna situacija nije bila dobra i onda otkazuju dogovoreni aranžman prijevoza za Sarajevo, jer nije željela svoga sina izlagati opasnosti. Jadranka je tužna i telefonom javlja suprugu da ipak ne mogu doći. U međuvremenu je zove njen dobar drug Bojan Aleksov, čuveni historičar koji je osnovao organizaciju "Prigovor savjesti", koji je tada studirao i imao zakazano polaganje ispita na fakultetu od kojeg mu je zavisio upis na sljedeću godinu studija, a bio je i član Žena u crnom. Kada mu je rekla šta se dogodilo, on se odmah ponudio da pomogne:

Ujutro krenemo sa mojim mlađim sinom Peđom i dođemo do čuvenih Vraca iznad Sarajeva, gdje nas je dočekao Goran i njegov brat. To je bio, čini mi se, prvi auto sa beogradskim tablicama koji je ušao u Sarajevo. Bojan se slikao pred Morića hanom [na Baščaršiji] da pokaže roditeljima.

Jadranka ostavlja mlađeg sina s mužem i vraća se s Bojanom nazad u Beograd da sačeka starijeg sina da završi školsku godinu. Onda se i oni konačno vraćaju u junu 1996. godine. Dakako, prije povratka radila je na lobiranju i podršci međunarodnih organizacija, zbog čega je putovala u Italiju, Švicarsku i Njemačku gdje je upoznala i neke žene iz BiH s kojima će nakon rata raditi na promociji ženskih ljudskih prava i feminizma.¹⁶

Podrška i povjerenje

Moja motivacija je bila da to stečeno znanje, informacije i mreže koje sam izgradila, kako lične tako i ove kroz organiziran rad, donesem u BiH. Istinski smo vjerovali u to što smo radili... ali je važno dati priliku i povjerenje i drugim ženama.

Jadrankino ime je u poratnom periodu i danas ponajviše vezano za feminističko djelovanje pri organizaciji “Žene ženama”,¹⁷ koju je osnovala zajedno s Nunom i Selmom 1997. godine u Sarajevu, i Fondaciji “CURE”, koju je 2005. pokrenula zajedno sa svojim kolegicama Taidom, Danijelom i Andrejom, isto u Sarajevu. U Beogradu je ratnih godina Jadranka izgradila svoj identitet Žene u crnom, a onda je u Sarajevu taj identitet dopunila još jednim važnim feminističkim identitetom, identitetom cure koji je obavezuje da podijeli ono što ima i da uvijek misli svojom glavom i ustane protiv nepravde. Nakon povratka 1996. godine, Jadranka odlučuje nastaviti svoj mirovni aktivizam. Bilo je, kako kaže, očekivanja da će osnovati Žene u crnom u Sarajevu, ali to je bio sasvim drugi kontekst i kompleksnije političke prilike zbog kojih to nije bilo moguće uraditi:

Oni su svi očekivali od mene da ću napraviti Žene u crnom u Sarajevu. Ja sam rekla da ne, to ne možemo uraditi zbog političke situacije, jer ja ne mogu nikako u Sarajevu osnovati organizaciju koja će biti politički aktivna protiv režima. Mi smo ipak bili napadnuti, agresija je izvršena, to je nešto što ja nikad neću promijeniti. Znači, nije bilo ni građanskog rata i kako ću ja sad protiv ove države.

Svjesna konteksta i političke klime u poratnoj BiH, Jadranka s kolegicom Selmom i Nunom artikulira okvir djelovanja organizacije “Žene ženama” Sarajevo s fokusom na ženska ljudska prava. Postale su prepoznatljive po tome i po osnaživanju formalnih i neformalnih grupa u malim lokalnim zajednicama koje su kasnije izrastale u velike organizacije. Posebnu pažnju u promociji ženskih ljudskih prava imalo je psihološko savjetovalište i politička participacija žena, pa su, kako se Jadranka prisjeća, učestvovala i organizirale kampanje “Žene to mogu”, “Nas je više” i druge. Važno je bilo raditi s glasačicama, jer žene još uvijek ne podržavaju druge žene i ne glasaju za njih.¹⁸ Sama registracija prve organizacije u Sarajevu koja je u svom nazivu imala riječ feminizam izazivala je reakcije, pa je Jadranka bila pozvana da pojasni o čemu se radi:

Ja se s tim papirima za registraciju bavila kao pravница i onda nam je rečeno da ćemo čekati mjesecima na rješenje Suda. Nije prošlo sedam dana, sudija Senad zove i pita da li bih došla na razgovor. Rekao mi je: Vi ste prva organizacija, a registrovane su 103 dosada, koja kaže da je

feministička. To mi je bilo zanimljivo, pa sam želio da vidim kakve ste to vi žene i vidim da iako ste feministice skroz ste normalne.

S osmijehom je Jadranka prokomentirala da su imale sreće zato što je sudija bio radoznao, jer je mogao odbiti registraciju ili prolongirati proces, što se događalo nekim organizacijama. Ovo je također dobar pokazatelj kakva je percepcija i razumijevanje feminizma u postsocijalističkom kontekstu, jer se tog identiteta i muškarci i žene i danas pribojavaju.¹⁹ Jadranka je ipak željela drugačiju žensku nevladinu organizaciju od postojećih koje su uglavnom imale nacionalni predznak. Željela je prostor za žene s različitim identitetima, kojima bi identitet žene bio na prvom mjestu. Također je htjela stečeno znanje i mreže podrške koje je izgradila u susjednim zemljama i Evropi podijeliti sa ženama u BiH i biti most koji će ih povezati s njima. Posebno je bila motivirana da radi u malim lokalnim zajednicama koje nisu imale ni finansijska ni administrativna sredstva na raspolaganju kao što ih imaju žene u velikim urbanim centrima:

Nije isto, vjeruj mi, živjeti u Sarajevu, Banjaluci, čak ni u Tuzli, Mostaru, Bihaću i Brčkom i živjeti u malim gradovima. Nemoj da se lažemo, jer u tim gradovima nema ničega. Ne možeš ti očekivati da te žene imaju iste informacije, ko ja i ti, da imaju pristup zakonima i pravnoj zaštiti.

Jadranka je zahvalna na prilici da na raznim seminarima, treninzima i predavanjima izgradi i osnaži sebe, što žene iz malih mjesta nisu mogle dobiti. Zbog toga smatra da ima moralnu obavezu da takvim ženama pomaže i da im pruži šansu i pokloni povjerenje koje je ona dobila od drugih žena: “Jer da neko nekad nije vjerovao u mene, ne bih ni ja znala... Meni su drugarice vjerovale i finansijski me podržavale i ja tako želim podržati druge žene.” To je Jadrankin moto djelovanja i tako nastoji naučiti i mlade djevojke u Fondaciji CURE. Osnaživanje i dijeljenje znanja²⁰ bitna je odlika feminističkog liderstva koju Jadranka zorno svjedoči svojim radom. U poratnom društvu s brojnim problemima previše je prepreka i podjela, pa je za nju važno stvarati veliku bazu podržavateljica na terenu jer, kako kaže, samo tako može doći do promjena.

Od januara 2006. Jadranka se povlači iz organizacije “Žene ženama” i svoju energiju usmjerava na rad u Fondaciji CURE. Fokus njenog rada je ostao skoro isti, obrazovanje, građanski aktivizam, kultura i ženska ljudska prava, samo što je sada naglasak malo više na kulturi i umjetnosti, pa su danas poznate po manifestaciji “Pitchwise” – spoju kulture i aktivizma. Razlog tome je, kaže: “Iako imamo brojna kulturna dešavanja, ona nisu dostupna svima i mladi umjetnici/e nemaju prostor za djelovanje, a mi ga na ovaj način otvaramo.”

Pored toga, posljednjih nekoliko godina svojim profesionalnim angažmanom u CARE International intenzivno se bavi pitanjima manjina, a napose pravima Romkinja. Kao rezultat toga, na mjesto predsjedavajućeg Odbora za Rome izabrana je Romkinja Indira Bajramović, a rezultat je i ekonomsko osnaživanje Roma i Romkinja i njihovo zapošljavanje u državne institucije. Iako to u brojkama nije veliki procenat, Jadranka je ipak zadovoljna postignutim, jer sada postoje organizacije i mreže te se svijest o pravima Roma polako počinje mijenjati.

Uvijek za dijalog

Mene vjera nije motivirala da budem mirovnjakinja. Ne mogu ni vas ni sebe lagati. Moji su bili partizani i ja sam u tom duhu i živjela i zato mi je bilo teško prihvatit' da me neko svrstava u neki tor.

Jadranka jasno deklarira svoj agnostički stav, ali je i bez obzira na to uvijek bila otvorena za dijalog s ljudima različitih svjetonazora i opredjeljenja i nije željela procjenjivati ljude na osnovu predrasuda, već im je uvijek davala šansu da se sami predstavie, što je jedan od važnih postulata svakog ozbiljnog dijaloga.²¹ Dakako, nije željela dozvoliti da je ukalupe u etnonacionalne okvire jer, kaže: “Ja sam posebna, onakva kakva ja hoću da budem i da me drugi prepoznaju kao takvu, i neću da me svrstavaju u neke torove.” Zbog

takvih je stavova imala ponekad problema, ali je uvijek bila pozivana na različite dijaloške inicijative koje su uključivale i međureligijski dijalog.

Njena porodica je, kako objašnjava, samo nominalno bila pravoslavna. Slavila je porodične slave kao što je Lazareva subota u djedovoj kući, ali nisu prakticirali obrede niti odlazili na liturgiju u crkvu. Ipak, o religiji je Jadranka ponešto znala i uvijek je bila spremna čuti argumente vjernika i s njima zajedno raditi na promociji mira. Ističe da je bilo teško gledati kako se devedesetih godina ljudi počinju skrivati iza vjere i raditi neljudske stvari, iako prema njenom razumijevanju sve svete knjige propagiraju mir. To licemjerstvo i politiziranje religije²² na neki način ju je još više udaljilo od vjere. Međutim, tokom rata upoznaje vjernice iz Evrope i saznaje da religija može biti pozitivna snaga u izgradnji mira, samo ako se na pravi način interpretira i predstavi ljudima. Preokret se dogodio 1993. kada je pohađala mirovnu akademiju u Švicarskoj.

Prva ljetna akademija se održavala u Boldernu gdje sam bila smještena u zgradi Crkve koja je radila na ekumenskom dijalogu. Međutim, nisam vidjela nigdje ni zvonika niti drugo crkveno obilježje. U prostoru je bila Biblija i Kuran na engleskom, i zahvaljujući tom iskustvu sam počela više da iščitavam i istražujem.

Izvan okvira etnonacionalnog i religijskog utkanog u svaku poru života na Balkanu, shvatila je da religija, koliko god bila zloupotrijebljena u ratu, može biti podsticaj i snaga ljudima da se približe jedni drugima, da se pomire i oproste. Jadranka je zajedno sa Sabihom Husić (Priča 1.) već više od decenije aktivna u projektu EPIL (Evropski projekat za interreligijsko učenje) koji vode Švicarkinje,²³ jer joj je stalo do osnaživanja žene, neovisno o tome da li je ona vjernica ili ne i stoga što je vidjela da je moguće pomiriti religijsko i feminističko. Vidjela je da među vjericama ima sjajnih feministica koje se bore za dostojanstvo i jednake mogućnosti za žene i muškarce. Jadranka je iskusila i znala kakve predrasude postoje među vjericama i među feministicama i kroz ovaj projekat je željela dati šansu i jednima i drugima da se kroz dijalog upoznaju i vide da imaju dosta zajedničkog. Naučila je mnogo od protestantica iz Evrope i kaže: "One već imaju izgrađen stav o ženskim pravima i sve što zastupaju i ti i ja bismo potpisale i stale iza toga."

Problem je, nastavlja Jadranka, s ljudima na Balkanu koji često imaju dileme da li da postupaju po svojoj savjesti, i onome što su učili ili prema onome što im predstavnik religijske tradicije govori.²⁴ Svjedočila je takvoj transformaciji ljudi u nekim porodicama i tješila majke koje isto tako nisu znale kako su im djeca postala ratni zločinci ili saučesnici u zločinima, a nisu tako odgajani. Jadranka pokušava naći razumijevanje za ljude u smislu da su bili zavedeni i zalučeni ili prestrašeni. Ipak, drži da istinski vjernici nikada

ne bi trebali pristati na zlo i neslobodu. Istinska vjera i istinska ljudskost za nju idu jedno uz drugo, a sve drugo je licemjerstvo i skrivanje zarad nekih interesa.

Manje razumijevanja ima za vjerske zajednice i crkve koje imaju veliku odgovornost jer su svojom retorikom ili šutnjom na zla koja su se događala odašiljale pogrešne poruke mržnje i isključivosti, a ponekad i blagosiljale ratne zločince. Kao pozitivne primjere ističe međureligijski rad fra Ive Markovića iz samostana Sv. Anto u Sarajevu koji je uvijek spremno razgovarao sa svima koji bi došli u BiH pružiti ruku pomirenja. Druga ličnost koja je ostavila snažan dojam na nju je otac Krstan Bijeljac, pravoslavni sveštenik koji je bio aktivan u Multireligijskom centru IMIC Sarajevu zajedno s Markom Oršolićem i koji je zajedno s građanima Sarajeva proveo rat i sve nedaće i ostao uspravan u svojoj vjeri i dobroti kojom je plijenio. Jevrejska opština u Sarajevu je također bila amalgam za brojne zajedničke mirotnorne akcije, jer su kao najmanja zajednica imali prednost, kako Jadranka obrazlaže, što ih se niko nije plašio i što nisu pripadali etnonacionalnom trokutu Srba, Bošnjaka i Hrvata.

Prisjetila se jednog negativnog iskustva s bivšim reis ul-ulemom Mustafom Cerićem koji je 2000. godine odbio primiti delegaciju Građanskog parlamenta Čačak iz Srbije. Jadranka ga je kontaktirala i zamolila za taj susret, a on joj je ljutito rekao: “Sram te bilo, šta ti hoćeš, ti da praviš mostove, nemaš se ti šta petljati.” Bilo je teško shvatiti zašto reis neće da primi delegaciju. Onda je, godinu nakon toga, promijenio kurs i počeo komunicirati sa svima, te je postao prepoznatljiv po svom međureligijskom djelovanju, posebno u svijetu.

Za Jadranku su vjerski lideri uglavnom skoncentrirani na vlastite interese i političke ciljeve, a manje na dobrobit vjernika i građana općenito. Jedan od interesa je bio i uvođenje vjeronauke u škole, koja za nju nije imala pozitivnog učinka, jer je samo dijelila djecu po etnonacionalnoj i religijskoj pripadnosti i produbljivala stereotipe koje imaju jedni o drugima. Kao argument navodi da danas u BiH imamo razuzdane grupe mladih navijača čija retorika često graniči s fašizmom i koji koriste simbole crkava i nacionalnih vođa da bi vrijeđali druge koji za njih nisu samo sportski oponenti, već politički i nacionalni neprijatelji. Postoje izuzeci u vjerskim zajednicama, kaže Jadranka, koji su čvrsto opredijeljeni za mir, ali oni nemaju moći i često su meta opresije i neosnovanih kritika u vlastitoj zajednici.

Mir su u BiH najviše gradile pojedinke i pojedinci uz podršku međunarodnih organizacija, uključujući i UN Women. Iako ne želi esencijalizirati žensku prirodu kao inherentno mirotnornu,²⁵ smatra da žene imaju više razumijevanja, strpljenja i nisu toliko nasilne i agresivne

kao muškarci.²⁶ “Smatram da je veći broj žena učestvovao u kompletnoj ovoj priči izgradnje pomirenja. Muškarci su prvo žene slali da povrate imovinu, jer ih je bilo strah.”

Ono što Jadranka vidi kao problem i prepreku da žene budu ravnopravno zastupljene na mjestima odlučivanja jeste borba za moć od koje muškarci ne odustaju. Pored toga, patrijarhalni model rodnih odnosa još uvijek determinira živote mnogih žena, pa je važno da je muškarac glava kuće, iako će žena uraditi većinu poslova. Međutim, zbog velikog obima posla koje su radile i rade, nemaju vremena da svoj rad učine vidljivijim da bi bio društveno priznat. Dio krivice snose i same žene jer neke koje su u zakonodavnim tijelima nisu rodno osviještene i šalju pogrešne poruke javnosti. Jadranka je ljuta na izjave pojedinih političarki koje nemaju osjećaj za druge žene i oponašaju muškarce u političkoj areni. Prisjetila se jedne parlamentarke koja je nedavno na TV-u izjavila: “Važno je da se uradi posao, a da li su to muškarci ili žene to uopšte nije važno za ovu priču, ja se ne smatram ugroženom.” Druga parlamentarka je kritizirala aktivistice za ženska ljudska prava i rekla Jadranki: “Šta vi [feministice] hoćete, imamo koliko nam treba.” Jadranka dodaje na to: “Da, ona ima koliko joj treba jer je na toj poziciji i jer je privilegovana.” Da bi sačuvala svoje pozicije koje su dobile tako što su bespogovorno slušale svoje partijske vođe, takve političarke nastoje osujetiti rad promotorica ženskih ljudskih prava i feministica, karikirajući ustaljene stereotipe o njima kao muškobanjastim ženama, lezbijkama i slično. Razlog tome je, Jadranka tvrdi, strah od konkurencije, jer u NVO sektoru ima dovoljno pametnih i odvažnih žena koje mogu obnašati sve te funkcije mnogo bolje i odgovornije.

Pored svih prepreka, Jadranka ne odustaje i za nju istinski mir dolazi samo onda kada se u taj proces uključe svi ljudi i kada se mirovne inicijative pomjere iz udobnih kabineta i kancelarija na teren u male lokalne zajednice.

Mir pronalazim u dobrim ljudima i u prirodi

Godine kontinuiranog rada na terenu, brojna putovanja i praćenje svih aktuelnih događanja donose i zamor, pa je potrebno povremeno zastati i prikupiti snagu za nastavak rada. Jadranka priznaje da ima malo vremena za odmor, ali s vremena na vrijeme zastane da, kako kaže, napuni baterije kako bi mogla izdržati vrlo zahtjevan tempo koji ima u posljednjih dvadeset godina.

Najbolji odmor za Jadranku su susreti i razgovori s dobrim ljudima, s prijateljima, i o tome kaže: “Snaga koju imam dolazi od mreže ljudi koju sam

gradila i mog načina života. Gdje god odem bez obzira na ovo što radim, uvijek imam nekog s kim sam uspostavila dobru komunikaciju, prijateljstvo i podršku.” Za nju su prijatelji jedna vrsta spiritualnog okrepljenja, jer njena neizmijerna ljudskost napaja se ljudskošću i dobrotom drugih ljudi i u toj prijateljskoj interakciji Jadranka osjeća kako joj se vraća energija i snaga za rad. Susreti s prijateljima donose radost i Jadranka to opisuje kao neku vrstu terapije nakon koje se osjeća osnaženom:

Nekada mi je dovoljno da sjedim s dragim osobama i samo razgovaram. Nekada su to diskusije o nekim određenim temama, o filmovima, o pročitanim knjigama, o događanjima na globalnom nivou, o stanju na lokalnom i slično. Tema nije važna, ali je važno je da sam s tim ljudima i da s njima dijelim to što imamo zajedničko.

Drugi način opuštanja i odmora pronalazi u prirodi. Naučila je kombinirati rad i odmor, pa najčešće tokom putovanja odvoji malo vremena za sebe. Jedan od načina kako da odmori dušu jeste boravak u prirodi. To može biti planinski ambijent, rijeka, more, gradski park ili pak hotelska bašta u kojoj je imala neku aktivnost:

Neki dan sam imala seminar u Banji Ždrelu na rijeci Mlavi kod Petrovca u Srbiji. Kada su svi otišli odlučila sam da ostanem još jednu noć i da uživam u prirodi sama, jer mi je bilo svejedno da li ću tu noć provesti u tom hotelu ili u Beogradu. Bio je fenomenalan osjećaj da nisam morala progovoriti' ni sa kim.

U tim rijetkim trenucima osame i tišine, Jadranka prikuplja energiju i priprema se i fizički i psihički za nastavak svog životnog putovanja na izgradnji mira. Za nju je priroda mjesto gdje osjeća iskonski mir i sklad i svaki djelić prirode na svoj način oplemenjuje i poručuje da je sve prolazno i da samo dobro koje čovjek uradi ostaje. Ona vjeruje da postoji neko ko održava balans i ko dobro dobrim vraća. U prirodi sav nemir i brige koje se nagomilaju u rješavanju brojnih problema na terenu polako nestaju, a blagotvorno dejstvo prirode vraća harmoniju u njeno srce i dušu.

Zaključak

Jadranka se ističe kao mirotvorka koja odbija indoktrinaciju i prijetnje. Odlučna je da za sebe, ali i druge, pronađe izvore informacija koje nisu rezultat medijske, političke ili kulturalne retorike, kojima se često promoviraju etnonacionalne agende. A to je tokom rata, dok je živjela kao izbjeglica u Srbiji, značilo da su je često karakterizirali kao izdajnicu i onu koja se suprotstavlja

mišljenjima i perspektivama svojih srodnika i prijatelja o tome šta se dešavalo u BiH. Kao Žena u crnom, a ne Srpkinja ili čak Bosanka, Jadranka je dobijala prijetnje i proživljavala neugodnosti zbog svojih aktivnosti koje su bile protiv srpskih vlasti. Moglo bi se reći da je buntovnica. Ona je istinski pokretala promjene svojom hrabrošću, kreativnošću u opasnim situacijama i otporom prema novim i neprihvatljivim pravilima i normama tog vremena. Ali je sve to radila zajedno s istomišljenicima/ama te su se međusobno jačali i ohrabivali. Po povratku u Sarajevo, nakon rata, ova Žena u crnom posvetila se borbi za ženska ljudska prava jer je politička situacija bila presložena da bi se suprotstavljala "vlastima". Pokrenula je osnivanje nevladine organizacije "Žene ženama" i Fondacije "CURE", te predvodila druge inicijative poput one za romska prava. Ponovno je stavila svoj identitet žene i humanitarke/ mirotvorke iznad nacionalnih odrednica. Hrabro je uvodila feminizam u društvo koje ga se plašilo, pokazujući da feminizam znači ravnopravnost, pravdu i jednake prilike za žene i muškarce. Jadranka smatra da je više žena nego muškaraca radilo na mirotvorstvu u BiH, ali da su i muškarci sposobni za mirotvorstvo. Na isti način religiozne osobe i vjerske zajednice mogu biti saučesnici rata i ratnog nasilja, ali se istinski vjernici uvijek opiru zlu i rade dobro, čak i kada se čini da su nemoćni. Jadranka saraduje sa svim ljudima koji su jednako orijentirani ka humanosti i miru, a pokušava razumjeti one koji su obmanuti te radi na stjecanju što većeg znanja.

Zabilješke

- 1 Jadranka je pokrenula Fondaciju CURE Sarajevo 2005. godine i ističe kako riječ "cura" na b, h, s jeziku označava samosvojnu i slobodnu ženu. Više na: www.fondacijacure.org
- 2 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BH*, Sarajevo: TPO Fondacija Sarajevo.
- 3 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage, 70.
- 4 Beogradski krug i Žene u crnom su osnovali neformalnu grupu koja se zvala "Živjeti u Sarajevu".
- 5 Balija, pogrdan termin za Bošnjake muslimane.
- 6 Staša Zajović, 1996, *Žene za mir*, Beograd: Žene u crnom.
- 7 Gordana Stojaković, 2002, *Neda, jedna biografija*, Novi Sad: Futura publikacije.
- 8 Žene u crnom Beograd, http://www.zeneucrn.org/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=15 (Pristupljeno 4. 8. 2013.).
- 9 Daša Duhaček, 2011, "Engendering Political Responsibility. Transitional Justice in Serbia", in Ola Listhaug, Sabina Ramet i Dragana Dulić (ur.), *Civic and Uncivic Values, Serbia in the Post-Milošević Era*, Budimpešta: CEU Press, 258.

- 10 Jana Bland Mintoff (ur.), 1996, *Nobody Can Imagine Our Longing. Refugees and Immigrants in the Mediterranean*, Austin: Plain View Press.
- 11 Četiri izbjeglička kampa u koja su redovno išle Jadranka i njene kolegice su bili: Mikulja u Smederevskoj Palanci, Kovilovo na putu prema Zrenjaninu, Mala Krsna na putu prema Požarevcu i Pedijatrijska bolnica Olga Dedijer u Beogradu.
- 12 Marshall Gantz, 2009, "Why Stories Matter", *Sojourns, Faith in Action for Social Justice*, www.sajo.net/magazine/2009/03/why-stories-matter (Pristupljeno 3. septembra 2013.).
- 13 Svetlana Slapšak, 2002, "Identities Under Threat on the Eastern Borders", u Gabriele Griffin i Rosi Braidotti (ur.), *Thinking Differently, A Reader in European Women Studies*, London: Zed Books, 51.
- 14 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 47.
- 15 Ghislaine Glasson Deschaumes i Svetlana Slapšak, 2003, "Žene Balkana za mir. Aktivistkinje prelaze granice", *ProFemina* 31-32, 126
- 16 „Feministes contra la guerra“, 2006, Barcelona: Dones x Dones; „Done per la pace, Reti solidaritea femminile nella ex Jugoslavia“, 1996, Di Venezia/Mestre: Cura delle Donne in Nero.
- 17 Žene ženama Sarajevo, www.zenezenama.org
- 18 Zilka Spahić-Šiljak, 2010, *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, TPO Fondacija.
- 19 Adriana Zaharijević (ur.), 2012, *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung, Fondacija CURE, 4. dopunjeno izdanje za BiH.
- 20 Decosterd 2013, 118.
- 21 Leonard J. Swidler i Paul Moizes, 2000, *The Study of Religion in an Age of Global Dialogue*, Philadelphia: Temple University Press, 174-178.
- 22 Dino Abazović, 2006, *Za naciju i Boga*, Sarajevo: Magistrat; Mile Babić, 2000, *Nasilje idola*, Sarajevo: Did.
- 23 EPIL – European Project for Interreligious Learning: www.epil.ch.
- 24 Zilka Spahić-Šiljak, 2013, "Women, Religion and Politics in Bosnia and Herzegovina", u Linell E. Cady i Tracy Fessenden (ur.), *Religion, the Secular, and the Politics of Sexual Difference*, New York: Columbia University Press, 129.
- 25 Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press; Sara Ruddick, 1990, "The Rationality of Care", u *Women, Militarism, and War. Essays in History, Politics, and Social Theory*, Jean Bethke Elshtain and Sheila Tobias (ur.), Savage, MD.: Rowman and Littlefield; Sara Ruddick, 1989, *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*, Boston: Beacon Press.

PRIČA 4. LIDIJA ŽIVANOVIĆ

PRIČA 4. LIDIJA ŽIVANOVIĆ

Dizajniranje građanskog aktivizma

Biografija

Lidija Živanović je rođena 1950. godine u Kotoru, Crna Gora. Odrasta u tradicionalnoj patrijarhalnoj porodici, u kojoj je očeva riječ uvijek bila zadnja, što je bio jedan od razloga da kasnije u životu pokaže da kao žena može i ima snagu donositi odluke o sebi i svome životu. To je iznjedrilo velike rezultate u njenom privatnom životu, u karijeri i građanskom aktivizmu. Njeni roditelji su bili stipendisti tuzlanskog rudnika pa je Lidija osnovnu školu završila u Tuzli, Bosna i Hercegovina, a gimnaziju i fakultet kasnije u Sarajevu. Diplomirana je inženjerka arhitekture. Nakon studija se udaje i seli za Banju Luku. U početku je radila u građevinarstvu, a specijalnost joj je bila unutrašnje uređenje i dizajn namještaja. Osjećaj za lijepo i njena kreativnost kasnije su je doveli u Muzej Bosanske krajine gdje je radila na stalnoj muzejskoj izložbi, a pred sami rat dvije je godine radila privatno u svom birou. Rat je provela s porodicom u Banjoj Luci. Odmah nakon rata se angažirala na pokretanju građanskih inicijativa za demokratizaciju i obnovu zemlje. Bila je među prvim ženama koje su prelazile granice unutar BiH i izvan sa susjednim zemljama, Srbijom i Hrvatskom. Među prvima je pružala ruke pomirenja, ne čekajući da neko drugi načini prvi korak. U prvim redovima je bila sa svima koji su vjerovali da građani/ke BiH mogu živjeti zajedno te je shodno tim uvjerenjima inicirala i podržavala svaku akciju koja je približavala i spajala ljude. Njene ideje i strateško promišljanje o izgradnji mira u BiH realizirane su osnivanjem Helsinškog parlamenta građana (hCa) Banja Luka, koji je bio i još uvijek je prepoznatljiv po pečatu koji je Lidija ostavila vodeći ga punih šesnaest godina. Za svoj rad je dobila "Povelju za toleranciju" 2009. godine. U posljednje vrijeme se donekle povukla iz aktivnog rada, ali saraduje sa hCa Banja Luka jer i dalje vjeruje da se mir gradi svakodnevno i da svaku generaciju treba podučavati miru, ljudskim pravima i demokratiji. Majka je tri sina koja je, kako kaže, odgojila u duhu poštivanja različitosti i u duhu rodne ravnopravnosti.

Uvod

Uspostavljanje komunikacije na prostorima BiH poslije rata bio je moj prioritet. Omladina i žene su bili ciljna grupa, odnosno marginalizovane grupe i njihovo uključivanje u demokratske procese.

Ime Lidije Živanović vezuje se za brojne građanske inicijative, od kojih su svakako najvažnije inicijative povezivanja žena i mladih u BiH, promoviranje ravnopravnosti spolova i unapređenje položaja manjina. Zajedno sa svojim suprugom Miodragom Živanovićem, odmah nakon rata se uključila u razgovore o demokratizaciji BiH, poratnoj obnovi, prije svega obnovi pokidanih prijateljskih i komšijskih veza, a onda i uspostavi novih mreža saradnje i podrške s brojnim nevladinim organizacijama iz entiteta Federacije BiH i Republike Srpske. Lidija kaže da se nikada nije planirala baviti ljudskim pravima i biti aktivistica, ali su poratne okolnosti naprosto nametnule potrebu za takvim angažmanom te je umjesto obnove arhitektonskog biroa svoju energiju usmjerila u obnavljanje veza među ljudima. Da bi taj rad imao više efekta i da bi se sistemski pristupalo problemima, uz podršku međunarodnog Helsinškog parlamenta građana, Lidija osniva Helsinški parlament građana (hCa) Banja Luka 1996. godine.

Sa hCa sam povremeno saradivala na projektima ravnopravnosti spolova i izgradnje mira, i upoznata sam, kao i većina u nevladinom sektoru, s Lidijinim radom i postignućima. Uz njeno ime aktivisti/ce često dodaju: "Pa Lidija je doajenka mirovnog aktivizma u BiH". To su potvrdile i mirotvorke u ovoj knjizi. S pravom se za Lidiju može kazati da je među prvima pokrenula procese izgradnje mira i pomirenja i da je uradila značajne stvari u Banjoj Luci, ali i širom BiH u vrijeme kada uopće nije bilo jednostavno javno se eksponirati s takvim idejama.

Kada sam je kontaktirala u vezi s intervjuom, skromno je, kao i većina drugih mirotvorki, rekla: "Pa drago mi je, ali zar su mene baš prepoznali od svih drugih žena u BiH?" Natalija Petrič i ja smo u Banjoj Luci započele intervju s njom, a ona je na samom početku rekla: "Pa ne znam šta bih vam ispričala, jer nisam ništa posebno radila. Bilo je mnogo toga u ovih 16 godina, ali i drugi su radili iste ili slične stvari, ne znam šta bih to izdvojila kao važno." Zvučalo je pomalo obeshrabrujuće da Lidija stvarno nema ništa posebno ispričati o svom dugogodišnjem radu, ali je odmah nakon toga počela nizati detalje o počecima, motivima, dilemama, preprekama, i postignućima – a bilo ih je mnogo.

Građanski aktivizam ne poznaje granice

Da mi je neko rekao da ću se baviti ljudskim pravima i demokratijom... ne bih vjerovala.

Lidija se bavila dizajniranjem enterijera i bila uspješna u tom poslu osvojivši nagrade za svoja idejna rješenja. Nikada nije ni pomislila da će svoji mali arhitektonski biro zatvoriti i raditi nešto što naizgled nema nikakve veze s dizajnom. Međutim, rat je promijenio mnogo toga, doveo je ljude u situaciju da redefiniiraju svoj način života u skladu sa zahtjevima vremena i konteksta u kojem su živjeli. To se dogodilo i Lidiji, koja je po završetku rata u Banjoj Luci shvatila da se mora nešto uraditi na obnovi pokidanih veza među ljudima kako bi opet mogli živjeti zajedno kako su živjeli i ranije – što je bila velika prekretnica u njenom životu.¹ Svoje dizajnersko umijeće Lidija je s enterijera prenijela na dizajniranje veza i odnosa među ljudima koji su izmoreni ratom, izbjeglištvom, ličnim gubicima, traumama i strahovima bili skrhanjani, te im je trebala podrška da se ohrabre ponovo graditi porušeno. Bila je oduševljena bogatstvom različitosti koje je upoznala izvan krugova svoje struke, ali joj je isto tako bilo teško prihvatiti kako se to bogatstvo može zanemarivati:

Bilo je pravo bogatstvo upoznati ljude za koje nisi znao da postoje. Prepoznavati ta nova prijateljstva... jer to je totalno drugi kontekst u odnosu na ono društvo u kojem sam se kretala, među ljudima iz struke, da ih tako nazovem. Upoznati ovu BiH kako je prelijepa. Imamo tu bogomdanu ljepotu, a nevjerojatno je šta radimo. Imati toliko bogatstvo i bagatelist ga, to je stvarno strašno.

Zajedno sa svojim suprugom Miodragom prvo je uspostavila veze s predratnim prijateljima, Lidijom Mračević iz Praga, Klelijom Balta i Vehidom Šehićem iz Tuzle i Zdravkom Grebom iz Sarajeva koji su pokretali prve građanske inicijative u BiH, a onda i sa ženama iz Sarajeva, Zenice i Mostara koje su organizirale prve ženske konferencije i susrete.

Još jedan razlog da napusti posao koji je voljela bila je poratna tranzicija u kojoj je sve bilo izvrnuto naopako, pa se od ljudi tražilo da rade ono u šta nisu vjerovali i s čim se nisu slagali. Lidija u svojoj priči ne navodi ko je ograničavao slobodu kretanja, ali je jasno da se to odnosi na tadašnje vlasti u Republici Srpskoj. Primijetila je da su ljude počeli dijeliti na osnovu njihovih etničkih/religijskih identiteta, s čim se Lidija nije slagala, jer je njena porodica etnički mješovita i jer je vjerovala u način života u kojem su se ljudi mjerili i dijelili na dobre i loše:

Pogotovo sloboda kretanja... to je bilo prestrašno. Da neko meni može dirigovati gdje ja mogu ići ili ne... Niko me nije pitao, ni šta sam, ni ko sam, na taj način kao od 1990. na ovamo. Ili da mene određuju kroz ime i prezime, a da me ne pitaju kakav sam čovjek....

Motivaciju Lidija pronalazi u potrebama ljudi oko sebe koji su iskusili različite nevolje i trebaju pomoć da krenu dalje graditi život. Njena etika brige za druge, izvan vlastite zajednice, ono je što Martha Nussbaum naziva moralnom obavezom da se bude pravedan i predan u očuvanju digniteta drugog čovjeka.² Spomenula je s dubokim uzdahom sve što se događalo u Prijedoru nedaleko od Banje Luke, i samo kratko prokomentirala da je sav užas koji su ljudi preživjeli po logorima u njoj stvarao grozan osjećaj nemoći: "Prijedor i zbivanja u Prijedoru, ali i u drugim mjestima, to je meni bilo... to je užasan, užasan osjećaj nemoći, nečega što te poklopilo, ne znam kako bih drugačije rekla." Takvo srozavanje ljudskosti koje se događalo u BiH tokom rata porazilo je Lidiju koja nije mogla shvatiti da ljudi mogu prestati biti ljudi, da mogu izgubiti sve civilizacijske vrijednosti po kojima je mislila da je većina živjela kao i ona. Očigledno je da su neke grupe ljudi imale drugačije poglede na svijet od Lidije i da su uspjeli strahom, pritiscima i propagandom posijati mržnju koja je kulminirala prestrašnim zločinima. Lidija ne govori mnogo o tome, ali se vidi da je rat ostavio traga na njoj i da je uzdrmao sistem vrijednosti s kojim je rasla i živjela u bivšoj Jugoslaviji.

Snagu je iskoristila da uradi korisne stvari za svoju zajednicu i da poveže ljude uprkos nametnutim granicama i nametnutim identitarnim politikama. Prisjetila se kako je uvijek imala otpore prema podjelama, pa čak i onim malim lokalnim. Iako su ljudi vjerovali u zajednički život, Lidija je seleći se po bivšoj Jugoslaviji iskusila kako je bilo teško biti strankinja u novom mjestu. Smetalo joj je što su ljudi često isticali svoj lokal-patriotizam i svoju posebnost na osnovu mjesta iz kojeg su poticali: "Uvijek me je pratio taj neki epitet 'došlje' odnosno 'došljakinje'. 'Mi stari Banjalučani', 'mi stari Tuzlaci', 'mi stare Sarajlije', govorili su." Iako ju je to ranije povređivalo, uvijek je nalazila snage da nadvlada takvu vrstu podjela i da u razlikama pronađe prednost i ljepotu. Taj njen poriv da ne dozvoli da je neko ukalupi u određene identitete bez njene volje bio joj je snažna motivacija za građanski aktivizam. U poslijeratnoj društveno-političkoj stvarnosti u kojoj je bilo teško ostati neopredijeljen i izvan etnonacionalnih grupa i interesa, Lidija svoju energiju usmjerava na pozitivne stvari koje je radila. Najznačajniji dio svog građanskog aktivizma Lidija usmjerava na zalaganje za ženska ljudska prava, jer su žene bile skrajnute s političke scene i trebalo se boriti da im se vrate prava koja su već ranije ostvarile.

Prelazak granica

S obzirom na to da je Lidija rat provela s porodicom u izolaciji u Banjoj Luci bez struje, vode i hrane, komunikacija s prijatelji(ca)ma i koleg(ic)ama iz BiH nedostajala joj je koliko i hrana. Patila je zbog rata i stradanja, ali o tome ne govori toliko, koliko o nedostatku slobode kretanja i protoka informacija. Za nju je doista najveća patnja bila biti zatočen strahom od drugoga te odvojenost od drugih ljudi i nemogućnost da odlučuje o svom kretanju, izboru prijatelja/ica i saradnika/ica. Taj strah govori o iskonskoj potrebi čovjeka da bude s drugim ljudima, jer se tako najbolje potvrđuje ono što Marshall Gantz naziva: “putovi saznavanja kako postati potpuni čovjek i osoba od povjerenja”.³ Život u mraku za Lidiju ne predstavlja samo fizički mrak bez električne energije, već mrak u glavama ljudi koji su postali žrtve mržnje iz koje je teško pronaći svjetlo i izlaz:

Kako je krenuo rat živjeli smo kao u getu. Kretanje je bilo ograničeno... mrak, sela oko Banjaluke su svijetlila, a Banjaluka je bila u mraku. To je sigurno bio dio neke strategije, jer sve što se ružno dešavalo, dešavalo se po noći, po mraku. Ko je mogao išta uraditi, imali smo policijski čas.

Lidija je nedostatak struje nadomještala svjetlom svoga srca i uma koji nisu pristajali na mrak neznanja, straha i mržnje, pa je i u ratnoj izolaciji uspijevala pronaći načina da ostane, kako kaže, normalna, odnosno da ostane čovjek i nije dozvoljavala da joj se nameću mišljenja i informacije iz jednog izvora. Željela je sama provjeriti sve i onda odlučiti šta uraditi, jer vlastita svjetiljka daje najbolju svjetlost. Slušala je tranzistor priključen na akumulator, i pratila Slobodnu Evropu i druge stanice: “Na kraju sam znala da se nešto dešava, da ne budem u tim nekim kanonima. Imamo i danas medije kakve smo imali u ratno vrijeme, samo je to sad sofisticiranije.”

Ponosna je na ponovno uspostavljanje komunikacije preko granica, koje su bile i fizičke i zamišljene. Dugo je u Banjoj Luci sama s nekolicinom aktivista i aktivistica nosila teret eksponiranosti u javnosti zbog promocije građanskih vrijednosti i pomirenja. Prisjetila se jednog regionalnog skupa održanog 1997. godine⁴ kojem je prisustvovalo 85 ljudi iz BiH, Hrvatske i tadašnje Jugoslavije. Zajedno sa kolegom Levi Zoranom u Banjoj Luci iznijela je teret organizacije skupa. Usudila se uraditi ono za šta mnogi nisu imali dovoljno hrabrosti jer su strahovali od reakcija vlasti. Imala je podršku svoga supruga Miodraga i prijatelja Zdravka Grebe, profesora prava iz Sarajeva kojeg spominje kao važnog humanistu u BiH. Podrška ljudi koji slično razmišljaju bila je vrlo važna u to vrijeme. Lidija je s nevjericom opisivala taj grandiozni skup koji je moderirala pošto je imala snage da pred tolikim brojem ljudi javno govori bez prethodnog iskustva u javnim nastupima. Ono što joj je možda bila velika motivacija jeste, kako kaže, ispunjenost da je ponovno bila s prijateljima i susjedima s kojima je do jučer dijelila istu domovinu:

Na jednom mjestu sam opet vidjela moju zemlju zajedno. Ja ipak ne mogu zaboraviti ko me školovao, gdje sam rasla, gdje sam živjela, sve to skupa. Jednostavno, ovo je tijesan prostor za moje potrebe, da bih se mogla ostvariti. Nekad razmišljam da li je trebalo dozvoliti da se sve ovo do polisa raspadne pa da bi se onda opet morali ukрупnjavati u neke nove forme.

Lidija smatra da je lični doprinos važan i da se ona uvijek borila da prvo uradi sve što može u svojoj lokalnoj zajednici, a onda da reagira na probleme negdje drugo: “Moja razmišljanja su se uvijek kretala oko toga – počisti svoje dvorište, reaguj na ono, što se u tvojoj kući dešava, podrži ono što je u tvojoj kući, razumiješ.” Iz ove izjave se može izvesti da je Lidija bila više okrenuta rješavanju konkretnih problema u svojoj zajednici i zemlji, nego izgradnji imidža aktivistice koja će se baviti ljudskim pravima i izgradnjom mira samo na visokom nivou, na skupovima domaćih i stranih političkih elita. Rad s običnim ljudima i rješavanje njihovih problema ono je što je Lidiju zanimalo i u šta je utkala svoje dizajnerske sposobnosti i vještine i na čemu je predano radila svim srcem. To kako Lidija svoju snagu usmjerava na završavanje zadatka važna je odlika liderstva i Mary Lou Decosterd to naziva “usmjerena sila”⁵

Kada su stigli prvi pozivi za susrete i saradnju sa ženama u Sarajevu i Zenici, u entitetu FBiH, Lidija je bila spremna putovati i prelaziti novouspostavljene granice u BiH, jer nije željela prihvatiti silom nametnute podjele na osnovu etničkog i religijskog identiteta. Zajedno sa svojom

prijateljicom Nadom Golubović, uz poziv i podršku OSCE-a, organizira prvu posjetu žena svih nacionalnosti iz Banje Luke Sarajevu u julu 1996. godine. Međutim, prisjeća se da je način vođenja konferencije i nametnuti program stvorio nelagodu i nezadovoljstvo ženama iz Banje Luke koje su se nakon prvog dana željele vratiti kući jer nisu znale plan rada niti sadržaj konferencije:⁶

Skup je počeo pozdravnim govorom Alije Izetbegovića, a nastavio se recitalom o silovanim Bošnjakinjama. Kamere su snimale, blicevi sjjevali sa svih strana... Spontano smo izašle iz sale. Pridružile su nam se i neke od učesnica koje su osjetile našu nelagodu.

Lidija pojašnjava da je politizacija konferencije prisustvom Alije Izetbegovića, kojeg ljudi u Republici Srpskoj nisu doživljavali kao svog predsjednika, i nametnuti zaključak osude samo silovanih Bošnjakinja a ne žena neovisno o njihovoj etničkoj pripadnosti stvorila nezadovoljstvo: "Osjećale smo se kao da naše prisustvo treba samo da potvrdi dogovoreni scenario." Ipak su razgovarajući sa ženama u pauzama vidjele da postoji mogućnost da se i njihov glas čuje, što se i ostvarilo u nastavku konferencije kroz rad na radionicama. Nakon toga su se družile sa ženama i porodicama u Sarajevu kod kojih su odsjele i komunikacija je, po njenim riječima, bila topla i prijateljska. Bilo joj je teško gledati ranjeno Sarajevo s ožiljcima na fasadama i u očima ljudi koji su preživjeli opsadu, jer, kako naglašava: "To je bio i moj grad u kojem sam provela srednjoškolske i studentske dane, ali u kojem su, kao u Banjaluci, promijenjeni nazivi mnogih ulica."

Lidija opisuje neke situacije u povratku s konferencije u Banju Luku kao komične, jer su još uvijek postojale fizičke granice i rampe i sumnjičava propitivanja gdje ko putuje i zbog čega. S obzirom da su se ona i Nada vraćale s punim autobusom žena iz Sarajeva, zaustavila ih je patrola policije Republike Srpske ispred Mrkonjić Grada. Smijući se, objašnjava nesporazum s policajcem: "Pita policajac, 'Gdje vi to idete?' 'Evo, u Banjaluku', odgovaramo mi. Uzme on toki-voki i razgovara s nekim i kaže: 'Evo, neke žene krenule na Banjaluku.'"

Prije konferencije u Sarajevu, hCa (Tuzla, Banja Luka, Sarajevo) u saradnji s Medicom Zenica u junu 1996. godine organizira konferenciju "Prostor za razgovor" na kojoj razgovaraju o problemima kao što su izbjeglice i raseljene osobe, učešće žena u rekonstrukciji i razvoju BiH i učešće žena u političkim procesima. Sa smijehom se prisjeća kako je s prijateljicom Nadom šetala po Zenici i uživala jedući banane, jer ih u Banjoj Luci dugo vremena nije bilo kupiti, a kad bi ih neko i donio onda bi ih sačuvale za djecu.

U decembru iste godine Lidija priprema susret žena u Banjoj Luci i tada prvi put žene iz FBiH dolaze organizirano u Banju Luku na

konferenciju “Žena u BiH – Prostor za razgovor”. Na taj skup je pozvala i Biljanu Plavšić.⁷ Lidija tu odluku obrazlaže na sljedeći način: “Znala sam da se neće odazvati pozivu, ali to je bio put da svi saznaju da se skup održava. Tražila sam i odobrenje od policije jer smatram da javnost svega što radiš te štiti ustvari. Naravno, nije došla na skup niti se oglasila povodom toga.” Ova strategija, koju Lederach naziva “djelovati pametno i fleksibilno”,⁸ pomogla je Lidiji da opstane, jer je neovisno o tome ko je na vlasti i kakvu politiku vodi svoje djelovanje uvijek držala transparentnim. To je posebno važno u turbulentnim i teškim vremenima, kada je pravosudni sistem ispolitiziran i kada bi sud javnosti potpuno utihnuo. Lidija se prisjetila kako su žene bile spremne uraditi nešto za obrazovanje, političku participaciju žena i narasle socijalne probleme. Upravo su na tome zajedno radile ovih posljednjih 15 godina. Najbitnije od svega je, Lidija zaključuje, da su se žene povezale jer se zajedno mnogo više moglo postići. Ta podrška i prve poveznice koje su brižljivo građene osnažile su žene da zajedno lobiraju, zagovaraju i prave strategije rada i djelovanja na sistemskom rješavanju brojnih pitanja važnih za ravnopravnost spolova.

Lidija je s Nadom putovala po Bosanskoj krajini povezujući žene u ruralnim sredinama kroz različite projekte demokratizacije i obnove. Iako je bilo pritiska zbog odlaska u Federaciju BiH, Lidija je nastavila raditi i prelaziti granice, jer, kako je to već rekla, nije željela nikome dopustiti da upravlja njenim životom i ograničava je u kretanju. Njena moralna imaginacija bila je, Lederachovim riječima: “To je spremnost da se preuzme rizik za život izvan kutija.”⁹ Tokom prelazaka granica u BiH i odlazaka u Federaciju BiH, Lidija spominje i trenutke istinske ljudskosti i poštenja koji su bili još jedna potvrda da je narod na ovim prostorima dobar i da još ima duše i

osjećaja za drugog. Jednom dok je putovala u Sarajevo sama svojim autom, bilo je nevrijeme i negdje oko Visokog zbog lakše saobraćajne nesreće morala je stati pored ceste i tražiti prijevoz. Jedna Amerikanka je stala i ponudila prijevoz, ali se trebalo pobrinuti za auto koje je bilo u kvaru:

U Visoko stignemo na benzinsku pumpu, i tražim šlep službu. Čovjek na benzinskoj je našao nekoga ko se time bavi i on me pita: "Pa hoćete li sa mnom?" Neću, kažem, i dam mu ključ od auta, i pare za popravak, i kažem mu: "Sklepajte samo da se mogu vratiti kući..." Ja produžim s Amerikankom u Sarajevo, pa makar i ne vidjela svoj auto više, a već sutradan se isti čovjek javio telefonom da me obavijesti da je auto popravljen. Žao mi je što ga nisam pitala kako se zove.

Lidija je ispričala ovaj detalj zbog toga što bi, kada se vrati u Banju Luku, slušala različite priče o tome kakvi su ljudi u Federaciji, što je bilo daleko od stvarnosti, jer je ona na terenu iskusila da ima i loših i dobrih ljudi, ali da se uvijek nađe neko ko će priteći u pomoć. O tom ogromnom strahu od drugoga kaže: "Bilo je teže vratiti se u Banjaluku i reći da si bio, i da ti se ništa nije desilo, i da su to normalni ljudi. Jadnici, kako je moćan taj strah." Na koncu, ovakvi susreti su bili snažna motivacija za nju, jer, kako kaže: "Mislim, to su momenti koji su me ispunjavali, motivirali, pokretali." Ta iskra ljudskosti ohrabruje one koji su otvoreni da je prime, a Lidija je pokazala da u najvećem mraku tokom rata nije zatvorila svoje srce za drugog čovjeka.

Na jednom od svojih putovanja preko granice između Republike Srpske i Federacije BiH Lidija opisuje kako nekada dobre namjere ljudi ne moraju nužno imati dobre rezultate. Jednom dok je putovala iz Doboja za Sarajevo uzela je taksi i taksista iz Federacije je, da bi se pokazao kao pravi domaćin, pustio turbo folk muziku, smatrajući da će to za Lidiju iz Republike Srpske biti ugođaj i da će se ona zbog toga osjećati udobno: "I, kao dobar domaćin, s one strane [u FBiH] navije mi one narodnjake, tuli muzika, majko mila. Pušta on meni nazovi *moju* muziku." Ovakvi detalji ponajbolje oslikavaju kompleksnost odnosa u jednom društvu, pokazuju da ništa nije crno-bijelo i da se prosudbe mogu donositi tek onda kada čovjek sretne čovjeka i iskusi dobro ili loše, uzimajući u obzir okolnosti u kojima se to dogodilo i namjere ljudi da makar pokušaju biti dobri domaćini, kao ovaj taksista, bez obzira na to što rezultat ne mora nužno uvijek biti dobar.

Nakon prvih konferencija u Zenici i Sarajevu, Lidija je znala da će nastaviti u pravcu zalaganja za prava žena, kako na nivou traženja sistemskih rješenja kroz zakone i politike djelovanja, tako i na praktičnoj primjeni zakonskih normi i standarda.

O snaživanje žena kroz osnaživanje sistema

Zakoni su važni, ali potrebno je mnogo više od toga da se postigne ravnopravnost.

Jedan od važnih zadataka nakon rata bio je da se dođe do “ženske kvote” te da među prvih desetero kandidata na listama političkih partija bude žena. U tom kontekstu Lidija spominje važnu kampanju, “Nas je više”, kojom su pred opće izbore 1998. godine radile na zalaganju za usvajanje “ženske kvote” kada su se i izborile da tri žene budu na listama političkih partija među prvih desetero kandidata, što je onda rezultiralo i velikim postotkom žena u parlamentima.¹⁰ Izborni zakon BiH usvojen je 2001. godine, i tada je prvi put prihvaćena kvota od 30 % manje zastupljenog spola na izbornim listama, uvedene su otvorene izborne liste i dogovorena je edukacija žena za aktivnije učešće u političkom životu. Također je formirana i “Koalicija nevladinih organizacija za jednakost i ravnopravnost polova u BiH” koja je okupila oko 40 organizacija i 130 građanskih grupa kako bi radile na zagovaranju za donošenje “Zakona o ravnopravnosti spolova”, koji je i usvojen 2003. godine.

Pored usvajanja Zakona, važan segment je bio uspostava državnih mehanizama za ravnopravnost spolova, prvo na nivou FBiH (2000.) i RS (2001.), a onda i na nivou BiH (2005.). Međutim, Lidija je danas nezadovoljna načinom funkcioniranja ovih mehanizama, zbog toga što su: “Tako pozicionirani da nemaju nikakvu moć. I jednostavno vrlo malo ljudi zaposlenih u tim mehanizmima nije prošlo sav taj proces osnaživanja kao žene u nevladinom sektoru.” Lidiju brine nedovoljna saradnja gender mehanizama s nevladinim organizacijama zahvaljujući kojima su i uspostavljeni te nedostatak kontinuiteta na onu bazu koju su aktivistice stvorile:

Institucionalni mehanizmi za koje smo se zalagali su uspostavljeni, ali su na neki način oni počeli svoju priču ispočetka. Nekad mi se čini da se stvari dešavaju paralelno, da smo kao konkurencija, a ne u istom timu. Ja lično nisam zadovoljna, ali i to mora doći negdje na svoje mjesto i mjeru.

Nevladine organizacije su, prema onome što su i Lidija i druge mirotvorke govorile, očekivale partnerski odnos s institucionalnim gender mehanizmima, ali su onda došle u poziciju da budu konkurencija jedni drugima u apliciranju za fondove i implementaciji projekata na terenu. Ova kritika pokazuje kako ne postoji dovoljan nivo solidarnosti i razumijevanja među ženama koje rade u nevladinim organizacijama i ženama u državnim

institucijama. Iako ima dobrih primjera saradnje, to su još uvijek samo izuzeci.

Drugi dio aktivnosti na kojima je Lidija s timom hCa Banja Luka radila odnosio se na osnaživanje glasačica za politički angažman. Kroz taj vid njenog rada zrcali se još jedna važna leaderska osobina, a to je osnaživanje drugih žena da imaju više samopouzdanja¹¹ da rade i bore se za svoje mjesto u porodici i društvu. Jedna od uspješnih kampanja je bila “Da se vide, da se čuju” za povećanje vidljivosti žena u javnom i političkom životu koja je povezala žene širom BiH i pokazala da se zajedno može uraditi mnogo:

Radili smo u lokalnim zajednicama sa ženama iz Bratunca, Milića, Srebrenice, onda ovamo Ljubuški, Mostar, Nevesinje, Tomislavgrad, Grahovo, Glamoč.. Ono što je možda jedan važan mehanizam bio je da se uspostavi most komunikacije među tim ženama, jer to su ipak ona mala mjesta, gdje stvarno je teško ženi i izaći baviti se bilo čime u javnosti.

Žene su, kako Lidija tvrdi, prepoznale potencijal otvorenih izbornih lista i usmjerile svoje snage na jačanje i zajedničku promociju svih žena na listama bez obzira na stranku iz koje dolaze. Rezultat toga je bio da su žene koje su učestvovala u njihovim edukacijama postale odbornice i vijećnice

i nerijetko zajednički djelovale u svojim skupštinama opština odnosno vijećima. Umrežavanje s naglaskom na uspostavu veza među pojedinkama i organizacijama važan je proces izgradnje mira, kako to definira Elisabeth Porter.¹²

Koliko je bilo teško ženama u malim lokalnim zajednicama govori i slučaj zamjenice načelnika SO Srebrenica, Milke Rankić, koju su neosnovano htjeli smijeniti a njeno mjesto dodijeliti podobnom muškom kandidatu. Međutim, žene iz mreže “Da se vide, da se čuju” povezale su se i reagirale: “Možeš misliti, iz Ljubuškog [gdje živi većina Hrvata] dođe dopis u Srebrenicu [koja je pod vlašću Srba] protiv smjene, da to nije u skladu sa opštinskim statutom... a ja sam uvijek htjela da reagujemo u okviru propisanih mehanizama.” Lidija spominje da je nju neko od tadašnjih političara iz Srebrenice zvao vrlo iznenađen što se žene iz nekih nevladinih organizacija iz udaljenih gradova petljaju u ovo pitanje i kaže: “Nakon bure naših reakcija ta žena je ostala na poziciji.” Ovo je za nju bio znak da postoje načini i da je moguće izboriti se za prava žena, ali da treba djelovati umreženo i imati širu podršku. Ona, međutim, nije zadovoljna ažurnošću i spremnošću žena da održe kontinuitet i da reagiraju kada je to potrebno, pa tako mnoge stvari prođu neopaženo, zbog čega opet žene u manjim mjestima najviše trpe.

Lidija navodi jednu anegdotu kada je na Televiziji Republike Srpske govorila o Zakonu o ravnopravnosti spolova BiH (2003.), nakon njegovog usvajanja. Naime, shvatila je da mlade žene uopće ne razumiju suštinu Zakona i zalaganja za ravnopravnost spolova: “I u prilogu gledam na večernjoj televiziji jednu mladu djevojku na motoru, pita je novinar da li je ona ravnopravna, i ona kaže: ‘Naravno, pa ja sam na motoru.’” Za Lidiju su ovakvi komentari mladih žena pokazatelji da se mnogo toga mora promijeniti u kulturi i običajima koji reguliraju privatnu sferu života, ali i obrazovnom sistemu da bi Zakon funkcionirao i bio shvaćen i primijenjen na pravi način. Zbog toga je Lidija u posljednjih 16 godina sa saradnicima iz hCa Banja Luka konstantno radila na tome da se u praksi primijeni Zakon te sa zadovoljstvom ističe da je došlo do značajnih pomaka u političkoj participaciji, za šta su u najvećoj mjeri zaslužne nevladine organizacije i kaže:

Mi nismo zadovoljne, ali ipak sad imamo i direktoricu Elektroprivrede, ne možemo reći da nije moćna u RS. To su ipak indirektno neki od naših rezultata. Mnoge političarke koje su prošle naše radionice i angažovale se u oblasti ravnopravnosti spolova, danas su na visokim pozicijama... Eto, npr. u Vladi RS-a nikad nije bilo žena koliko ih sad ima.

Lidija komentira da je ipak dobro da su žene dobile prostor za djelovanje, neovisno o tome koliko političke partije angažiraju žene koje su poslušnice i koje ne dovode u pitanje politike svojih stranaka. Jedan broj

žena osnaženih u politici je stasao, tako da se vide i konkretni rezultati rada nevladinih organizacija. Veliki problem je to što je, osim političkog angažmana, ženski rad općenito nevidljiv i društveno nepriznat iako žene rade mnogo i doprinose izgradnji mira i društva u cjelini kao i muškarci. Žene imaju drugačije metode, smatra Lidija, ali nisu inherentno okrenute ka miru: “Mislim, i žene znaju biti jako radikalne, da se razumijemo, tako da je možda u metodama, načinu razmišljanja, i stepenu razlika.” Ove razlike u pristupu su nešto što Joseph Nye opisuje kao “sposobnost da se dobije što se želi kroz privlačenje [ideji], radije nego kroz prisilu ili plaćanje”,¹³ što znači da kroz konzistentnu posvećenost općem dobru ova neformalna vrsta moći djeluje osnažujuće i inspirirajuće. Lidija je uvijek podržavala žene i vjerovala da je važno da budu na mjestima odlučivanja, ali smatra da ljudskost i dobrota ne poznaju spol i da podjednako i žene i muškarci mogu biti dobri ljudi. Međutim, dokle god postoji nesrazmjer moći koju muškarci i žene imaju potrebno je koristiti mehanizme “pozitivne diskriminacije” i međunarodne norme i standarde koji insistiraju na jednakom uključivanju žena u procese odlučivanja.

Takav jedan dokument je i Rezolucija UNSCR 1325 o ženama, miru i sigurnosti koja je za Lidiju dobar alat i uporište za konkretne akcije koje su poduzimane u BiH.

Mislim, dosta se toga već pokrenulo... vezano za policijske snage, i obrazovanje žena za policajke. Povećan interes lokalne zajednice – ipak reaguju, odzivaju se, učestvuju, poduzimaju neke mjere. To je proces koji se neće desiti preko noći, ali je Rezolucija neke stvari jasno definisala da se eliminira zloupotreba žene u ratu i u miru.

Svjesna je postignuća ali smatra da treba još mnogo vremena da se ono što je usvojeno u domaćem i međunarodnom zakonodavstvu primijeni u praksi. Zbog toga je potrebno raditi s mladim generacijama, jer su oni nositelji promjena u društvu. Lidija je to prepoznala na početku svog građanskog aktivizma.

Mladi su nada

Uspjeli smo da stvorimo omladinsku mrežu u BiH Helsinškog parlamenta građana. hCa omladinska mreža i danas postoji u smislu povezanosti svih tih ljudi i organizacija, ali se transformisala u različite mreže.

Pored rada na ženskim ljudskim pravima, Lidija je s Aleksandrom Petrić i Bojanom Mijić u hCa pokrenula niz aktivnosti s mladima, od kojih su najvažnije umrežavanje mladih u BiH, osnivanje Političke akademije za

mlade političar(k)e i edukacija nastavnika/ica i đaka u osnovnim školama o pomirenju. Umrežavanje mladih je u poslijeratnom periodu bio važan, ali i težak zadatak i u tome je saradivala posebno s Miralemom Tursinovićem i drugim kolegama i saradnicima iz Tuzle koji su ranije oformili Helsinški parlament građana (hCa Tuzla) i podržali osnivanje hCa Banja Luka. Uspjeli su zajedno 1997. godine uspostaviti prvu omladinsku mrežu s ciljem povezivanja omladinskih inicijativa iz BiH i osnaživanja mladih posebno u malim lokalnim zajednicama. Ta mreža i danas postoji i prepoznatljiva je u cijeloj BiH i regiji po svojim aktivnostima na unapređenju položaja mladih.¹⁴ Lidija je ponosna na taj dio svog angažmana. Prisjetila se da je u početku bilo teško putovati iz jednog u drugi entitet iako je postojala želja među mladima, ali su sjećanja na rat bila svježija i ljudi su se i plašili i imali predrasude.

Puno mladih ljudi koji su već bili u organizacijama je učestvovalo u aktivnostima, ali ovdje je možda bilo i teže širiti krug nego sa ženama, jer bilo je i situacija da mladima roditelji ne bi dozvolili, bilo je prepreka, koje su u glavama ljudi objektivne ili subjektivne i koje su zavisile od ličnog iskustva, šta je ko prošao i imao iza sebe. Kasnije je išlo jako dobro.

Rad s omladinom je, kako Lidija opisuje, udario temelje omladinskom aktivizmu, pa su mladi zajedno lobirali, borili se da u lokalnim zajednicama dobiju svoje prostore za rad i da budu prepoznati kao partneri i sagovornici u procesima demokratizacije zemlje.

Drugi važan aspekt rada s mladima je izgradnja kapaciteta omladinskih organizacija, kroz različite inicijative kao što su “Vratimo omladinske prostore mladima”, “Promijeni Ti”, “Mladi budite vidljivi” itd. Mladi su, kako Lidija objašnjava, analizirali statute političkih partija kako bi se izborili za bolju zastupljenost mladih unutar partija, ali su isto tako ohrabrivali mlade da izađu na izbore i glasaju. Sav taj rad se isplatio jer su usvojene omladinske politike na entitetskim i lokalnim nivoima vlasti, što je omogućilo mladima da postanu partneri institucijama u dijalogu o pitanjima mladih u BiH.

Treći važan aspekt rada s mladima bio je uspostavljanje “Akademije za mlade lidere i liderice” koja je djelovala u okviru hCa Banja Luka do 2006. godine. To je bila nova ideja da se mladi iz političkih stranaka obrazuju i osposobljavaju s dodatnim vještinama potrebnim za politički angažman koje se nisu mogle steći tokom redovnog univerzitetskog obrazovanja. Mladi koji su radili na tom projektu prešli su u Centar za razvoj mladih i zajednice “Perpetuum mobile” koja se danas uglavnom bavi obrazovanjem mladih i već godinama vodi Političku akademiju za mlade političare.¹⁵ To je, kako Lidija pojašnjava, bio dogovorni prelazak bez stvaranja konkurencije, što je inače čest slučaj s nevladinim organizacijama. Takav način rada je i važan pokazatelj da su mladi radeći u hCa dovoljno stasali da sami vode jedan tako veliki i ozbiljan projekat kao što je Politička akademija. hCa Tuzla i Banja Luka su posijali sjeme omladinskog aktivizma i ono se razgranalo u više projekata i novih organizacija koje rade s mladima, a to je ono što svaki aktivista i aktivistica mogu samo poželjeti.

Nacionalne manjine

Danas je većina ljudi u BiH manjina bilo po etničkoj, rodnoj ili nekoj drugoj osnovi.

Rad s nacionalnim manjinama je bio još jedan važan segment Lidijinog mirovnog angažmana. U Republici Srpskoj najviše su bili zapostavljeni i marginalizirani Romi, ali i druge nacionalne manjine: Česi, Ukrajinci, Mađari, Italijani, Poljaci, Slovenci, Nijemci, Makedonci, Slovaci i Jevreji.¹⁶ Rad s nacionalnim manjima vodio je Zoran Levi počevši od 2000. godine kroz saradnju s udruženjima nacionalnih manjina iz Banje Luke. Onda je formiran Savez nacionalnih manjina u Republici Srpskoj: “To je postala na

neki način snaga i kroz njihov rad i rad sa njima uspjeli smo da postanu vidljivi, da se izbore za svoja prava, jer nije dovoljno da to bude vezano samo za izborne procese.”

Osim toga, Lidija se zalagala za razmjenu iskustava i sa susjednim zemljama, Srbijom i Hrvatskom, kako bi i tako osnaživala predstavnike nacionalnih manjina u oblasti ostvarivanja svojih prava, ali i povezivala gradove u regiji. Njeno zalaganje za toleranciju i izgradnju mira priznato je i nagrađeno 2009. godine “Poveljom za toleranciju”.¹⁷ Veliki doprinos regionalnoj saradnji na pitanjima manjina bila je i saradnja s Igorom i Mirjanom Galo iz organizacije “Homo” Pula. Značajan uspjeh regionalne saradnje ostvaren je s Hrvatskom, i dobro je da se predstavnici lokalnih vlasti posjećuju i da sarađuju, ali, kako Lidija primjećuje, zaborave one koji su to sve pokrenuli:

Ono što mi je jako značajno, a to je da smo uspjeli potpisati sporazum¹⁸ između Pule i Banjaluke o saradnji po pitanju nacionalnih manjina. Sada kad na dan grada delegacija jednih i drugih uzajamno se posjećuje naš tu više nema, mislim, naravno, preuzeli su štafetu. Obično je to tako, ali cilj je bio da se pokrene.

Rezultat višegodišnjeg rada s nacionalnim manjinama jeste da su nacionalne manjine u Banjoj Luci dobile dobre uvjete za svoj rad: “Uspjeli su dobiti prostor, opština sufinansira, odnosno grad sufinansira dio njihovog rada.” Na taj način omogućeno je nacionalnim manjinama da se više angažiraju u promociji svoje kulturne posebnosti, što je svake godine

u Banjoj Luci vidljivo kroz brojne manifestacije koje društva nacionalnih manjina organiziraju povodom određenih praznika. Međutim, ostaje i dalje zapostavljen važan dio njihovog djelovanja, a to je politički angažman. Zbog ustavnog uređenja BiH i ograničenja koja postoje, nacionalne manjine spadaju u kategoriju Ostalih i nemaju jednaka prava kao tri konstitutivna naroda – Srbi, Bošnjaci i Hrvati. Lidija ironično dodaje da jednaka prava nemaju ni svi konstitutivni narodi, jer sve ovisi o tome u kojem dijelu BiH neko živi i kojoj političkoj opciji pripada. U BiH su danas svi manjine u nekim dijelovima zemlje i, ukoliko ne pripadaju etnonacionalnim strankama na vlasti, opet nemaju jednake mogućnosti kao oni koji su nekako “jednakiji” od drugih.

Da bi se skrenula pažnja na manjine i općenito marginalizirane grupe u društvu, hCa Banja Luka je uspostavio novinarsku nagradu “Srđan Aleksić” 2009. godine, na šta je Lidija posebno ponosna. Nagrada se dodjeljuje novinarima za profesionalno izvještavanje o marginaliziranim grupama u BiH, a to su uglavnom etničke i vjerske manjine, siromašni, žene, djeca, povratnici, seksualne i druge manjine. Lidija se prisjetila kako je komisija za nagradu raspravljala o kriterijima, pravilima, a tek su na kraju diskusije shvatili da nemaju ime nagrade. Bilo je dosta prijedloga, i novinar magazina “Start” iz Sarajeva, Ekrem Tinjak, predložio je da se nagrada nazove po Srđanu Aleksiću. Svi su prijedlog oduševljeno prihvatili. Iako Ekrem više nije živ, Lidija kaže kako ga se na svakoj dodjeli nagrade prisjete. Kada je hCa uspostavljao ovu nagradu, Lidija tvrdi da u to vrijeme još uvijek nije bilo “prihvatljivo” govoriti o čovjeku kojeg su srpski vojnici ubili za iskazanu građansku hrabrost. Međutim, i političari su ubrzo shvatili vrijednost ovog čina građanske hrabrosti i požurili da ga posthumno odlikuju.¹⁹

Srđan Aleksić je simbol građanske hrabrosti u BiH jer je tokom rata na ulici stao u odbranu čovjeka i ljudskosti. Srđan je bio vojnik Vojske Republike Srpske kada je 1993. na ulici zaštitio Alena Glavovića, Bošnjaka, kojeg je na pijaci u Trebinju legitimisala grupa pripadnika Vojske Republike Srpske. Nakon što je Alen pobjegao, vojnici su pretukli Srđana koji je nakon toga preminuo u bolnici.²⁰ Kao znak sjećanja na ovaj čin građanske hrabrosti, hCa Banja Luka, Fondacija CURE Sarajevo i Udruženje novinara Republike Srpske prvi put su 2011. godine dodijelili nagrade za najbolje i najprofesionalnije izvještavanje o marginaliziranim grupama. Ovo je, prema Lidijinim riječima, važna zajednička gesta nevladinog sektora i medija u cilju skretanja pažnje na probleme ljudi koji žive na marginama društva.

Feminizam na krilima porodice

Ja sam se uvijek deklarirala kao takva [feministica], mada možda ni sama suštinu tog pojma nisam znala, ali vidim da iritira javnost, a ja to volim da radim.

Lidija je feministica i ona to javno kaže, sviđalo se to nekom ili ne. Takav stav imala je od početka svog aktivističkog i mirovnog rada. Kao osoba koja ne podnosi da joj se nameću kanoni ni pravila, svjesno je javno govorila o svom feminističkom identitetu, jer je to uznemiravalo i muškarce i žene. Feminizam je riječ od koje najveći broj žena i danas u BiH bježi, jer prije svega ne znaju mnogo o tome, i ne mogu podnijeti društveni pritisak i stigmatu.²¹

Prisjetila se jedne od prvih TV-emisija u kojoj je gostovala (TV Bel), kada je nakon njenog izlaganja o feminizmu jedan gledalac nazvao i rekao: “Bolje ti je da ideš kući, kuhaš ručak i rađaš djecu, ostavi se te priče”, na šta mu je odgovorila da ima djecu, da zna da kuha, ali da je uz sve to i feministica. Dakako, o feminizmu je učila te je ono što je osjećala da je ispravno pokušavala i teorijski potkrijepiti. Na susretima na seminarima s iskusnim znanstvenicama i angažiranim ženama u javnom životu kao što su Vesna Pusić i Biljana Kašić, Jasmina Tešanović iz Hrvatske, Lepa Mladenović i Daša Duhaček iz Srbije, Nada Ler Sofronić i brojne druge, Lidija spominje kako se učilo “u hodu”. Zahvalna je svima s kojima je radila, onima od kojih je učila i onima koji su učili od nje.

Za Lidiju je iznimno važna podrška njene porodice, njenog supruga i tri sina: “Moj najstariji sin kaže da je feministica, apsolutno nema problema s tim. Možda je muž najnenapredniji u tom smislu, u podržavanju mog feminizma.” Lidija ističe da se trudila razbijati patrijarhalne kodove u odgoju svoje djece te se nada da je u tome i uspjela. Za nju je važno da živi ono u što vjeruje i da može pokazati kako je u svojoj porodici uspjela napraviti promjenu koju zagovara u društvu: “Ono što je meni značajno je da sam, ako ništa, odgojila tri muškarca koji nisu u ovim patrijarhalnim kodovima, koji sa svojim suprugama dijele i obaveze i dužnosti.”

Nekako je veći dio porodice bio uključen u građanski aktivizam, što je i Lidiji pomagalo – da podršku porodice ima i kod kuće i u javnom djelovanju kada zajedno nastupaju u različitim građanskim inicijativama: “Kroz moj i suprugov rad i oni su se ‘zarazili’ i postali aktivisti, tako da mislim da nam je to porodično važno.” Svjesna da bi nemoguće bilo uraditi sve što je uradila da nisu jedni druge podržavali, Lidija s ponosom kaže da je feministica koja živi s četiri muškarca. Naravno, život s troje djece, aktivizam i putovanja bilo je teško uskladiti, ali uz veliku podršku i razumijevanje, sve je uspjela.

U svemu tome naglašava važnost slobode koju je imala u porodici, da je niko ne sputava u onome što radi. Odgovornost za porodicu je bio njen vlastiti samoregulator tako da je nastojala odmjeriti koliko vremena ostaviti za porodicu koja je njoj, kao i mnogim ženama, prioritet.

Danas, nakon 16 godina i brojnih aktivnosti na kojima je radila da osnaži žene za politički angažman, Lidija zaključuje da su žene i dalje u malom procentu zastupljene u političkom životu BiH (17 procenata). Među razlozima Lidija navodi poteškoće koje mlade žene osjećaju da taj angažman usklade s porodičnim životom: “Takva vrsta angažmana zaista iziskuje dodatne napore, obaveze. Porodica često bude zanemarena, ali i neke potrebe samih osoba koje se bave javnim poslovima.” Za nju je lično angažman u politici kao i građanski aktivizam dodatna obaveza koja traži cijelog čovjeka svakodnevno, bez pauza, ako se tome pristupa odgovorno. Lidija obrazlaže da nije samo pitanje rasterećenja obaveza u privatnoj sferi, već prije svega propuštanje određenih trenutaka porodičnog života koji su i njoj bili bitni:

Dešavalo se nekada da porodica koja je stvarno značajna meni u mom životu jednostavno ostaje zanemarena. Ne da neće funkcionisati ako sam ja na drugoj strani ili na drugom kraju Bosne i Hercegovine, ali ostala je moja potreba i moja želja. Postaješ željan tih zajedničkih trenutaka. To je izazov, kako to izbalansirati... Tu, mislim, da više nije upitno da li si žena ili muškarac.

Ovo su dileme s kojima se mnoge mlade žene danas susreću, jer pokušavaju odlučiti šta im je važno i na šta će utrošiti vrijeme. Lidija nema pravi odgovor na ova pitanja jer ga svaka žena treba pronaći za sebe. Ona je svoj odgovor pronašla nakon rata kada je odlučila investirati svoje vrijeme u građanski aktivizam i izgradnju veza među ljudima, smatrajući da je to važno i da može odvojiti dio vremena od svoje porodice da uradi nešto za zajednicu. Ipak, naglašava da je to mogla zahvaljujući velikoj podršci njena četiri muškarca u kući koji su dali krila i poleta njenom feminističkom djelovanju.

Drugim ženama je teško, posebno ženama u malim lokalnim zajednicama i ruralnim sredinama, zbog patrijarhalne kulture u kojoj postoje određena očekivanja od žena i muškaraca, pa žene uglavnom odlučuju prihvatiti nametnute uloge i ići linijom manjeg otpora. Zbog svega toga za Lidiju nije dovoljno donijeti zakone i imati institucionalne mehanizme rodne ravnopravnosti. Osnaživanje žena je mnogo složeniji proces od određenih aktivnosti koje su nevladine organizacije poduzele, jer žene ne žive izolirano od patrijarhalnog društva i u privatnoj i javnoj sferi života. Lidija smatra da mlade žene nisu dovoljno pripremljene za ono

što ih očekuje u porodičnom životu, pa se poslije teško snalaze i neaktivne su: “Mi se čudimo zašto su mlade žene pasivne. Pa one ne znaju da će se raskoračiti... one nisu svjesne šta se dešava poslije kad počnu raditi, kad se udaju, kad dođu djeca. One ne razumiju taj raskorak između stvarnosti i mogućnosti.” Taj raskorak o kojem Lidija govori nešto je s čim se žene bore od trenutka kada su se počele angažirati u javnosti. Na tome treba raditi, i kroz obrazovanje osposobljavati mlade žene i muškarce za partnerski odnos u porodici zasnovan na podjeli rada i međusobnoj podršci. Međutim, Lidija je prilično razočarana obrazovnim sistemom i rezultatima koji se vide među mladim ljudima danas.

Obrazovanje za mir ili za podjele

Toliko se toga deformisalo sistemom obrazovanja, mladi su stvarno žrtve ovoga svega. Nismo ni svjesni šta je to što se kod mladih uvuklo i kako su sada... mislim, ima ih koji se nisu makli od rata.

Lidija je spomenula neke od projekata koje su radili s mladima i dobre rezultate koje su postigli, ali je svjesna da je to jedna kapljica u moru potreba u bh. društvu u kojem sistem obrazovanja nije demokratski. Takav sistem ne priprema ljude za zajednički život i poštivanje različitosti, već utvrđuje i etablira etnonacionalne podjele, segregaciju i povećava strahove. O tome kaže: “To je nešto što mislim da ne valja još uvijek. I velika je opasnost za budućnost uopšte, jer ovo sada na koji način se živi i vlada, sve je to na nekakvim etnonacionalnim podjelama.” Lidija se čudi kako ljudi i dalje pristaju na getoiziranje i podjele, jer se, kako kaže, iz izoliranosti i otuđenja uvijek izrodi nešto loše. Zbog toga ona nikada nije pristajala na ograničenje slobode i kretanja.

Obrazovni sistem je organiziran onako kako je Ustavom i zakonima u BiH propisano, a to znači da svaki entitet i kanton ima ingerencije da o tome odlučuje. Djeca su podijeljena u školama ovisno o tome koju grupu nacionalnih predmeta slušaju, odnosno da li rade prema srpskom, hrvatskom ili bosanskom planu i programu.²² To znači da uče tri zvanične historije, tri jezika koja su ustvari jedan jezik, i k tome još tri vjeronauke: pravoslavnu, katoličku i islamsku. To je dobar recept da se generacije mladih odgajaju u segregiranim školama i društvu, bez iskustva zajedničkog življenja. Tako danas, kako Lidija kaže, nisu daleko od situacije kakva je bila u ratu. Ona smatra da su mladi ljudi danas radikalniji i da je bilo drugačije i bolje u periodu od 2000. godine kada je postojala nada da će se stvari promijeniti i da će obrazovanje odgajati i učiti ljude, između ostalog, i o

važnosti zajedničkog života a ne samo o važnosti etnonacionalnih identiteta. Za to svakako odgovornost snose i same građani/ke i domaće vlasti, ali i međunarodna zajednica, jer, kako Lidija kaže: “Po meni, dosta toga je do međunarodne zajednice i nametanja njihovih prioriteta, jer da bismo imali nekakav kontinuitet moraju stasati generacije koje će nastaviti, ali ne znam da smo do njih uspjeli doprijeti.”

S jedne strane, Lidija je uložila mnogo u rad s mladima, ali osjeća da do suštinskih promjena nije došlo zbog obrazovnog sistema koji ne dozvoljava da se izađe iz etnonacionalnih shema i podjela. Sve što nevladine organizacije rade trebalo bi da bude nadogradnja i dopuna onome što redovni obrazovni sistem ne može ponuditi, ali se u BiH obrazovni sistem nema čine dopunjavati, jer temeljno ne funkcionira kao sistem koji priprema ljude za demokratsko i društvo slobodnih ljudi. Zbog toga su, prema Lidijinom mišljenju, mirovne edukacije nužne u školama da bi se barem nešto mijenjalo: “Jednostavno, dok mirovni rad ili neka vrsta mirovne edukacije ne uđe u školski sistem – nema promjena.”

Važnu ulogu u obrazovanju mladih ima religija i Lidija smatra da vjerske zajednice još uvijek ne rade dovoljno na promociji međusobnog dijaloga i pomirenja, čak da nekada rade i protiv toga, te da vrše i politički utjecaj. Njen stav je da ni vjeronauka kao predmet u školama ne doprinosi povezivanju i toleranciji te da bi bilo bolje uvesti predmet na kojem bi se učilo o svim religijama kako bi djeca bila zajedno u razredima i razgovarala o sličnostima i razlikama: “Ili, ako to već mora biti vjeronauka, zašto se na pojedinim časovima ne bi razgovaralo o međureligijskom dijalogu i o drugim religijama, i na časovima gostovali predstavnici drugih vjerskih zajednica.” Za Lidiju religija *per se* nije problem, već način kako se ona predstavlja u školama. Ona u religiji vidi potencijal koji bi vjerske zajednice mogle iskoristiti u pravcu stabilizacije društva i pomirenja. Ipak, skeptična je u vezi s opredijeljenošću vjerskih zajednica za mir, jer još uvijek ima dosta podjela i nesprenosti za istinsko susretanje i pomirenje.

Zaključak

Lidija je uspješna dizajnerica enterijera iz Banje Luke koja svoj kreativni potencijal nakon rata ulaže u dizajniranje građanskog aktivizma i obnavljanje pokidanih veza među ljudima u BiH i susjednim zemljama. Aktivirala se s grupom intelektualaca i intelektualki i humanista i humanistica na izgradnji civilnog društva, izgradnji mira i pomirenja, pa je s pravom mnogi smatraju

doajenkom mirovnog aktivizma u BiH. Svoj otpor etnonacionalnim podjelama i nedostatku slobode kretanja tokom rata nadomještala je informirajući se o svemu što se događalo putem evropskih radio-stanica, ne želeći da neko upravlja njenim izborima i pravom da odlučuje s kim će raditi i živjeti. Odmah nakon rata počinje prelaziti entitetske granice i saradivati sa ženama u drugim dijelovima BiH na pitanjima obrazovanja i osnaživanja žena da se aktivnije uključe u društveni i politički život iz kojeg su potisnute nakon prvih demokratskih izbora 1990. godine. Za Lidiju je bilo važno raditi na uspostavi sistema i mehanizama za rodnu ravnopravnosti, ali isto tako i raditi na njihovoj provedbi. Poseban izazov je bio rad s mladima i nacionalnim manjinama, jer je za njih u početku bilo vrlo malo prostora za djelovanje. Uz podršku hCa Banja Luka Lidija je uspjela oformiti prve omladinske mreže u Tuzli i Banjoj Luci koje i danas djeluju, ali je također inicirala i osnivanje Političke akademije za mlade lidere i liderice. Lidija je jedna od rijetkih žena na javnoj sceni BiH koja otvoreno govori o svom feminističkom identitetu, koji je izrastao na krilima njene porodice, odnosno njenog supruga i trojice sinova koji su odgojeni u duhu ravnopravnosti spolova da prihvate ženu kao ravnopravnu partnericu u svim poslovima, na šta je posebno ponosna. Iako je uradila mnogo na osnaživanju mladih, zabrinuta je za njihovu budućnost, jer rascjepkano obrazovanje po etnonacionalnim šavovima i granicama ne priprema nove generacije za suživot, već na izolaciju i otuđenost, a to je ono protiv čega se Lidija uvijek borila. Ona je uradila mnogo i iako se formalno povukla iz hCa Banja Luka, i dalje je aktivna jer smatra da za građanski aktivizam treba pripremati svaku generaciju.

Zabilješke

- 1 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage, 70.
- 2 Martha Nussbaum, 1999, *Sex and Social Justice*, Oxford: Oxford University Press, 6.
- 3 Marshall Gantz, 2009, "Why Stories Matter", *Sojourns, Faith in Action for Social Justice*, www.sojo.net/magazine/2009/03/why-stories-matter (Pristupljeno 3. septembra 2013.).
- 4 Skup je organiziran pod nazivom „Ekonomske, socijalne i političke aspekte obnove i razvoja“. To je bila četvrta sesija „Civilnog dijaloga“. Začetnici ideje su Beogradski krug, Forum građana Tuzla i Antiratna kampanja iz Zagreba.
- 5 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 47.
- 6 Lidija se prisjetila da je konferenciju organizirala organizacija "Žena 21." iz Sarajeva.
- 7 Biljana Plavšić je bivša predsjednica Republike Srpske koja je optužena u Hagu za ratne zločine na 11 godina zatvora, ali je odslužila dvije trećine kazne i puštena ranije, <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=6084>

SJAJ LJUDSKOSTI

8 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination. The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 85.

9 Ibid., 62.

10 Lidija tvrdi da se na izborima 1998. godine na listama našlo 26 % žena, a procenat izabranih je sa jednocifrenih brojeva skočio od tri do čak deset puta u nekim parlamentima (15 do 26 % žena u parlamentima u BiH).

11 Decosterd 2013, 74.

12 Elizabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding Women in International Perspective*, London: Routledge, 33.

13 Joseph S. Nye, Jr., 2005, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs, x.

14 hCa Tuzla i ORC Omladinski resursni centar Tuzla, www.omladina-bih.net

15 Perpetuum mobile Banja Luka, www.pm.rs.ba

16 Usvojen je Zakon o zaštiti prava nacionalnih manjina RS, donesena je Odluka o obrazovanju nacionalnih manjina, formiran je Savjet nacionalnih manjina (savjetodavno tijelo Narodne skupštine RS), a posebno su značajni pomaci napravljeni po pitanju saradnje sa medijima i medijske vidljivosti nacionalnih manjina.

17 Na 4. godišnjoj Skupštini Asocijacije multietničkih gradova Jugoistočne Evrope – PHILIA, koja je održana 3. i 4. jula 2009. godine u Sarajevu, Lidiji Živanović, izvršnoj direktorici Helsinškog parlamenta građana Banja Luka dodijeljena je "Povelja za toleranciju". Povelja se dodjeljuje istaknutim pojedincima za doprinos unapređenju multikulturalnosti i uspostavljanju dobrih međuetničkih odnosa u svojim sredinama. Povelju su ove godine, pored Lidije Živanović, dobili i Ivan Cenov, bivši gradonačelnik Vidina, iz Bugarske, Alija Behmen, gradonačelnik Sarajeva i Petra Kovač iz Mađarske.

18 Memorandum o saradnji između gradova Pula i Banja Luka o promociji kulture i tradicije nacionalnih manjina potpisan je u gradskoj palači Grada Pula 28. marta 2011. godine. Gradonačelnici Pule i Banje Luke, Boris Miletić i Dragoljub Davidović, obavezali su se na niz zadataka koji za cilj imaju interkulturalni dijalog i poboljšanje položaja nacionalnih manjina uz puno ostvarenje njihovih prava na lokalnom nivou. Potpisivanje su inicirali hCa Banja Luka i Udruga za zaštitu ljudskih prava i građanskih sloboda Pula – HOMO, u saradnji sa Savezom nacionalnih manjina Republike Srpske.

19 Boris Tadić, bivši predsjednik Republike Srbije, odlikovao je Srđana Aleksića zlatnom medaljom "Miloš Obilić", a Milorad Dodik, današnji predsjednik entiteta Republika Srpska u BiH, odlikovao ga je ordenom časti RS sa zlatnim zracima.

20 Više o Srđanu Aleksiću vidjeti na www.gariwo.org a o novinarskoj nagradi Srđan Aleksić i film o Srđanu Aleksiću vidjeti na www.hcabl.org

21 Zilka Spahić-Šiljak, 2012, *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 142-149.

22 O obrazovnom sistemu i nacionalnoj grupi predmeta vidjeti više u: Midhat Kapo, 2012, *Nacionalizam i obrazovanje. Studija slučaja Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.

TPO FONDACIJA - Sarajevo

PRIČA 5. NADA GOLUBOVIĆ

PRIČA 5. NADA GOLUBOVIĆ

Različito je bogatstvo od kojeg ne odustajem

Biografija

Nada Golubović je rođena 1946. godine u Zagrebu, Hrvatska. Odrasta u tradicionalnoj, građanskoj obitelji punoj međusobnog poštivanja i ljubavi, iz koje je ponijela temeljne moralne vrijednosti koje su se kasnije odrazile u njenim životnim opredjeljenjima i mirotvornom radu s posebnim naglaskom na poštivanje čovjeka u dostojanstvu njegove/njene ličnosti, bez obzira na identitarne pripadnosti i društveni status. Njena porodica je polagala veliku pažnju obrazovanju djece, pa je Nada diplomirala na Biotehnološkom fakultetu u Zagrebu. Nakon toga, 1971. godine dolazi u Banju Luku, Bosna i Hercegovina, gdje počinje raditi u bolnici, a na Medicinskom fakultetu u Sarajevu specijalizira medicinsku biohemiju. U Banjoj Luci upoznaje supruga, koji je došao iz Beograda, te njih dvoje vrlo spretno spajaju dvije kulture (hrvatsku i crnogorsku) i dvije religijske tradicije (katolicizam i pravoslavlje) u srcu tadašnje Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini, gdje su ljudi istinski vjerovali da je ljubav dovoljna da se sve prepreke i izazovi različitih identiteta prevaziđu. S ponosom ističe kako je od druge religijske i kulturne tradicije naučila mnogo te da su nova znanja i iskustva obogatila njen život i pomogla joj kasnije u mirotvornom radu da bolje razumije ljude, njihove želje, nadanja, ali i strahove kojima su mnogi bili zarobljeni tokom rata. Rad u bolnici jeste bio human i važan posao, ali Nada svoje inženjerske sposobnosti u laboratoriji da pronade uzroke bolesti prenosi na liječenje ratnih trauma i nasilja. Stoga odmah nakon rata, 1996. godine, učestvuje u osnivanju nevladine organizacije “Udružene žene” Banja Luka, u kojoj je i danas predsjednica. Jedno vrijeme je uporedo radila u bolnici kao rukovoditeljica laboratorije i u Udruženim ženama, ali je na kraju građanski aktivizam prevagnuo, i vjera da angažmanom u nevladinom sektoru može više pomoći ljudima, a posebno ženama i djeci žrtvama nasilja, povratnicama u porušene domove i drugima koji su tražili “sigurno mjesto” gdje će ispričati svoju priču i dobiti pomoć. Danas živi i radi u Banjoj Luci. Ima dva odrasla sina i ponosna je baka.

Uvod

Neka o meni pročitaju da sam bila jedna obična žena, da sam radila obične stvari.

Nada je osoba koja za svoj ogroman rad i doprinos u promociji ženskih ljudskih prava, zaštiti žena od nasilja u porodici i povezivanju ljudi nakon rata vrlo skromno kaže da je to ono što je trebalo raditi i da je to ispravno i ljudski. Međutim, građani i građanke Banje Luke i drugih gradova Zapadne Bosne ne misle da je ona samo obična žena, te su je zbog toga i prepoznali kao jednu od mirotvorki u svojim lokalnim zajednicama.¹ Zajedno s Lidijom Živanović (Priča 4.) uključila se odmah nakon rata u prve građanske inicijative povezivanja ljudi i pomirenja, pa se s pravom za obje može ustvrditi da su doajenke građanskog aktivizma i mirotvorstva u BiH.

Nastojala je podržati sve što bi povezal o ljude u BiH da ponovo žive u miru kako su živjeli i ranije u vrijeme Jugoslavije. Na svom putu učenja i zrenja da se postane istinski čovjek i osoba od povjerenja,² Nada je omogućila i sebi i drugima da osjete trenutke punine ljudskosti kada postajemo svjesni vrijednost i svetosti života. To znači da su ljudi i sve oko njih povezani i da pripadaju nečemu većem od njih tako da se iskustvo punine ljudskosti i ne može osjetiti kada su ljudi otuđeni, izolirani i koncentrirani samo na sebe.

Nadu poznajem godinama, ali sam intenzivnije s njom saradivala na projektima promocije političkih i ekonomskih prava žena u BiH kako bi dobile mogućnost da budu birane na važne pozicije odlučivanja. Ono što kod Nade posebno plijeni pažnju je dostojanstven i profesionalan odnos prema poslu i ljudima s kojima saraduje. Oni koji bolje poznaju Nadu kažu da ona svoja feministička opredjeljenja i stavove promovira s posebnim stilom, nenametljivo, ali jasno i dosljedno.

Intervju je vrlo rado prihvatila, ali je rekla da ima još mnogo toga da se uradi, jer predstoji još dug put da se postigne potpuni mir i ravnopravnost spolova u BiH. Razgovor s Nadom tekao je u opuštenu atmosferu, a ja sam imala osjećaj da njena naracija teče glatko kao i rijeka Vrbas koja je žuborila ispod restorana u kojem smo sjedile u Banjoj Luci. Bogato životno i profesionalno iskustvo Nada je s lakoćom pripovijedala i samo je s vremena na vrijeme zastajkivala da uzme daha kada je opisivala teška ratna i poratna iskustva i nastojanja da se pomogne ljudima u nevolji. Istaknula je tri stvari važne za njen mirovni aktivizam: povezivanje ljudi u cilju pomirenja, borba protiv nasilja u porodici, promocija političkog djelovanja žena.

Čuvali smo naše komšije

Moj rad kao osviještene mirovnjakinje počinje u toku rata, a nastavlja se poslije formiranja nevladine organizacije "Udružene žene" u augustu 1996.

Obično se misli da izgradnja mira počinje nakon konflikata i ratova,³ ali da to nije tako svjedoči i Nada koja je svoj mirovni aktivizam prepoznala već u toku rata u BiH (1992.–1995.). To dakako nije bio organizirani oblik mirotvorstva, već individualni i porodični naponi da se sačuvaju komšije i prijatelji koji su stradavali samo zato što su imali drugačija imena i prezimena. U Banjoj Luci se to odnosilo na Bošnjake i Hrvate koji su protjerani i od kojih se većina nakon rata nije ni vratila.⁴ Nada je prvi put u ratu primijetila da je ljudi drugačije gledaju zbog zagrebačkog akcenta, zbog onoga što se u današnjem bh. kontekstu politički korektno zove hrvatski jezik. Kao i mnogi drugi, ni Nada nije na početku rata željela vjerovati da je odjednom moguće ljude dijeliti i razlikovati po nacionalnoj i religijskoj pripadnosti, jer je istinski vjerovala da različitost obogaćuje i da to ne može biti razlog za podjele:

Mi smo svi bili prijatelji, družili smo se zajedno, do te kobne 1991. godine. I tad je počelo na ličnom nivou saznanje o tome da nismo svi isti. Ja sam govorila jezikom kojim sam uvijek govorila a ljudi su počeli primjedbovati zašto govorim tako. Tada sam u toj gesti vidjela koliko ljudi primjećuju stvari koje nam nisu bile važne prije toga.

Nada je vidjela šta se događalo u Hrvatskoj i cijeloj bivšoj domovini, ali nekako nije vjerovala da se rat može dogoditi i u BiH. Njena majka joj je već 1991. godine rekla da će rat, ako do njega dođe, u BiH biti najgori, jer je tako bilo i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Naravno, ona nije željela povjerovati da je moguće porušiti prijateljstva, ljubavi i rodbinske veze tako jednostavno i ta njena vjera ostala je živa i do danas uprkos svemu što se dogodilo: "Još uvijek vjerujem u iskrena prijateljstva, u ljubav i zajednički suživot ljudi u BiH, jer mi nismo vodili paralelne živote, mi smo živjeli i sad dijelimo zajednički prostor."

Rat je ipak počeo 1992. godine i bio je upravo onakav kakvim ga je opisala njena majka, najgori i najkrvaviji. Prva stvar koju je Nada primijetila bio je odlazak njenih prijatelja i dolazak u grad novih ljudi koje je nevolja na to nagnala, što ona opisuje na sljedeći način: "Ja patim za onima koji odlaze, a suosjećam sa onima koji dolaze. Ja se osjećam izgubljeno i dezorijentirano, pokušavam pomoći u okviru mojih kapaciteta i kapaciteta moje porodice." Njena majka je zabrinuta i insistira da Nada s djecom dođe u Zagreb, u Hrvatsku. Međutim, ona nije željela ostaviti supruga i, kako kaže: "Prosto

nisam smatrala da treba da odem iz mjesta gdje sam zasnovala dom i gdje su rođena naša djeca.” Ostanak je značio nepristajanje na podjele po etničkoj pripadnosti, i odbijanje da se njena porodica nacionalno podijeli.

Nada govori o groznim stvarima koje su se događale u to vrijeme, ali bez pojedinosti i imenovanja, što je znak da o tome ni danas nije jednostavno javno govoriti: “Sve te stvari koje su se dešavale mojim prijateljima, i sve strašne stvari koje su radili neki ljudi, za mene i, čak možda, u ime mene, su bile šokantne i kao da sam se nakon lijepog sna našla u košmaru.” Imala je problema s lokalnim moćnicima i gospodarima rata, kako ih naziva, jer ih nije podržavala. Ljudi koji su istinski vjerovali u suživot nisu se mogli snaći u tom vremenu. Zlodjela nad komšijama i prijateljima nisu se nikako mogla opravdati, a silina zla i transformacija nekih ljudi u monstruozne zločince bila je šok za Nadu. Kao da su se ljudi povampirili i tamom obavijali sve što im se našlo na putu, pa su mnogi zanijemili od straha i nemoći. Nada se ophrvla tom strahu omogućivši jednostavnom ljudskom toplinom prijateljima i komšijama da osjete sigurnost i zaštitu, makar nakratko, čime je ispunila ono što George Eliot naziva svrhom života – olakšati život čovjeku.⁵

U isto vrijeme dolaze srpske izbjeglice kojima treba pomoć iz Hrvatske i Zapadne Bosne, a Nada, kao odgovorna građanka, nastoji i njima, ali i svojim prijateljima Bošnjacima iz okoline Banje Luke koji su bili u logoru u Kozarcu pomoći koliko može. Rođak od njene kume bio je u logoru Omarska. Zajedno sa svojim mužem pokušavala mu je pomoći, ali nije uspjela. Nakon toga, školska kolegica njenog muža javlja se iz Beograda s informacijom da je taj čovjek u logoru na Manjači i onda počinje ono što Nada naziva “humanitarni rad”: “Mi šaljemo u logor na Manjaču hranu, garderobu, pakete. U to vrijeme su se paketi skupljali u džamiji. Poslije je ta džamija srušena.” Riječ je o Ferhadiji džamiji, jednom od spomenika kulture u bivšoj Jugoslaviji koja je srušena, i tek nedavno, uz velike otpore i protivljenja srpskih radikalnih nacionalista, obnovljena. S druge strane, kako pristižu srpske izbjeglice iz Hrvatske koje su smještene u sportskim dvoranama i domovima kulture, Nada nosi hranu i garderobu i njima. Nevolja ne poznaje identitet ni ime, pa je za Nadu bilo važno da pomogne svima koji su tada bili u nevolji, a bilo ih je mnogo. I Hrvata i Bošnjaka i Srba.

Nakon toga dolazi do eskalacije sukoba i većih problema, jer srpske vlasti u Banjoj Luci hoće da protjeraju njene prijatelje Bošnjake i Hrvate, i da im oduzmu imovinu koju neki, nažalost, ni danas nisu vratili:

Neki prijatelji nam predlažu da nam prepisu svoju imovinu, što sam ja smatrala nečim strašnim. Sada mi žao što to nisam uradila, možda bi im sačuvala tu imovinu. Neki su uspjeli da vrate imovinu; neki Hrvati koji su mijenjali imovinu za Hrvatsku nisu nikada. Iako bi željeli da se vrate na svoju imovinu, nisu uspjeli da se vrate.

Nada pripovijeda o tom periodu s povremenim dubokim uzdasima zbog nemoći koju je osjećala jer nije ništa mogla učiniti da zaustavi egzodus svojih prijatelja. Umjesto toga, pomagala je s mužem onima koji su ostali. Njihov moralni izbor je bio da djeluju⁶ i da tu etiku pomaganja u teškim danima rata održe. Jedan od načina bio je da na svoje ime primaju pakete humanitarne pomoći za komšije i prijatelje koji nisu bili Srbi, jer bi oni zbog imena mogli imati problema. Prisjetila se da je Banja Luka tada bila u blokadi, da je veza sa Srbijom bila presječena, tako da je veza sa svijetom bio jedan autobus: “Po njemu smo slali pisma, a nama su slali pisma i pakete iz svijeta. Mojoj kolegici sa posla, koja je muslimanka, sestre su slale pakete na moje ime.” Jedan dan je s kolegicom Jasnou i Milicom, koja je kao i Nada bila iz Hrvatske, otišla preuzeti te pakete. Međutim, autobus je dolazio pred policijski sat, kad se nije smjelo izlaziti iz kuće, a policija je pratila ko sve dolazi na autobusku stanicu. Nada se prepala kada se njen muž, koji je prolazio pored stanice, glasno obratio njoj i njenim kolegicama: “Ej, vas tri Gracije iz Kroacije? Okolo puno policije i nije baš bilo popularno biti iz Kroacije. Mi smo se sakrile, to je simpatično kad se sad priča, a tad smo se mi stvarno bojale.”

Drugi način je bio da u zgradi u kojoj su stanovali stanu u odbranu svojih komšija Bošnjaka i Hrvata. Nadin muž, iako Crnogorac, smatran je Srbinom i bio je ugledan građanin Banje Luke. U toku noći su se događale vojne racije kada su dolazile paravojne formacije. Njen muž je uvijek izlazio i stajao u odbranu komšija i koristio svoj ugled profesora na Medicinskom fakultetu da ih zaštiti: “Tad je stavio na vrata ćirilichnu oznaku, a uvijek nam je pisalo latinicom Golubović. Stavio je natpis na vratima prof. dr. Srboљub Golubović tako da bi imao nekakav čin koji će nešto značiti tim vojskama i paravojskama koje su dolazile u našu zgradu.” Nada je ponosna na to da su sačuvali svoje prijatelje i komšije za vrijeme rata, ali i da su pomagali Srbima koji su izbjegli u Banju Luku iz Hrvatske i Zapadne Bosne, jer je za Nadu živjeti u različitostima bio način života. Ona se zato i bori kako bi svoju djecu ostavila u okruženju u kojem će čovjek biti na prvom mjestu, pa tek onda svi njegovi identiteti.

Nema održivog mira bez ravnopravnosti spolova

Kad razmišljam o sebi, mislim, koliko sam ja prepoznatljiva i po čemu sam ja prepoznatljiva i zaključujem da je to prije svega rad sa ženama iz političkih stranaka i rad na prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama, posebno protiv nasilja unutar porodice. Prepoznatljiva sam i po svom mirovnom radu u svom gradu i u seoskim područjima.

Nije baš česta prilika da žena koja je radila samo “obične” stvari, kako je Nada skromno okarakterizirala svoj život, kaže da ne želi da drugi upravljaju njenim životom i da će učiniti sve da osigura bolju budućnost novim generacijama. Iz njene priče se vidi da je uradila toliko važnih i dobrih stvari za koje obične žene nemaju hrabrosti, vizije i odlučnosti. Vizija je, kako Janathan Swift kaže, “umijeće da se vidi nevidljivo”⁷ Ili, kako Gyten Dyhan opisuje istinske liderice, viziju imaju osobe koje vide cjelinu, a ne samo dio stvarnosti.⁸ Nada je vidjela da bez aktivnog učešća žena na mjestima odlučivanja nema trajnog i održivog mira. Ravnopravno učešće doprinosi izgradnji političke kulture u kojoj su sva pitanja jednoga društva istovremeno i ženska pitanja, za čije rješavanje i žene mogu dati svoj doprinos. Kaže kako je vrijedno radila na tome i da sebe vidi u tom radu i u narednom periodu, ali isto tako dodaje: “Vidim u tome i svoju historiju. Smatram da sam u tom ženskom političkom pokretu odigrala važnu ulogu.” Međutim, zasluge za postignute uspjehe Nada dijeli sa svojim saradnicama i prijateljicama iz Udruženih žena, Lanom, Natalijom i Aleksandrom, s kojima je naučila kako preživjeti teške trenutke i traume, ali i kako se istinski radovati i najmanjem uspjehu kao tim, kao grupa koju vezuje zajednička briga i odgovornost za izgradnju ravnopravnog i mirnog društva.

Od 1998. godine Nada radi sa ženama iz političkih partija kroz različite vrste obrazovnih programa kako bi ih osnažile za preuzimanje dijela moći u javnom prostoru, jer, kako Gloria Steinem kaže: “Moć se ne daje, već se uzima. Proces uzimanja sam po sebi predstavlja osnaživanje.”⁹ Osnaživanje je podrazumijevalo i senzibiliziranje političarki za rodna pitanja, jer nije važno samo izabrati ženu, nego je važno imati ženu koja će svjesno raditi na pitanjima rodne ravnopravnosti. Nada ne želi esencijalizirati ženske kvalitete brige za mirotvorstvo¹⁰ tvrdeći da žene kao i muškarci mogu biti neosjetljivi na rodnu problematiku i da žene i muškarci podjednako mogu biti dobri mirotvorci/ke. Do sada žene nisu imale dovoljno moći da bi se pravilno moglo prosuditi inkliniraju li zaista prirodno više miru: “Ne mislim da su žene više mirotvorke nego muškarci. Nego, štiteći ono što sam ja rekla da je meni glavno, a glavna je moja porodica... moja želja je da obezbijedim mir svojoj djeci.” Žene ipak zbog rodnih uloga koje imaju u svojim porodicama, kako Elisabeth Porter naglašava,¹¹ više rade na izgradnji mira i više pokazuju interesa za to. Ta racionalizirana majčinska brigada¹² vidljiva je i u djelovanju pojedinih političarki kojima su, kako Nada kaže, socijalna i ekonomska pitanja temeljna, za razliku od političara koji uglavnom govore o nacionalizmu i nametanju etničkih identiteta.¹³ Drugi važan segment ovog rada, okupljanje političarki sa svih nivoa vlasti u BiH da zajedno razgovaraju o problemima s kojima se žene suočavaju i da predlože rješenja, otvarao je prostor za dijalog i pomirenje, što je, prema Nadinim riječima, bio važan korak.

Nadalje, u vrijeme kada je OSCE uspostavio privremena pravila o kvotama od 30 procenata žena na listama političkih partija, Nada se zalagala za izmjene izbornog zakona. To je i dovelo do izmjena Izbornog zakona, pa je kvota od 30 procenata i zakonski određena. Nada objašnjava kako brojnost, koliko god sama po sebi nije garant suštinskih promjena, ipak jeste dobra osnova da se iz toga dobije kvalitet. Zbog toga se, kako kaže, tek onda kada bude 40 procenata žena u parlamentima mogu očekivati vidljivije promjene. Ne treba zanemariti ni to da su značajni rezultati postignuti u odnosu na prve demokratske izbore 1990. godine kada je broj žena reduciran sa 24 na 2–4 procenta.¹⁴ Zahvaljujući radu ženskih nevladinih organizacija na izborima 1998. godine, broj žena je porastao na 26,19 procenta, ali je na narednim izborima reduciran na 17,9 procenata zbog uvođenja otvorenih lista.¹⁵

Razlozi podzastupljenosti žena u politici leže u brojnim preprekama, od strukturalnog patrijarhata prisutnog u institucijama vlasti, do kulturalnih i običajnih praksi zbog kojih žene iako vrlo obrazovane danas nemaju dovoljno podrške da se politički i društveno angažiraju, jer se politika još uvijek smatra “muškim poslom”. Još uvijek postoje dvostruki moralni

standardi,¹⁶ moralno prihvatljivi poslovi i uloge za žene i muškarce u društvu i fenomen “samožrtvujućeg mikro matrijarhata”,¹⁷ kako Marina Blagojević opisuje dvostruko iskorištavanje ženskih resursa – i u porodici i društvu.

Nada smatra da kada žene dođu na pozicije moći ne trebaju oponašati muškarce, već trebaju graditi vlastiti stil političkog djelovanja, a takvih je političarki malo. Žene u najvećoj mjeri idu linijom manjeg otpora, jer je to dosad jedini način da opstanu u političkim partijama:

Dešava se stalno kad neka žena dovoljno izraste da pokuša da promjeni nešto unutar svoje političke stranke, muškarci se jako dobro organiziraju, i tu ženu sklone sa političke scene. Samo one žene koje ostaju kao poslušnice opstaju na političkoj sceni.

Ipak, Nada smatra da u politici postoje žene iz različitih stranaka koje su spremne založiti se za mir, za dobrobit građana i građanki i koje nikad ne zaboravljaju bazu iz koje su krenule. Baza velikog broja političarki upravo su ženske nevladine organizacije koje su im pomogle prvo da se ohrabre za politički angažman a onda i da izrastu u respektabilne političarke.¹⁸ Da bi se napravile značajnije promjene potrebno je imati više moći, posebno ekonomske, nego što to objektivno ženske nevladine organizacije danas u BiH imaju. Nvladine organizacije nemaju podršku vlade kao u drugim demokratskim zemljama, pa su još uvijek ovisne o stranim donatorima. Za njih kaže da su imali pozitivnu ulogu u bh. društvu.¹⁹ Strane donacije su takve da jedna osoba u organizaciji obavlja većinu poslova, o čemu Nada kaže: “Ovdje sam i menadžerica, i rame za plakanje i organizatorica događaja i sudionica u događajima.”

Ekonomski nesigurna pozicija nevladinih organizacija ne ostavlja dovoljno prostora za snažnije umrežavanje i zajednički rad, jer se mnogo vremena troši na apliciranje i jer su jedni drugima konkurencija. To je u ekonomski osiromašenoj BiH ozbiljan problem koji onemogućava da se NVO kontinuirano bave zagovaranjem za povećanje političke participacije žena. Stoga se s vremena na vrijeme prave ad hoc koalicije, kao što je bio slučaj za Opće izbore 2010.²⁰ i za Lokalne izbore 2012.²¹ godine.

Koalicije su važne, ali je potrebno konstantno raditi na terenu da bi se dobili bolji rezultati i da bi se porazile nacionalističke ideologije koje su prijetnja istinskoj demokratizaciji:

Mislim da je pred nama veliki posao, da prosto dobijemo osviještene žene koje će napraviti našu zemlju da bude mirna i prosperitetna. Jer mi sad na političkoj sceni imamo političare koji stalno dižu nacionalne tenzije. Koji nas drže u nekakvim strahovima, i podržavaju strahove u kojima živimo s obzirom na događanja koja su bila u historiji BiH.

Nada ipak ne odustaje i jedna je od onih koje nastoje i dalje predano raditi jer zna da promjene dolaze samo ako se u njih vjeruje i ako se ne odustaje i kada je teško. Danas je u BiH vrlo teško, jer je etnonacionalistička retorika toliko snažna da se od nje drugi glasovi jedva čuju. Međutim, ona nije posustala ni nakon rata kada je sve bilo srušeno i podijeljeno. Nije dozvolila da je prijetnje vlastodržaca uplaše, već je odlučila zajedno živjeti sa svojim prijateljima i komšijama.

Protiv granica koje dijele ljude

Ja sam se pretvorila u mirotvorku i aktivistkinju zbog toga što sam smatrala da su drugi upravljali mojim životom. Ja sam, prosto, željela da upravljam svojim životom, da napravim bolju budućnost za svoju djecu ali i za drugu djecu koja su tada rasla.

Kada se rat završio, Nada se suočila s brojnim problemima kojima su žene tada u Banjoj Luci i okolnim gradovima bile izložene, pa je svoj angažman usmjerila na povezivanje žena iz entiteta FBiH i RS, rad sa ženama u ruralnim sredinama u Zapadnoj Bosni i rad sa ženama u gradu Banja Luka. Okidač za njeno djelovanje²² bila je nepravda koja se dešavala prema njenim komšijama i prijateljima koji su doživjeli različite vrste diskriminacije i nepravde samo zato što su imali drugačije ime, odnosno što su pripadali drugoj etničkoj i religijskog tradiciji:

Razlika među nama nije bila vidljiva, imali smo različita imena... govorili smo istim jezikom. Svi smo bili bijelci. Prosto zato što imaš različito ime, da te neko etiketira i izdvaja... Ljudi su postupali nepravdedno, ljudi su postupali nehumano. Postojali su nekakvi silnici koji su te napadali, a ti uopće nisi znao zašto.

Dodatna motivacija za Nadu je bio, kako to ona opisuje, "balkanski inat onima koji žele ljudima da naprave zlo". Taj njen inat se ogledao u tome što se bunila protiv retrogradne ideologije kojom su se promovirale etnonacionalne podjele i rušilo sve ono u šta je Nada vjerovala. A vjerovala je u zajednički život u različitostima na prostorima bivše Jugoslavije: "Roditelji su me odgajali da ne razlikujem ljude, ni po vjeri, ni po naciji, ni po boji ni po bilo čemu drugom, i da to bude u prostor u kojem ja živim." Stoga je uvijek bila protiv podizanja novih etnonacionalnih tenzija u BiH, zato što smatra da ljudi podijeljeni i u mržnji mogu samo lošije živjeti, a već je dovoljno lošeg učinjeno. Njeno duboko uvjerenje da se samo zajedno može sretno i u miru živjeti odredilo je njen rad na povezivanju i mirenju ljudi.

Vidljive i nevidljive granice

Prvi korak je bio preći novouspostavljene granice²³ unutar BiH. Iako granice nisu imale fizičke zidove, vidljivi znakovi obilježavanja teritorija tablama s različitim grbovima i natpisima ćiriličnim i latiničnim pismom i uz mnogo snažnije nevidljive znakove u glavama ljudi o etnonacionalnim podjelama bili su teške prepreke za ponovnu izgradnju zajedničkog života. Ako je: “izgradnja mira sveobuhvatan proces koji naglašava značaj mreža odnosa”,²⁴ kao što argumentira Elisabeth Porter, onda to “zahtijeva viziju odnosa”, kako objašnjava John P. Lederach.²⁵ Nadina vizija povezivanja uključivala je prije svega žene u BiH, a onda i žene u susjednim zemljama.

Nada ističe pozitivan primjer uspostave komunikacije i saradnje sa ženama iz Federacije BiH koje su ih lijepo primile i pomogle im da uspostave prve ženske nevladine organizacije. Ponosno ističe da je među prvim ženama iz Republike Srpske prešla granicu s Federacijom BiH te kaže: “Nismo ni znale da postoje nevladine organizacije i sve to... I jedne drugima smo pružile ruke pomirenja, što smo uradile mnogo prije no što su to uradili naši političari.”

Na prijedlog OSCE-a Nada zajedno s prijateljicom Lidijom Živanović organizira odlazak žena iz Banje Luke na prvu konferenciju žena BiH koja je održana u Sarajevu u junu 1996. godine. Prije konferencije u Sarajevu njih

dvije putuju u Zenicu na konferenciju “Prostor za razgovor” u organizaciji Helsinškog parlamenta građana Banja Luka i “Medice” Zenica, što je bio početak organiziranog zajedničkog mirotvornog rada. Zanimljivo je kako Nada opisuje prelazak granice unutar BiH kao nešto sasvim normalno. To je bila njena zemlja i prostor gdje se uvijek slobodna kretala, pa tako ni nakon rata nije vidjela problem da to opet učini slobodno: “Nas dvije smo tada prvi put prešle granice entiteta... Ja želim sada reći da nisam, ni u jednom momentu, imala strah da pređem u drugi dio države. To je bila moja zemlja.” S posebnom sjetom, ali i tugom, govorila je o Sarajevu, jer je to grad u kojem je završila specijalizaciju iz medicinske biohemije i koji je posebno voljela, grad koji je prihvatao svakoga. Iako srušen i ranjen, taj grad je opet dočekao istinske prijatelje otvorenog srca:

Znala sam duh Sarajeva. Znala sam kakvi su ljudi tamo. Sarajlije su drugačiji nego Banjalučani. Moj osjećaj da su Banjalučani topliji od Zagrepčana još je više izražen da su Sarajlije još toplije u odnosima sa ljudima nego Banjalučani i Zagrepčani. Banja Luka prosto dođe kao neki zapadnjački grad prema Sarajevu... I kad sam 1996. godine u junu došla u Sarajevo, i kad sam vidjela kako je Sarajevo srušeno, zaista sam se jako loše osjećala, prosto nisam mogla da shvatim da ljudi ljudima mogu to da urade.

Susret sa ženama iz Sarajeva probudio je lijepe uspomene, ali i dao nadu da se može opet sve izgraditi i popraviti ako se bude radilo zajedno. Kako nije bilo hotela u to vrijeme, žene iz Banje Luke bile su smještene u kućama žena u Sarajevu: “Sve je još bilo devastirano i srušeno, ali su ljudi bili optimistični.” Tamo je susrela i svoju mentoricu sa specijalističkog ispita, profesoricu s Medicinskog fakulteta Miru Winterhalter: “Kad smo se ugledale, palo je par suza, a poslije toga smo pričale kao da nikad nismo bile razdvojene.” Nadu još i danas fascinira snaga žena da govore o zajedničkom životu, o potrebi školovanja mladih ljudi koji su puno toga izgubili u toku rata, ali, kako kaže: “Nažalost, ni tad, kao ni sad, nismo imale moć da odlučujemo i zato smo svjedoci da u BiH imamo još uvijek dvije škole pod jednim krovom i različite programe obrazovanja.”

Međutim, iz Nadine priče razaznaje se da je bilo pritisaka na nju i njene kolegice koje su se usudile preći granice i putovati u FBH: “Bilo je problema. Ja sam, 1996. i 1997. u bolnici prozivana zbog toga što sam tamo radila jer je tadašnji direktor bolnice pravio veliki pritisak i na mene i na mog supruga.” Osim toga, Nada se prisjeća medijskih natpisa u nekim tabloidima, kao što je “PRST” u Banjoj Luci, koji su pisali o tome kako ona i njene kolegice idu u Federaciju da se sastaju s generalima bosanskohercegovačke vojske. Nada tvrdi da preći granicu nije bio nikakav problem, ali jeste bio vratiti se u svoj grad zbog toga što su etnonacionalisti na vlasti različitim provokacijama i

pritisicama željeli osujetiti njihov rad i spriječiti druge koji su pomišljali da im se pridruže. O tome je pisala i Swanee Hunt jer je bila impresionirana hrabrošću žena da izlože i sebe i svoje porodice riziku u vrijeme kada je to doista bilo opasno.²⁶ Ponovila je nekoliko puta: “Bilo je problema, ali ni tad se nisam bojala... Prosto sam smatrala – to što radim je ispravno i to što piše neki tabloid nisam smatrala da je jako bitno.” Nasreću, njen angažman izgleda nije smatran toliko opasnim da bi joj život bio ugrožen, a ugled njenog supruga u gradu ipak je nešto značio. Kao i u slučaju s drugim mirotvorkama, angažman žena se smatrao manje “opasnim” od angažmana muškaraca. Percepcija vlasti je da to što žene rade svakako nema velikog odjeka i političku moć. S druge strane, to je bila velika zaštita Nadi i drugim mirotvorkama, posebno u prvim poratnim godinama.

Demokratizacija na ženski način

Drugi korak u normalizaciji života bio je rad sa ženama u ruralnim sredinama. Ogromna patnja, nesnalaženja, gubici, i ljudski i materijalni, proizveli su niz problema s kojima se većina ljudi nije znala nositi, a za koje državne institucije nisu osiguravale potrebnu podršku. Radeći u bolnici Nada je svakodnevno gledala patnju i bol za koju redovni medicinski tretman nije bio dovoljan, jer su traume, mentalni i psihološki problemi zahtijevali više posvećenosti i dodatne vrste znanja i vještina. Najviše su bile pogođene žene koje su se vraćale u porušena sela pokušavajući graditi novi život. Zbog toga je Nada prihvatila poziv da se angažira u nevladinom sektoru.

Početne aktivnosti su bile usmjerene na žene u rubnim dijelovima Republike Srpske i Federacije BiH. Uz podršku OSCE-a zajedno s Lidijom Živanović putovala je u male lokalne zajednice da bi osnažila žene da uspostave nevladine organizacije i organizirano počnu djelovati. Osnaživanje je još jedna bitna karakteristika liderstva za koju Mary Lou Decosterd kaže da daje autoritet i samopouzdanje, a upravo je to tim ženama bilo potrebno.²⁷ Ti susreti pokazali su da njima treba obnoviti kuće i pomoći da organiziraju život, a to Nada nije mogla osigurati, jer, kako se prisjeća: “Rekonstrukcija se vršila preko donatora kojima mi kao ženske NVO nismo imale pristup.”

Donatorska politika u prvim poratnim godinama u BiH insistirala je na procesima demokratizacije. Međutim, kako većina ljudi tada nije imala osnovno za život, demokratizacija im nije značila ništa, ni kao riječ ni kao proces. Preko Inicijative žena BiH,²⁸ koja je pokrenuta 1996. godine, počela je pisati projekte koji su se uklapali u prioritete i ciljeve donatora istovremeno osiguravajući važan ekonomski poticaj povratnicama. Dijelile su ženama u ruralnim područjima živu stoku, jer je to bio način da se osigura prehrana porodice. Nada je pronašla način da ženama približi demokratizaciju, a da povratničke probleme i potrebe “upakuje” u okvire demokratizacije na kojoj je donator insistirao. Sa smijehom i nevjericom da su to uspjele uraditi, kaže:

Vlasnik imovine na selu je u većini slučajeva muškarac. Ukoliko žena dobije neku svoju imovinu ona postaje ravnopravna u svom domaćinstvu i u tom slučaju će žena postati značajnija unutar svoje porodice. Sad kad je to vrijeme prošlo moram priznati da čak ni mi nismo vjerovali da je tako to bilo napisano za donatora.

Žene na selima uglavnom nisu vlasnice imovine iako je “Zakon o ravnopravnom nasljeđivanju” postojao u Jugoslaviji još od 1952. godine.²⁹ Nada pripovijeda kako je bilo situacija kada bi se muževi bunili što njihove supruge postaju vlasnice donirane imovine. U početku je to vrlo teško išlo zbog patrijarhalnog ustroja porodice po kojem je glava kuće bio muškarac, vlasnik imovine muškarac i donosilac odluka muškarac. Neki muževi su govorili: “Sve je moje, mora biti i krava moja.” Neki mudriji muškarci u selima su ih savjetovali na sljedeći način: “Aj, budalo, čuti, čija žena, toga i krava... ne troši energiju na gluposti, neka potpisuje šta hoće, ona je tvoja, prema tome i krava je tvoja.” Ovakvi primjeri ponajbolje pokazuju kako se patrijarhalni ustroj porodice teško mijenja, i kako se pomalo prilagođava novim okolnostima tako što muškarac pronalazi načina da zadrži svoj autoritet, smatrajući ženu i dalje svojim “vlasništvom”. Najvažnije od svega je to, kako Nada obrazlaže, da su ovi projekti demokratizacije imali za cilj ekonomsko osnaživanje žena i njihovih porodica i da su pomogli mnogima da prežive poratne godine u povratničkim naseljima.

Pored ekonomske dobrobiti, ovi projekti su doprinosili pomirenju između etnički homogenih sela. Da bi otvorile put komunikacije među ljudima, Nada i njene kolegice pribjegavaju strategiji "etničkog ključa". To znači da su smišljeno angažirale koordinatoricu iz jednog entiteta, veterinara iz drugog entiteta. Uvijek bi u timu bili zajedno Srbi i Bošnjaci, što je samo po sebi bila svojevrsna poruka da se opet radi i živi zajedno. Odgovor na pitanje kako živjeti zajedno djelimično je bio sadržan i u toj gesti etnički mješovitih timova ljudi koji su zajedno putovali i radili na terenu, što je doprinijelo uspostavi novih prijateljskih veza, ali i obnovi starih, pokidanih u ratu.

Ne umanjivati tuđu bol i patnju

Četvrti važan korak u mirovnom poslijeratnom radu bio je posvećen liječenju trauma zbog kojih mnogi nisu mogli niti su željeli prihvatiti i priznati da su i drugi u ratu preživjeli patnju, bol i stradanja. Nada je nastavila raditi sa ženama u selima na području Prijedora, Banje Luke i Kotor Varoši. To su bila jednonacionalna, bošnjačka, srpska i hrvatska sela, jer su u bivšoj Jugoslaviji veliki urbani centri bili prilično etnički izmiješani dok su sela ostala uglavnom etnički i religijski homogena. Nada je istaknula kako su ti ljudi uvijek živjeli jedni pored drugih kao dobre komšije, što je i ambasadorica Swanee Hunt potvrdila u svom istraživanju,³⁰ a odjednom među njima nije bilo dijaloga. Žene iz svake etničke grupe imale su različita shvatanja rata: "Svaka od njih ima neko sasvim drugo polazno mjesto kada je taj rat krenuo i zašto je taj rat krenuo. Bilo je vrlo važno pokrenuti ih da razgovaraju, a onda i da zajedno nešto rade." Međutim, strah od ponovnog susreta bio je vrlo jak i žene su se plašile da će čim počnu komunicirati zaboraviti šta im se desilo. Nada kaže da se vrlo teško dolazilo do bilo kakvog dijaloga. Zajedno sa svojim kolegicama nastojala ih je ubijediti da ne trebaju zaboraviti ali da je važno oprostiti kako bi mogle dalje živjeti.

Nadina mirovna strategija bila je "djelovati pametno i fleksibilno"³¹ da umjesto direktnog sučeljavanja o ratu i svemu što su žene preživjele, pronade zaobilazni način komuniciranja preko problema s kojima se njihova djeca suočavaju u vezi s boljim uvjetima prijevoza, nabavke školske opreme, opskrbe škole čistom vodom u drugo: "Žene različite nacionalnosti, različitih iskustava ujedinilo je djelovanje za dobrobit njihove djece da imaju pristojnije uvjete u školama." Iako je ovo bio mali korak, za Nadu je ipak bio važan, jer su žene zajednički počele raditi na pitanjima bitnim za njihovu budućnost. Mreža mira koju je Nada pomno i strpljivo tkala zasnivala se na izgradnji odnosa i veza među ljudima koji donose društvene promjene,

jer se istinske promjene događaju ne onda kada ih neko nametne, već onda kada ih ljudi razumiju i prihvate.

Da bi takvi susreti i dijalog bili što plodonosniji, bilo je potrebno naučiti kako raditi na liječenju trauma, što može olakšati proces pomirenja. Posebno je bilo važno osposobiti edukatore/ice da se znaju nositi s vlastitim traumama, da bi onda mogli pomoći i drugima. U tome im je pomagala UN ekspertica za pitanja transgeneracijske traume, dr. Yael Danieli, koja je posebno radila za područje FBiH i RS uz podršku nevladinih organizacija iz Hrvatske i Njemačke.

Radili smo na ličnim traumama koje su nam se dešavale i na suosjećanju sa traumama drugih. Smatram da nam je to svima pomoglo da budemo bolji ljudi. Počeli smo da uvažavamo tuđu bol i patnju, zato što je bol o kojoj smo govorili, i traume koje smo doživljavali i koje imamo bile uvijek na individualnom nivou... Naučili smo da razumijemo i osjetimo bol drugih, a da pri tome ne umanjimo svoju bol.

Nada je ovo stečeno iskustvo iznimno cijnila, iako kaže da je i ranije nastojala da razumije bol i patnju drugih. Kroz ove je edukacije, međutim, naučila lakše se nositi sa svojim traumama i traumama drugih. Također je kroz smijeh prokomentirala da je nakon ovog edukacijskog procesa i rada na terenu s ljudima postala bolja osoba.

Kako živjeti ponovo zajedno?

Peti važan korak je bio raditi sa ženama u gradu Banja Luka. Imajući u vidu raseljavanje i protjerivanje stanovništva u cijeloj regiji, i tenzije koje su postojale u Banjoj Luci nakon rata između domaćeg stanovništva koje je tu ostalo tokom rata, izbjeglica koje su došle iz Hrvatske i Zapadne Bosne i povratnika Banjalučana koji su se nakon rata vratili u svoj grad, Nada je 1997. godine s drugim aktivisticama započela raditi na medijskom projektu "Kako ponovo živjeti zajedno". Sam je naziv projekta jednima davao nadu da će se stvari stabilizirati a život vratiti u normalu, dok je druge zbunjivao i plašio jer su takve aktivnosti narušavale politike etnonacionalnih podjela s kojim su vlastodršci računali s ciljem lakše manipulacije i upravljanja podijeljenim, raseljenim i napaćenim ljudima.

Rad sa ženama koje su tada svrstavane u kategorije domaćih, izbjeglica i povratnica za Nadu je bio iznimno važan jer su njihove percepcije o svemu što se dešavalo u ratu i poslije rata bile potpuno različite. Nadina “moralna imaginacija” je bila toliko snažna da ona ne samo da je razmišljala izvan etnonacionalnih kutija, već je bila voljna preuzeti rizik i živjeti izvan njih³² kako bi tri grupe žena dovela zajedno da razgovaraju:

Domicilne žene su smatrale da su njihove sugrađanke koje su otišle pa se sad vratile uživale i nisu patile, njima je bilo divno i krasno. Izbjeglice su smatrale da ih domicilne građanke i povratnice ugrožavaju. Domicilne građanke koje su ostale u Banjaluci, bez obzira na nacionalnost, su smatrale povratnice i izbjeglice izdajicama i suviškom u svom gradu. Prosto rečeno, svatko je svakoga “ugrožavao”.

Nada govori o mukotrpnom procesu gdje su predstavnice svake grupe govorile u radio-emisijama o svojim najvažnijim problemima, nakon čega su identificirale zajedničke interese i rješenja i zajedno ih predstavljale na Nezavisnoj televiziji Banje Luke (NTVBL) krajem svakog mjeseca. To je bio prvi zajednički nastup žena različitih nacionalnosti na NTVBL, što je omogućilo da poruka dijaloga i pomirenja dođe do velikog broja ljudi. To je bilo važno, ali i hrabro, prema Nadinim riječima: “U to vrijeme to je bio čin hrabrosti jer su naši javni prostori bili rezervirani za poslijeratnu retoriku i malo se govorilo o zajedničkom suživotu i neophodnosti pomirenja u zajednici.” Nada je govorila i radila ono što su mnogi građani i građanke priželjkivali ali da javno istupe nisu imali hrabrosti, što je još jedan od dokaza da ona ipak nije bila samo obična žena koja je radila obične stvari. To također pokazuje kako nije bilo pune slobode da se o tim stvarima javno

govori: “Nakon svake emisije su mi prilazili građani i građanke Banja Luke različitih nacionalnosti i govorili, ‘hvala Bogu da je netko počeo konačno da o takvim stvarima govori.”

Kako je tada krenula putevima dijaloga, povezivanja i pomirenja, Nada je nastavila, jer su i ona i žene s kojima je radila shvatale da samo zajedničkim naporima mogu razrješavati brojne probleme koji su opterećivali poslijeratno bosanskohercegovačko društvo. Jedan od većih problema s kojim su se suočile bilo je nasilje u porodici koje je eskaliralo u razorenim porodicama i društvu.

(Ne)obična žena protiv nasilja

Problemi nasilja nad ženama, broj žena u politici, pomirenje naroda u BiH – teme koje se često guraju pod tepih ili se koriste u dnevno-političke svrhe od strane političara zarad njihovih probitaka.

Nasilje se ne događa samo u ratovima i poslijeratnim društvima, već je u manjoj ili većoj mjeri uvijek prisutno u svim slojevima društva. Samo je pitanje kakva je svijest ljudi o tome, koliko je nasilje kulturološki prihvatljivo i koliko je još uvijek tabu da se o tome javno govori. Nada nije ni razmišljala da će se jednog dana baviti pitanjima nasilja u porodici kada su u Udruženim ženama 1997. godine otvorile kancelariju za besplatnu pravnu pomoć. Očekivale su da će im se obraćati ljudi s imovinskim problemima, jer je u tom periodu to bilo jedno od važnih pitanja. Iznenadile su se kada su im se počele javljati žene žrtve nasilja u porodici. Razlog je vjerovatno bio taj što je to bila jedna od rijetkih organizacija koja je pružala besplatnu pomoć ženama, pa su žene shvatile da konačno imaju “sigurno mjesto”³³ gdje mogu slobodno govoriti.

Nada je pokušala objasniti kako se fenomen nasilja u porodici nije odjednom javio, te da nije produkt rata iako je rat tome u dobroj mjeri doprinio. Problem nasilja u porodici mnogo je dublji i na njega utječe veliki broj faktora, kako u porodici tako i u samom društvu. Sve što se događalo u bh. društvu u periodu tranzicije utjecalo je na rodne uloge u porodici:

Rodne uloge žena i muškaraca su promijenjene. Žene su u toku rata ojačale, počele su da brinu o porodici, a to im nitko ne prizna, jer je to uloga muškarca. S druge strane, muškarci koji su u toku rata bili na ratištu i igrali svoju rodnu ulogu branioca domovine vraćaju se kući na zatvorene tvornice, bez mogućnosti da rade, bez priznanja za to, bez dovoljne valorizacije za svoje ratne zasluge. Promjena tih rodnih identiteta može povećati u patrijarhalnom društvu nasilje.

Djelomična promjena rodni uloga jeste uzdrmala tradicionalni patrijarhalni oblik porodice, ali to nikako nije bio jedini razlog za nasilje nad ženama i djecom. Sudeći po klijenticama koje su dolazile u kancelariju Udruženih žena i genezi nasilja o kojem su govorile, Nada ističe kako je nasilje uvijek postojalo u nekim porodicama a da je rat samo produbio njegove razmjere. Tim Udruženih žena pokušao je analizirati korijene nasilja da bi lakše djelovali na prevenciji i zaštiti: "Došle smo do toga da su korijeni unutar same porodice i da je elementarno raditi sa ženama... jer u patrijarhalnoj BiH žene odgajaju djecu." Nada je odmah pojasnila da ona ne želi okriviti samo žene, ali smatra kako je njihova odgovornost velika, jer one odgajaju djecu i naučene su da toleriraju nasilje kao društveno prihvatljiv čin, a zbog nasilja one najviše trpe stigmju u društvu.³⁴ U prvim godinama rada Udruženih žena broj žrtava nasilja bio je ogroman, što je nagnalo Nadu da se sistemski počne baviti tim pitanjem. Stoga pokreće inicijative za zakonsko uređenje zaštite od nasilja u porodici, s obzirom da se nasilje do 2000. smatralo privatnom stvari svake porodice.

Važan korak je bio da su uspjele u tadašnji Krivični zakonik RS-a (2000.) nasilje u porodici uključiti kao krivično djelo. Kasnije je to integrirano i u Krivični zakon FBiH (2003.). To je, naravno, bio tek početak jer je trebalo raditi na usvajanju zasebnog zakona o zaštiti od nasilja u porodici kojim bi se regulirala pitanja smještaja žrtava nasilja. Međutim, Nada je smatrala da jedan takav projekat mora imati podršku državnih institucija, koju su na kraju i dobile od Vlade Republike Srpske za sigurnu kuću u Banjoj Luci, Modriči i Trebinju. Do tada je samo u Kantonu Sarajevo, od 2001. godine, uz podršku tadašnje ministricice Besime Borić (Priča 7.) uspostavljena državna podrška za rad sigurne kuće.

Ženske nevladine organizacije godinama su radile na donošenju zakona o zaštiti od nasilja u porodici, koji su konačno 2005. godine usvojeni u oba entiteta. U Republici Srpskoj Nada je zajedno s parlamentarkama iz Parlamenta RS-a napravila plan da se sigurne kuće u RS-u trebaju finansirati iz budžeta i entiteta i lokalne zajednice. Taj model je bio dobra osnova da se

i u Federaciji BiH uspostavi sličan način finansiranja sigurnih kuća. Na tome je saradivala s kolegicom Sabihom Husić (Priča 1.) iz Medice Zenica. Uspjele su animirati parlamentarke iz oba entiteta i iz Parlamentarne skupštine BiH da prvo odrede prioritete i platformu za djelovanje, a da onda zajedno rade da se ta platforma i praktično primijeni:

Zaista možemo da kažemo da je ta naša platforma skoro pa stoprocentno ispunjena, zbog toga što je na državnom nivou bio prioritet da se Izborni zakon uskladi sa Zakonom o ravnopravnosti spolova, što je krajem ove godine i urađeno. U oba entiteta su prioriteti bili Zakon o zaštiti nasilja u porodici: mi u oba entiteta imamo nove zakone... tako da zaista to smatramo velikim uspjehom.

Ovaj uspjeh je, kako Nada tvrdi, ne samo uspjeh Udruženih žena, već uspjeh za koji su godinama lobirale i radile grupe nevladinih organizacija. Prvi put se zakonski uređuju pitanja zaštite žrtava nasilja u porodici kao i finansiranje sigurnih kuća. Na ovaj dio angažmana Nada je posebno ponosna jer je na tome, kako kaže, radila mnogo i predano te je doživjela i da vidi plodove svoga rada. Taj rad je prepoznat i među ženama pa je Nada dobila nagradu časopisa "Žena BiH". Iako je Nada po svom radu prepoznatljiva u mnogim gradovima BiH, ističe da to područje njenog djelovanja još uvijek nije u cijelosti društveno prihvaćeno. Borba protiv nasilja nad ženama još uvijek nema zadovoljavajuću podršku ni države ni medija, što otežava sistematski i kontinuiran rad. Uprkos tome, Nada nalazi inspiraciju i snagu u vjeri u dobro i zajednički život u različitostima koje čine bogatstvo bosanskohercegovačkog kulturnog mozaika za koji se borila i u ratu i poslije rata.

Religija je važna za mir, a vjerske zajednice?

Iako je Nada odgajana kao katolkinja, u svom mirotvornom radu kaže da se ponašala kao agnostkinja i da nije religiju koristila kao argument u izgradnji mira, što je još jedan od dokaza da religija nije bila pokretač razgovora³⁵ u izgradnji mira u BiH. Ipak, osnovni postulati vjere koje su joj roditelji prenijeli odrazili su se u njenom radu kroz poštenje, čestitost, osjetljivost na nepravdu i vjeru u dobro i ljude. Njena vjerska etika ogledala se najviše u djelima, a ne u verbalnom očitovanju vjere:

Ja kulturološki pripadam kršćanstvu i kod nas kršćana postoji ono "Tko tebe kamenom, ti njega kruhom". Ja smatram da ne treba nikoga udarati kamenom. Mislim da treba da dijelimo, ako imamo jednu pogaču da treba svi da je podijelimo pravedno i pojedemo zajedno. To sam naučena od svojih roditelja.

Za Nadu je jednakost u pravima vrlo bitna. Naučila je da vjeruje da su ljudi na ovim prostorima jedan narod osim što pripadaju različitim religijama. Naučila je također u svojoj porodici da su žene i muškarci jednaki i da se prednost ne daje muškom djetetu, kao što je to inače slučaj u balkanskim porodicama: "I samim tim, kad smo mi bili ravnopravni unutar svoje porodice, nekako sam doživljavala i sve svoje prijatelje različitih vjera i nacija ravnopravnim i jednakim." Taj duboki osjećaj jednakosti i potrebe da se s drugima sve dijeli odredio je Nadu za mir i pomirenje.

Za religije Nada kaže da mogu biti faktor pomirenja, ali je problem što religijske zajednice u svojim tumačenjima prave razlike među ljudima. To se događa, objasnila je, zbog toga što političari koriste religiju da manipuliraju ljudima kako bi dobili veću moć i bogatstvo. Stoga ona insistira na razlikovanju vjerovanja i pripadanja institucionaliziranom obliku religije. Sve religije mogu pomoći u pomirenju, zato što su slične i što sve zagovaraju toleranciju i ljubav. I svaka religija očekuje od ljudi koji vjeruju da budu dobri. Na pitanje zašto neki ljudi u ime religije čine zlodjela Nada nema odgovara, ali tvrdi da ljudi koji ubijaju u ime religije i nisu religiozni, već zalučeni fanatici:

Ja ne vjerujem u ubijanje u ime bilo kojeg boga. Ja ne vjerujem u maltretiranje i diskriminaciju u ime bilo kojeg boga. Mi moramo razlikovati iskreno vjerovanje i iskrene vjernike od onih koji to nisu, a proglašavaju se liderima u ime svoje religijske zajednice.

Uloga vjerskih zajednica u toku rata za nju je upitna, jer su neke blagosiljale zločince i nisu se dovoljno jasno ogradile od rata. Također su zauzele javni prostor u školama putem vjeronauke, koja se djeci predaje u etnički homogenim zajednicama, što također ne doprinosi izgradnji mira i upoznavanju različitosti. Nada smatra da bi u školama trebalo veći dio obrazovanja posvetiti kulturi religija koja bi podučavala o sličnostima i o različitostima među religijama što bi omogućilo djeci da uče o drugima i da se jedni drugih ne boje. Strah od drugoga koji se njeguje na ovim prostorima moćno je oružje u poslijeratnoj BiH, a ako se tome još doda i religija, onda je ljudima lakše manipulirati da u ime Boga mrže, napadaju i protjeruju one koji su različiti.

Vjeru u Boga Nada je svjedočila nesebičnim davanjem i pomaganjem, a ponajviše povezivanjem ljudi, što je jedinstveno i neponovljivo iskustvo punine ljudskosti. Takva iskustva neki ljudi prepoznaju kao iskre *svetog* koje zaigraju snažno kada god se ljudi udruže da rade na dobru. Ta meditacija povezivanja čovjeka s čovjekom koju je Nada ponavljala godinama otvorila je puteve u srcima mnogih da se osjećaju bliži jedni drugima, a samim tim i Bogu ako u njega vjeruju.

Zaključak

Nada jeste obična žena, kako to ona voli istaknuti, ali je odabrala jedan vrlo važan put kojim hodi posljednje dvije decenije i koji uopće nije običan. To je put prepoznavanja ljudskog u svakom čovjeku koji treba pomoć, podršku i zaštitu, kako u ratu tako i poslije rata. Početkom devedesetih shvata da je moguće nametnuti etnonacionalne podjele čemu se svim srcem usprotivila kako bi sačuvala svoju etnički i religijski mješovitu porodicu, ali i druge porodice koje na takve podjele nisu pristajale. Nije željela dozvoliti da neko drugi upravlja njenim životom i odmah nakon rata osniva Udružene žene Banja Luka i prelazi novouspostavljene granice kako bi s drugim ženama iz BiH radila na obnovi pokidanih veza i porušenih domova. Prepoznatljiva je po svom zalaganju za političko osnaživanje žena, borbi protiv nasilja nad ženama i mirovnim inicijativama u seoskim područjima u koja su se vraćali ljudi protjerani iz svih etničkih zajednica. Nada je smatrala važnim povezati žene koje su ostale u Banjoj Luci, izbjeglice koje su došle iz drugih mjesta i povratnice u Banju Luku, jer su sve one imale različite percepcije o dešavanjima u ratu. Osim toga, njen angažman je prepoznatljiv i po zalaganju za sistemsko rješavanje pitanja nasilja u porodici, posebno u vezi s usvajanjem zakona, a onda i konkretnim mjerama zaštite otvaranjem sigurnih kuća za žrtve nasilja. Iako je odgajana kao katolkinja, i te vrijednosti provejavaju u etici njenog rada, Nada nikada taj dio svog identiteta nije stavljala u prvi plan, nego humanističke građanske vrijednosti koje je živjela u bivšoj Jugoslaviji. Poštuje sva religijska učenja, ali smatra da crkve i vjerske zajednice nisu pokazale odgovornost u proteklom periodu i da su, nažalost, neke od njih bilo duboko involvirane u ratna zbivanja. Istinski vjernik i vjernica za Nadu su prije svega dobri ljudi koji u svakom čovjeku prepoznaju zrnice božanskog i svetog, zbog čega njoj i jeste bilo važno povezivati ljude kako bi na tom putu iskusili puninu ljudskog, što bi trebalo da bude vrhunac humanizma i vjere.

Zabilješke

1) Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BH*, Sarajevo: TPO Fondacija Sarajevo.

2) Marshall Gantz, 2009, "Why Stories Matter", *Sojourns, Faith in Action for Social Justice*, www.sojo.net/magazine/2009/03/why-stories-matter (Pristupljeno 3. septembra 2013.).

- 3 Johan Galtung, 1976, "Three Approaches to Peace. Peacekeeping, Peacemaking and Peacebuilding", u *Peace, War and Defense. Essays in Peace Research*, II tom, Johan Galtung (ur.), Copenhagen: Christian Ejlers.
- 4 Srbi (54,58 %), Hrvati (14,83 %), Muslimani (14,59 %), Jugoslaveni (12,08 %), ostali, neopredijeljeni i nepoznato (3,92 %).
- 5 George Eliot, 1907, *Middlemarch: A Study of Provincial Life*, Edinburgh: William Blackwood and Sons, 467.
- 6 Kathleen Barry, 1992, "Toward a Theory of Women's Biography", u Theresa Iles (ur.), *All Sides of the Subject. Women and Biography*, New York: Teachers College Press, Columbia University, 34.
- 7 Jonathan Swift, 1857, *The Works of Dean Swift comprising A Tale of a Tub, The Battle of the Books with Thoughts and Essays on Various Subjects, Together with The Dean's Advice to a Young Lady on her Marriage*, New York: Derby & Jackson, 262.
- 8 Swami Dyhan Giten, 2012, "On Intuition and Healing", u "The Silent Whisperings of the Heart - An Introduction to Giten's Approach to Life", www.selfgrowth.com/articles/GITEN2.html (Pristupljeno 3. septembra 2013.).
- 9 Gloria Steinem, 1995, *Outrageous Acts and Everyday Rebellions*, New York: McMillan, 385.
- 10 Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press, 120.
- 11 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge, 3.
- 12 Sara Ruddick, 1989, *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*, Boston: Beacon Press, 41-46.
- 13 Asim Mujkić, 2008, *We, the Citizens of Ethnopolis*, Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.
- 14 Jasna Bakšić-Muftić i Maja Ljubović, 2003, *Socio-economic Status of Women in BiH: Analysis of the Results of the Star Pilot Research Done in 2002*, Sarajevo: Jež, 17.
- 15 Danas je u parlamentima od 13 do 17 procenata žena, ovisno o nivou vlasti. U Vladi Republike Srpske je, pored premijerke Vlade, imenovano još pet žena na ministarske pozicije, ali nema nijedne žene u Vijeću ministara BiH i nema žena u razgovorima o važnim pitanjima kao što ustavne promjene danas u BiH, o kojima razgovara mali broj predstavnika parlamentarnih stranaka.
- 16 Zilka Spahić-Šiljak, 2007, *Žene, religija i politika: Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije, TPO Fondacija, 196-205.
- 17 Marina Blagojević Hughson, 2012, *Rodni Barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*, Beograd: United Nations Development Program.
- 18 Nada posebno ističe rad političarki poput Nade Tešanović, Besime Borić (vidi Priča 7.), Katice Čerkez, Ljilje Zovko, zastupnice u Zastupničkom domu Parlamenta Federacije BiH, zatim Snježana Jokić, Snježana Božić, Rankica Panić, poslanice u NSRS a onda i žene iz Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH kao što su Ismeta Dervoz, Nermina Zaimović Uzunović, Vesna Spremo, ali i druge s kojima je sarađivala.
- 19 OSCE, UNHCR, Kvina till Kvina Fondacija iz Švedske, SIDA, i švedska i kanadska, te druge nevladine organizacije.

20 Koalicija nevladinih organizacija koju su vodile TPO Fondacija Sarajevo, Infohouse Sarajevo i Fondacija CURE Sarajevo, u saradnji sa 10 nevladinih organizacija iz BiH, uključujući i Udružene žene Banja Luka, pokrenule su kampanju pod nazivom "101 razlog zašto glasati za ženu" kako bi se žene motivirale da podrže žene na kandidatskim listama. Vidi: www.tpo.ba, www.infohouse.org, www.fondacijacure.org, www.udruzenezene.org.

21 Još jedan organiziran pokušaj ženskih nevladinih organizacija pokrenut je 2012. kroz projekat "Jednake mogućnosti za žene i muškarce u politici" koji vode TPO Fondacija Sarajevo u saradnji s Udruženim ženama Banja Luka i drugim partnerskim organizacijama, o čemu se više može naći na: www.tpo.ba i www.udruzenezene.org.

22 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage, 70.

23 Ghislaine Glasson Deschaumes i Svetlana Slapšak, 2003, "Žene Balkana za mir. Aktivistkinje prelaze granice", *ProFemina* 31-32, 126.

24 Porter 2007, 33.

25 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 35.

26 Swanee Hunt, 2011, *Worlds Apart. Bosnian Lessons for Global Security*, Durham: Duke University Press, 159.

27 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 74.

28 Inicijativa žena BiH osnovana je kao jedan od programa UNHCR-a u Bosni i Hercegovini, s osnovnim fokusom na osnaženje žena kroz njihovu reintegraciju u socijalne i ekonomske aktivnosti u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. Godine 1996. američka Vlada je pokrenula Inicijativu bosanskih žena (IBŽ) s početnim sredstvima od 5 miliona USD. Inicijativa je implementirana putem UNHCR-a i određenog broja partnerskih organizacija i do 2002. godine bila je značajna komponenta UNHCR-ovog programa u BiH. Glavni cilj Inicijative bio je osnaženje žena kroz pružanje podrške ratom ugroženim ženama, s posebnim osvrtom na povratnice i raseljene osobe, da obnove svoje živote i doprinesu dugoročnoj rekonstrukciji i demokratizaciji svojih zajednica i zemlje, čime bi utjecale i na porast svijesti u zajednici o potencijalu bosanskohercegovačkih žena i njihovim potrebama.

29 Spahić-Šiljak 2007, 144-152.

30 Swanee Hunt, 2004, *This Was Not Our War: Bosnian Women Reclaiming the Peace*, Durham: Duke University Press, 104-114.

31 Lederach 2005, 85.

32 Ibid.

33 Ristin Thomassen, 2006, *To Make Room for Changes. Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*, Johanneshov, Švedska: Kvinna till Kvinna Fondacija.

34 Natalija Petrič, 2012, *Nacionalne politike u suzbijanju rodno zasnovanog nasilja u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini - Položaj žrtava*, Doktorska teza, Novi Sad: ACIMSI Univerziteta, 62-77.

35 Ina Merdjanova i Patrice Brodeur, 2009, *Religion as a Conversation Starter. Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*, New York: Continuum, 108-124.

TPO FONDACIJA - Sarajevo

PRIČA 6.

STANOJKA CANA TEŠIĆ

PRIČA 6. STANOJKA CANA TEŠIĆ

Mir počiva na potrebama običnog čovjeka

Biografija

Stanojka Cana Tešić je rođena 1961. godine u Bratuncu, Istočna Bosna kao treće dijete u srpskoj porodici. Njeni roditelji su se sreli na gradnji lazarevačkih pruga, zavoljeli i osnovali porodicu. Majčina porodica je otišla u Vojvodinu iz Istočne Bosne nakon Drugog svjetskog rata. Zbog teških ratnih uspomena više se nisu željeli vraćati, i nisu prihvatili brak kćeri i odluku da živi u BiH. Iako joj je to teško palo, Canina majka bira ljubav i dolazi u Bratunac. Cana odrasta s tri sestre u jednoj proleterskoj radničkoj porodici koja nije bila vjernička. Na zidovima njene porodične kuće umjesto ikona visile su slike četiri kćeri, četiri anđela koja su svojom ljubavi i pažnjom bdjela nad roditeljima. Cana i njene sestre su bile vrijedne učenice te su se tako priključile Socijalističkom savezu omladine. Kroz vannastavne aktivnosti u srednjoj školi mogle su putovati i biti uključene u sve tokove života interesantne mladim ljudima. S folklornom sekcijom je obišla mnoge gradove i upoznala ljude širom BiH. Nakon udaje se pridružuje Socijalističkom savezu žena gdje je također bila prilično aktivna. Zajedno s mužem Goranom započinje privatni posao (trgovina prehrambenih proizvoda), što je njenoj porodici omogućilo komforan život. Rodila je dvije kćeri, Gordanu i Vladanu, ali je njihova sreća prekinuta ratom 1992. godine kada je Istočna Bosna doživjela stravična stradanja Bošnjaka i Srba. Nakon rata, Cana se angažirala na pitanjima povratka izbjeglica i protjeranih u svoje domove i s grupom saradnica 1999. godine osniva "Forum žena" Bratunac. Željela je povezati komšije i prijatelje, otvoriti proces pomirenja u tim krajevima, te je zajedno s drugim nevladinim organizacijama neumorno radila na osnaživanju žena koje i jesu podnijele najveći teret poratnog oporavka. Iako je bilo, i još uvijek ima, otpora prema aktivnostima Forumu žena, Cana se ne osvrće na to, jer zna da je uradila sve što je mogla da pomogne ljudima da sačuvaju svoj dignitet i da se vrate svojim kućama. Angažman u Forumu žena donio je mnoge obaveze, ali je i omogućio obrazovanje za građanski aktivizam i ženska ljudska prava, što je bila novina u životima većine žena u BiH. Kroz vlastiti razvoj Cana je osnaživala i velikih broj žena koje su ostvarile uspjehe i na političkoj sceni BiH. Rad na terenu, među običnim ljudima, uvijek je bio podsticaj da se nastavi dalje, jer još uvijek mnogi trebaju pomoć i podršku. Cana danas živi i radi u Bratuncu i ima kćerke Vladanu i Gordanu i unuku Emu.

Uvod

Majka nas je podsticala da niko ne treba da se bori za naša prava, nego svako za sebe treba da se trudi. Nekako je od nas napravila... čvrste i jake osobe.

Kada god bih nazvala Canu i pitala je da li bi saradivala na nekom od projekata osnaživanja žena u politici i mirovnom radu, odgovor je uvijek bio: "Računaj na nas iz Foruma žena." Nikada nije propuštala priliku za saradnju i povezivanje i nikada nije bila umorna da dođe na sastanke žena u Sarajevo, Banju Luku, Mostar i druge gradove. Canu mnogi znaju kao neumornu aktivisticu na promociji ženskih ljudskih prava, a posebno prava povratnica u Istočnoj Bosni, uglavnom samohranih majki koje su se vraćale u svoje porušene domove i nastojale izgraditi život i obnoviti pokidane komšijske i prijateljske veze.

Kada sam je pozvala na intervju, pitala je da li treba dati neke izjave o određenim događanjima da se pripremi. Rekla sam joj da ne treba davati nikakve izjave, nego da želim razgovarati s njom o njenom životu, na šta mi je rekla: "Ah, zašto, draga Zilka, zar je moj život nekome interesantan?" Odgovorila sam kako "izgleda da jeste" te da neki ljudi u Istočnoj Bosni smatraju da je uradila mnogo na promociji ženskih prava i povratka,¹ te da bi bilo važno da o tome nešto više kaže. Onako dobrodušno, prozborila je: "Pa hvala im na tome, ali nisam ja ništa posebno uradila, osim onoga što sam smatrala da je ispravno i ljudski." Taj je odgovor većina žena u knjizi dala, ne zbog lažne skromnosti, nego zato što zaista misle da rade samo ono što najbolje znaju i što je najkorisnije u datom trenutku za ljude kojima je pomoć potrebna.

Kolegica Natalija Petrič i ja zamolile smo je da nam ispriča svoju životnu priču, na šta je ona tiho prokomentirala: "Eh, Bože, odakle da počnem, nemam baš mnogo toga da ispričam, a nekako bilo bi mi lakše da imate pitanja." Međutim, i bez pitanja je uz kafu počela nizati svoju životnu priču slikovito opisujući događaje koje je smatrala važnim i koje je željela podijeliti s nama. S velikim oduševljenjem je pričala o svojoj porodici a onda i o porodici svoga supruga, jer je porodica uveliko odredila njen odnos prema životu i vrijednosti rada, borbe, pravde i pomaganja, na šta je bila ponosna. Kada je došla do rata, duboko je uzdahnula i pitala možemo li napraviti kratku pauzu. Trebalo joj je nekoliko trenutaka da prikupi snage i prisjeti se događaja, koje je kao i većina u BiH nastojala potisnuti okupirajući se mislima o budućnosti, izgradnji života i veza među ljudima. To su nagomilane traume i svjedočanstva o strahotama stradanja i Bošnjaka

i Srba na području Bratunca, ali i njene snage i vjere da treba stati u odbranu dostojanstva drugog čovjeka ne obazirući se na cijenu koja je ponekad bila toliko visoka da je mogla izgubiti svoju porodicu i stradati zajedno s prijateljima koje je branila.

Rat nas je učinio nemoćnim, ali nas nije porazio

U dobru je lako biti dobar, ali u teškim vremenima teško je biti čovjek, i blago onom ko može da odoli iskušenju.

Oni koji poznaju Canu reći će da je ona žena velikog srca i veliki čovjek. Na osnovu njene priče vidi se da je u teškim ratnim vremenima uspjela sačuvati svoju ljudskost i zaštititi dostojanstvo i živote svojih prijatelja i komšija. Njen mirovni aktivizam počinje u ratu 1992. godine, što je samo još jedan dokaz da izgradnja mira počinje onda kada i konflikt.² U to vrijeme je sa suprugom Goranom i dvije kćerke živjela u Bratuncu i radila kao privatna poduzetnica, što joj je omogućilo putovanja po BiH i regiji i sklapanje prijateljstava. To je bilo istinsko bogatstvo koje je Canu činilo sretnom. Bratunac je, kao i mnogi drugi gradovi, bio multietnička sredina³ u kojoj su do rata i Srbi i Bošnjaci i Hrvati živjeli i u kojem se, prema njenim riječima, vrijednost čovjeka nije mjerila prema njegovoj ili njenoj etničkoj ili religijskoj pripadnosti.

Međutim, početkom 1992. i Cana i njeni prijatelji shvataju da je ipak moguće nametnuti etnonacionalne i religijske identitete kao najvažnije i kao razlog za podjele, neprijateljstvo i mržnju. Nažalost, neki ljudi su to jedva dočekali kako bi se okoristili ratom i protjerivanjem, a veliki broj

bio je prisiljen promatrati šta se događa da bi sačuvalao vlastiti život ili, pak, nije mogao ništa smisleno učiniti, kao njen svekar. S dubokim uzdahom i raširenim rukama, kao da želi pokazati svu nemoć koja se tih godina sručila na njih, rekla je:

Vrlo je teško vratiti se u to vrijeme, jer šta god ja sad rekla da sam osjećala, ja tad nisam ništa osjećala. Ja sam vidjela mog svekra, koji se od onakve veličine jednostavno fizički smanjio, odjednom je izgledao kao oronuli starac, jer u njegovom okruženju njemu sve izmiče iz kontrole.

Canin svekar je bio za nju moralna gromada, uzor, podrška ali i autoritet. Njen otac nije bio strog i u svekru je Cana doživljavala tu snažnu očinsku figuru. Uz to, njega su svi poštovali i u porodici i u gradu. Veoma ga je cijenila i nastojala je od njega što više naučiti. Međutim, kada je rat počeo, sve se promijenilo do te mjere da njen svekar kao uvažena ličnost u gradu i uvjereni komunista nije mogao uraditi ništa. Iako su njegova tri sina imali poštovanje prema svom ocu, autoritetu, Cana kaže kako se pred početak rata sve promijenilo: "Tad sam osjetila da on nema kontrolu ni nad čim, čak ni nad svojom djecom, jer ako su htjeli zadržati posao, onda su trebali biti u nekoj od političkih partija." Cana opisuje veliki politički preokret koji se dogodio nakon sloma komunizma na Balkanu i kaže da je i do tada bilo bitno da li je neko bio u Savezu komunista Jugoslavije, jer je to bila važna moralno-politička podobnost i preduvjet da se dobiju i sačuvaju poslovi. Etnonacionalne politike početkom devedesetih tražile su od ljudi političku podobnost, ali na drugim ideološkim osnovama. Ona i njen muž su imali privatni biznis i nisu, kako kaže, zavisili niti od jedne političke partije, pa se nisu morali ni dokazivati. U svojoj nemoći koju je doživjela gledajući najveći autoritet u svojoj porodici, svog svekra, slomljenog i poraženog, nastojala je zapamtiti njegove poruke o važnosti očuvanja ljudskosti i obraza.

U tom periodu Cana se prisjeća da je nastojala ne pokleknuti iako je bilo teško, jer u ratnom ludilu koje je nastupilo početkom 1992. godine doživljava prvi veliki preokret⁴ u svom životu, suočivši se sa situacijom da njeni prijatelji i komšije moraju otići samo zato što pripadaju drugoj etničkoj grupi. Ona spominje da su se već tada formirali etnonacionalni tabori i već su počela protjerivanja i ubistva nevinih ljudi koji su, kako Cana objašnjava, samo imali drugačija imena i prezimena. Njeni prijatelji i kumovi muslimani i katolici za nju su bili prvenstveno dobri ljudi i niko nije mogao prihvatiti da se moraju dijeliti po nacionalnoj pripadnosti, što je posebno pogađalo one koji su živjeli u mješovitim brakovima: "Mi smo stvarno odlučili da ostanemo. Jednostavno, naši najbliži prijatelji, svi smo odlučili da ostanemo." To je bila vrsta otpora koju su pokušali pružiti pokazujući tako da se ne žele dijeliti i razdvajati.

Međutim, strah se širio kao kuga i ubrzo je zavladao i u njenoj kući gdje se okupio veći broj žena i djevojčica tražeći utočište. Kako je situacija postajala ozbiljna, zatražila je podršku od svog supruga i svekra, jer nije željela ugroziti sigurnost svoje porodice u slučaju da vojska dođe na vrata. Njen svekar joj se samo rekao: “Znaš, Cano, sve što ti možeš i ako ti smatraš da možeš da pomogneš, ja sam tu i ja sam naoružan.” To je bila snažna moralna podrška, a bilo joj je važno da ima saveznike u tome što radi da bi zaštitila komšije i prijatelje. Nakon nekoliko dana svima je ipak postalo jasno da se moraju razići kako ne bi ugrožavali sigurnost i sebe i svojih domaćina. U tim trenucima Cana promišlja kao majka pred kojom su teški moralni izbori jer osjeća odgovornost za sigurnost svoje djece:

Znači, nikada nije bila u pitanju moja bezbjednost i bezbjednost mog muža Gorana, to je naš izbor, ali naš izbor je bio i da imamo dvije maloljetne djevojčice. Imamo li mi sad pravo njih ugroziti, njihove živote... I vjerujte mi, sjedili smo ispod naše kuće, i svi smo plakali. Prvi put smo se osjetili nemoćnim.

Kako njen suprug nije bio vozač, ona je razvozila ljude na različite lokacije i pomagala da se izmjestite na sigurno, ako je tada u Istočnoj Bosni uopće bilo sigurnog mjesta. Njena najbliža prijateljica i njena porodica ostaju sa Canom, ali se zbog sigurnosti odlučuju izmjestiti u selo Uzovnica u Srbiji, nekoliko kilometara od Bratunca. U svemu tome Cana se ponovno vraća na moralni lik svoga svekra. Iako teško bolestan, u to vrijeme nije želio otići u bolnicu dok i zadnji komšija koji je boravio u njihovoj kući i pod njihovom zaštitom nije bezbjedno izašao iz Bratunca. Prije odlaska u bolnicu skrenuo je pažnju Cani na još jednu bitnu stvar koja se tih dana događala u Bratuncu u vezi s imovinom njihovih komšija:

Je l' vidiš ti [Cano] šta se u našem komšiluku dešava?“ Ja nisam ni obraćala pažnju... Mi smo vidjeli da ulicom nose goblene, saksije cvijeća, neke jorgane, jastuke, neke lične stvari iz muslimanskih kuća... Odjednom su neki, znači, to nisu naše komšije Srbi koji su ostali. Neki su došli iz drugih dijelova, odnekud. I odjednom samo vidite metež. Nešto se nosi.

Nastojeći da svoje prijatelje i komšije odveze na sigurno izvan Bratunca, Cana nije imala vremena obratiti pažnju na pljačku imovine njenih komšija koji su morali otići iz svojih domova iz straha da ne budu ubijeni. No, ona tvrdi da to nisu radili Srbi iz Bratunca, nego “dobrovoljci” koji su došli iz drugih mjesta preko granice iz Srbije nastojeći profitirati na tuđoj nevolji. Sve to, naravno, nije promaklo budnom oku njenog svekra koji je izričito tražio od nje da se suprotstavi tome barem u njihovoj kući, jer nije mogao prihvatiti takvu vrstu moralnog srozavanja koje je ličilo na grabežljivu

zvijer i uništavalo sve pred sobom. Rekao je Cani: “Ja se ne mogu vratiti [iz bolnice]. Ti ćeš se večeras vratiti. I moraš paziti da tuđa kokoš ne uđe u našu avliju. Ako uđe, ti joj moraš prebiti noge i izbacit je van naših avlija.” Cana u prvi mah nije shvatila šta on zapravo traži od nje, ali joj je ubrzo bilo jasno kada je vidjela podstanara u njihovoj kući kako na malim ručnim kolicima vuče neke stvari. Upitala ga je:

Gdje to nosiš? Kaže on, “kod mene“. Gdje kod tebe? “U moj stan“, odgovara on. Nije ovo tvoj stan, ovo je moj stan, ovo je moja kuća, kažem mu ja. Ništa iz tuđih avlija ne smije ući u našu avliju. Tad je do moje svijesti došla svekrova zadnja koju je on meni rekao. “Nemoj da uđe nešto u našu avliju“...

Iako se sve urušava, svijet u koji je Canin svekar vjerovao nestaje, on želi da se makar u njegovoj kući sačuva prisebnost i moralna uspravnost. Istinska ljudskost i vjera uvijek su se ogledale u tome koliko se poštuje tuđe pravo. Ta zrnca mudrosti i vjere u pravedno postupanje bili su Cani moralni kompas u najtežim danima kada ljudski život nije mnogo značio i kada se ginulo zbog riječi, imena, pogleda, izgleda i porijekla. Ta vjera i nada su joj pomogle da se izbori s vlastitim strahovima i da stane u odbranu ljudskosti i dobra svojih prijatelja s kojima je preživljavala teške dane izolacije i patnje. Imala je dobrog učitelja i saveznika u svome svekru koji je osim u svoju djecu nadu polagao i u Canu da će sačuvati dostojanstvo njegova doma. On je u njoj vidio iskrnu humanosti i dobrote i znao je da može računati na njenu snagu da očuva dostojanstvo porodice.

Prijateljstvo i podrška četiri majke

Šta je vrednije, koliko sam ja majka ili koliko je moja prijateljica majka, ili koliko je meni vrijedno moje dijete ili njoj njeno?

Cana je od početka rata nastojala zbrinuti komšije i prijatelje, a kad nije bila u stanju pružiti sigurnost u svome domu, pomogla im je da se izmjestu u druga mjesta koja nisu bila pod kontrolom bosanskih Srba. Prve dvije godine rata su bile teške i za nju i njenu djecu, jer je, kako kaže, bilo teško iz jednog normalnog života uskočiti u mrak mržnje i razaranja u kojem su sve ljudske vrijednosti ušutkane i presahle, pa je ljudima poput Cane to bilo kao da žive bez zraka i vode. Uprkos svim poteškoćama, majčinska briga⁵ za svoje dvije kćeri i sina njene prijateljice bila joj je motivacija da istraje i da se djeca spase tiranije i zla u koje su nedužna bačena da preživljavaju dan za danom. Cana i u najtežim trenucima traži neko dobro i razloge da bude zahvalna i kaže: “I koliko god da nam je teško, i kroz šta smo sve prošle, ja sam, ako ima negdje

Boga, ja sam mu zahvalna... što je u tom periodu pomogao mojim kćerima da prihvate da će živjeti u nekom okruženju koje nije normalno.”

O tome Cana detaljno priča kao o nekakvom nadrealnom životu punom paradoksa s kojim treba izaći na kraj da bi se došlo do kraja tunela i izašlo na svjetlost. Nenormalnost i izgubljenosti u ratnom vihoru s kojom su se odrasli nekako nosili djeci je teško padala, jer nije bilo jednostavno objasniti im zašto se odjednom moraju pretvarati i skrivati ili učiti neke stvari koje su bile u suprotnosti sa svim u šta su Cana i njena prijateljica vjerovale, a vjerovale su u bratstvo i jedinstvo i zajednički život u bivšoj Jugoslaviji. U tom nadrealnom stanju morale su naučiti djecu da sina njene prijateljice počnu zvati Mile, jer njegovo pravo ime nije bilo srpsko, pa bi zbog toga mogao imati probleme:

Njega smo učile da pjeva četničke pjesme, jer ako uđemo u autobus, a u autobusu su se vozili svakakvi [ljudi]... Pa smo imale jednu priliku, da ga je stavio jedan onaj dobrovoljac [vojnika] u krilo, i rekao... "Ajde sad ti da meni pjevaš pjesme... četničke pjesme"; a pun je autobus. Sad je dovoljno da on kaže, ja neću to da pjevam. Mi smo morale da vaspitavamo troje djece, vi sad učite četničke pjesme. To nikad nisu učili. Vi ih sad učite nekom ponašanju da ne smiju pričati.

Cana je odabrala strategiju prikrivanja identiteta svoje prijateljice i pokazivanja naklonosti prema ljudima koji su nametali četničku ideologiju, samo da bi sačuvala nju i njenog sina. I njena porodica i porodica njenog supruga bile su komunističke i u Drugom svjetskom ratu borile su se protiv nacista i četnika⁶ i ustaša,⁷ i nije mogla ni zamisliti da će jednoga dana biti prisiljena ne samo gledati već i učestvovati u farski glorificiranju četništva. Djeca su nekako shvatala da je važno da se prilagođavaju ratnim uvjetima i tako su preživljavali dan za danom nadrealnog šizofrenog života u kojem je sve bilo izvrnuto. Zlo se uvuklo u sve pore života, pa su ljudima prebrojavali krvna zrnca, propitivali porijeklo i njihove identitete i na osnovu toga sudili da li treba da žive ili ne.

Skrivanje u selu Uzovnica u Srbiji bilo je uspješno, ali, kako Cana pripovijeda, bilo je situacija u kojima se moralo ići u javnost. Kako je njena prijateljica bila doktorica, neki nedobronamjerni ljudi iz tog kraja mogli su je vrlo lako prepoznati i ugroziti njenu sigurnost.

Prvi put se to dogodilo jednog dana kada su morale do ljekara da uzmu recept, jer se njen sin razbolio. Nakon toga su trebale nešto kupiti u prodavnici. Jedna žena u prodavnici je prepoznala njenu prijateljicu i pokazala prstom na nju: “Eno je... ona! U tom momentu [prijateljica] je pala na neku robu. I mi smo u tom metežu uspjele da sjednemo u auto i odemo

odatle, jer vjerovatno bi rekla, eno je muslimanka ili nešto.” To je očito tada bila blasfemična riječ koja je kod nekih ljudi opijenih mržnjom provocirala neutemeljene i iracionalne strahove od drugoga s kojim su ranije živjeli kao komšije i prijatelji. Primjer žene u prodavnici samo potvrđuje da su i mnoge žene u to vrijeme prihvatile i stavile se u službu etnonacionalnih ideologija, te da ne treba esencijalizirati žene kao inherentno mirotvorna bića, jer, kako Fiona Robinson objašnjava, važno je prepoznati da je djelovanje žena (i muškaraca) ograničeno rodnim normama, institucijama i strukturama militarizma i neoliberalnog globalnog restrukturiranja.⁸

Drugi put su njih dvije morale otići u Beograd po jedan važan dokument, bitan za slobodu kretanja njene prijateljice. Kako je u to vrijeme bila velika nestašica goriva, njih dvije nisu više mogle koristiti auto koje su imale na raspolaganju, već su po taj dokument išle autobusom. Tokom vožnje neki ljudi su psovali majku balijsku (pežorativan naziv za muslimane) pa se Cana prepala da ih neko ne počne propitivati. Izašle su iz autobusa i kilometrima pješačile, promrzle i izmorene, ali nekako sretne jer su izbjegle pritisak mržnje i straha kojima su pojedinci kao taoce držali sve druge ljude u autobusu.

Treći put je bio najteži ispit za Canu, i najveća moralna dilema, jer se radilo o životu njene djece. O tome je na početku rata najviše brinula i prema tome prilagođavala svoje odluke. Cana se pokušala uspraviti u stolici i nekako položajem svog tijela pokazati težinu događaja o kojem je počela govoriti. Bio je Božić 1993. (pravoslavni, 7. januara) i ona je odlučila sa svojom prijateljicom i djecom doći kući, jer joj je i suprug bio tamo. On

zbog bolesti nije bio mobilisan na ratištu pa su nekako za vrijeme praznika željeli imati porodičnu atmosferu i malo radosti. To je bilo vrijeme za koje su se nadale da će barem malo predahnuti, okupiti se svi zajedno i ohrabriti se da izdrže do kraja. Cana tvrdi da je s papirima koje je njena prijateljica dobila u Beogradu imala pravo slobodno se kretati: "Znam da smo ispekle jedno malo prase, ponijele smo ga između sebe u torbi, i nas dvije pješice... šest kilometara." Došle su do Bratunca gdje su ih komšije policajci na vojnim punktovima poznavali pa im nikada nisu pravili probleme. Njena prijateljica je radila kao doktorica u Domu zdravlja kao i njen muž i svi su ih tamo uvažavali, kako Cana tvrdi: "Nikad nismo imali problem od tih naših lokalnih ljudi." Provele su Badnje večer u Caninoj kući sa svojim porodicama sanjajući o tome da će ubrzo moći bez straha slaviti praznike i opet biti zajedno, ali ih je ujutro dočekala teška vijest: "Kravica je jutros pala. Ako se budete zadržali ovdje, Cano, ubit će vas neko... Ništa se ne zna šta je gore bilo, ali vi morate ići iz Bratunca." To je značilo da je mjesto Kravica koje se nalazi pored Bratunca, rodno mjesto Canine majke, zauzela Armija BiH i da su Srbi protjerani. Međutim, u tom trenutku njih dvije nemaju više informacija o tome osim da sada Srbi u Bratuncu mogu napraviti odmazdu i ubijati. Strahujući da bi se to moglo dogoditi, odlučile su odmah ujutro nazad u selo u Srbiji gdje su se skrivale. Kako nije bilo nikakvog prijevoza, odlučile su opet pješice nazad s djecom.

Cana je smatrala da je dozvola o kretanju za njenu prijateljicu dovoljna da se sigurno vrate u selo. Međutim, zbog posljednjih događaja na ratištu, lokalna bratunačka policija bila je smijenjena na prijelaznom punktu, te su ih dočekali neki novi vojnici: "Došli su neki borci, koji nemaju lika. Mislim, imali su nešto, imali su crnu čarapu, masku neku, stvarno ne znam, pletena je bila, samo se vide oči i usne." Cana tvrdi da je razlog što je postavljena pogranična postava s novim policajcima mogao biti taj kako muškarci ne bi bježali za Srbiju, nego ostali u Bratuncu i ratovali. Čim je vidjela nove ljude sakrivenog lica, bio je to znak za njih da bi mogle imati problema. Ipak, imala je nadu da će one i tu prepreku savladati i bezbjedno proći na drugu stranu rijeke Drine u Srbiju. Kada su im zatražili dokumente, pokazale su ih i onda se dogodilo ono od čega su cijeli rat strahovale:

Naravno, tražio je on papire. Moju ličnu kartu, ništa, pogleda. "Vaša djeca?" Rekoh ove dvije i on meni vraća onu moju ličnu kartu. Kaže, gospođo, moja prijateljica daje ličnu kartu. Onu staru prijeratnu, ako se sjećate, sa slikom, pa otvori. Gleda, pa ne može da vjeruje. Gleda u nju: "Otkud ti Turkinja? Otkud, čuj, babo Alija, a ona hoda po RS-u".

Neovisno o tome što je njena prijateljica imala ime prema kojem se nije mogao odrediti njen etnički i religijski identitet i što se odijevala kao

i sve druge žene u to vrijeme u Bratuncu, ime njenog oca Alije izazvalo je reakcije. To je bilo tipično muslimansko ime, a, što je intrigantnije, to je bilo i ime tadašnjeg predsjednika RBiH, Alije Izetbegovića. Dakle, vojnici nisu očekivali da će muslimanka slobodno hodati po Republici Srpskoj, pa je zbog toga podrugljivo prozivaju kao Turkinju, jer je to bio jedan od naziva za Bošnjake muslimane korišten da im se ospori porijeklo i identitet i da ih se veže za ostatke Otomanske okupacije Balkana. Za te vojnike koji razgovaraju s njima prekrivenog lica to je prilika da pokažu moć i silu koju su imali zahvaljujući ratnom stanju u kojem su oni gospodarili životima ljudi i za šta uglavnom nisu nikome polagali račune.

Cana opisuje taj trenutak u kojem njena prijateljica čvrsto drži svoga sina za ruku utrnula sva od straha, kada je vojnik s maskom doviknuo svom kolegi: “Imamo jednu balinkušu, za *podnu*.’ *Podnu* znači, ubit će je...” Nakon što je prvo okarakterizirao njenu prijateljicu kao Turkinju, sada ju je nazvao balinkušom, što je pogrdan, omalovažavajući naziv za muslimanke, kao da je time želio dodatno je poniziti i dehumanizirati. Cana se prisjeća kako su one već bile umorne nakon dugog pješaćenja i prestrašene od toga šta im se može dogoditi na kontrolnom punktu. Kada je čula te riječi da se oni spremaju ubiti njenu prijateljicu i njenog sina, posegnula je za autoritetom suprugove porodice:

Ja ni sad ne znam, odakle mi [snaga], ja odjednom nisam više bila umorna. Nisam bila uplašena. “Šta to ti pričaš?! Gledaj ti njega! Znaš li ti ko je ona, a znaš li ti ko sam ja?!” On pogleda u mene. “A ko si ti?” “Ja sam Stanojka Tešić, a gospođa je sa mnom. To je moja kuma, a njen muž je oficir u Domu zdravlja. Ako njoj fali dlaka s glave, onda čitavog tvog roda ni poroda nema. Niti bilo koga od vas.”

Cana se u tom kritičnom trenutku poziva na prezime svoga muža, Tešić, nadajući se da će ugled te porodice u Bratuncu biti dovoljan argument da ih puste. Međutim, vojnici su očito imali druge naredbe i nisu bili impresionirani njenim nastupom. Kada je vidjela da im ništa ne znači ta dozvola, kao ni autoritet porodice Tešić, uradila je nešto za šta je trebalo hrabrosti, za koju ni danas nema pravo objašnjenje otkud joj. To je bio trenutak za koji Norman Denzin kaže da “mijenja fundamentalno značenje i strukture u nečijem životu”.⁹ Do tog trenutka ni sama nije znala da li bi bila u stanju napraviti to što je uradila tada pred tim vojnicima, uzvikujući:

“A ja sam Tešićka, a moraš prvo mojih dvoje, junače, poklat...” Uzela sam obadvije moje kćerke i bacila njemu pred noge. “Moraš prvo ovo da bi njima naudio”. Onda je on stao. Ono, nije mu baš bilo jednostavno. Kaže, “Pa ko je ta žena, ko ste vi gospođa?” A ja mu kažem, otiđi pa provjeri...

Cana se obraća vojniku s maskom “junače”, čime mu želi reći da on zapravo nije nikakav junak kada se skriva iza maske i kada pokazuje silu na jednoj ženi i djetetu. Ni danas se ne sjeća šta je on provjeravao, ali se za nekoliko minuta, koje su se njima tada činile kao godine čekanja jer su bile pred vratima pakla, vojnik vratio nazad iz barake na punktu i rekao: “Gospođo, mi se izvinjavamo. Nismo znali ko ste. Treba li vam prevoz?” U velikom grču ali još uvijek samopouzđano i s autoritetom, odgovorila mu je da im ne treba prevoz vraćajući dozvolu za kretanje u svoju torbu, na šta je vojnik ljubazno dodao: “Nemojte sa gospođom sad nigdje hodati. Ne znači da će svako uvijek provjeravati.”

Cana je bila vidno uznemirena i glas joj je podrhtavao, što od straha što od ljutnje što je bila izložena takvom poniženju i neljudskoj dilemi da založi život svoje djece za život svoje prijateljice i njenog sina. Činilo mi se kao da se u tom trenutku ponovno vratila s tog pograničnog punkta preplavljena emocijama i tuge i nemoći, ali i ponosa što je mogla da spasi dva života. Dodala je onako, s velikim olakšanjem, da joj je to bio najteži trenutak u životu i da je autoritet porodice Tešić ipak bio presudan. Vjerovatno jeste, ali je presudila i njena odlučnost da u tom trenutku težinu svoje moralne dileme prebaci i na vojnika koji je bio zatečen njenim činom nesvakidašnje hrabrosti.

O tome se u njenoj porodici nije mnogo razgovaralo, a, kako pojašnjava, posebno nije željela pričama iz rata opterećivati svoje dvije kćeri. Međutim, kada je prije nekoliko godina dobila unuku od starije kćeri i kada je Ema prohodala, jednog dana dok su je gledale kako sretno prelazi preko sobe, kćerka joj je rekla kako ništa na svijetu ne voli više od svog djeteta. Onda je upitala majku:

“Kako si ti mogla dati mene i Vladanu [mlađu sestru] onom čovjeku na mostu da nas zakolje...” Ja sam prvo bila šokirana, a onda sam se okrenula i rekla: “Ali Gogo, pa zato, kako ti voliš Emu, tako je moja prijateljica voljela svog sina, tako ja vas volim. I šta je sad vrednije, koliko sam ja majka ili koliko je ona majka, ili koliko je meni vrijedno moje dijete ili njoj njeno.” Pune su joj oči bile suza, zadugo su plakale i ja sam plakala.

Cana je onda saznala da su njene kćeri o tome razgovarale, ali to nikada nisu s majkom podijelile. Ona opet nije željela da ih opterećuje ratnim pričama jer je mislila da se one toga ne sjećaju i nije htjela da otvara te bolne uspomene ako se starija kćer možda i sjeća. Iz perspektive djeteta postoji očekivanje da će majka sve uraditi da ga zaštiti, i njene kćeri su se nekako osjećale iznevjerene. Cana im je pokazala da u nekim trenucima kada nečiji život visi o koncu želja da se taj život sačuva nadržaste sve. Za Canu je

majčinska ljubav najveća na svijetu ali je njeno majčinstvo nadrastalo ljubav samo za svoju djecu i podjednako se odnosilo i na dijete njene prijateljice. Ovo je bio nadljudski, nesebičan čin majke koja nije fokusirana samo na svoju djecu, već je njeno majčinstvo dio "racionalizirane brige", što znači da je žena ili majka usredsređena na brige drugih i namjerava se ponašati zaštitnički i biti od pomoći.¹⁰

Završavajući svoju priču o ratu Cana se prisjetila još dva trenutka koja donekle mogu biti objašnjenje za njenu nesebičnu ljubav i zalaganje za svoju prijateljicu i njenu porodicu i koji pokazuju odakle njena etika brige i prijateljstva dolazi i kako su se četiri majke brinule jedna za drugu i međusobno se pomagale.

Prvi trenutak je vezan za dane poslije Božića 1993. kada su se spasile na punktu od nepoznatih vojnika. Naime, kada se vratila s prijateljicom i djecom u selo Uzovnicu sutra ujutro je njena majka Vinka pokucala na vrata, što je bilo veliko iznenađenje s obzirom da nije bilo prijevoza i da je morala doći pješke. Cana je pomislila da se nešto veliko dogodilo, jer njena majka nije baš bila u godinama da kilometrima pješači. Zovnula ju je napolje da njena prijateljica ne bi čula njihov razgovor i rekla joj da je u Kravici nastradalo puno Srba i da su joj dva rođaka ubijena. Onda se nagnula i prošaptala: "Nemoj slučajno da bi pomislila nešto ružno o svojoj prijateljici, a kamoli da joj nešto kažeš... Znaš, i njoj su njene ubili neki Srbi i tako su gore [u Kravici] neki Muslimani ubili tebi tvoje... jer ako ima negdje Boga neće ti oprostiti."

Za Canu je to što je njena majka učinila veličina ljudskosti i brige za drugog čovjeka. Iako nije bila velika vjernica, Canina majka je vjerovala da postoji pravda, možda kod Boga kojeg spominje, pa se htjela uvjeriti da njena kćer ne uvrijedi svoju prijateljicu kada čuje da su joj rođaci ubijeni u Kravici. Pokušava skrenuti pažnju na to da je njena prijateljica već izgubila mnogo samim tim što se morala skrivati, i da još uvijek nije znala za osam rođaka koji su ubijeni u Nevesinju. Majčina briga i poruka je da neovisno o događanjima koja su izvan njihove kontrole njihovi odnosi trebaju ostati prijateljski i da treba paziti na svoju prijateljicu bez obzira na sve šta se dalje događalo u ratu. Pješačila je dugo kako bi bila potpuno sigurna da će Cana tako i postupati i da će se držati moralnih postulata koje je ponijela iz porodice. Iako je Cana već dokazala da se drži moralnih orijentira iz svoje porodice i porodice svog supruga, ova majčina gesta joj je bila još jedna potvrda da postupa ispravno.

Drugi bitan trenutak vezan je za Canino prijateljstvo i obavezu koju je preuzela od majke svoje prijateljice, Fatime. Naime, iako je njena prijateljica bila četiri godine starija, njena majka je imala više povjerenja u Canu, jer se ranije udala i imala više iskustva u podizanju djece, pa je tražila od Cane da

nekako brine o njoj. To je i činila. Kako kaže, kupala je sina svoje prijateljice 40 dana nakon rođenja kao svoje dijete i nikada ga nije odvajala od svoje djece. Majka njene prijateljice kao da je imala neki predosjećaj, prisjeća se Cana, govorila mi je:

Moja Cana, čuvaj mi moju "jedinicu". Vidiš kakva je ona. Ona ne zna, ona se uspaniči, kad je njeno dijete u pitanju, valjda zato što je doktor, pa odmah pomisli šta može biti... Kao da je imala neki predosjećaj njena majka, da će jednom doći vrijeme kad sam ja stvarno preuzela obavezu da čuvam njenu jedinicu.

Cana je doista bila mnogo više od prijateljice, jer je preuzela i dio majčinske brige za njenu jedinicu i štitila je kao i ostatak svoje porodice. Toga nekako nije bila svjesna toliko prije rata, ali su je teške ratne okolnosti dovele u situaciju da pokaže koliko doista vrijedi njihovo prijateljstvo. Tako su četiri majke: Cana i njena majka Vinka, njena prijateljica i majka njene prijateljice Fatima brinući se jedna za drugu stvorile čvrst krug prijateljstva i podrške koji je bio dovoljno snažan da odoli naletima mraka i stradanja koje su obje porodice iskusile. Cana kaže da i danas s prijateljicom posjeti mezar njene majke Fatime u Mostaru, koja je s mužem i familijom nakon rata nađena i pokopana.

Rat je uništio ljude i materijalno i duhovno i mentalno. Imajući u vidu izolaciju u kojoj je živjela u Bratuncu u prvim poratnim godinama, svu svoju snagu je usmjerila na ponovno uspostavljanje veza sa svojim komšijama i prijateljima.

Nismo znale šta su projekti, mi smo samo željele da povežemo ljude

Mi smo prije svega htjele da dobijemo slobodu, da izađemo, da same sebe oslobodimo, da tako kažem. I stvarno ti počeci su bili naše lutanje, ali znam samo jedno, da je to ustvari bila obnova suživota. Nismo to baš znale definisati tada.

Kada se rat završio 1995. godine, Cana je bila u Bratuncu očekujući da će se stvari stabilizirati i da će opet moći putovati, vidjeti svoje prijatelje i komšije koji su izbjegli i da će se ljudi vratiti u svoje domove odakle su protjerani. Međutim, izolacija, i medijska i politička i fizička, bila je tako snažna u prvim poratnim godinama da je bilo teško djelovati i slobodno se kretati. Bratunac je mali grad na granici sa Srbijom i izoliranost je bila veća nego u velikim urbanim centrima. Prisjeća se propagande vlasti u to vrijeme koja je nastojala održati ljude podijeljenim, odvojenim i zastrašenim kako bi

se što lakše manipuliralo njima: “Mi nismo nikakav imali izlaz sem u Srbiju. Vi imate samo jedne vijesti... samo jednu informaciju... samo jednu istinu... sve samo jedno, da je srpski narod nebeski narod, da je sve drugo okolo opasnost za nas.”

Iako je živjela u okruženju u kojem je etnonacionalna propaganda bila vrlo snažna i iako nije imala skoro nikakve kontakte s organizacijama i ženama iz drugih gradova BiH, Cana je zajedno s nekoliko kolegica koje su slično razmišljale i priželjkivale da izađu iz blokade, i fizičke i mentalne, te da počnu obnavljati pokidane komšijske i prijateljske veze, 1998. godine odlučila registrirati nevladinu organizaciju “Forum žena” Bratunac. U to vrijeme se nazirala promjena s nekom novom politikom socijaldemokratskih snaga u RS-u,¹¹ što je za mnoge bila nada da će izaći iz izolacije: “Mi smo negdje početkom 1998. godine, ustvari, htjele da podržimo nekakvu politiku, koja je bila negdje na vidiku... htjele smo praviti udruženje. Niko od nas, niko nije imao izlaza iz Bratunca. To je bila kao crna regija.”

Naravno, ni proces registracije na regionalnom sudu u Bijeljini nije protekao bez poteškoća, jer je Cana s kolegičom Mirom i drugim saradnicama u Statutu organizacije koju su osnivale napisala sve ono što su istinski željele raditi, a za šta tada nije bilo razumijevanja ni podrške u institucijama vlasti. Nisu željeli da im registriraju udruženje jer nisu podržavali ideje koje su one jasno artikulirale u tekstu Statuta, a to je zalaganje za ženska ljudska prava, slobodu kretanja, što Cana komentira: “To je vjerovatno sudu bolo oči, slobodu govora, mišljenja, i to nam potcrtaju da to ispravimo. Šta onda napisati?! A nismo htjele da se bavimo humanitarnim radom.”

Na kraju su prihvatile da moraju napraviti kompromis i biti mudre da bi došle do svog cilja, odnosno, primijenile su taktiku “djelovati pametno i fleksibilno” za koju Lederach kaže da se odnosi: “više na kreiranje platformi za generiranje kreativnih odgovora, nego na kreiranje rješenja samih po sebi”.¹² Cana je shvatila da, ako želi uraditi nešto za žene u svom gradu, mora birati ponekad sporedne puteve koji će je ipak dovesti do cilja. I umjesto velikih riječi u Statutu, složila se da pojednostave zahtjev i kažu kako je njima cilj da posjete komšije u istočnoj BiH i drugim gradovima. Priznaje da nisu baš najbolje znale artikulirati svoj zahtjev za suživotom, ali sudeći po reakciji Suda koji im je vraćao Statut na doradu, njihova strategija je bila da se prave nevješte i bezopasne, jer žele samo organizirati susrete s prijateljima i komšijama. To je bilo dijelom i tačno, ali je iza toga bio dugoročniji cilj, vraćanje suživota na te prostore:

I stvarno, ti počeci su bili naše lutanje, ali znam samo jedno, da smo već u startu osjećale, a to i danas prepoznajemo, da je ono što smo radile, ustvari taj neki suživot. Nismo to znale tada definisati na pravi način. Nismo mi razmišljale, nego, bolan, idemo da se vidimo, poželile smo se!

Ljudi godinama nisu vidjeli rodbinu, prijatelje i komšije i jednostavno su željeli obnoviti te veze koje su se gradile čitav život u bivšoj Jugoslaviji. Svi su toliko bili povezani da ni rat nije bio dovoljan razlog da se jedni od drugih zauvijek udalje. Sjećanja na te prve poratne susrete bila su mučna za njih. Prema njenim sjećanjima, odlasci u veće gradove bili su manje problematični: “Boga mi, ne piše nikome na čelu ko je i šta je. Vi kad uđete u Tuzlu, ili Banjaluku, šta sad zna ko je ko.” Ljudi nisu toliko obraćali pažnju, kao što bi to bio slučaj u malim mjestima gdje se svi lično poznaju i odmah znaju kada neko stigne u grad: “Kad si ti iz male sredine, nema šanse da se slobodno krećeš.” Prve susrete su stoga i planirale tako da u svojim privatnim autima dovezu žene u prostor organizacije Forum žena i isto tako ih vrate nazad da bi izbjegle napade i neugodne situacije u gradu. Nije bilo slobode kretanja za koju su se žene zalagale. Strahovi i mržnja prevladavali su kod ljudi, pa je Cana svjesna toga prve susrete organizirala inkognito kako bi izbjegla neugodnosti i eventualne prijetnje. To je bila važna strategija da se ljudi ne obeshrabre zbog grupe nasilnika koji su u ime etnonacionalista nastojali osujetiti bilo koji pokušaj sastavljanja razbijenih i oštećenih dijelova slagalice zajedništva i suživota koju su zajedno gradili i Srbi i Bošnjaci i drugi u Bratuncu i bivšoj Jugoslaviji.

Iako su uspjele registrirati Forum žena i djelovati kao nevladina organizacija, Cana priznaje da tada nisu imale nikakva iskustva u vođenju organizacije, pripremi i pisanju projekata. To su bile nove stvari koje je trebalo naučiti i primijeniti u svom radu, kako bi postale kompetitivne s

drugim nevladinim organizacijama koje su imale više iskustva u tome. Ono što su, pak, znale i shvatale jesu potrebe običnih ljudi povratnika/ca kojima je trebalo obnoviti kuće i osigurati minimum da započnu život u porušenim selima i da se osjete sigurnim:

Nismo znali šta su projekti... Nama je projekat bio kad bukvalno kuću praviš, pa daš tamo arhitekti da ti napravi [projekat]. Kad bi nas donatori pitali šta vi mislite da treba, mi smo to tako sastavile jedno dvije-tri stranice naših želja, ništa materijalno, nego sve šta bi to trebalo da bude.

Početak rada u Forumu žena bio je vrlo težak, prema njenom sjećanju, jer su imale petnaest žena koje su istinski bile opredijeljene za taj rad, što je za mali grad poput Bratunca zaista mnogo. Preostalih šesnaest žena, koje su bile potrebne da se zadovolji tadašnji zakonski minimum za registraciju organizacije, pronašle su u svojoj rodbini – mame, sestre i tetke: “Nismo mogle imati 31 ženu koja je htjela biti s nama.” Jasno je da je bilo teško dobiti podršku većeg broja žena za njihove aktivnosti koje su se, prema Caninim riječima, tada smatrale nekom vrstom izdaje, iako ni njoj nije jasno zašto, jer ona sebe ne vidi tako. Ona voli svoj narod i ostala je da živi sa svojim narodom, ali postoje stvari koje je smatrala normalnim u to vrijeme općeg ludila i mraka, a koje drugi nisu podržavali ili su se pravili da ne vide:

Nisam sebe nikad vidjela kao izdajnicu svog naroda. Nisam nikad mislila da sam ja to, ni bilo ko od nas. I sad i onda i uvijek sam smatrala da se samo ponašam normalno, a svi ti drugi ljudi su bili nenormalni, po meni... Znači, i svaka od tih žena osnivačica je znala zašto je tu, zašto je bila dio nas.

Njihova ustrajnost u radu s povratnicama isplatila se i Forum žena je počeo educirati i osposobljavati žene za rad na računarima i učiti ih osnove engleskog jezika, jer su to bili preduvjeti da dobiju posao. To je očigledno postalo važno mnogim ženama koje nisu ni pomišljale da se pridruže Forumu žena, ali su vidjele svoju šansu da steknu nova znanja potrebna za rad u institucijama: “I mi smo odjednom bile bitne, jer su htjele sve žene iz opštine da uče kompjutere, da dobiju taj certifikat, da uče engleski. I mi smo to onda koristile... da ustvari povezujemo žene.”

Onog trenutka kada su strani donatori počeli više pažnje poklanjati toj regiji koja je bila ekonomski i politički prilično zapuštena, Cana procjenjuje, i Forum žena je dobio na važnosti, jer su sada mogle ponuditi određene usluge kao što su znanja engleskog jezika i računara i druge obrazovne programe koji su u zajednici bili na cijeni i bili potrebni. Dakako, Cana je ponovo iskoristila taj momentum kao još jednu važnu tačku u širenju mreže podržavateljica i simpatizerki, kako kod običnih građanki tako i

kod onih koje su bile utjecajne i na položajima u lokalnoj zajednici. Ovo je još jedan pokazatelj, kako Elissa Helms navodi, da su donatori ciljano pomagali ženama i ženskim organizacijama koje su radile na pitanjima pomirenja i međuetničke saradnje.¹³ Kursevi računara i engleskog jezika koje su nudile pokazali su se kao dobar kanal za uspostavu prvih kontakata između domicilnih žena iz Bratunca, izbjeglica koje su došle iz drugih mjesta, a kasnije i žena iz entiteta Federacije BiH. Edukacije na kojima su mogle okupiti žene iz Republike Srpske i Federacije BiH postale su mjesto susreta i prvih koraka ka pomirenju. A kako Cana pripovijeda, i jeste bilo najteže učiniti prve korake, jer je bilo protivljenja na svim stranama i jer se niko nije usuđivao prvi pružiti ruku pomirenja – osim žena koje su imale hrabrosti i kojima je bilo stalo do toga. One su mislile na svoju djecu i nisu željele da žive u izolaciji i strahu. Stoga nije ni važno ko je načinio prve korake ka pomirenju, važno je da se mir uspostavi i njeguje, a u tome treba da učestvuju svi građani i građanke.

Upornost se isplati

Forum žena Bratunac sa Canom na čelu se, prema njenim riječima, može smatrati pretečom povratka protjeranih u svoje domove na tome području, jer su one kreirale ambijent i povoljnu klimu kako bi to kasnije, kako ona opisuje, “išlo što bezbolnije”. To je na koncu urodilo plodom i u tu regiju se vratio veliki procenat izbjeglica. Prema njenoj tvrdnji, to je danas možda jedna od najsiromašnijih općina, ali s najvećim procentom povratnika.

Cana je ponosna na taj dio svog angažmana, jer je za nju povratak značio novu nadu da se opet može živjeti zajedno i da ljudi mogu povratiti pravo na svoju imovinu i dostojanstvo, što su bile osnovne vrijednosti koje je naučila i u svojoj i u suprugovoj porodici. S vjerom da treba učiniti sve da se ljudima omogući povratak, započela je saradnju sa ženama iz “Udruženja žena Podrinja” koje je tada vodila Zejneba Sarajlić, žena koja je obnavljala kuće i Bošnjacima i Srbima i tamo stvarala uvjete za suživot u porušenom gradu. I Cana i Zejneba su bile odvažne i spremne staviti se u poziciju povratnica iz obje etničke grupe. To je, kako Cynhtia Cockburn¹⁴ i Nira Yuval Davis¹⁵ pojašnjavaju, srž transverzalne politike identiteta u kojoj je osoba spremna napraviti to pomjeranje kako bi razumjela onog drugog koji isto tako pati, ali ima drugačije razumijevanje i pogled na određena pitanja. Važno je bilo pomoći ženama u nevolji, jer nevolja, prema Caninom razumijevanju, isto pogađa svaku ženu, bila ona Srpkinja ili Bošnjakinja.

Zajednički su osmislile konferenciju o povratku koja se trebala održati u Bratuncu 2001. godine. Međutim, taj pokušaj je propao: “Prvi dolazak nije bio onda dobro organizovan, pripremljen. Pa su Bošnjakinje kamenovane ispred ulaza u Bratunac za tu konferenciju.” Cana smatra da su se trebale bolje pripremiti za konferenciju u smislu da lobiraju predstavnike tadašnje vlasti u Bratuncu, koja je, prema njenim riječima, javno pravila opstrukcije preko medija da se ta konferencija ne održi i da se Bošnjakinjama muslimankama ne dozvoli ulazak u grad: “Lokalne vlasti pozivali su građane da ne dozvole ženama da uđu u grad.” Projekat povratka i susreta povratnica (Bošnjakinja) i domaćih žena (Srpkinja) bio je dobro zamišljena ideja, ali izgleda da tada, 2001., prema Caninoj procjeni, vrijeme nije još bilo povoljno za povratak. To je bio veliki poraz za Canu jer, kako kaže: “Mi smo tad ustvari prepoznale da nas niko ne uvažava u gradu.” Nisu dobile podršku od vlasti niti od građana, već otvoreno protivljenje susretima i pomirenju. Međutim, Cana nije žena koja odustaje. Nju ni otvoreno protivljenje ljudi na vlasti koji su tada manipulirali građanima nije omelo da nastavi raditi dalje na pomirenju i povezivanju jer je vjerovala da svi ljudi u njenom gradu nisu takvi kakvim ih je taj događaj nasilja nad povratnicama prikazao u medijima:

Mi smo se vrlo ružno osjećale... Kamenovane žene, u svim izvještajima, a ja to ne mogu nikome da objasnim, kako je to ružno za svakog onog koji živi tu. Jer ustvari [Bratunac] nije takav, mi ga drugačije vidimo iznutra. Ali smo mi nekako htjele i drugima da pokažemo da nije takav. I to je nama bio motiv. I mi smo to uspjele.

Duboko motivirana da pokaže kako obični ljudi mogu pronaći zajedničku riječ za pomirenje, nastavila je sa svojim saradnicama raditi na ponovnom organiziranju konferencije i povratku. Kao prava liderica, Cana slijedi svoju intuiciju da je važno nastaviti raditi na povratku i ohrabriti prestrašene ljude tako što će im konkretno pomoći da obnove porušene kuće i odnose sa svojim komšijama. U svemu tome se vide dvije važne karakteristike liderice, a to su, kako Mary Lou Decosterd obrazlaže, intuicija i snaga usmjerena na završavanje posla.¹⁶

Iskustvo je pokazalo kako je važno dobiti podršku od ljudi na vlasti, pa je ponovno prisegla taktici “djelovati pametno i fleksibilno” i strateški usmjerila lobiranje na tadašnjeg predsjednika Opštine Bratunac, koji je samo prije šest mjeseci izrazio otvoreno protivljenje održavanju konferencije, a onda je na otvaranju konferencije kao počasni gost pozdravio žene. Ta vrsta platforme za konstruktivnu društvenu promjenu¹⁷ pomogla je Cani i njenim saradnicama da mijenjaju odnose i interakciju među ljudima koji su se mrzili i ratovali i koji su pravili opstrukcije da postanu saveznici u promjenama, ma koju motivaciju imali u određenim trenucima. Ona je uspjela jer je pokazala

kako čovjek koji se otvoreno bunio protiv ideje povratka nakon određenog vremena pristaje na konstruktivnu promjenu i dozvoljava da se konferencija održi.

Još jedan otpor njihovom radu prelamao se preko opstrukcija funkcioniranju njihove organizacije. Kada nisu mogli da ospore izgradnju porušenih kuća povratnicama, pojedinci u vlasti su nastojali otežati rad Foruma žena tako što su ih prisluškivali, što bi im isključili struju iako su platile račun ili ne bi dali dozvolu za priključenje struje ili vode nekoj od njihovih članica povratnica kojoj su donatori izgradili kuću:

To je ta opstrukcija državnih institucija prema žrtvama, jer im nisu više ništa mogli oduzeti, samo njihov život. Još jednom protjerani ljudi doživljavaju da ih neko ugrožava, i još jednom ih kažnjavaju različitim opstrukcijama, samo zato što su došli da budu blizu, u svom gradu, u svojoj kući.

Sve te pritiske je Cana sa svojim kolegicama izdržala i nastavila se boriti za prava povratnica, pomagati im da organiziraju svoj život, posebno u ruralnim krajevima. I danas ima onih kojima se ne dopada to što Cana radi ali ona ponosno ističe da to nije ni važno, jer one znaju da se izbore za ono što je ispravno i dobro a to je pravo svakog čovjeka da živi gdje želi i ostvaruje svoja osnovna prava i slobode, uključujući i pravo na političku participaciju.

Mirotvorstvo je i to da imamo žene na mjestima odlučivanja

Mi ćemo tek kasnije prepoznati da smo mi i tad radile na nekim projektima koji su više mirovni, jer mi i učešće žena u politici vidimo kao neki mirovni projekat.

Cana, kao i mnoge aktivistice, u to vrijeme nije znala definirati mirotvorstvo, feminizam ili rodnu ravnopravnost, jer su ti pojmovi bili novina i o njima se tek učilo u novoformiranim nevladinim organizacijama. Ona je, naime, radila i gradila mir, a tek je nakon nekog vremena kroz različite edukacije i osnaživanja naučila i definirati određene segmente svog djelovanja. Važan dio Caninog mirotvornog rada odnosi se na promociju žena na mjestima odlučivanja jer je shvatala da za bilo kakvu promjenu treba ostvariti saradnju s vlastima, a na vlasti većinu mjesta drže muškarci: "Jer nekako smo mislile, rat je muška stvar, a predugo je poslije rata to sve opet bilo u njihovim rukama, da je važno da tamo bude više žena." Muškarci koji su ratovali i bili dio etnonacionalnog političkog establišmenta opet su dobili vlast u većini gradova u BiH, pa tako i u Bratuncu. S takvim je

ljudima, prema Caninim riječima, bilo teže uspostavljati saradnju i pridobiti ih za promjene koje je ona željela vidjeti u svom gradu. To su bili razlozi da se Cana i Forum žena angažiraju i pomognu ženama da se kandidiraju na izborne liste i zauzmu pozicije odlučivanja. Kroz osnaživanje žena željele su ženama dati snagu, ojačati im samopouzdanje i pomoći im da izgrade autoritet, što je još jedna važna karakteristika IDEA utemeljenog liderstva.¹⁸

Prva žena koju su izravno podržale bila je Vesna Ivanović koja je 2000. godine ušla u lokalni parlament, što je bila njihova velika pobjeda. Vesna je poslije pola godine napustila političku partiju Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) i bila nezavisna kandidatkinja. Cana priča kako su one u Forumu žena smatrale da je važno imati svoj glas u politici kako bi iz prve ruke znale šta se tamo događa i kako bi utjecale na odluke koje su važne i za žene i za muškarce u njihovoj zajednici. Kako John P. Lederach objašnjava: “Glas predstavlja smislen razgovor i moć. *Smislen razgovor* znači obostranost, razumijevanje i pristupačnost. *Moć* znači da se razgovorom može nešto postići.”¹⁹ Cana i njene saradnice iz Forumu žena željele su mijenjati stvari nabolje. Međutim, kada su bili izbori, suočile su se s predrasudama koje žena može očekivati u jednom patrijarhalnom društvu s etnonacionalnom političkom partijom na vlasti:

Mislim, to su bile uvrede, tad je bio taj lokalni radio opštinski, a vlast su imali radikali, sad zamislite kad vam ode tamo neki drugi kandidat iz druge stranke političke, uzme mikrofon i kaže ovako: “Nemojte da bi glasali za doktoricu Vesnu, ona je jalovuša”. A jalovuša je nešto najpogrdnije za žensko.

Ovo je jedan od starih isprobanih načina diskvalificiranja žena u politici na osnovu njihovog bračnog i porodičnog statusa i očekivanja da žena prije svega ispuni uloge supruge i majke da bi tek onda dobila legitimitet

da se bavi drugim poslovima.²⁰ Vesni nisu mogli ništa osporiti, osim toga da nije imala djecu, što se ne uzima kao kriterij za politički angažman ni jednom muškarcu. Osim toga, smatrali su i nju i žene koje podržavaju SNSD neprijateljima srpskog naroda i Republike Srpske, što je isto tako bio dobar način da se bilo kakav glas kritike ušutka i da se spriječi donošenje prijeko potrebnih promjena. Uprkos svim protivljenjima, Vesna je dobila izbore, kao i mnoge druge žene za koje su Cana i Forum žena lobirale da dobiju podršku glasačkog tijela. Pored toga, radile su na tome da im osiguraju edukaciju i treninge potrebne za političku karijeru, jer žene nemaju dovoljno iskustva za politički angažman. Kako su, prema mišljenju mnogih žena, uključujući i Canu, odgovornije od muškaraca, važno im je da budu pripremljene.

Zahvaljujući takvom angažmanu, broj se žena na svim nivoima vlasti povećao, a Cana ističe kako je za protekle opće izbore iz izborne jedinice u kojoj su one radile na osnaživanju i političarki i glasačkog tijela veliki broj žena ušao u vlast države i entiteta u BiH. Razlog zašto je Cana okarakterizirala ovaj dio rada kao mirotvorstvo je činjenica da one učešće žena u politici smatraju mirovnim radom. “Ako ima više žena, bit će bolje usluge, koje su stvarno neophodne svim građanima, a pogotovo ženama: djeca, obrazovanje, zdravlje i sve to, neki socijalni život.” Na ovaj način Cana pokazuje da izgradnja mira obuhvata širok spektar aktivnosti, kao što Elisabeth Porter pojašnjava: “pozitivne odnose, liječenje rana, mirenje antagonističkih razlika, vraćanje ugleda, poštivanje prava, ispunjavanje osnovnih potreba, unapređenje kvaliteta, ulijevanje osjećaja sigurnosti, osnaživanje moralnog djelovanja...”²¹

Politički angažman žena Cana vezuje direktno za poboljšanje kvaliteta života žena i djece i još jednom naglašava kako bi svijet bio bolji ako bi žene imale vlast: “Vjerujemo da bi bilo manje ratova svugdje, da vladaju žene.” Cana ipak glorificira žene i njihovu etiku brige za porodicu i društvo i to je vjerovatno rezultat njenog iskustva u radu sa ženama. Ona istinski vjeruje da bi žene mogle popraviti stanje u društvu i da bi više vodile računa o potrebama ljudi. Možda je jedan od razloga za to njen duboko uvjerenje taj da su sve žene okupljene oko Foruma žena, neovisno o tome kada su se priključile organizaciji, istinski vjerovale u to što rade i da nisu podlegle iskušenju mržnje: “Svaka aktivistkinja iz Foruma žena... nije aktivistkinja od 1999., kad je zvanično registrovana organizacija. Ona je aktivistkinja ili je mirotvorka od rođenja... Zato što od nas iz svega toga nije izašla mržnja.” Cana spominje jednu svoju prijateljicu koja je ostala u Bratuncu i iako je preživjela i lošeg i dobrog nikada se nije prepustila mržnji. Ona za Canu nije žrtva već veličina, ljudska gromada koja je nadvladala mržnju i strah – dvije emocije koje vladaju prostorima BiH posljednjih dvadeset godina. “I moja prijateljica... ne bih rekla da je ona žrtva, ona je veliki čovjek. Ostati da ne poludiš, ostati da ne mrziš. To je veličina.”

Na kraju Cana dodaje kako su sve ono što je ona radila radile i druge žene u Forumu žena te da je sve to njihov zajednički uspjeh. Nije zadovoljna u cijelosti postignutim rezultatima, jer vjeruje da je moglo uvijek više i bolje, ali, ako ništa, dodaje: “Mogu da se pogledam u ogledalo i da mirno spavam, jer nikog ne mrzim i ne mislim mu zlo.” Također dodaje da je ipak bilo lakše ženama koje su imale podršku u svojoj porodici kakvu je ona imala i kod svojih roditelja, ali i od porodice svoga supruga: “Ti moraš imati nekog iz porodice da te podrži u tome, i ovo još uvijek nisu neka dobra vremena. Još uvijek teško je da se izdvojiš i kažeš nešto, kažeš nije dobro to što imamo.”

I pored svega što je prošla u ratu i nakon rata, Cana je svjesna da je još uvijek teško onima koji žele javno govoriti protiv nepravde i zauzimati se za prava drugih i da je strah u velikoj mjeri prisutan kod ljudi i ne dozvoljava im da se izdignu i učine značajnije promjene za sebe i društvo u kojem žive. Strah suvereno vlada jer su ljudi toliko poniženi siromaštvom i obezvrijeđeni u dostojanstvu. Oštrica kritičkog mišljenja do te je mjere otupjela i iskrivila se da je teško animirati širu frontu građana i građanki za promjene. Kreatori rata i podjela su to i znali i računali su s tim da će kada prođe dovoljno dugo vremena ljudi izgubiti snagu i svaki impuls za promjene. Iako svjesna toga, a i sama prilično umorna, Cana se i dalje bori i radi i vjeruje da je put mira jedini ispravan put.

Moje oaze mira

Dobri ljudi i priroda me uvijek mogu osnažiti i okrijepiti da mogu nastaviti dalje.

Kada se zamori od svega i kada se zidovi prepreka na putu izgradnje mira teško pomjeraju, Cana pronalazi načine da se odmori i prikupi snage za dalje. U uvjetima u kojima radi nema prostora za duži predah, jer neko stalno treba pomoć i jer su ljudi navikli da je Forum žena jedno od rijetkih mjesta gdje mogu potražiti savjet, dobiti pravnu, ljekarsku pomoć i toplu ljudsku riječ. Da bi uspješno radila sve ove godine i odolijevala brojnim iskušenjima i izazovima koje rad u nevladinom sektoru nosi sa sobom, Cana je pronašla svoje oaze mira u svojoj porodici, svome vrtu i prijateljicama.

Porodica joj je najveća vrijednost, uporište i podrška, jer bez svojih kćerki Gordane i Vladane i supruga Gorana, koji je nažalost preminuo 13. juna 2013. u vrijeme kada sam završavala njenu priču, Cana ne bi mogla izdržati teške godine rada i odricanja na putu izgradnje mira i suživota u Istočnoj Bosni. Kada bi dolazila kući iscrpljena i nasekirana, uvijek je mogla računati na ljubav i podršku troje ljudi koji su joj davali snagu da ne poklekne i ne odustane. Cana svoj rad objašnjava kao jednu vrstu zaloga za budućnost svoje djece i unuka, jer kaže da se dobro dobrim vraća, što je temelj njene vjere: “Ono što je moja majka založila, imam ja danas, a ono što ću ja založiti na putu dobra i mira, imat će moja djeca sutra.”

Druga oaza mira je priroda jer umiruje, oplemenjuje i vraća snagu umornom putniku koji zna zastati i oslušnuti šta mu priroda ima reći. Zbog toga je sa svojim suprugom gradila vrt s cvijećem i voćem u kojem su proveli sretne trenutke svoga života. U taj vrt zajedno su donosili biljke sa svojih putovanja, što je lijep podsjetnik na neke važne životne trenutke. S prvog zajedničkog odmora 1981. godine donijeli su vijetnamsku lozu. Sa suzama u očima kaže: “Prošle godine smo je obnovili, jer se bila osušila i kao da sam nekako predosjećala da njega više neće biti.” Njen vrt je, kako pojašnjava, bio jedna vrsta hrama u koji se povlačila s vremena na vrijeme radi razmišljanja i meditacije u tišini, što joj je pomagalo da osjeti mir u sebi i da se vrati u harmoniju s prirodom i ljudima. Cana napominje da vjeruje u Boga, ali njena vjera nadilazi zidove crkve i institucija: “Mogu ja stati i na livadi i moliti se Bogu, jer Bog stanuje u svemu što je lijepo i u oku svakog dobrog čovjeka.”

Dobri ljudi, a posebno njene prijateljice, još su jedno važno uporište i oaza mira i ohrabrenja za Canu. Razgovori s njima su blagotvorni, opuštaju, liječe i daju snagu za dalje. Dobrota i ljudskost su za Canu odrazi božanskog

u svakom čovjeku neovisno o njegovoj vjeri i etničkoj pripadnosti, jer su za nju svi prvo ljudi, pa tek onda Srbi, Bošnjaci, Hrvati i drugo. Čitavog života Cana radi na povezivanju ljudi, a kada se umori, onda su tu njene prijateljice da je ohrabre lijepom riječju, ponekad samo zajedničkom šutnjom uz kafu, a ponekad veseljem i smijehom koji krijepi i najumorniju dušu. Topla ljudska riječ i blizina dragih ljudi su kao ljekoviti melem koji krijepi i oporavlja i Cana je sretna da ga ima u srcima svojih prijateljica.

Zaključak

Priča Stanojke Tešić obilježena je ratom i stradanjima u Istočnoj Bosni i njenim naporima da posvjedoči puninu svoje ljudskosti u trenucima kada je trebalo zaštititi živote svojih prijatelja i komšija koji su stradavali samo zato što su imali drugačije etničke i religijske identitete. U tim naporima imala je veliku podršku porodice svoga supruga, a posebno svekra koji je bio moralni autoritet za Stanojku i njen veliki oslonac u vremenu kada je trebalo sačuvati dostojanstvo i pribranost. Prikrivajući svoja osjećanja prema nacionalističkoj vladajućoj ideologiji da bi zaštitila život svoje prijateljice i njenog sina, uz podršku svoje majke i majke svoje prijateljice pokazuje kakva je snaga majčinstva kada ono nije ograničeno samo na vlastitu porodicu. Uspjela je spasiti dva života iako je bila izložena sramotnoj dilemi da založi život svoje djece za život svoje prijateljice i njenog sina. Iako je živjela u izolaciji u Bratuncu nakon rata, njena želja je bila da se prognani ljudi vrate u svoje domove i da se gradi zajednički život kakav su imali prije rata. Čim se politička situacija promijenila ona je sa svojim prijateljicama pokrenula Forum žena u želji da se povežu s predratnim prijateljima i komšijama da zajedno grade suživot na tim prostorima. Bilo je otpora, a ima ga i danas, ali Stanojka zna da upornošću i istrajnim zalaganjem za prava i slobode svih koji žive u njenom okruženju može postići ono što želi. Birajući ponekad zaobilazne puteve da dođe do svog cilja, naučila je da mora biti mudra i strpljiva u savladavanju otpora i prepreka na koje je nailazila. Pomagala je posebno ženama da se vrate u svoje domove u Bratuncu i okolini. Radila je na njihovom ekonomskom i političkom osnaživanju da unaprijede svoje živote ali i da podrže druge žene u javnom životu i politici. Za nju je veće učešće žena na mjestima odlučivanja istinski mirovni rad, jer će se žene zalagati za bolje obrazovanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu i druga pitanja važna za svaku porodicu. U svom radu uvijek se oslanjala na porodicu, njenu podršku i ljubav, ali i podršku svojih prijateljica i saradnica koje su također velika inspiracija za Stanojku da ne posustane. Dodir prirode i topla ljudska

riječ izvori su okrepljenja za njenu umornu ali ispunjenu dušu, jer zna da radi sve što može da nečiji život bude barem na trenutak lakši i ljepši.

Zabilješke

- 1 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotnorstvo u BH*, Sarajevo: TPO Fondacija.
- 2 Johan Galtung, 1976, "Three Approaches to Peace. Peacekeeping, Peacemaking and Peacebuilding" u *Peace, War and Defense. Essays in Peace Research*, II tom, Johan Galtung (ur.), Kopenhagen: Christian Ejlers.
- 3 Prema popisu iz 1991. godine, stanovništvo Bratunca se sastojalo od 64,2 % Bošnjaka/muslimana, 34,2 % Srba/pravoslavaca, 0,1 % Hrvata/katolika, 1,5 % ostalih. Prema nezvaničnim podacima danas u Bratuncu živi 78 % Srba i 22 % Bošnjaka.
- 4 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- 5 Nel Noddings, 2002, *Starting At Home: Caring and Social Policy*, Berkeley: University of California Press.
- 6 Četničke pjesme su pjesme koje su četnici pjevali tokom Drugog svjetskog rata kada su se borili protiv partizana i Tita. Oni su trebali predstavljati pokret otpora nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, ali su počeli sarađivati s nacistima. Također su glorificirali srpski narod kao nebeski narod koji ima prava na teritorije na kojim žive Srbi i gdje se nalaze grobovi njihovih predaka. Više u: Stjepan Mesić, 2012, "Serbia Endangers Region by Rehabilitating Chetniks", *Balkan Transitional Justice, Balkan Insight* (21. mart); Sabrina Ramet, 2006, *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation, 1918-2005*, Bloomington: Indiana University Press.
- 7 Ustaše su se borili protiv Tita i partizana u Drugom svjetskom ratu i sarađivali s nacistima. Osnovani su Nezavisnu državu hrvatsku na čelu s Antom Pavelićem i okupirali dijelove Srbije i BiH. Počinili su užasne zločine nad nehrvatima i uspostavili logor Jasenovac u kojem su većina žrtava bili Srbi. Više u: Paul Mojzes, 2011, *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- 8 Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care, A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press, 120; Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge, 57.
- 9 Denzin 1989, 70.
- 10 Sara Ruddick, 1990, "The Rationality of Care", u *Women, Militarism, and War. Essays in History, Politics, and Social Theory*, Jean Bethke Elshtain i Sheila Tobias (ur.), Savage, MD: Rowman and Littlefield, 229-254; Sara Ruddick, 1989, *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*, Boston: Beacon Press, 141-146.
- 11 U dolasku SNSD-a na vlast i Cana je vidjela novu nadu koja je obećavala izlazak iz mraka, izolacije i siromaštva.
- 12 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 85.
- 13 Elissa Helms, 2003, "Women as Agents of Ethnic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia-Herzegovina", *Women's Studies International Forum* 26.1, 15-33.

14 Cynthia Cockburn, 2004, *The Line: Women, Partition and Gender Order in Cyprus*, London: Zed Books, 186.

15 Nira Yuval-Davis, 1994, "Women, Ethnicity and Empowerment", u Kum-Kum Bhavnani i Ann Phoenix (ur.), *Shifting Identities Shifting Racisms. A Feminism and Psychology Reader*. London: Sage, 179-1993.

16 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 27, 47.

17 Lederach 2005, 43.

18 IDEA utemeljene karakteristike liderstva: intuicija, usmjerena snaga, osnaživanje i asimilativna /transformativna snaga (Decosterd 2013, 74).

19 Lederach 2005, 56.

20 Zilka Spahić-Šiljak, 2010, *Žene, religija i politika Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije, TPO Fondacija, 312.

21 Porter 2007, 42.

TPO FONDACIJA - Sarajevo

PRIČA 7. BESIMA BORIĆ

PRIČA 7. BESIMA BORIĆ

Žena od povjerenja

Biografija

Besima Borić je rođena 1950. godine u Donjem Vakufu. U Jajcu je provela djetinjstvo i završila osnovnu školu. Odgajana je u skojevskoj porodici jer su joj oba roditelja bili članovi Komunističke partije, te su na nju i njenu sestru prenijeli socijalističke vrijednosti bratstva, jedinstva i jednakosti. Porodica je nominalno bila muslimanska, ali nisu prakticirali vjeru i izjašnjavali su se kao Jugosloveni.

Preselili su se u Vogošću 1965. godine da bi djeci omogućili bolje obrazovanje. Besima je pohađala srednju školu u Sarajevu, a zatim diplomirala na Odsjeku za srpskohrvatski jezik Univerziteta u Sarajevu. Udala se 1973. godine i s mužem odselila u Alžir gdje je radila kao nastavnica u dodatnoj školi za jugoslovensku djecu koja su tamo živjela. Kada se 1976. godine vratila u Jugoslaviju, počela je ponovno živjeti u Vogošći, gdje je ostala do danas. Besima ima veoma bogatu profesionalnu karijeru. Radila je kao profesorica jezika i bila društveno i politički angažirana. Bila je predsjednica općinskog odbora Socijalističkog saveza u Vogošći od 1986. do 1990. godine, što je u to doba bila jedna od pet najznačajnijih općinskih funkcija. U Vogošći je nakon rata obnovila rad općinske organizacije Socijaldemokratske partije (SDP), 1997. godine izabrana je u Općinsko vijeće Vogošća, a 1998. prvi put ulazi u Parlament FBiH. U to vrijeme, bila je predsjednica općinske organizacije SDP BiH u Vogošći. Proteklih deset godina Besima je obnašala niz značajnih političkih funkcija. U periodu od 2001. do 2003. godine bila je ministrica rada, socijalne politike, raseljenih lica i izbjeglica u Vladi Kantona Sarajevo. Danas je zastupnica u Parlamentu Federacije Bosne i Hercegovine.

Besima Borić je doprinijela procesu institucionalizacije ženskih ljudskih prava uspostavom državnih mehanizama za rodnu ravnopravnost i usvajanjem važnih zakona u toj oblasti. Pored svojih političkih dužnosti, aktivistički je angažirana i blisko saraduje s ljudima na terenu. Bori se protiv nepravde i ugnjetavanja svih manjina te radi na unapređenju rodne ravnopravnosti i socijalnih politika.

Uvod

Uvijek sam nastojala biti s ljudima i za ljude, jer ja tako razumijevam svoj politički angažman.

Besima Borić je jedna od rijetkih osoba na današnjoj bh. političkoj sceni čiji se rad prepoznaje i uvažava širom zemlje. Radila je zajedno s ljudima i za ljude; uvijek je bila spremna odgovoriti na njihove pozive i razgovarati o različitim društvenim i političkim problemima u lokalnim zajednicama. Njen aktivizam nije povezan samo s njenim političkim angažmanom u okviru Socijaldemokratske partije, već je uvijek bila spremna da sarađuje sa svim osobama koje se zalažu za unapređenje života građana i građanki, otvaranje radnih mjesta, zaštitu radnika i radnica i rodnu ravnopravnost. Stoga je ljudi svih etničkih i religijskih grupa prepoznaju kao pouzdanu političarku, što je izuzetno neobično u bh. poslijeratnom političkom okruženju, prožetom korupcijom i nepotizmom. Većina ljudi ima malo poštovanja prema političkim strankama,¹ ali zato cijene pojedince i pojedinke poput Besime koje su iskazale istinsku naklonost i interes za probleme ljudi u lokalnim zajednicama.

S Besimom sam imala priliku sarađivati prije mnogo godina kada sam se aktivnije uključila u akademske rasprave o rodnoj ravnopravnosti. Željela sam razmijeniti neke ideje i nalaze svojih istraživanja s iskusnim intelektualcima i političarkama i ona je bila jedna od njih, uvijek spremna na razgovor i djelovanje. Njena posvećenost, energija i suosjećanje koje ulaže u rješavanje brojnih društvenih i političkih problema plijeni pažnju svih, jer je u BiH danas malo ljudi koji tako razumijevaju svoje političko djelovanje.

Nazvala sam je da je pitam za intervju uz pojašnjenje da je ljudi prepoznaju po njenom građanskom aktivizmu, na šta je ona iznenađeno rekla: “Ma daj, molim te, ja?!” a onda je dodala: “Pa to je možda zbog mog zalaganja za prava radnika, žena izbjeglica i socijalno ugroženih, što u suštini i jeste mirovni rad.” Kolegice Aida Spahić i Elmaja Bavčić obavile su prvi intervju, a ja sam imala priliku razgovarati s njom još nekoliko puta kako bismo upotpunile njenu priču. Pokazala je entuzijizam i spremnost da podijeli svoju bogatu životnu priču prožetu nadom i vjerom da je moguće praviti pozitivne promjene. Spremno je govorila o mnogim direktnim i konkretnim mirovnim aktivnostima koje je provodila s izbjeglicama, ženskim organizacijama i državnim institucijama u posljednjih 18 godina.

Ministrice, budi dobra narodu!

Šta god da sam radila u životu, uvijek mi je bilo veoma važno da taj rad ima smisao i da je neka "žrtva" koju podnosim korisna za nešto i da ona vodi nekom cilju; inače bez toga ne bih znala da radim.

Besimina politička i aktivistička karijera usmjerena je na socijalna i ekonomska prava i rodnu ravnopravnost. Ona vjeruje da njeno djelovanje ima smisla te da je korisno za ljude i zemlju u kojoj živi. Ispunjava je rad sa sindikatima, podržavanje povratnika i osnaživanje žena. Jasno je da su to vrlo važna pitanja u svakom poslijeratnom kontekstu te da postoji tendencija političara da ih previde ili izbjegavaju. Taj rad zahtijeva strpljenje, vrijeme i energiju a ne donosi prestiž i moć. Besima kaže da kada političke partije ili vlade ne znaju kako da riješe neki problem, naprimjer s preduzećima i institucijama koje propadaju, imenuju ženu na vodeću poziciju.² Svjesna je političkih igara i činjenice da je politika posebno teško mjesto za ženu ukoliko nije spremna da bude poslušna i da šuti. Prokomentirala je da se žene više bore od muškaraca da ostanu uspravne i odgovorne u očima javnosti, zbog rodno zasnovanih dvostrukih standarda u javnom životu. Političari su utjecali na ovu rodnu dihotomiju, zbog čega ih mnogi ljudi i ne cijene mnogo.³ Besima se već dugo bavi politikom, i gradi svoj politički stil kao žena:

Imam punu svijest o tome da sam žena... i da postoji stakleni plafon koji ženi ne dozvoljava da ide dalje... ja to i bilježim. Pomogla sam takvim načinom sama sebi da prebrodim teške neke stvari, analizirajući ih i objašnjavajući ih... da sam ja muško to se ne bi dogodilo, ali pošto sam žensko, pošto sam žena u politici i takva kakva sam, to se događa. I meni je mnogo lakše bilo proći kroz mnoge teške stvari sa tom spoznajom.

Kroz analizu konteksta i višeslojnih prepreka s kojima se žene suočavaju u politici, od strukturalnih do kulturalnih i ličnih, Besima je pronalazila način da bolje razumije diskriminaciju i isključivanje žena s pozicija moći. Racionalizacija izazova s kojima se susretala i unutar strukture svoje političke partije, ali i u širem društvenom i političkom diskursu, pomogla joj je da shvati šta se događa, i da nauči kako se s tim nositi i nastaviti dalje raditi. Sebe opisuje kao ženu s puno energije i sa snažnim karakterom, a obje ove karakteristike su se pokazale korisnim u suočavanju s opasnostima: "Nikad ne bježim, nego uvijek prosto idem im u susret, ne da ih izazivam nego ne pobjegnem kad je opasnost preda mnom... To je jedan od razloga što nas žena nema više u politici."

Prihvatanje liderske pozicije za Besimu je značilo da mora biti odgovorna prema ljudima koji su je izabrali i spremna naporno raditi kako bi tu poziciju opravdala. Tako je bilo od 1997. godine kada je prvi put izabrana u Općinsko vijeće Vogošća, pa sve do prve ministarske pozicije 2001. godine u Vladi Kantona Sarajevo. Imenovana je za ministricu u Ministarstvu za rad, socijalnu politiku, raseljena lica i izbjeglice, što je u poratnoj Vladi bila jedna od najtežih funkcija jer je postojalo tako mnogo urgentnih potreba, dok je finansiranje bilo nedovoljno da bi se sve te potrebe zadovoljile. I ponovno je politička partija imenovala ženu na najzahtjevniju poziciju s najmanje moći. Besima je bila svjesna toga, ali je prihvatila posao jer je i ranije radila s izbjeglicama i bila je motivirana da uvede određene strukturalne promjene⁴ u Vladu kako bi im mogla više pomagati. To se i odrazilo u njenom radu i ljudi su to prepoznali. Jednoga dana jedna žena umotana u vuneni šal (koji tradicionalno tokom zime nose žene s Bjelašnice) prišla joj je i podsjetila je da nikada ne zaboravi zašto je prihvatila taj posao:

Dok sam ulazila u zgradu Vlade; uhvati me za rukav, prepadne me žena, i kaže: "Jesi li ti ta nova ministrica?" Rekoh, jesam i ja gledam sada šta će mi ona reći. Ona stavi ruku na moje rame i kaže: "Budi dobra ministrica narodu." Hoću, rekoh, hvala, i uđem u zgradu. Ja to nikad nisam zaboravila.

Sav njen rad prožimala je ta težnja da bude dobra narodu: od samog početka joj je na prvom mjestu bilo da ispunjava obećanja i da odgovara na potrebe ljudi, a tek onda da se bavi administracijom. Tako se prisjeća da prvi radni dan nije otišla na posao, već u Mostar gdje je održala govor za žensku NVO "Žena BiH": "I ja njima fino kažem, znate, ja sam izabrana za ministricu i danas sam trebala biti u ministarstvu da radim, ali nisam, evo mene ovdje... Rekla sam ljudima da ću doći i ne mogu slagati." Prema njoj, dobra političarka je ona koja je iskrena prema ljudima i koja im se nađe pri ruci kada zatreba.

Njen duboko ukorijenjeni osjećaj za odgovornost, etika brige za ljude i politika suosjećanja⁵ osnaženi su obukama, seminarima i radionicama koje su organizirale brojne domaće i međunarodne organizacije, a koje je Besima intenzivno pohađala da bi bila u stanju odgovoriti narastajućim potrebama, kako u institucijama države tako i u nevladinom sektoru i sindikatima. U vrijeme kada je radila kao nastavnica u školi, naučila je kako je priprema ključna da bi se postigli dobri rezultati. Većina mirotvorki nije u poziciji praviti strukturalne promjene, ali je Besima iskoristila moć svoje ministarske pozicije da izgradi formalne mreže među institucijama i relevantnim nevladinim organizacijama. Taj pristup je bio novina u rješavanju određenih socijalnih i političkih problema. Pokazala je da ima kapacitet da "razumije

obrasce sadašnjosti, zamisli željenu budućnost i dizajnira proces promjene”.⁶ Radila je s običnim ljudima, pokušavajući da razumije njihove potrebe i stoga je bila u stanju zamisliti na koji način bi im se najbolje moglo pomoći.

Rad na povratku izbjeglica i povratnika u predratne domove jedno je od njenih najvećih dostignuća u Ministarstvu koje je vodila. U to vrijeme, u Sarajevu je živjelo mnogo porodica koje nisu imale socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Bilo je potrebno organizirati povratak i rekonstrukciju kuća Bošnjaka iz Istočne Bosne, kao i Srba, Hrvata i ostalih u Sarajevu. Da bi to omogućila, Besima je radila sa svim relevantnim institucijama, kao i s povratnicima. Spominje da je prva ministrica koja je otišla u u Crnu Goru i Beograd da se susretne s izbjeglicama iz Sarajeva koji su se željeli vratiti.

Besima tvrdi da su pojedine međunarodne organizacije, posebno UNHCR i OSCE, pozitivno djelovale kada je u pitanju pomaganje u procesu povratka i osiguravanje logistike za sastanke, putovanja i razmjene između BiH i susjednih zemalja, Srbije i Crne Gore. Podržavale su sve te aktivnosti, posredovale u njima te ih pratile, ali su istovremeno nastojale osnažiti lokalne institucije da pregovaraju o povratku raseljenih osoba, kao i nevladine organizacije koje su radile na demokratizaciji zemlje.⁷ Ona je bila spremna da putuje, razgovara, pregovara, i uvijek je pronalazila vremena za direktni kontakt s ljudima koji su u toj cijeloj priči bili najvažniji:

Kada sam otišla u Crnu Goru da se susretнем sa izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine, uglavnom iz Sarajeva, došla je puna sala ljudi i ja onda sjednem za stol i kažem: "Dobar dan, Sarajlije". To je izazvalo takve ovacije i oduševljenje. Takva nevjerovatna situacija. A ja sam to rekla najnormalnije, jer sam ih osjećala kao svoje sugrađane.

Na tom susretu se obratila ljudima, koji su bili većinom Srbi ili ljudi iz miješanih brakova koji su Sarajevo napustili u ratu, i kaže da nisu mogli da vjeruju da neko iz Vlade dolazi i obraća im se na taj način. To se desilo samo nekoliko godina nakon rata, te je bilo za svaku pohvalu jer takve stavove zvanične etnonacionalne politike nisu odobravale ni ohrabrivale. Na čuđenje izbjeglica, Besima je odgovorila da je ona ministrica svih građana i građanki bez obzira na njihove etničke ili religijske identitete ili status raseljenosti. Njena otvorenost i posvećenost radu sa svima i poziv da se vrate i da svi žive zajedno iznenadili su, kaže, i neke od njenih kolega u politici. Nakon opsade Sarajeva, bilo je ljudi koji nisu bili spremni ni da čuju da bi se Srbi trebali vratiti da zajedno s njima žive. Ali je Besima znala da je većina ljudi grad napustila po inerciji ili zbog toga što nisu željeli da budu uključeni u rat, i nisu željeli da ih se smatra osobama povezanim s ratnim zločinima.

Iskrena želja da Sarajevu vrati imidž multikulturnog grada motivirala ju je da pozove sve raseljene Sarajlije da se vrate u svoj grad. Da bi im pokazala da su dobrodošli, kao ministrica je radila sa srpskim udruženjima i pomagala u povratku, pri osnivanju malih biznisa i u zapošljavanju. Naročito je naglasila brigu o starijem srpskom stanovništvu: "Mojim djelovanjem su i Srbi povratnici-penzioneri dobili subvenciju za prijevoz u javnom saobraćaju jer im je to do tada bilo uskraćeno." Podrška je kasnije pružena i hrvatskim povratnicima.

Prije bilo kakve zvanične inicijative ili protokola o povratku, započela je komunikaciju s općinama u Republici Srpskoj da se na najefikasniji način pomogne povratnicima Bošnjacima. Vjerovala je da je otvoreni dijalog najbolji način da im se počne pomagati. Nikada nije čekala na poziv, već je sama tražila prilike da otvori dijalog oko važnih pitanja, kao što je bio povratak izbjeglica – što je odlika lidera i liderica s vizijom koji vide cjelinu, a ne samo trenutne interese jedne grupe, partije i vlade.⁸ U to vrijeme niko se nije usuđivao otići u Višegrad, Foču, Bratunac i Zvornik u Istočnoj Bosni razgovarati s načelnicima da se podrži rekonstrukcija povratničkih kuća, ali Besima jeste. Posjetila je te općine i dobila njihovu podršku. Dijalog s onima koji imaju različita stajališta o ratu, izbjeglicama i državi doveo ih je do međusobnog priznavanja razlika, što Seyla Benhabib smatra važnim korakom u postizanju dogovora.⁹ Iako nije bilo lako zbog prevladavajuće

etnonacionalne retorike, bila je u stanju omekšati neke od tih tvrdolinijskih stavova:

Bilo je tu i smiješnih scena. Naprimjer, u Višegradu mi je pomoćnik načelnika povišenim tonom počeo držati predavanje o stradanju Srba i rekao da im ne dozvoljavaju povratak u Vogošću. Kad sam mu rekla da sam rat provela u Vogošći i da znam sve šta se događalo, spustio je ton i bio kooperativan.

Besima je stalno razgovarala s onima koji su se vratili da bi pronašla načine da im pomogne i kao ministrica i kao osoba. Jedan od načina podržavanja održivog povratka bilo je zapošljavanje. Ministarstvo je jednom takvom aktivnošću davalo stimulacije putem dodataka na plaću nastavnici za ponovnu uspostavu škola u područjima gdje je povratak bio otežan, kao u Žepi. Isto se radilo i s prvim policajcima u opštini Višegrad. Na ovaj način su se ohrabrivale izbjeglice koje su živjele u Federaciji BiH da se vrte u Republiku Srpsku i tamo nastave svoje živote. Međutim, ona napominje da takva podrška nije bila sistemska te da su vlasti zanemarivale potrebe povratnika.

Besima je ponosna na prijateljske odnose koje je uspostavljala s običnim ljudima, a njima se dopadao njen ljudski, nehijerarhijski pristup, što je odlika feminističkog pristupa liderstvu, kako to obrazlaže Jean Lau Chin.¹⁰ Njen stil vođenja politike nije bio ni blizu ideje o nedodirljivom ministru otuđenom od potreba ljudi. Njen stil je bio prijateljski, djelovala

je kao ministrica kojoj ljudi mogu prići i bila im je dostupna. Ljudi bi joj znali reći: “Ti si nekako drugačija od drugih [političara]... ne možemo te strpati u taj koš.” Pokazala je drugo lice politike, ljudsko lice kojem ljudi vjeruju. Za Besimu je naročito važno graditi odnose među ljudima, jer kako Elizabeth Porter opisuje, “izgradnja mira je sveobuhvatan proces sa naglaskom na mreže odnosa među ljudima”¹¹ ili, kako Lederach objašnjava, “izgradnja odnosa je u središtu društvene promjene”.¹² Besima je razumjela važnost dobrih odnosa koji jedino mogu donijeti pozitivne promjene. U svemu tome ističe da razumijevanjem i strpljivošću ljudi stječu poštovanje:

Uvijek govorim da ni političar ni funkcioner ni bilo ko drugi ne može raditi kvalitetno posao ako nije s ljudima i da razumije njihove potrebe u životu. Možeš biti idealan, možeš biti pametan beskrajno i praviti planove i politike, ali ako nisi s ljudima u životu, u vrevi, nema stvarne promjene. Prava politika je ona koja u obzir uzima živote ljudi.

Nakon ministarskog mandata, postala je parlamentarka i jednog dana joj je ispred zgrade Parlamenta prišla poznata žena. Besima je pomislila da joj treba pomoć i rekavši da nije više ministrica upitala ju je: “Je li ti treba nešto, da ti pomognem da dođeš do njega [novog ministra]?”. Žena se nasmiješila i rekla da joj ne treba ništa, da je htjela reći kako je bila dobra ministrica i zahvaliti joj se na pomoći koju je pružila, te je dodala da nikad neće zaboraviti njenu podršku i ljudskost koju je pokazala u vrijeme kada je toj ženi bilo teško. Ovakvi stavovi običnih ljudi potvrđuju da je svoj posao radila dobro, a kako i sama kaže: “meni su to važne stvari... to ti je početak i kraj... kako si uradio i kakav si trag ostavio iza sebe”. To je Besimu uvijek motiviralo da nastavi raditi. Dirnula bi je i nadahnula iskrica sreće u očima ljudi. Posebno u onim danima kada se osjećala bespomoćno da išta promijeni, ili kada kolege nisu željele saradivati, ili kada su joj čak i otežavali posao, jer je, kako kažu, “previše” radila.

Besimin najveći uspjeh jeste to što je stekla povjerenje ljudi: “Ja sam postigla da mi ljudi vjeruju, što je rijetkost za političara.” Za to su bile potrebne godine rada ispunjene strpljenjem i dobrotom. Njen moto je bio da “bude dobra” i da “čini dobro”. Zbog toga je opstala i uspijevala graditi bolji svijet za svoju porodicu i zajednicu. Govorila je o tome kako su ljudima potrebni osmijesi, verbalna potpora i razumijevanje nakon svih trauma koje su proživjeli. Shvatila je da su ljubaznost i pažnja neophodne da olakšaju život, čak i kada nije mogla pružiti materijalnu podršku. Kaže: “Ponekad su ljudima samo potrebni stisak ruke, zagrljaj i nekoliko riječi ohrabrenja.” Takav pristup ju je vodio kroz život i postao joj norma. Iako ne očekuje zahvalnost, ljudi joj prilaze s punim poštovanjem za podršku koju im pruža.

Važno postignuće tokom njenog ministarskog mandata bilo je potpisivanje Protokola o saradnji između Vlade Kantona Sarajevo i NVO “AD Barcelona” (današnja Fondacija lokalne demokratije) 2001. godine. Besima je bila prva ministrica koja je pokrenula takvu vrstu podrške sigurnoj kući za žrtve nasilja u porodici u Sarajevu i to je bila prva sigurna kuća koju je podržala neka institucija vlasti. Zнала je da finansijsku podršku treba pratiti i pravna zaštita žrtava nasilja u porodici. U to vrijeme jedina mogućnost je bila da se žrtve nasilja u porodici pravno obuhvate nekim od zakona. Besima napominje: “Potom smo sljedeće, 2002. godine, donijeli i kantonalni Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom gdje su prvi put žrtve nasilja prepoznate kao korisnici socijalne zaštite.” Nije bila obeshrabrena nedostatkom adekvatnog zakonodavstva, već je bila motivirana da traži druga rješenja, što istinski mirotvorci i rade kada se suoče s preprekama. U procesu izrade novog “Zakona o socijalnoj zaštiti”, Besima je odlučila da u rasprave uključi i nevladine organizacije: “To je bila potpuna novina u radu jednog ministarstva i vlade. Svi su se čudili, od uposlenika mog ministarstva do predstavnika NVO koji su bili obradovani uvođenjem ove nove prakse.” Kako je bila svjesna da je potrebno više rada da bi se osigurale strukturalne promjene u oblasti zaštite ženskih ljudskih prava, tokom svog mandata u Parlamentu Federacije BiH također je uspjela lobirati za usvajanje novog “Zakona o zaštiti od nasilja u porodici” 2012. godine.

Dva krila mirotvornog rada

Shvatala sam od početka da uspješno možemo raditi samo ako istovremeno jačamo institucionalnu podršku ravnopravnosti spolova i ako u tome sarađujemo sa nevladinim organizacijama.

Besima je znala da je važno institucionalizirati ženska ljudska prava kvalitetnim pravnim okvirom, kao i mehanizme za njihovu provedbu. Tako je, od prvog mandata u Federalnom parlamentu 1998. godine, naporno radila zajedno s ostalim političarkama i ženskim nevladinim organizacijama na uspostavi rodno zasnovanih državnih mehanizama koji bi promovirali ravnopravnost, mir i pravdu. Zahvaljujući tim naporima, uspostavljeni su vladini gender centri u Federaciji BiH i Republici Srpskoj.¹³ Njihova je uloga značajna za provedbu međunarodnih standarda i normi ljudskih prava i principa rodne ravnopravnosti koji su predviđeni Pekinškom platformom za akciju (1995. godina).

Navela je da posao nije bio jednostavan jer su muški političari nastojali kontrolirati te procese. U to vrijeme, 1998. godine, Vlada Finske davala je donacije za projekte rodne ravnopravnosti koji su predstavljali pripreme aktivnosti za uspostavu gender centara. S drugim kolegicama je od predsjednika Federacije zatražila informacije o toj donaciji i plan provedbe projekta. Zbog njihovog pritiska, dao je informacije i uspostavio prvi vladin ured za rodnu ravnopravnost, te imenovao šeficu svog kabineta na čelo tog tijela: "Bile smo povrijeđene, ali smo shvatile da vlast želi da upravlja procesom i da ga kontrolira. Kako sam tad bila jedna od glasnijih, zaradila sam mržnju dotične osobe, koja traje i danas. Svakako, važnije od toga je činjenica da smo uspjele u formiranju mehanizama."

Nije to bio prvi put da se Besima sukobi s muškim političarima koji su nastojali kontrolirati aktivnosti i prava žena. Među mnogim bitkama koje je vodila jedna joj je posebno ostala u sjećanju a odnosi se na ugrožavanje reproduktivnih prava koja su ženama zagarantirana još u bivšoj Jugoslaviji:

Sjećam se da je jedna grupa konzervativnih poslanika predložila Parlamentu FBiH usvajanje Deklaracije o nerođenom djetetu. Išla sam za govornicu i stala u odbranu slobode rađanja i prava žene da odluči hoće li i kad roditi dijete. Bila sam vrlo motivirana i održala zapažen govor. Kad sam završila, prolomio se aplauz, što je bilo potpuno neuobičajeno u Parlamentu. I sama sam bila iznenađena, ali i vrlo ponosna na tu činjenicu.

Nakon borbe za uspostavljanje entitetskih gender centara, Besima i druge kolegice iz Parlamenta znale su da moraju vršiti pritisak da se provede “Zakon o ravnopravnosti spolova” (2003.). Bio je to prvi pravni okvir na državnom nivou na osnovu kojeg je uspostavljena Agencija za ravnopravnost spolova – najviše tijelo koje u ovom smislu predstavlja BiH u međunarodnim organizacijama i institucijama. Besima podsjeća da su se brojne ženske NVO i političarke iz Parlamenta Federacije BiH, Narodne Skupštine Republike Srpske i iz Parlamentarne skupštine BiH zalagale za ovaj Zakon. Nailazile su na otpore i nedostatak razumijevanja. Nekim je političarima bilo teško prihvatiti odredbu koja je predviđala ravnopravno učešće žena u politici. Besima govori o jednoj diskusiji u Parlamentu kada je jedan parlamentarac postavio pitanje: “Ako 50 % žena uđe u parlament, šta ćemo mi muškarci onda raditi?” Besima i ostale žene su se nasmijale i odgovorile: “Isto što mi [žene] sada radimo”. Ovakav mentalitet, koji odbija i pomisao da ravnopravno dijeli parlamentarna mjesta sa ženama, bio je prisutan kod mnogih muškaraca i ilustrira na koji način je patrijarhat, upakovan u demokratiju, pružao otpor koracima ka rodnoj ravnopravnosti.

Besima je, međutim, bila svjesna da samo zakonodavstvo o ravnopravnosti i imenovanje žena u državnim mehanizmima za rodnu ravnopravnost nisu dovoljna postignuća. Iako je BiH prednjačila u regiji s uspostavom ovih mehanizama, što je bilo za pohvalu, to nije bilo dovoljno. Besima se kritički osvrće na to: “Godine smo potrošili hodajući okolo i hvaleći se... kako mi imamo najbolje mehanizme... ali ako stanemo tu i samo uzvikujemo kako imamo super mehanizme, a pri tom ne uradimo ništa da ih stavimo u funkciju, e to je problem.” Za nju je državni pravni okvir važan prvi korak, ali zakoni zahtijevaju primjenu i efikasnost. Da bi se to dogodilo, potrebno je imati rodno osjetljive ljude u vladi koji bi pretočili pravne norme u praksu na savjestan i odgovoran način te ženama i muškarcima na terenu prenijeli poruku o značaju rodne ravnopravnosti. Besima odaje priznanje pojedinim kolegicama u entitetskim gender centrima koje se maksimalno trude da to postignu, iako nemaju dovoljno ni ljudskih ni materijalnih resursa za ozbiljniji, kontinuiran rad. Dodaje da je problem to što se radi na kratkoročnim projektima i akcionim planovima koji su do sada provedeni a nisu postigli željene rezultate, već su, kako opisuje, “samo zagrebali po površini”. Tome u prilog svjedoči činjenica da većina građana, čak i oni koji su zaposleni u općinama, ne znaju o čemu se radi u Zakonu o ravnopravnosti spolova.¹⁴ Također je spomenula novousvojeni Akcioni plan za UNSCR 1325 o ženama, miru i sigurnosti (2010.),¹⁵ navodeći da je to dobar dokument, ali da ne pruža dugoročna rješenja: “Nekako nam sve kratko traje i kratkog smo daha i mene to ne zadovoljava.” Besima želi

vidjeti konzistentnu posvećenost, a ne projektni pristup koji ne osigurava kontinuitet neophodan za temeljitiju promjenu.

Kao iskusna političarka, svjesna je da jedino osobe spremne da propituju, analiziraju i kritiziraju mogu dovesti do trajnog napretka, te kaže: “Ipak, bilo bi naivno od mene da ja nakon ovoliko godina iskustva i tog rada pričam neku drugu priču... ako ima šanse da se nešto popravi, a ako mi lažemo sebe kako je nama fino i krasno, nećemo se nikad pomaknuti.” Besima je žena koju ne zadovoljavaju mala postignuća, nego ona unaprijed promišlja o novim mogućim izazovima i problemima te očekuje i od kolegica i kolega da to isto rade. Nema odmora na tom putu, jer je prepun izazova. Zato je potrebno da žene i muškarci budu na oprezu i da ne uzimaju zdravo za gotovo ono što se teško ostvarilo jer je moguće da sve to nestane, kako se i desilo 1990. godine kada je većina žena istisnuta iz političkog života.¹⁶ Besima stoga smatra da je rad na ljudskim pravima i rodnoj ravnopravnosti cjeloživotni proces.

Sistematski pristup svog mirovnog rada brižljivo je spajala s aktivnostima u ženskim nevladinim organizacijama i te je veze aktivno održavala. Za Besimu su dva krila mira, institucionalno i nevladino, jednako neophodna za oživljavanje i održavanje mira. Učestvovala je na brojnim diskusijama, radionicama, forumima i demonstracijama koje su ženske nevladine organizacije organizirale, i time pokazivala svoju podršku, ali i sticala saveznice u provođenju zakona i politika.

Uvijek mi je bio važan ovaj aktivizam, bila mi je važna spona sa nevladinim organizacijama, pogotovo sa ženskim organizacijama u ovoj cijeloj ženskoj priči u kojoj ja učestvujem u Bosni i Hercegovini od početka. Ja mislim da ću uvijek, dok budem disala i radila, imati takav odnos.

Besima je ispričala kako je dobijala mnoge ponude da sebi olakša život, da živi bez svakodnevnih izazova i razočarenja. Međutim, ona nije mogla sjediti u svom uredu kao nedodirljiva ministrica; radije je tražila prilike gdje može pomoći, pronalaziti rješenja i spajati ljude.

Žene grade mir, a muškarci vode pregovore

Žene nemaju vremena govoriti o svom radu i uspjesima, jer ima još uvijek mnogo posla da se uradi, a muškarci su više skloni pričati o naporima koje ulažu da nešto urade.

Žene su bile spremnije, tvrdi Besima, da prelaze granice, da pruže ruku pomirenja i da razgovaraju o svim pitanjima važnim za život i opstanak svojih porodica i zajednica. Na svom mirovnom putu srela je mnogo hrabrih žena koje su nadvladale strahove i krenule u susret životu.

Sarađujući sa ženskim nevladinim organizacijama nakon rata, Besima je, također, počela prelaziti nametnute etnonacionalne granice koje su dijelile BiH, o čemu kaže: "Prelazak granica, i fizički i mentalni, omogućio je uspostavu veza među političarkama iz oba entiteta." Spomenula je Helsinški parlament građana u Banjoj Luci i direktoricu Lidiju Živanović (Priča 4.), koju mnogi u BiH smatraju doajenkom mirovnog aktivizma jer se među prvima usudila preći etničke granice. Besima kaže kako je u to vrijeme bilo opasno putovati i prelaziti granice, ali da se nije plašila. Odmah nakon rata, kada je to bilo nezamislivo, odlazila je u Republiku Srpsku i u pogranične dijelove BiH ali i u susjedne zemlje, komunicirala s ljudima koje poznaje i uspostavljala nove kontakte i prijateljstva.

Njena želja da život vrati u normalne tokove nakon destrukcije rata i etničkih podjela, motivirala ju je da se susreće s prijateljima i susjedima koji su željeli to isto – da ponovno žive zajedno. Ženske nevladine organizacije su bile dobri kanali za te susrete i koristila je sve prilike kako bi se uvezala s ljudima. Prisjetila se jednog sastanka o toleranciji u Mostaru 1997. godine na kojem su se okupile predstavnice NVO i političarke. U početku su se osjećale tenzije i nelagode. Razmišljajući šta da kaže da otopli početnu uzdržanu atmosferu, rekla je:

“Ja sam političarka, socijaldemokratkinja, Bošnjakinja koja ima dvoje djece, kćerku sa Hrvatom i sina sa Srbinom i evo me ovdje, mislite šta hoćete.” Prasnula sam u smijeh i povukla i ostale. Bio je to pravi izduvni ventil za sve... Uslijedile su nezaboravne priče i nezaboravno druženje koje nas je sve učvrstilo u opredjeljenju da smo živjeli u toleranciji i da samo tako možemo i nastaviti i dati doprinos ovoj zemlji i njenom razvoju.

Besimino iskustvo pokazuje da su žene i ženske organizacije uradile najveći posao u izgradnji mira, iako nisu bile dovoljno vidljive u javnom životu: “Ima puno žena koje na taj način rade [za mir], jer su motivirane životom. Prosto rađamo djecu... čini mi se u našoj prirodi nam je više taj rad i potreba za tim nekim mirom, ali to nije uopće vidljivo i to nije vrednovano na način kako bi zasluživalo.” Uprkos tome što o svom radu ne govore, Besima smatra da je ženski doprinos miru presudan, jer su one stvorile temelje za mir odnosima koje su gradile i obnavljale putem neformalnih mreža koje su kreirale u svojim lokalnim zajednicama.

U tim naporima, žene su imale podršku međunarodnih organizacija, jer bez njihove podrške većina ženskih organizacija ne bi mogla preživjeti ni pružati one usluge građanstvu koje BiH nije bila u stanju da pruži. Bila je donekle suzdržana jer su, s jedne strane, međunarodne organizacije bile važne (a i dalje su važne za BiH), dok su, s druge strane, mogle učiniti mnogo više sa sredstvima i moći koju su posjedovale. Tvrdi da su se krile iza svojih mandata i nadležnosti, ostavljajući mnoga pitanja napola riješenim.

Ipak, neke organizacije, poput “Marie Stopes Internationale” iz Ujedinjenog Kraljevstva, koja je pomagala u radu s izbjeglicama u regiji Sarajeva, zaslužuju sve pohvale. Besima je odmah poslije rata radila s izbjeglicama u Vogošći gdje su hiljade porodica, uglavnom bošnjačke žene s djecom iz Srebrenice i Bratunca, živjele nakon egzodusa u Istočnoj Bosni. U to vrijeme nije imala posao. Kao žena iz mješovitog braka koja je rat provela u Vogošći pod srpskom vlašću, nije bila dobrodošla u školi kojom je upravljalo etnonacionalno bošnjačko vođstvo. Stoga je volontirala u organizaciji “Mary Stopes” pomažući im da se povežu s izbjeglicama da bi im pružili psihosocijalnu pomoć. Radili su najviše s bošnjačkim ženama, ali i sa ženama drugih etničkih grupa i podržavali ih u suočavanju s mnogobrojnim izazovima u lokalnim zajednicama. Prije svega, kreirali su “siguran prostor”¹⁷ u kojem su mogli podijeliti priče iz tog perioda. Imali su, kako Besima tvrdi, i težak zadatak povezivanja žena izbjeglica s lokalnim ženama iz Vogošće koje su imale drugačije etničko porijeklo. Objasnila je da su pružali psihosocijalnu pomoć tako što su formirali etnički miješane grupe žena kako bi im omogućili da stupe u interakciju.

Međutim, bila je tu jedna grupa žena, njih desetak koje su imale isto prezime, izbjeglice iz Srebrenice, koje nisu željele raditi ni s kim. Besima se prisjeća kako je bilo teško doprijeti do njih i kaže: “Kad su se ‘otkravile’, pričale su o svojim doživljajima kod pada Srebrenice... uvijek su nastupale samo u grupi i jedino su se tako dobro osjećale.” Nakon određenog vremena Besima je stekla njihovo povjerenje, i onda su se zajedno smijale i razgovarale o svemu, i o tome kaže: “Koliko su samo duha imale te žene usprkos svemu onome što su preživjele.” Njihov otpor na početku bio je razumljiv, objašnjava ona, jer su mnoge od njih izgubile desetine članova porodice, pa im je trebalo vremena da se pridruže etnički mješovitim grupama, što su kasnije i uradile.

Iako Besima naglašava ženski doprinos mirotvorstvu, ne želi esencijalizirati taj rad kao inherentno ženski,¹⁸ jer su i muškarci također bili uključeni u mirovne aktivnosti. Međutim, Besima smatra da su muškarci više naklonjeni pojavljivanju u javnosti, dok im aktivni rad, ili čak i otvoreni razgovor, teže pada:

Muškarci to više doživljavaju kao neki teatar, nešto gdje oni trebaju da ispolje neku svoju ulogu, u smislu da se oni bave nekom [važnom] politikom, nešto oni trebaju da govore o tom strašnom naporu, a u biti stvari mogu mnogo jednostavnije da se rješavaju, onako ljudski, razgovorom.

Besima je, kao i mnoge druge mirotvorke iz ove knjige, govorila o važnosti priznavanja i vidljivosti koju muškarci znaju postići predstavljanjem svog rada javnosti. S druge strane, žene, kako kaže, nemaju ni vremena ni prilika da to isto urade. Smatra da mnogima to nije ni važno, jer ima toliko posla da se obavi. Takva je i sama, čeka da ode u penziju da bi imala vremena pisati o svom putu u politici i mirovnom radu. A do penzije nastavlja raditi i doprinositi miru, kao što je dosada radila. Željela bi, pak, da političari i vjerske vođe preuzmu više odgovornosti jer im je obaveza da se tim poslom bave.

Politika i religija (ni)su za mir

Besima nije mnogo govorila o problemima i preprekama, već je svoju priču fokusirala na dostignuća i buduće izgleda za mirovni rad. Kritizirala je, ipak, one čiji bi rad trebao biti orijentiran ka miru, a to nije tako. Posebice se osvrnula na političare i vjerske vođe koji bi trebali graditi mir i povjerenje među ljudima, a ne zarobljavati ih etničkim/religijskim identitetima. Iako je Besima anagažirana političarka, za izgradnju mira u BiH zasluge ne pripisuje politici, zbog etnonacionalnih ideologija koje održavaju podjele među ljudima i sebičnih interesa političara iz većine političkih stranaka:

Politika zapravo proizvodi probleme, ponekad i vrlo svjesno, da bi imala čime da se bavi, da bi neko bio veliki političar ili značajan. Da bi mogli da hodaju okolo i da se dogovaraju o stvarima o kojima bi se moglo mnogo jednostavnije dogovoriti nego što to rade političari u ovoj zemlji.

“Baseline studija o ženama i mirotvorstvu u BiH”¹⁹ došla je do istih rezultata. Ispitanici i ispitanice su navodili da ne vjeruju političarima i političkim partijama kada je u pitanju izgradnja mira, iako cijene rijetke pojedince koji su nastojali biti ljudi i brinuti se o ljudima, zbog čega i jesu prepoznali Besimu kao mirotvorku. Slično su odgovarali i na pitanje o vjerskim vođama i institucijama. Poštuju religiju kao takvu, kao važan faktor u izgradnji mira i pomirenja, ali ne i vjerske vođe, naročito visoko pozicionirane autoritete koji su dozvolili politizaciju i etnicizaciju religije, svodeći njene univerzalne poruke na uske etnonacionalne granice i identitete.

Moj generalni stav je da su neke vjerske zajednice uradile mnogo zla, da je njihova uloga [u ratu] vrlo upitna... mislim da su propustile šansu da urade mnogo dobrih stvari koje su trebale da urade po tome što one jesu i za što se izdaju. To je jedna teška mrlja. Ja nisam vjernica, nisam praktikantica ali meni to jako teško pada. Hoću da vjerujem da ljudi koji su vjernici i te vjerske zajednice mogu biti iskrene... o tome se radi u religiji...

Besima smatra da vraćanje religije u javni život i politiku predstavlja kamen spoticanja u mirovnom procesu jer vjerske zajednice imaju ogromnu odgovornost za prošlost. Ipak, pravi razliku između vjernika i vjerskog vođstva koje nije radilo na ujedinjenju ljudi, već je podržavalo etnonacionalne ideologije; neki potpuno otvoreno, neki sofisticiranije, ali su ih podržavali. Prisjetila se nekoliko susreta s vjerskim vođama tokom 2001. godine, kada je bila ministrica. Učestvovala je na konferenciji o povratku izbjeglica zajedno s njima i o tome kaže: “Govorila sam o ulozi vjerskih zajednica i rekla sam da su propustili šansu da više urade na povratku i vrlo otvoreno sam im rekla, a sjedio je tu reis Cerić i kardinal Puljić koji su bili zabezegnuti da im neko tako kaže.”

Uprkos svemu ona priznaje da religije imaju potencijal i da mogu igrati pozitivnu ulogu u izgradnji mira, što pojašnjava:

Kad su ljudi u nevolji uvijek se okreću vjeri, odlaze u bogomolje, vjeruju, i vjerski lideri su osobe kojima se vjeruje. Ljudi su vrlo skloni da krenu za njima i to je ta šansa koju su oni propustili u jednoj ljudskoj mucu, ne samo pojedinačnoj mucu nego kolektivnoj nesreći koju mi imamo ovdje.

Religije mogu biti poticaj za mir, ali to zavisi od njihovog liderstva; od toga na koji način lideri prenose tu vjeru. Besima se prisjeća da su mnogi tvrdili da vjersko vođstvo u BiH nije bilo tu za ljude kada im je najviše

trebalo, tokom i nakon rata, jer bi ljudi puno lakše preživljavali svoje muke da su imali nekoga koga bi pratili i ko bi im pružio duhovnu potporu i nadu. Ljudi su, uključujući i Besimu, od vjerskih vođa i zajednica očekivali sljedeće: “Čitav ovaj proces kroz koji mi prolazimo poslijeratni mogao bi biti mnogo kraći i kvalitetniji da su vjerske zajednice dale svoj pravi doprinos.”

Umjesto toga, bili su preokupirani svojim interesima i moći u javnoj sferi. Besima vjeruje da se to vidi u uvođenju vjeronauke u javne škole tokom rata, čime su se djeca podijelila i učila samo doktrine vlastitih religija: “Nisam za to da se na ovakav način drži ta vjerska nastava, u javnim školama pogotovo... to bi trebalo da bude jedan predmet, općeobrazovni predmet u školama.” Besima ne smatra da je trenutni pristup vjeronauci koristan za mir i reintegraciju BiH. Religije bi trebale, umjesto što dijele ljude, raditi na njihovom povezivanju, promoviranju ljubavi i nade jer je ljudima u BiH očajnički potrebna nada nakon rata i godina neuspješnog oporavljanja u podijeljenoj zemlji.

Besimino shvatanje mira jeste da mir podrazumijeva činjenje dobrih djela za širi krug ljudi što zauzvrat olakšava život svima: “Mir se postiže kad su ljudi zadovoljni... kad su nezadovoljni, frustrirani, nema mira...” To je Besimina strast: donijeti nadu, sreću i makar minimum socijalne i ekonomske sigurnosti za normalan život svih građana bez obzira na etničke/religijske identitete, što je, kako Elisabeth Porter obrazlaže, također važan dio mirotvorstva.²⁰ Prvo pravilo kojim se u životu rukovodi jeste da bude dobra i produktivna osoba. Nakon toga dolazi razumijevanje etničkih i religijskih identiteta. Stoga postavlja pitanje šta bi bilo kada bi se vjerske i nacionalne vođe rukovodile ovim pravilima. Besima je pokazala na koji način vjernici/e i oni koji to nisu mogu raditi zajedno i dijeliti iste etičke principe, neovisno o etničkim i religijskim razlikama.

Moja porodica je mala Bosna i Hercegovina

Imam kćerku sa Hrvatom i sina sa Srbinom i oni imaju ta tipična njihova imena. I nas troje smo ti super jedna familija, mala Bosna i Hercegovina.

Kao samohrana majka dvoje djece, Besima je motivirana da gradi mir i da osigurava uvjete u kojima će oni moći živjeti sa svim svojim identitetima. Mješoviti brak i porodica iz koje dolazi usmjeravali su njenu političku pripadnost i aktivizam. Kada su 1990. godine etnonacionalni identiteti (bošnjački, srpski, hrvatski) postali primarno pitanje u BiH, ona se suočila s poteškoćama. Besimina porodična priča jedna je od mnogih bosanskih priča o mješovitim brakovima na početku rata. Etničke podjele nisu

dozvoljavale složenost identiteta; bilo je moguće imati samo jedan, kako je nametnuo novi ustav.²¹ Međutim, Besima je odgojena u porodici u čijem je svjetonazoru mješoviti brak bio prihvatljiva stvar.

Prvi brak s Hrvatom bio je sretan, ali kratkog vijeka. Ostala je udovica s devetomjesečnom kćerkom i morala je sama graditi život. Bio je to istovremeno i trenutak samoosnaživanja: “Ja sam tad radila ovdje u školi u Vogošći... trebalo mi je malo vremena da dođem sebi, da završim kuću koju smo započeli... Sve što je tu je mojih ruku djelo.” Besima nije bila obeshrabrena, već odlučna da svojoj kćerki obezbijedi dobar život. U godinama koje su uslijedile, živjela je u relativnoj ekonomskoj stabilnosti i nakon toga se ponovno udala: “Udam se u trenutku u kojem mi je to najmanje trebalo... Zaljubila se.. Bila sam potpuno zbrinuta, žena na poziciji, imam kuću, imam kćerku iz prvog braka, imam auto, imam slobodu, imam sve, ali se udam i rodim sina. Muž je bio Srbin.” Tokom i nakon rata suočavala se s mnogim poteškoćama, naročito u pogledu svog identiteta i preživljavanja u etnički homogeniziranim zajednicama.

Rat je bio jedna od najvećih prekretnica u njenom životu, kada je morala odlučiti da li će ostati u BiH ili otići. Njena majka i djeca (kćerki je bilo dvanaest, a sinu dvije godine) otišli su u Hrvatsku, a ona je s ocem ostala u Vogošći. Muž je sa svojom majkom otišao u Beograd, ali je kasnije objasnila da se nisu razveli zbog etničkih razlika, već zbog njegovog problema s alkoholom. Sjeća se da su komšije komentirale: “Ti muslimanka ostala u Vogošći, a tvoj muž Srbin pobjegao”. Muž ju je nagovarao da napusti Vogošću, ali ona nije željela: “Ma ne dolazi u obzir, bolje me ubijte ovdje i gotovo. Tako sam ja čitav rat provela u Vogošći.” Mislila je da neće preživjeti rat, ali je odlučila ostati. Nije se mogla pomiriti s tim da se cijeli svijet kakvim ga je poznavala raspada. Ostanak u BiH u ratu bio je njen način pružanja otpora uprkos svima koji su je upozoravali da će biti ubijena.

Iako se mnogi u to vrijeme nisu etnički identificirali, smješteni su ili “vraćani” u svoje etničke kutije, kao što je to učinila njena komšinica komentirajući kako je Besimin muž Srbin “pobjegao”. Njen brak je u očima ljudi bio brak između Srbina i Muslimanke, a ne između dvoje Jugoslavena. Besima je također govorila o identitetima Hrvata i Srbina kada je spominjala muževe da bi objasnila prirodu svojih mješovitih brakova. Kakav god da je identitet neko imao u to vrijeme, uzimali su se u obzir nejugoslovenski identitetski korijeni, uz smiješna pitanja poput, “Čiji ste Jugosloven? Srpski, hrvatski ili muslimanski (kasnije bošnjački)?” Besima se nacionalno izjašnjavala kao Jugoslovenka, ali je tokom rata u Vogošći, tada pod kontrolom Srba, počela razmišljati o svom identitetu i korijenima:

Bio je Bajram pred prvi maj, pred sam početak rata... moje komšije su ovdje kurban zaklale i ja stojim na prozoru u kuhinji i to gledam i neka me tuga uhvati. Prvi put u svom životu ja počnem da razmišljam... Znaš, počneš da se pitaš, ne sad samo u vjerskom smislu, nego uopće o nekom nacionalnom identitetu, jer kod mene to nikad nije bila neka primarna stvar.

Roditelji su joj bili članovi Komunističke partije Jugoslavije (kasnije Saveza komunista), a odrasla je i živjela vjerujući u socijalističke vrijednosti bratstva i jedinstva. Djed je bio obrazovan čovjek u Jajcu, ali nije bio vjernik. Međutim, nana je bila vjernica i Besima je odrasla uz običaje tipične za muslimansku mahalau, prožetu određenim mirisima slatka od dunja i rascvjetalih bašči s kaldrmama i česnama koji su je podsjećali na njene korijene i muslimansku kulturu. Iako nije bila vjernica i nije znala mnogo o vjeri, islam je bio važan dio njenog kulturnog identiteta.²² Kada su Srbi preuzeli kontrolu nad Općinom Vogošća 1992. godine, nova vlast je napravila listu adresa građana. Jedan dan joj je vojnik došao u kuću da uzme podatke za popis i pitao je:

Šta si po nacionalnosti? Kažem ja Muslimanka. Piše on, završili oni svoje, otišli iz moje kuće i ja sjela razmišljam. Prvi put u svom životu, u najopasnijoj mogućoj situaciji, ja se izjašnjavam kao Muslimanka. Nisam tog trena o tome ni razmišljala, to je naprosto u meni nešto proradilo u tom trenutku.

Besima je objasnila kako okolnosti poput ratnih natjeraju ljude da promišljaju o svojim identitetima, životima i svemu što im je bitno. To je opisala ovako: “Probude u tebi nešto o čemu ti nisi previše razmišljala, ali što mi je bilo jako važno.” Poslije, kada je to pričala drugim ljudima, shvatila je šta joj to znači.

Tokom rata u Vogošći, svaki dan je očekivala da je protjeraju ili ubiju. Imala je spakovane torbe s osnovnim potrepštinama koje su stajale kod ulaznih vrata, ali se jednog dana nešto u njoj prelomilo. Odlučila je da živi: “Kažem ja sebi: što bih ja ovo radila? Ja ću fino sjediti u svojoj kući, namjestiti sebi, i fino ću živjeti... Nemamo mi pri tome struje i vode, nabavila sam sebi šporet na loženje i tu sam ložila vatru... i cijeli svijet se tu događao, moj život, sve.” Ta prelomnica u njenom životu kada ona odlučuje živjeti²³ bila je ključna da preživi rat. Kuhala je povrće koje je uzgajala u bašči u pretis-loncu za starije komšije koji nisu imali šporet. Održala je zdrav razum pomažući drugima u mahali i dijeleći sve sa svojim komšijama. Kratko je spomenula da je čula o ubistvima i mučenju muslimana u Vogošći, ali je brzo prešla s te uznemiravajuće teme na drugu, rekavši da su grozna vremena prošla i da su joj komšije muslimani bili velika podrška te da su zajedno prebrodili najteže dane.

Djeca su bila u Hrvatskoj, ali se njen sin želio vratiti da bude s njom te ga je otac vratio u Vogošću 1993. godine. Oči su joj bile pune suza kada je govorila o tom susretu nakon godinu i po dana. Mislila da ju je sin, koji je imao dvije godine kada je otišao, bio zaboravio. Kada su se zagrlili, rekao joj je: "Ista si kao na slici." Majka mu je pokazivala fotografije da je ne bi zaboravio. Besima opisuje kako su pričali hodajući kroz grad prema njenoj kući: "On mene pita, a koja je ono kuća? Gdje je, mama, naša kuća?... Bilo je kao da ga vodim iz obdaništa. Nikad neću zaboraviti kakav je to bio razgovor." Sa sinom Nikolom i komšijama muslimanima preživjela je rat pod srpskom vlašću u Vogošći.

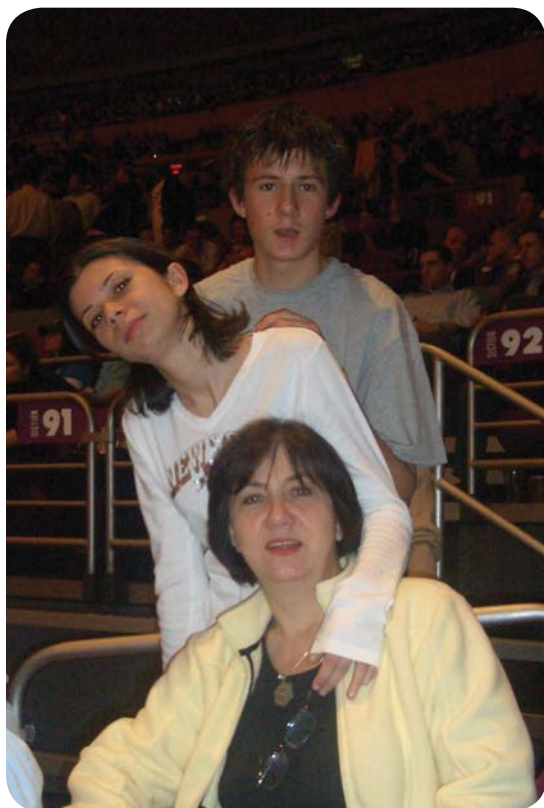
Sljedeći izazov bio je preživljavanje mira, sa svojom specifičnom porodicom. Vogošća je 1995. godine ponovno integrirana u Sarajevo koje je bilo pod kontrolom Bošnjaka i Hrvata u Federaciji BiH. Besima je opisivala atmosferu koja je nastupila nakon rata, a koja je bila užasna zbog straha od odmazde Srba koji su napuštali Vogošću. Sa zebnjom je govorila o tome šta se moglo dešavati u tim trenucima. "Svi [Srbi] se pakuju i odlaze, skidaju prozore, vrata... mi Bošnjaci koji smo tu ostali nismo izlazili, bilo je nemoj da te vide, jer mogu misliti kako su se ljudi osjećali... i šta bi sve uradili da im se nađeš na putu." Besima se prisjeća da su u posljednjoj noći zapalili nekoliko hrvatskih kuća, mučili neke Hrvate, ali ne i Bošnjake, koliko ona zna. Objasnila je da je razlog mogao biti to što su ih Hrvati na neki način izdali na nekom drugom teritoriju, ali se nije mogla sjetiti šta se tačno dogodilo i kako je to sve bilo povezano.

Drugi razlog zbog kojeg joj je okruženje u tom trenutku tranzicije bilo teško jeste nova dinamika koja je uspostavljena između bošnjačkog stanovništva koje se vratilo i bošnjačkih izbjeglica iz Istočne Bosne koje su se nastanile u Vogošći. Besima je obnovila lokalnu organizaciju Socijaldemokratske partije 1996. godine, što se smatralo jednom vrstom izdaje: "Tada su socijaldemokrati ovdje bili četnici. Nije bilo zamislivo da neko može biti nešto drugo osim SDA²⁴ u tom ambijentu."

Besima je vrlo svjesno ušla u politiku da bi radila na ostvarenju mira. Da bi, kad je djeca budu pitala šta je radila, mogla odgovoriti: "Ja sam probala to da uradim, ja ne znam na šta će ovo izaći sve, ali to su moji motivi." Kada se odlučila kandidirati na izborima nakon rata, njen sin ju je upitao: "Kako se ti misliš u Vogošći kandidirati, a djeca ti se zovu Nikola i Dubravka... To je ovdje bilo strašno... ranije je to bilo ravno biti četnik, ustaša... a danas je to normalnije." Nije to pitanje očekivala od sina, ali je upravo to bio razlog zbog kojeg se odlučila baviti politikom – da bi Vogošća i BiH postale mjesto gdje porodice poput njene mogu živjeti u miru. Te vrijednosti multikulturalizma i mira su je motivirale, kako ponosno kaže: "Da ne dozvolim da me nešto

drugo onako gura u stranu, da mi nabija komplekse, da me zaustavi, na kraju krajeva.”

Sin i kćerka su krenuli u školu u Vogošći, gdje su većinom živjeli Bošnjaci. Druga djeca su ih nazivala četnicima i ustašama zbog imena. Kćerka je mnogo patila i zbog toga je promijenila školu. Sin također nije želio ići u školu, pa su ga Besima i njen otac vozili u Sarajevo svaki dan. Sljedeće godine je ipak odlučio da se vrati u školu u Vogošću: “Nešto se dogodilo, prosto je ojačao, znaš, trebalo je vremena i to je sve bilo jako traumatično, strašno.” Besima je dodala da njena porodica svakako nije prošla bez trauma, ali dodaje: “Kako kaže narod, što te nije ubilo to te ojačalo.” Čak i kada je govorila o poteškoćama i traumama koje je proživjela, brzo se vraćala veselijim temama i onim segmentima svog života koji su je motivirali da ide naprijed.

Besima je ponovno otkrila svoj nacionalni bošnjački/muslimanski identitet tokom rata i imala je hrabrosti da ostane u Vogošći i nastavi živjeti tu sa svoje dvoje djece koje je dobila sa Srbinom i Hrvatom. Mala Bosna i Hercegovina se njegovala u njenoj porodici. Priznala je da je preživjela strašne trenutke i nesreće, tragediju i borbe, ali kaže:

Ja sam osoba koja pamti druga vremena. Živjela sam u miru. Ne mogu reći da sam živjela u nekom blagostanju, ali u nekoj normali... Za mene je to bila ogromna motivacija. Smatrala sam da sve što nam se dogodilo i sve što su posljedice toga jeste nešto što ne može biti

trajno stanje. Tako da mislim da treba raditi nešto da se to mijenja, posebno za svoju djecu koja su iz mješovitog braka. Mislim o njihovoj budućnosti. Mislim o generacijama koja treba da žive ovdje, u čemu da žive, sa kim da žive, na koji način da žive.

Kao javna ličnost u političkoj sferi, nije mogla izbjeći miješanje drugih u njen lični život: “Ja sam stalno izložena javnosti i privatni život je kao na tacni uvijek. I to je teško nositi, ali sve je to uticalo na mene, Bogu hvala dragom, da ja budem, da ja nekako postanem bolja.” Energiju i strast da nastavi raditi motiviraju njena porodica i buduće generacije kojima su potrebni bolji uvjeti za život, bez etnonacionalnih tenzija i podjela.

Zaključak

Besimina priča govori o djelovanju u jednom privilegiranom političkom sektoru u društvu, ali s izgrađenim vlastitim stilom političkog ponašanja i rada gdje su potrebe ljudi na prvom mjestu. I kao političarka, u državnim institucijama, i kao građanka, aktivizmom u nevladinom sektoru, uvijek se zalagala za ravnopravnost svih ljudi neovisno o njihovim identitetima i pripadanjima. Bavljenje politikom joj je omogućilo određene prednosti, kao što je mogućnost da utječe na neke procese donošenja odluka i da se izbori za usvajanje određenih zakona, ali je to svakako bilo praćeno izazovima s kojima se drugi nisu tako često susretali, kao što je strukturalni institucionalizirani patrijarhat. Besima se ne zadržava mnogo na preprekama i poteškoćama na koje je nailazila, već nastoji govoriti više o izgradnji dobrih odnosa s ljudima i unapređenju njihovih prava. Posebno je važno njeno zalaganje za bošnjačke žene koje su protjerane iz Istočne Bosne, ali i srpske i hrvatske povratnike u Kanton Sarajevo. Njeni vlastiti izbori, prvo kao Jugoslovenke koja nije marila za etnički identitet, a onda kao Bošnjakinje koju taj identitet nije zarobio u okove podjela, uveliko su odredili način njenog života i života njene porodice. Uvijek je imala čvrstu volju i etiku brige koja joj je nalagala da na prvo mjesto stavlja potrebe ljudi koji su je izabrali na ministarsku poziciju, da otvara politički dijalog s nevladinim organizacijama, da se bori za ženska prava u muškom svijetu, te čak govori pozitivno o religijama (kao vjerama s univerzalnom porukom mira) uprkos činjenici da su se vjerske vođe i institucije kompromitirale svojim nacionalističkim politikama. Besima svoj mirovni put i borbu za socijalna prava radnika i ravnopravnost spolova analizira bez iluzija ili idealiziranja, što je vid samoosnaživanja da se s puno hrabrosti suoči s teškom realnošću, što ona i pokazuje jer prihvata izazove znajući koliko će joj snage trebati da uradi ono u šta vjeruje. A vjeruje u zajednički život i Bosnu i Hercegovinu koja može vratiti nekadašnje bogatstvo međusobnog uvažavanja u različitosti. Njena vlastita porodica očigledni je primjer njene vjere i rada, ali i motivacija da za svoju i druge porodice osigura prostor u kojem će živjeti bez pritisaka i diskriminacije.

Zabilješke

- 1 Paula M. Pickering, 2007, *Peacebuilding in the Balkans: A View from the Ground Floor*, Ithaca NY: Cornell University Press, 155.
- 2 Besima je spomenula sedmodnevni kolaps javnog gradskog saobraćaja u Sarajevu u aprilu 2013. godine zbog štrajka javnog preduzeća "Gras" u kojem novoimenovana direktorica nije uspjela riješiti vrlo tešku situaciju u preduzeću u koju su ga doveli prethodni direktori. Tim povodom je izjavila u medijima: "Upravo se ovo desi kada odgovorne osobe nemaju hrabrosti da se suoče s akumuliranim problemima, imenuju ženu da vode preduzeće i svu krivicu svale na nju. Lakše je žrtvovati ženu". Više o tome: Besima Borić, *Vlada KS-a trebala bi dati ostavku zbog problema u GRAS-u*. <http://www.vijesti.ba/vijesti/bih/140438-Vlada---trebala-dati-ostavku-zbog-problema-GRAS-.html> (Pristupljeno 10. aprila 2013.)
- 3 Zilka Spahić-Šiljak, 2007, *Žene, religija i politika Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije i TPO Fondacija, 247.
- 4 Strukturalne promjene i rad s institucijama opisuju se u literaturi kao "track broj jedan" u izgradnji mira. Vidi više: Louise Diamond i John MacDonald, 1996, *Multi-track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*, 3. izdanje, West Harford CT: Kumarian Press, 26-36.
- 5 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge, 103.
- 6 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 138.
- 7 Adam Fagan, 2006, "Civil Society in Bosnia Ten Years after Dayton", u, *Peace Without Politics? Ten Years of International State-building in Bosnia*, David Chandler (ur.), London: Routledge, 101-102.
- 8 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 27.
- 9 Seyla Benhabib, 1992, *Situating the Self. Gender, Community, and Postmodernism in Contemporary Ethics*, Cambridge: Polity Press, 9.
- 10 Jean Lau Chin, Bernice Lott, Joy Rice i Janis Sanchez-Hucles (ur.), 2007, *Women and Leadership: Transforming Visions and Diverse Voices*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 6.
- 11 Porter 2007, 33.
- 12 Lederach 2005, 86.
- 13 Više detalja o Gender centru FBIH na: <http://www.fgenderc.com.ba>; više o Gender centru Republike Srpske na: <http://www.gc.vladars.net>.
- 14 Jasmina Čaušević, 2012, *Rodno inkluzivne zajednice u BiH*, Sarajevo: TPO Fondacija.
- 15 Dokument dostupan na web-stranici Agencije za ravnopravnost spolova BiH, www.arsbih.gov.ba.
- 16 Jasna Bakšić-Muftić, 2006, *Ženska prava*, Sarajevo: Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu.
- 17 Ristin Thomassen, 2006, *To Make Room for Changes. Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*, Johanneshov, Švedska: Kvinna till Kvinna Fondacija.
- 18 Sara Ruddick, 1989, *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*, Boston: Beacon Press, 41-46.

- 19 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotvorsvo u BH*, Sarajevo: TPO Fondacija.
- 20 Porter 2007, 42.
- 21 Asim Mujkić, 2008, *We, the Citizens of Ethnopolis*, Sarajevo: Centar za ljudska prava; Ugo Vlaisavljević, 2006, *Etnopolitika i građanstvo*, Mostar: Udruga građana Dijalog.
- 22 Enes Karić, 1998, "Naše bošnjaštvo i naše muslimanstvo", *Ljiljan* 6.264 (Februar).
- 23 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage, 70.
- 24 Stranka demokratske akcije

TPO FONDACIJA - Sarajevo

PRIČA 8. RAHELA DŽIDIĆ

PRIČA 8. RAHELA DŽIDIĆ

Građansko obrazovanje – sigurna platforma
za komunikaciju i razumijevanje

Biografija

Rahela (Levi) Džidić, rođena 1955. godine, odrasla je u Sarajevu u multikulturalnoj građanskoj porodici, koja je u okviru Jevrejske opštine njegovala običaje važne za njihov kulturni i vjerski identitet. Odrasla je s dvije sestre i dva brata u porodici koja je izgradila njenu ličnost i sistem vrijednosti. Njen životni moto je doprinos ličnom i zajedničkom dobru.

Kao vrlo uspješna učenica učestvuje u razmjeni srednjoškolaca u SAD-u, gdje je boravila u porodici Kollin koja joj je ostala u dragoj uspomeni. Ovo predstavlja značajan pozitivni iskorak u njenom životu. Po povratku u Sarajevo, Rahela 1978. godine uspješno završava studij elektrotehnike u Sarajevu, udaje se za ljubav svog života, dobija dva sina i postaje rukovoditeljica službe za automatizaciju u PTT-u (današnji BH Telecom).

Ratna dešavanja su uzdrmala Rahelin život. Nije željela otići iz svog grada, pa je sa suprugom Atifom, koga odmila zove Atko, ostala u Sarajevu, dok je njen otac, koji je preživio holokaust, insistirao da djecu izvede iz opkoljenog grada – prvo u Beograd, a potom u Izrael. Godine 1994. sa suprugom napušta Sarajevo i odlazi u Izrael. U svom braku, kako sama kaže, našla je svu podršku, ljubav i razumijevanje koja joj je omogućila da postigne to što jeste. Svojom vezom uspjeli su pomiriti religijske razlike i očekivanja porodica i stvoriti sretan porodični život, koji sve uvažava. Veza im je samo ojačala u strahotama rata, ali i u izbjeglištvu, gdje su oboje vrlo brzo odlučili da ne žele živjeti od pomoći drugih, nego raditi i izdržavati svoju porodicu. Uporno je učila hebrejski jezik i uspjela ga savladati dovoljno da dobije posao u izraelskom telekomu. Ovo je bio ogroman lični i poslovni uspjeh. Mada je uskoro i suprug Atif počeo raditi, a sinovi Haris i Denis ostvarivati uspjehe u učenju koji su im omogućili da budu izabrani u najbolje škole u Izraelu, Rahelina porodica se odlučuje vratiti u Sarajevo.

Iako se Rahela uspjela vratiti na svoj prijeratni posao u PTT-u, zbog potpuno novog sistema vrijednosti odlučuje se pred kraj 1998. godine zaposliti u Civitasu, organizaciji koja se bavi obrazovanjem o demokratskom građanstvu. Danas radi u Američkoj ambasadi,¹ posvećena građanskom obrazovanju s ciljem pomirenja i povezivanja zajednica. Ponosna je nona dvoje unučadi.

Uvod

Ukoliko ja vjerujem da je moj poziv plemenit i ako ja vjerujem da je misija na kojoj radim važna, ne može me niko drugi pokolebati.

Rahelina velika ljubav u životu oduvijek je bila knjiga. Svoju strast za učenjem i otkrivanjem novih stvari iz porodice kasnije je prenijela u profesionalni život kada se počinje baviti obrazovanjem mladih. Nakon rata u BiH Rahela se nije mogla pomiriti s činjenicom da se jedna tako važna oblast društvenog života urušava i rasparčava po nacionalnim osnovama udaljavajući djecu i mlade jedne od drugih. Od samog početka je njena misija bila omogućiti djeci u BiH kvalitetno obrazovanje koje će od njih napraviti čestite građane i građanke koji neće strahovati od svojih komšija i prijatelja samo zato što pripadaju drugoj etničkoj ili religijskoj grupi. Iskreno je vjerovala u to i željela je svojoj djeci koja su odgajana u multikulturalnom okruženju s dvije religijske tradicije izgraditi društvo u kojem će bez problema živjeti sa svim svojim pripadnostima i razlikama.

Na osnovu svojih predratnih iskustava iz Amerike te izbjeglištva u Izraelu, Rahela je uvidjela da mora nešto uraditi kako bi mlade generacije bile osposobljene za izgradnju građanskog društva u kojem će se ljudska prava poštivati, ne zato što bi to neko nametnuo, nego zato što je to važno za napredak zemlje i boljitak svakog čovjeka. Za posao u CIVITAS-u prijavila se razmišljajući o tome koliko je značajno obrazovanje, od samog početka uvjerenjena da je to posao kojim se želi baviti. Rahela se prisjeća da je jedan od razloga zašto je smatrala građansko obrazovanje značajnim upravo ratni period u BiH. “Moja generacija, smatram, je premalo uradila da zaustavi rat i strahote koje su nam se desile, upravo zbog tog doživljaja da je vlast nešto što je daleko. Mi jednostavno nismo imali ni znanja ni alate da zaustavimo tu vlast i da shvatimo procese koji se dešavaju. Upravo to je ono što želim osigurati da se nikada ne ponovi”, kaže Rahela.

Rahelu poznajem dugi niz godina, ali nisam s njom direktno saradivala, već sam o njenom radu slušala od njenih saradnika/ca koji su bili ohrabreni njenom predanošću, strpljivošću i sposobnostima da uspostavlja mostove dijaloga među podijeljenim ljudima u BiH. Kada sam predložila intervju, Rahela je bila iznenađena i nasmijala se dobrodušno uz komentar: “Pa zar su stvarno ljudi prepoznali moje zalaganje za građansko obrazovanje kao mirovni rad?² Počasćena sam i, naravno, vrlo rado ću pričati o tome, premda svoj uspjeh dijelim sa svim članovima velike porodice Civitas.” S kolegicom Aidom Spahić posjetila sam je u njenom stanu gdje nas je domaćinski dočekala s kafom, sokom i kolačima. Njen mali topli dom sa

svim uspomenama s putovanja koje nam je pokazala i slikama porodice koji su kao anđeli bdjeli nad njom i svjedočili o ljubavi i sreći, bio je za nju najudobnije mjesto gdje je opušteno mogla ispričati svoju životnu priču.

Inženjering u građanskom obrazovanju

Ono što bi trebalo da je univerzalni princip koji je i u svakoj vjeri i u osnovi demokratije je to da su sva ljudska bića jednaka i da imaju jednako pravo na ostvarenje svojih punih potencijala... što je tako teško provoditi u praksi, jer je lako zanemariti pravo onoga do tebe ili bilo koga drugog.

Rahela je doista vjerovala, a i danas vjeruje, u opći princip demokratije o jednakosti svih ljudi i jednakim mogućnostima koje trebaju imati zarad ostvarenja svojih sloboda, potencijala, talenata i sposobnosti. Jednakost za nju ne znači istost, već jednake mogućnosti za sve. To duboko uvjerenje odredilo je Rahelu da se u poslijeratnoj BiH umjesto inženjerskim radom u BH Telekomu pozabavi projektovanjem obrazovanja i uspostavljanjem pokidanih veza među ljudima. Uvođenje predmeta "Demokratija i ljudska prava" u srednje škole u cijeloj zemlji Rahela smatra svojim velikim postignućem, jer je skupa sa CIVITAS-ovim timom uspjela ne samo ponuditi nešto novo i potrebno u devastiranoj zemlji, i u materijalnom i u duhovnom smislu, nego i okupiti podijeljene ljude oko ideje kvalitetnog obrazovanja za sve. To je odlika liderice s vizijom koja iz jednog partikulariziranog stanja u zemlji uspijeva vidjeti cjelinu i raditi na tome da se ona uspostavi.³

Rahela kaže da je imala kvalitetno obrazovanje u bivšoj Jugoslaviji. Vjerovala je da se ljudi ne mogu dijeliti po etničkoj, religijskoj ili nekoj drugoj pripadnosti, već se mogu razlikovati u svim svojim identitetima, što je ona razumijevala kao prednost. Ove vrijednosti je ponijela iz svoje porodice, ali i društva koje je ideološki bilo orijentirano na jednakost, bratstvo i jedinstvo. Iako u praksi nije bilo pune jednakosti, smatrala je da je ipak postojao sistem vrijednosti koji je funkcionirao i osiguravao solidne temelje za obrazovanje i ravnopravnost spolova. Rat je uništio stari sistem obrazovanja zasnovan na marksizmu, a novi sistem univerzalnih vrijednosti nije izgrađen, jer nije bilo, kako se Rahela prisjeća, nikakve vizije, niti su etnonacionalne vlasti znale niti željele modernizirati sistem obrazovanja:

Teško je modernizovati društvene nauke... jer onaj je stari sistem sav bio utemeljen na marksizmu. Kada ispod zgrade izvučeš temelj, šta ti ostane – ništa. Međutim, nekako se taj problem nije dovoljno naglašavao,

možda i zato što su mnogi od ljudi koji su nominalno marksizam zamijenili demokratijom ili religijom sada postali vodeći ljudi na vlasti. Uslijed stalnih smjena vlasti bilo je dosta turbulencije, pa se ni do danas nije mogao uspostaviti kvalitet kao mjerilo dobrog obrazovanja.

Dio turbulencije se odnosi na to, kako Rahela obrazlaže, da su iz BiH otišli ljudi koji su znali voditi obrazovanje kao funkcionalan sistem. Neki su ubijeni, neki su otišli i nisu se vratili, a nove generacije nisu bile dovoljno pripremljene: “U ratu je naše obrazovanje bilo devastirano, a svijet je otišao naprijed.”

Po svom povratku iz Izraela Rahela se nakon nekog vremena vratila na posao u BH Telekomu, ali nije bila zadovoljna novouspostavljenim mjerilima podobnosti: zapošljavanje preko porodičnih i partijskih veza, bez iskustva i spremnosti da se nešto nauči. Stoga je tragala za drugim poslovima. Kad se otvorila mogućnost u CIVITAS-u,⁴ prijavila se na mjesto izvršne direktorice za koje je, pored znanja engleskog jezika, traženo i poznavanje našeg i stranih sistema obrazovanja. Govorila je engleski jezik a s građanskim obrazovanjem se upoznala kroz svoj boravak u Americi, a kasnije i u izbjeglištvu u Izraelu, gdje su njena djeca imala građansko obrazovanje u školi.

Pored toga, Rahela je i sama učila i istraživala i kao velika profesionalka ozbiljno se posvetila kreiranju programa građanskog obrazovanja u školskom sistemu BiH. Ona otkriva da je taj posao za nju bio veliki izazov, jer nije ranije učila kako funkcionira vlast i kako se biraju predstavnici vlasti, što je još jedan od pokazatelja da se građanska i politička prava nisu mogla praktimirati u punom kapacitetu. O tome se u socijalizmu nije smjelo pitati: “Meni su usadili u glavu da je to neki bauk, i da kad ideš u opštinu ili negdje drugo isto je kao da ti vade zub, a ne da je to neko koga plaćaš da tebi nudi usluge i da je u suštini vlast tu da tebi služi, a ne ti nju.”

Rahela se prisjeća teških početaka u provedbi ambicioznog programa građanskog obrazovanja u BiH jer, kako tvrdi: “Malo je ko vjerovao u njih”. Oni koji su ideološki bili protiv prozivali su je kao američkog i izraelskog špijuna ili su koristili argumente kako demokratija nije ispunila očekivanja ljudi, kako je upitna i neefikasna kad je u pitanju funkcioniranje vlasti. Ljudi su u BiH očekivali da će, kada demokratija dođe, živjeti kao u Americi ili kao u Njemačkoj ili drugim zapadnim zemljama, što Rahela komentira:

I u tom ih je pogledu jako razočarala. Istina je da u većini svijeta demokratija nije ta očekivanja možda opravdala u donošenju velikog ekonomskog napretka. A to je opet povezano sa potpuno drugim stvarima, sa kvalitetom odluka koje donosi većina, jer kad je čovjek slobodan onda treba da zna kako da koristi tu svoju slobodu u cilju općeg dobra, a ne samo vlastitog.

Mladi imaju samo polovična znanja i shvatanja o demokratskim promjenama zasnovana uglavnom na iskustvima devedesetih godina koje su donijele podjele i svu nesreću rata na Balkanu, ističe Rahela. Zbog toga je u početku bilo teško shvatiti da je građansko obrazovanje važno za njih i da može biti izlaz iz krize u kojoj se nalaze. Rahela tvrdi da je veliki problem bio to što nije postojao razvijen jezik za demokratiju, niti su političke, poslovne i akademske elite prihvatale demokratiju, a srednja klasa nije postojala, niti danas postoji, da bi mogla iznijeti istinske demokratske promjene. Glavni razlozi za to su, smatra ona, grčevito čuvanje pozicija na vlasti, ali i nedostatak znanja kod mladih o mogućnostima koje demokratija pruža u smislu zahtjeva za odgovornom vlašću.

Uz podršku Centra za građansko obrazovanje u Kalabasasu, Kalifornija, i svojih uzora Charlesa Quigleyja i Margaret Branson,⁵ Rahela je vjerovala da je to što rade ispravno i važno i da može pomoći i ljudima u BiH. Međutim, suočila se s brojnim preprekama. Poslije rata očekivala je da će ljudi biti bolji, da će dobrota, pomaganje i razumijevanje prevladati i s tugom u glasu dodaje: “A onda sam vidjela da je zavládalo strašno zlo i strašna mržnja i to prema svakome.” Ratne traume bile su toliko izražene da se nezadovoljstvo moglo vidjeti i osjetiti u svemu. Osim mržnje prema “neprijatelju”, počele su i druge podjele. Oni koji su ostali u Sarajevu smatrali su da polažu veće “moralno pravo” u svim oblastima života od onih koji su otišli u izbjeglištvo i vratili se. Rahela, međutim, pokušava pronaći opravdanje za takvo ponašanje: očekivanja ljudi se nisu ispunila, prevareni su, iscrpljeni ratom, iskusili su gubitke i dovedeni na prag siromaštva.

U toj svojoj frustraciji ljudi su se opirali bilo kakvom pomjeranju naprijed govoreći: “Ne treba mene niko miriti, jer nisam ni sa kim zavađena, što je neistina, jer mi smo u zavadi sa samim sobom. I ta naša zavada, odnosno nemir, je očigledna u svim segmentima našeg socijalnog bića i života.” Međutim, to ne može biti izgovor da se ništa ne uradi za sebe i druge, pa je Rahela bila motivirana uraditi nešto, poruku mira i pomirenja poslati što većem broju ljudi, prvenstveno nastavnicima/ama i učenicima/ama u školama. Susretala je ljude širom BiH koji su učinili mnogo dobrih djela, ali su, kako kaže, stjecajem okolnost bili ili natjerani ili uvučeni ili prevareni da budu dio nečega s čim se nisu slagali. Kada bi ih kasnije neko prozivao za to osjećali su potrebu da se brane. Da bi se doprlo do ljudi, Rahela je smatrala

da im treba omogućiti prostor gdje ih niko neće prozivati i osuđivati, već prihvatiti, saslušati i pokušati razumjeti. Taj prostor za susretanja i pomirenje otvorio se CIVITAS-ovim programom građanskog obrazovanja.

Rahela se s potrebom suočavanja s različitostima susrela lično, prilikom rada na integriranom obrazovanju u Brčko distriktu, gdje su škole bile izuzetno podijeljene jer su radile po tri nacionalna plana i programa. Ona se prisjeća da se na početku suočila s velikim strahom, kako nastavnika/ca, roditelja, predstavnika vlasti tako i samih učenika/ca, koji su zbog ratnih strahota bili odvojeni te su željeli zadržati svoje nacionalne planove i programe. Samim tim, početak rada značio je javno otkrivanje strahota rata i stvaranje povjerenja i zajedničkog prostora u kojem svako može govoriti i javno iznijeti stav. Tako je omogućeno stvaranje jednog sigurnog prostora,⁶ kako za roditelje i nastavnike/ce tako i za učenike/ce koji su polako uviđali da je moguće zajedno raditi. “Problem je bio veliki, jer ako djeca ne mogu da uče skupa, onda neće moći ni raditi skupa sutra, a nikako živjeti. Kako bi onda taj gradić od oko 80.000 građana išao naprijed u takvoj situaciji”, prisjeća se Rahela.

Biti s ljudima i među ljudima bio je moto CIVITAS-a na čelu s Rahelom, jer je ona smatrala da je važno biti na terenu i u direktnom kontaktu s ljudima, vidjeti čega se oni boje, koje probleme imaju i zajedno s njima tražiti rješenje. “Svaka novina izaziva neki otpor i strah... a percepcija je nekad puno važnija od stvarnosti, odnosno kako ljudi nešto vide. Za njih je to istina.” Taj

rad na terenu omogućio je i Raheli i ljudima u školama podijeljenim po etnonacionalnom ključu da uspostave “siguran prostor” komunikacije, što je otvorilo puteve saradnje i pomirenja, prostor gdje su svi sagovornici/e mogli bez straha govoriti o svojim percepcijama i patnjama, ne umanjujući pravo i bol drugoga. To je jedna od vještina koja se uči, jer su ljudi skloni govoriti samo o svojoj patnji, a tuđu ne priznavati ili je čak negirati. U tome je za Rahelu CIVITAS-ov program izvanredan jer je pomogao velikom broju nastavnika/ca i učenika/ca da prevladaju svoje predrasude i ograničenja, i da nauče poštovati tuđu bol i drugačije viđenje stvarnosti, makar se s njim ne slagali:

Ti se uopšte ne moraš slagati sa drugom osobom, ali možeš da vidiš kako ona u odnosu na to što se desilo može da ima takve emocije. I to je, čini mi se, i ono što jeste suština demokratije, a to je da postoji jako mnogo različitih pogleda na svijet i da nije na nama da ih prosuđujemo, nego je na nama da stvaramo kod mladih ljudi sposobnost argumentacije, sposobnost rasuđivanja i postizanja kompromisa.

Obrazovni sistem koji ne omogućava da se čuje i druga strana priče svjesno ograničava mlade na zatvorene etnonacionalne sredine, a Rahela potcrtava da: “Nemamo pravo da stvaramo fobične sredine u kojima mladi ne samo [da] ne osjećaju potrebu, nego uopšte ne žele da sretnu nekoga drugog.” Njihovi roditelji imaju iskustvo zajedničkog življenja s različitostima, ali većina mladih je danas u BiH podijeljena i oni uglavnom žive u homogenim etnonacionalnim zajednicama okovani strahovima od drugoga. Razgovarajući s mladima, Rahela je shvatila koliko je važno proširiti taj fobični zatvoreni prostor i odškrinuti vrata komunikacije i pomirenja, jer patnja i bol ne poznaju identitet ni granice:

Potpuno je nevažno za jedno mlado biće da li je njegov otac poginuo kao neko ko je napadao ili neko ko se branio, oni su i dalje bili ratna siročad, oni su i dalje bili neko čiji je otac poginuo za slobodu. I na taj način je taj neko drugi ko mu je ubio oca bio neprijatelj bez obzira da li se branio ili je napadao i te su mlade generacije jednostavno živjele u jednom takvom uskom i fobičnom prostoru da je bilo veoma važno da neko barem ima želju da taj prostor proširi, a da im pritom ponudi nešto što ima smisla, nešto što može da opstane.

Rahela je bila duboko uvjerena da građansko obrazovanje ima smisla i da može opstati, stoga je svu svoju energiju uložila u to, ne odustajući pred mnogobrojnim preprekama na koje je nailazila. Taj njen trud je prepoznat i na terenu u školama, ali i od strane međunarodnih institucija.⁷ Ona naglašava da je ovaj angažman i njoj pomogao da shvati kako nema dobrih i loših naroda, niti “genocidnih naroda”, jer: “Nijemci nisu genocidni narod bez obzira što su napravili genocid nad Jevrejima, nego je to bio Hitler i cijeli

nacistički pokret.” Pokušavajući pronaći argumente za sve strahote koje su se dogodile na prostoru Balkana, Rahela kaže da je za nju velika kušnja nakon rata bila suočavanje sa životom, kako dalje nakon svega, kome vjerovati i šta je ispravno u datim okolnostima. Njena vizija građanskog obrazovanja koje treba osigurati jednake mogućnosti i pristup obrazovanju za svu djecu u BiH iznjedrila je dobre rezultate i održivost programa, jer je, kako kaže, odlučila raditi na izgradnji domaćih kapaciteta:

Samo kroz vlastite stručnjake mi možemo dalje da razvijamo i da unaprijedimo obrazovanje. Radili smo, s jedne strane, na masovnim obukama da što više ljudi prođe kroz to jer vam je potrebna kritična masa u školama, a onda da imamo još i neke stepenice u razvoju, pa smo išli i na obuke za trenere da imamo vlastite trenere i stručnjake.

Njeno inženjersko iskustvo je, kako obrazlaže, pomoglo da se uspostavi jedan sistematski strukturiran pristup radu i da se za nekoliko godina izgradi čitava mreža nastavnika/ca i učenika/ca širom BiH koji su bili ne samo ambasadori/ce ideje građanskog obrazovanja, već i edukatori/ce u svojim školama i lokalnim zajednicama. Na taj način Rahela je pokazala feministički pristup liderstvu, koje je uključivo i transformativno⁸ i koje se zasniva na dijeljenju znanja radi osnaživanja.⁹ U svemu tome veliku ulogu imaju ured i koordinatori CIVITAS-a kojima, kako ona pojašnjava, nije bilo lako da u svojoj zajednici budu pioniri ideja građanskog obrazovanja i da budu spremni saradivati sa svima u BiH. To su također bili hrabri ljudi koji su imali viziju o kvalitetnijem životu za nove generacije u BiH, za šta je dobro obrazovanje najbolja osnova.

Građanski identitet

Naša je namjera da se doda jedan zajednički sloj, jedan identitet građanina u demokratiji koji je univerzalan bilo gdje... I naši zakoni, naša praksa treba da bude usmjerena u odnosu na te jednakosti.

Rahela govori o važnosti drugačije percepcije identiteta osim one koja je limitirana na etničku i vjersku, jer su za nju ljudi, njihovi život i htijenja mnogo kompleksniji i bogatiji od nametnutog etnonacionalnog trojstva: “Ako si Srbin, Hrvat, Bošnjak, mislim to ti je nešto što te opredjeljuje i to je jezgro, ali to nije jedini sloj... tako da je ovaj dio koji smo mi počeli da dodajemo istraživanje identiteta i potreba da se identitet proširi dodavanjem mnogobrojnih slojeva.”

Rahela dolazi iz porodice koja slavi različitosti i koja istinski poštuje različite vjere. Takav kontekst omogućio joj je da ideju o višestrukim

identitetima prenese u ideju CIVITAS-a. Svjesna da obrazovni sistem u BiH nije u funkciji podizanja odgovornih građana, nego podizanja članova etnonacionalnih grupa u kojima se gomilalo nezadovoljstvo zbog brojnih problema i siromaštva, odlučila je učiniti nešto kako bi se teški obruč etnonacionalnih identiteta kao jedinog mjerila podobnosti omekšao i dozvolio ljudima da budu još nešto osim Srbi, Hrvati i Bošnjaci. Usudila se pokazati kako je moguće prevladati i najčvršće granice, i vidljive i nevidljive, koje ljude u BiH dijele i pobuditi nadu u ljudima da može biti drugačije, da može biti bolje i da neće time umanjiti svoj identitet, već će ga obogatiti i nadograditi. Prigrllila je, Lederachovim riječima, kompleksnost bh. društveno-političke zbilje i nije bježala od izazova, već im je išla u susret.¹⁰

Njena motivacija je dolazila iz više izvora. Prije svega, željela je ponuditi mladim ljudima kvalitetnije obrazovanje. Veliki broj prosvjetnih radnika/ca i studenata/ica i danas je nezadovoljan stanjem u obrazovanju, što je, prema Rahelinom mišljenju, rezultat neodgovornog odnosa vladajućih struktura prema obrazovanju i općenito prema građanima i njihovoj dobrobiti. Ona je željela napraviti pomake i probuditi nadu kod mladih kako bi pronašli smisao za budućnost u BiH. Kako ona tvrdi, vrlo mali broj ljudi radi na izgradnji mira, i vrlo malo ljudi je spremno založiti se za nešto što će dati nadu i smisao mladima, zbog čega i nema velikih promjena u BiH. Bez obzira na to, ona nije gubila vjeru da će uspjeti, smatrajući da mladima treba dati šansu. Međutim, tvrdi da takva vrsta rada zahtijeva veliko odricanje i vjeru da može biti drugačije, bez obzira na protivnike:

Mnogi ljudi smatraju ili da si luda ili da se foliraš. A ti znaš u svom srcu da je to tako i onda ih puštaš da te kritikuju i da te pljuku... i neka rade šta god hoće – ti se ne obazireš na to, nego nastavljaš dalje i pogledaš u oči djece koja se susreću i žele da se susretnu sljedeći put i kažeš, „a ja ću im to omogućiti!”. I kad vidiš onaj klik koji sam i ja doživjela u smislu “zašto mi ovo neko nije prije rekao”, onda znaš da moraš imati snage.

Ono što je Rahela vidjela u očima djece bila je istinska želja i nada da će biti drugačije, da će im neko pomoći i odškrinuti vrata zatvorenih zajednica i povesti ih u sigurniju budućnost. Građansko obrazovanje je bio jedan od puteva i zbog toga je neumorno radila da zbliži ljude i oslobodi ih strahova i predrasuda s kojima su dolazili na prve edukacije.

Osim toga, njena motivacija je dolazila iz jedne vrste pobune protiv nametanja kolektivnog identiteta, diskriminacije i isključenja. Kako je Rahela uvijek bila promotorka ženskih prava, smatrala je da niko nema pravo onemogućiti je da podjednako predstavlja i muškarce i žene ili predstavnike druge etničke ili religijske grupe. Njena vizija odnosa u društvu bila je meritokratija, gdje će svi drugi identiteti, iako važni, stajati u drugom

planu u odnosu na kompetencije i sposobnosti, te je zbog toga bila spremna preuzeti rizik da živi izvan, riječima Josepha Nyea, etnonacionalnih kutija.¹¹

Međutim, u poratnoj BiH političke elite su učile ljude da sve treba dijeliti na troje, između Bošnjaka, Hrvata i Srba te da ostali, odnosno manjine, nemaju skoro nikakva prava. Prisjetila se jedne anegdote iz Mostara 1999. godine na prvom sastanku Civitas-ovih koordinatora. Jedan dio koordinatora je smatrao da Rahela, kao Jevrejka, ne bi trebala voditi CIVITAS, jer bi on trebao biti uređen kao i BiH s troglavim predsjedništvom.¹² U glavama nekih ljudi, kako je Rahela s nevjericom objašnjavala, sve je trebalo biti uređeno prema nametnutom etnonacionalnom trojstvu: “Znači, nisu nikako mogli da izađu iz te neke tronarodne ili konstitutivne matrice, znači ti ne postojiš kao osoba nego samo kao kolektivitet.”

Pitanje pripadanja i identiteta toliko je opterećivalo sve odnose da je Rahela kao manjina u etnički podijeljenoj državi bila vrlo često izložena direktnim, ali i indirektnim, propitivanjima, procjenama i ocjenama o tome ko je ona, kojem narodu, kojoj političkoj opciji pripada, šta su joj ciljevi, za koga radi, šta želi promovirati pod izlikom demokratije. Sve je to Rahela osjetila u komunikaciji s ljudima istreniranim da razmišljaju u etnonacionalnim matricama srpskog, hrvatskog i bošnjačkog identiteta. Zbog toga je svaki susret nametao neizbježno pitanje “A ko si ti?”, u smislu etničkog pripadanja. Ako, pak, neko neće da se odmah izjasni, ili mu se prema imenu i prezimenu ne može odrediti etnički i religijski identitet, kao

što je slučaj s Rahelom Džidić, onda zaintrigiranost postaje još veća, te se na osnovu toga grade različite teorije zavjere u smislu šta takva osoba radi i ko stoji iza nje, ima li autoritet i legitimitet uopće da to radi:

Vrlo često kad smo dolazili na obuke ljudi su više mislili o tome ko sam ja, čitali su između redova, svi su nastojali da vas procjenjuju po tome šta su oni mislili da vi hoćete da kažete. Zato što dolazim iz Sarajeva ili zato što je to američki program, i "šta oni nama sad prodaju neku svoju demokratiju, a vidi šta su oni uradili sa crncima", i slično.

Rahela je sve to iskusila na vlastitom primjeru, ali se ponekad pravila nevješta, kao da ne primjećuje takvu vrstu procjena i provjera, pribjegavajući strategiji "djelovati pametno i fleksibilno", što je ustvari sposobnost prilagođavanja, reagiranja i iskorištavanja izazova koji nastaju zbog specifičnog konteksta,¹³ jer je vjerovala da će je ljudi, kada je dobro upoznaju, prihvatiti i da će više biti okrenuti ka postizanju rezultata, a manje brinuti o njenom porijeklu. Bila je u pravu jer je vrijeme pokazalo da se može razmišljati i djelovati izvan nametnutih matrica i da identitet ljudskog bića može biti prvi i primarni, ispred svih drugih identiteta. U tom nastojanju od velike je pomoći bio "Projekt građanin" koji je otvorio vrata izgradnje građanske političke kulture i pomogao mnogima da obogate i nadgrade svoje identitete građanskim identitetom, koji simbolizira univerzalne vrijednosti građana koji žive u demokratskom društvu.

Projekat Građanin/ka

Kod nas se mogu uspostaviti demokratske institucije, ali glavni pokretač svega toga je čovjek. Ako čovjek nije dovoljno svjestan, ako nema dovoljnih moralnih kvaliteta da se brine za one koje predstavlja (...) a mi vidimo da je to tako kod nas na svim nivoima vlasti.

Rahela naglašava da je u demokratskim procesima čovjek ključni faktor, jer se vlasti mijenjaju, a vrlo je teško uspostaviti vlade koje će funkcionirati i biti po mjeri građana. Ona je obrazovana tako da vjeruje u snagu pojedinca i to je uvjerenje prenijela na projekat. Jedan od obrazovnih programa CIVITAS-a pod nazivom "Projekt građanin", koji se godinama provodi u bh. školama, obučavao je nastavnike/ce i mlade vještinama i znanjima potrebnim za odgovorno građanstvo. Mnogi su u BiH demokratiju shvatali pogrešno i zloupotrebljavali je neodgovornim ponašanjem, a Rahela ističe kako ljudi trebaju naučiti da moraju biti spremni suočiti se s posljedicama kada izražavaju građansku neposlušnost: "Kod nas vrlo često ljudi ne bi poštovali zakon, ali ne bi se ni suočavali sa posljedicama." U procesu izgradnje

demokratskog društva, građanin i građanka trebaju biti informirani i trebaju imati određeni set vještina potrebnih da prava zahtijevaju na legalan način i da od vlasti traže odgovornost za nepoštivanje zakona. Rahela se prisjeća da je i pored svih prepreka da se u etnonacionalno podijeljenom obrazovanju uradi nešto zajedno razumijevanje pojedinaca pomoglo da se građansko obrazovanje počne posmatrati kao ljudsko pravo.

Osim toga, Rahela pojašnjava, i škole su počele shvatati da ne mogu stalno propagirati jednoulmje, jer se mladi preko interneta susreću s različitim informacijama i znanjima, pa je neophodno bilo početi razvijati kritičko mišljenje kod njih: "I zato uvijek govorimo da mi kroz ovaj program ne učimo mlade, a ni starije šta će da misle nego kako će da misle." U okviru Projekta građanin¹⁴ mladi ljudi se podstiču da preuzmu odgovornost za svoju zajednicu i u isto vrijeme se uče kako funkcioniše sistem države, kako bi ga mogli mijenjati ako im ne odgovara. Zbog toga Rahela naglašava da:

Projekt građanin nije vještina rješavanja problema nego je uticaj na mjere javne politike. Jer i dalje smatramo da ukoliko mladi ljudi ne budu uticali na kreiranje mjera javne politike i radili na tome da se te mjere implementiraju i dalje će postojati neka političko-nacionalna elita koja će moći da manipulira cijelim tim procesom za svoje potrebe.

Ovaj projekat je za Rahelu iznimno važan. Sjeća se jedne od prvih godina projekta, kada je njen sin Denis još uvijek bio u osnovnoj školi. Pošto je Rahela bila uključena u Projekt građanin, Denis nije mogao biti dio tima, ali je u pripremi za takmičenje pomagao svom razredu i svojoj školi, kojoj je to bilo prvi put da učestvuje. Sa zadovoljstvom ističe kako im je to oboma bio izazov, jer niti su učenici navikli na takav rad gdje se od njih očekuje toliko aktivizma, niti su nastavnici bili navikli na to. Njegova škola je na kraju imala zapažen projekat, a Rahela dodaje: "To nas je iskustvo zbližilo i pokazalo da pojedinci zaista mogu uveliko doprinijeti poboljšanju situacije."

Projekt građanin također pruža priliku za pozitivnu afirmaciju mladih koji su željni novih prilika, natjecanja, postizanja i valoriziranja rezultata, jer čovjek je takmičarsko biće i ne bi ni postizao velike rezultate da nije tog pokretačkog natjecateljskog duha, navodi, i napominje da ovaj projekat ima takmičarski karakter iz dva razloga.

Jedan razlog je taj što je proces demokratije sam po sebi takmičarski. Ljudi se okupljaju oko zajedničkih interesa, pa oni koji se najviše zalažu za svoje interese dobiju ono što žele. Poruka je, kaže Rahela, da mladi nauče kako uzrok neostvarivanja rezultata ne leži samo u nepravednom društvu, već i u nedovoljno uloženom trudu pojedinca i pojedinke da se izbori za svoj cilj i interes. Njena ideja bila je da ohrabri vjeru mladih i pokaže da ljudi vrlo često odustaju prije nego što se i usude nešto pokušati.

Drugi razlog je osiguranje kontinuiteta, da bi nastavnici/e i učenici/e shvatili da je riječ o ozbiljnom projektu koji daje mogućnost svim učesnicima/ama i jednake šanse da na lokalnim i regionalnim takmičenjima i smotrama ostvare rezultate sa svojim projektnim idejama. Pored rezultata i vidljivosti u školi i zajednici, susreti s koleg(ic)ama i stjecanje novih prijateljstava dragocjena su iskustva kojima se svi vesele:

Na taj način smo uspjeli nekako da ih ujedinito u istom cilju i da se što više zbliže i uvijek smo tražili kreativne načine da se mladi ljudi zbliže, jer smo na kraju shvatili da je malo pozitivnih ličnosti iz svijeta zabave, filma pa čak i sporta koji ujedinjaju mlade danas. I tu je bilo zaista vrlo teško doći do nekakvog najmanjeg zajedničkog sadržaja, do nečega što će ih ujediniti da žele da rade zajedno.

Takmičenja i smotre znanja i vještina su zbližile ljude. Tako Rahela kaže kako i danas kada ode u neke gradove BiH sretne drage ljude koji joj se uvijek obraduju, jer im je rad u Projektu građanin bio ulaznica za nove susrete, druženja i sklapanje prijateljstava. Pored druženja i takmičenja, mladi, ali i nastavnici/e imali su poteškoća da nauče kako na osnovu argumenata zastupati svoje stavove, kako prihvatiti tuđe argumente, kako doći do konsenzusa i promijeniti mišljenje kada je potrebno da se unaprijedi nešto za dobrobit zajednice.

Učili su nas da budemo dosljedni

A kako doći do nekakvog minimalnog konsenzusa, kad su nas učili da budemo dosljedni?!

Rahela otkriva kako pogrešan sistem vrijednosti u bitnom ograničava demokratizaciju našeg društva. Ona se u jednom trenutku dotakla vrlo bitne karakteristike ovdašnjeg čovjeka koji s ponosom ističe kako je dosljednost vrlina. To u BiH obično znači kako je on ili ona uvijek isti, da se nikada ne mijenja, čuva svoje i kako samo oni koji su spremni “izdati svoje” dozvoljavaju sebi luksuz da se mijenjaju. U jednom takvom ozračju, bez obzira na snagu argumenata za promjene, teško je bilo šta pokrenuti i ostvariti. S tim se suočila kada je pokušala uvesti novitete u bh. obrazovanju, ali nije odustajala. Ona kaže: “Vrlina nije ostati dosljedan, nego je vrlina saslušati argumente, izvagati ih i u odnosu na te argumente ponuditi bolje rješenje i doći do svog vlastitog rješenja.” Rahela je ove vrijednosti naučila od roditelja. Prisjetila se jednog filozofskog eseja “Pohvala nedosljednosti”,¹⁵ poljskog autora Kolakowskog, iz kojeg je naučila da čovjekovo razmišljanje evoluiru u odnosu na različite situacije i da svako mijenja mišljenje: “A mi

se učimo nekakvoj dosljednosti i tom strogom držanju nekakvog pravca.” Upravo zbog tog uvriježenog duha dosljednosti kao vrijednosti bilo je mnogo otpora i nerazumijevanja u vezi s građanskim obrazovanjem koje zahtijeva konstantno promišljanje i promjene. Rahela je pak smatrala da su promjene važne i da se ne može biti dosljedan u nečemu što će djecu držati u fizički odvojenim svjetovima. Na taj način se mladi sve više udaljavaju jedni od drugih i teško mogu zamisliti zajednički život:

Čak ne mogu ni da zamisle to što je nama bilo normalno, da sjedimo svi zajedno i da se družimo i da se između sebe ženimo i da upoznajemo nove kulture i da nastojimo da svoj život uljepšamo time što ćemo biti bogatiji za još neki novi običaj i još neko znanje o nekom drugom i drugačijem.

Međutim, kreatori rata i podjela upravo su to i željeli, udaljiti ljude jedne od drugih, otuđiti ih da misle samo o razlikama, a ne o sličnostima kojih je mnogo više. Rahelina motivacija je bila približiti ljude, povezati ih i pomiriti, za šta je potrebno razvijati određene vrline i osjećanja o potrebama drugih ljudi, jer su ljudi, kako ona objašnjava, u najvećoj mjeri koncentrirani na svoju dobrobit. Na važnost razvijanja ovih vrlina da bi se ostvarila pravda skreće pažnju i Martha Nussbaum,¹⁶ ali i Elisabteh Porter, koja ističe da je teško bez uvažavanja i priznavanja drugih biti osjetljiv na potrebe drugih ljudi.¹⁷ Da bi ovladali ovim vrlinama i osjećajem poštovanja za drugoga, nužno je mijenjati uspostavljene odnose u društvu koji su uglavnom usmjereni na dobrobit vlastitog etniciteta.

Mnogi stručnjaci u obrazovanju u BiH smatrali su, kako Rahela tvrdi, da je dovoljno živjeti u demokratiji i da će to samo po sebi proizvesti odgoj za demokratiju. Međutim, Rahela je iz iskustva shvatila da svaka nova generacija mora biti odgajana za demokratiju i ljudska prava te da to nije završen proces, već nešto što se konstantno mora obnavljati. Zbog toga je i ponosna na Projekt građanin koji godinama odgaja nove generacije građana i građanki spremnih da provode principe demokratije u poslijeratnom društvu s nedemokratskim ustavnim okvirom.¹⁸

To se radilo i insistiranjem na razvijanju empatije i odgovornosti za drugoga člana zajednice, jer se, kako tvrdi Rahela, zajednička dobra moraju pravedno distribuirati: “A to nije ono kako smo mi u komunizmu učili da svima pripada isto, nego da je na nama koji imamo više da pomognemo one koji imaju manje.”

Drugi način kojim se svjedoče principi demokratije ogleda se u odnosu prema manjinama, a u poratnoj BiH svaka je od tri najveće etničke grupe manjina u drugom dijelu zemlje, dok su druge etničke manjine u potpunosti zanemarene. Rahela pokušava pronaći opravdanje za dosljedno

pristajanje uz svoju etničku grupu objašnjavajući kako su ljudi preživjeli teška traumatična iskustva i stradanja te ih je teško pokrenuti iz pozicije žrtve da podrže sisteme tranzicione pravde i individualiziraju odgovornost. Generacije poslije rata u BiH previše su istraumirane i isprepadane od nekog novog rata, pa im je teško pokrenuti se za promjene. Zbog toga pristaju na sve što njihova etnička grupa nameće kao mjerilo i normu. Tako su mnogi iskusili koliko je teško biti manjina u BiH. Rahela naglašava da je i u Sarajevu, koje je bilo paradigma multikulturalnosti i otvorenosti, za manjine bilo sve manje mjesta, kao i za manjinsko mišljenje neovisno o tome kojoj etničkoj grupi neko pripada:

Mi smo se u Sarajevu zaista trudili da ono ostane multikulturalno koliko god je moguće. Ali kad imate izuzetno veliku većinu i vrlo malu manjinu onda se bilo kakvo manjinsko mišljenje ne čuje dovoljno. Ne smijete ga javno izgovoriti, mislim, ono, prosto je nedopustivo i neprihvatljivo.

Veliki izazov je bio oduprijeti se etnonacionalnim podjelama, ali ne na način da se poništavaju razlike koje postoje među etničkim grupama. Rahelino razumijevanje demokratije priznaje i uvažava razlike, s tim da te razlike ne smiju biti osnov za diskriminaciju. Kako kaže: “Demokratija jeste vladavina većine, ali u kojoj su sve manjine veoma dobro zaštićene.” Važno je bilo da mladi nauče izgraditi vlastiti sistem demokratije u kojem će mjesta biti i za one koji drugačije misle i koji se ne slažu s većinom, ali koji bi mogli biti korektiv većini u njihovoj vladavini. Rahela je odrasla u socijalističkoj Jugoslaviji u kojoj, kako kaže, nije bilo pune jednakosti i slobode, ali je ipak bilo dovoljno prostora, slobode, solidarnosti i sigurnosti.

Vrijednosti koje smo izgubili

Nisam neko ko bi žalio za prošlim vremenima, zato što previše gledam u budućnost, ali gledam da nešto iz prošlosti naučim, da uzmem ono što je najbolje.

Kroz svoju priču Rahela poredi socijalistički i postsocijalistički kontekst na Balkanu i u BiH, ali ne, kako kaže, zbog žala za prošlim vremenom, već da istakne ono što je bilo dobro i na osnovu čega se moglo graditi dalje. Za nju socijalistički sistem nije idealan, ali je sa svim svojim nedostacima i manama ipak bio sistem koji je davao socijalnu i ekonomsku sigurnost ljudima: “Socijalizam ili komunizam, kako god ga zovemo, po meni je imao tri izvanredne komponente: jednak pristup obrazovanju, jednakost među polovima i zdravstvenu zaštitu.”

Govoreći o jednakom pristupu obrazovanju, neovisno o porijeklu, statusu i imovinskom stanju, Rahela kaže da treba pohvaliti sistem u kojem su sva djeca iz bilo kojeg dijela zemlje bila obavezna pohađati osnovnu školu, a siromašniji i nadareni su na raspolaganju imali stipendije za srednju školu i fakultet. Poredeći te mogućnosti s današnjim bh. postsocijalističkim kontekstom, Rahela zabrinuto kaže: “Bilo koje dijete koje je željelo i bilo sposobno moglo je da se školuje. Danas je to sve manje tako, a bojim se ako nastavimo ovako – prvo što nam obrazovanje, nažalost, gubi na kvaliteti, a drugo što mi nismo možda svjesni toga koliko djece nema pristup obrazovanju.” Rahela smatra da je ranije pristup obrazovanju bio omogućen većini djece, jer je država brinula o onima koji nisu mogli platiti školovanje, a i kvalitet obrazovanja je nekada bio bolji, jer se u obrazovanje ulagalo i jer su postojali kriteriji i mjerila kvaliteta. U svom višegodišnjem radu u CIVITAS-u Rahela je obišla mnoga ruralna područja i suočila se sa siromaštvom i opustošenim školama, i materijalno i kadrovski: “Koliko je danas problem djeci doći i do srednje škole... mi koji živimo u gradovima nemamo pojma kako ova zemlja živi i kako teško živi i kako većina ljudi gubi to pravo na obrazovanje.”

Rahela žali za solidarnošću i brigom koja je postojala ranije i kod pojedinaca, ali i u socijalno orijentiranoj državi koja je brinula o ljudima. O tim vrijednostima govori s ponosom, jer ih je ponijela iz porodice: “Odgoj koji smo stekli od naših roditelja bio je jako važan jer nas je usmjeravao da mislimo na druge, da mislimo svojom glavom, da budemo odgovorni, da budemo vrijedni, da dajemo sve od sebe i da se ne pravimo boljim od drugih.” Takvu etiku rada i kritički duh posebno je poticao njen otac Isak koji je bio privatni poduzetnik, što mu je, kako Rahela pojašnjava: “dalo malo više slobode”.

Drugo važno postignuće koje je trebalo zadržati iz prethodnog sistema jeste ravnopravnost spolova kao društvena vrijednost, pa Rahela navodi da je, primjerice, mogla studirati šta je željela i da je odabrala elektrotehniku na kojoj je tada vrlo malo žena studiralo. Prethodno je u srednjoj školi kao dobra učenica dobila priliku za studijski boravak u Americi gdje je godinu dana provela u jednoj prekrasnoj američkoj porodici, s kojom je i do danas ostala vrlo bliska, mada se ne viđaju onoliko često koliko bi željeli. Iz tog vremena se prisjetila šala na račun komunizma i kapitalizma i predrasuda koje su imali jedni o drugima:

I premda sam ja branila komunizam i Jugoslaviju, Sarajevo i sve ono što je meni bilo važno – to je bila sedamdeset četvrta godina. Mi smo imali to zezanje pa su oni [Amerikanci] mene zvali komunista, a ja sam njih zvala kapitaliste. Moje američke kolege učenici su na početku mislili da su mene komunisti izabrali kao wunderkinda zato da im pokažem kako smo mi pametni. Poslije smo se dobro upoznali i razumjeli, tako da smo se svi osjećali obogaćeni.

Rahela pojašnjava da je to bilo zbog toga što je došla s odličnim znanjem iz prirodnih znanosti. Bez obzira na to što u Jugoslaviji nije bilo kompjutera, vrlo je brzo savladala kompjuterski jezik “Basic” i bila je izvrsna u naprednoj matematici. Nakon završetka studija, dobila je mjesto rukovoditeljice jednog odjela u tadašnjem PTT-u, iako su na tim mjestima u najvećoj mjeri zapošljavani muškarci. Dodaje da je, iako nije bila neki veliki komunista, dobila šefovsku poziciju. Ona je svjesna da su visoko pozicionirana mjesta bila rezervirana za istaknute članove Partije, ali pretpostavlja da je razlog mogla biti Olimpijada i potreba za stručnim kadrom: “Svi su znali da ja idem u Jevrejsku opštinu i da je to važan dio mog identiteta. Možda je sreća to što smo mi dobili Olimpijadu pa im je trebao neko ko zna strane jezike.” Tokom Olimpijade se suočila s predrasudama o ženama na vodećim pozicijama, kada je kao mlada inženjerka dobila zaduženje da ispred PTT-a radi s međunarodnim komitetom za telekomunikacije CCIT-a (engl. “Consultative Committee for International Telephony and Telegraphy”). Došli su i predstavnici servisa ABC (engl. “American Broadcasting Service”) koji su bili generalni medijski sponzori. Rahela sa smijehom priča o tome kako su pretpostavljali da će s njima raditi inženjer muškarac:

I ja sam ovako mala, mislim, bila sam još mršavija, došla razgovarati s njima... Upitam ja njih u jednom momentu: “Hoćemo li krenuti?” Gledaju oni u mene i kažu: “Pa čekamo inženjera.” Ja im odgovorim: “Je l’ velikog brkatog?”, a oni kažu: “Pa rekli su nam da sa nama ide inženjer”. Pa rekoh „A šta mislite šta sam ja?” Oni su mislili da sam ja neka prevoditeljica, jer zaboga kako će to biti žena i to još tako mlada i tako malena, i onda smo se cijelo vrijeme šalili o tome.

Treće važno postignuće prethodnog sistema, prema Rahelinim riječima, dostupnost je zdravstvene zaštite svim građanima neovisno o tome da li su zaposleni ili ne ili da li zarađuju dovoljno da mogu priuštiti skupe medicinske zahvate. Odnos prema ljudima bio je prožet empatijom i brigom da se pomogne, a danas se to prilično izgubilo jer ne postoji univerzalnost u sistemu vrijednosti društva, o čemu Rahela kaže: “To je stvaralo empatiju među ljudima i želju da se pomogne nekome ko je bolestan. Toga je danas skoro nestalo, što je, naravno, i pogubno za društvo, a to sam vidjela kroz bolest moga muža.” Njena kritika današnjeg društva je nedostatak empatije, brige za drugoga, koja bi trebala da je najveći stupanj u razvoju ličnosti. A to, kako između ostalih elaborira i Elisabeth Porter, zahtijeva razvijanje politike suosjećanja koja obuhvata: osjećaj za patnje drugih, aktivno slušanje i mudre odgovore na određene potrebe.¹⁹ Rahela se prisjetila kako se u njenoj porodici vodilo računa čak o tome da se ne povrijede oni koji manje imaju, tako što se javno nije pokazivalo da više imaju i da bolje žive:

Moji su roditelji na početku živjeli veoma skromno, sami su sve stvorili, i nas su učili da imamo suosjećanje prema svima. Ja znam da nikad nismo smjeli nešto previše luksuzno obući, iako nam je otac bio privatnik, niti smo smjeli ponijeti u školu nešto što nemamo da podijelimo sa drugima.

Ovo su neke etičke vrijednosti iz naslijeđa kulturnih i religijskih tradicija ovih prostora, koje su se nadovezale na etiku socijalističkog društva o pravednosti, poštenju, solidarnosti i brizi za druge. Rahela smatra da je šteta da se te vrijednosti nisu sačuvale do danas, jer je u osiromašenom bh. društvu sve vidljiviji jaz između bogatih i siromašnih i sve prisutnija neosjetljivost na potrebe drugih.

Još jedna vrlo bitna stvar na koju je Rahela ponosna jeste kulturni život i otvorenost Sarajeva da ugosti svakoga i svakome omogućiti da se osjeća dobro. Sa svojim bogatim kulturnim i umjetničkim programima i raznolikošću, Sarajevo je bio privlačan grad svima, pa se Rahela prisjetila da su u okviru Saveza jevrejskih opština organizirali susrete i da su svi voljeli doći u Sarajevo, jer se uvijek nešto dešavalo i jer su svi bili slobodni da budu svoji:

Mislim, ovdje nisi imao potrebu da se praviš nešto što nisi i svi su svakoga prihvatili samo pod uslovom da se neko ne pravi da je nešto što nije. Evo ti prostora široko ti je koliko god hoćeš samo ne diraj u mene i ono što je meni važno. Ako ti mene prihvatiš ovakvu ili ovako kakva sam ja tako ću ja tebe i mislim zato smo i imali tako jedan bogat kulturni i umjetnički život.

S tim u vezi prisjetila se kako je jedan arapski student koji je s njom studirao elektrotehniku govorio da se u BiH živi pravi islam, zbog toga što se

osjećao dobro, slobodno, i što je mogao biti musliman a da ga niko ne gleda loše zbog toga. Rahela je na to dodala da bez obzira o kojoj je vjeri riječ: “To je nešto što bi trebalo da bude nekako naše.” To je ta otvorenost i spremnost da se bude svoj i da se zbog toga ne bude niti isključen niti isključiv.

Jedan od omiljenih perioda Rahelinog života su sedamdesete i osamdesete godine. Ona ih opisuje kao doba prosperiteta, optimizma, vjere i ljubavi. Vjerovala je da je ljubav dovoljna da prevlada sve prepreke. Živjela je u braku s muslimanom i u porodici koja je bila etnički i religijski mješovita: “Mi smo svi bili izmiješani, moja kuma je Dubravka, Atko je kum Zlatku, moja jedna snaha Srпкиnja, jedna Jevrejka, muž musliman, i drugi zet musliman, mislim, svi izmiješani, svi zajedno živimo.” Te je vrijednosti Rahela živjela i danas ih živi, iako je svjesna da su nakon rata odnosi među ljudima postali previše opterećeni identitarnim razlikama i politikama, te je sve manje prilike za zajedništvo.

Uspješne žene kao počasni muškarci

Jednakost ne znači da žene koje su slobodne i jednake ništa ne rade za one koji to nisu i da nemaju empatiju i da uopšte nemaju razumijevanje za to da nije svako sretan kao što su one i da je potrebno mnogo da se uradi da bi se zaista uspostavila prava jednakost.

Raheli je važna ravnopravnost spolova i za to se uvijek zalagala. Emancipacija žena je doživjela stagnaciju devedesetih godina na Balkanu.

Nakon rata, žene su radile na tome da se i zakonski reguliraju pitanja ravnopravnosti, ali i da se utječe na svijest i žena i muškaraca o suštinskim promjenama važnim za emancipaciju i ravnopravnost. Međutim, Rahela ističe da takvi napori nevladinih organizacija i novouspostavljene državne institucije za rodnu ravnopravnost kao važan okvir nisu bili dovoljni, jer stvarno stanje u društvu pokazuje da je vrlo malo žena na visokim položajima i mjestima odlučivanja i da još uvijek vladaju tradicionalni patrijarhalni obrasci razumijevanja uloge i položaja žene u porodici i društvu:

Potrebno je uložiti mnogo u osvješćivanje i muškaraca i žena, a pogotovo žena. I u njihove sposobnosti i uloge koje žene imaju u društvu – a vrlo često se ne poduzima ništa, jer mi imamo sada situaciju da su rijetke žene koje se nalaze na položajima, zapravo, "počasni muškarci".

Rahela žali što su mnoge žene koje su angažirane u političkom životu prihvatile da budu "počasni muškarci" na određenim pozicijama moći u institucijama vlasti ili u biznisu i ne pokazuju senzibilnost za ženska pitanja. "Nekako mi se čini da žene koje su slobodne i jednake ne rade dovoljno za one koje nisu i da nemaju empatiju, jer nije svako sretan kao što su one i da je potrebno da se uradi mnogo da bi se zaista uspostavila prava jednakost."

Postoji nepisano pravilo da se ženama koje uspiju u životu i pokažu da mogu biti dobre liderice kaže kako one više nisu žene, već ljudi, odnosno muškarci jer se u bh. kulturološkom kontekstu riječ čovjek uglavnom odnosi na muškarca, tvrdi Rahela. Kada je njen suprug preminuo, jedan je uvaženi član njegove porodice odao počast njemu, a onda dodao: "A Rahela nije kao žena, ona je kao neki čovjek" – i to je znači najveći status koji sam ja mogla da dobijem u njihovim očima." Jedna stvar je za Rahelu biti dobar čovjek, što je ona uvijek nastojala biti, a druga je ako žena prihvata ulogu "počasnog čovjeka–muškarca" i prihvata da se ponaša kao "počasni muškarac", a ne kao žena koja misli i na potrebe drugih žena. Slična razmišljanja se mogu naći i u drugim istraživanjima koja potvrđuju neodlučnost žena da dovode u pitanje stečene pozicije.²⁰ Iako ponekad u svoju odbranu znaju tvrditi da su svojim znanjem i kvalitetima sve stekle i da ne razumiju zašto govoriti sada o rodnoj ravnopravnosti i feminizmu kad su one ravnopravne. Možda pojedine žene i jesu tako uspele, ali šta je s većinom koja nije imala te privilegije?

Da bi se svijest kod ljudi mijenjala potrebno je uključiti što veći broj žena, ali i muškaraca, u procese promjene dodijeljenih i društveno očekivanih i prihvatljivih rodni uloga. Obično se kao razlog nedovoljne angažiranosti na ovim pitanjima navodi nedostatak materijalnih sredstava, ali Rahela smatra da se i bez novca može uraditi mnogo ako se napravi sistem i struktura društva u kojem će potencijal svih biti pravilno iskorišten:

Nije istina da mito ne možemo zbog novca. Imamo ogromni neiskorišteni potencijal. Ljudi kad odu u penziju sa 55 godina oni su prosto izbrisani sa mape i za državu su samo neko ko troši pare na lijekove i penzije, a ne bi trebao. Tamo gdje ima mjesna zajednica ljudi igraju šah i karte, piju kafu (...) znači nismo napravili demokratske društvene strukture.

Rahela je vrlo kritična zbog takvog odnosa i politike koja ne koristi ljudske resurse i ne potiče ih na društveno koristan rad i pomaganje, pa se u biografijama političara, biznismena ili mladih koji se zapošljavaju ne traži referenca o volontiranju ili doprinos u društvu, nego samo profesionalni angažman. Zbog toga bi ona željela vidjeti da nevladine organizacije u svoje programe uključuje rad sa starijim osobama, roditeljima, nezaposlenim ženama i mladima, jer se svi oni trebaju obrazovati za ravnopravnost i izgradnju mira.

Za Rahelu žene nisu inherentno mirotvorke, jer mogu kao i muškarci da diskriminiraju. Međutim, pravi razliku između žena i muškaraca zbog toga što su: “Žene majke i za njih je život svetiji, jer znaju kako je teško roditi, odgojiti i izgubiti dijete, pa su zbog toga sklonije pronalaženju bilo kakvih drugih rješenja i sklonije su, kako ću reći, da se nekako postigne neka vrsta konsenzusa.” Dakle, biološke i rodne uloge donekle utječu na veću opredijeljenost žena da pronalaze načine za rješenja konflikata i nesporazuma, kako unutar porodice tako i u društvu.

Muški se uče, pogrešno, da su oni ti koji nose breme, kako bih rekla, nastavljanja tradicije pa onda, ne znam, od malena ih učite nekim junačkim pjesmama, sve je to vrlo diskriminirajuće, pa da ne plaču..., pa da su odgovorni itd. I u suštini se uče da ne budu tolerantni, nego da budu čvrsti, da ustraju i tako.

Zbog društveno konstruiranih uloga i očekivanja od žena i muškaraca,²¹ Rahela zaključuje da žene ipak jesu sklonije mirotvornom radu, jer se od njih ne očekuje ta vrsta dosljednosti kao od muškaraca. Navela je primjer Projekta građanin u školama za koji se najviše prijavljuju djevojčice: “Zato što su muški ili u sportovima ili tamo gdje ima nekakvih nagrada, gdje ima novca, gdje je prestiž.” Međutim, na primjeru svojih sinova na kraju kaže da su možda takve kvalifikacije nepravedne prema muškarcima, jer je pitanje kako se odgajaju i kakve uloge im se dodjeljuju, jer, kako Fiona Robinson kaže: “važno je prepoznati da je djelovanje žena (i muškaraca) ograničeno rodним normama, institucijama i strukturama militarizma i neoliberalnog globalnog restrukturiranja.”²² Stoga je za istinsku emancipaciju i ravnopravnost bitno da žene shvate svoje uloge i odgovornosti, jer Rahela smatra da žene i kao majke i velikim dijelom kao obrazovne radnice prihvataju te rodne uloge te

da su one te koje u najvećoj mjeri i nastavljaju odgajati djecu s tradicionalno podijeljenim ulogama.

Iako Rahela vjeruje u promjene i u nove tokove, ona je jednako posvećena održavanju kulture, tradicije i religije, ali tako da se ne koriste da diskriminiraju i isključuju nekoga:

A suština vjere je da tamo gdje je prisustvo Boga treba da bude prisustvo jedne univerzalne dobrote, jednog blagostanja za sviju. I ako je u dušama ljudi prisutan Bog, onda je on prisutan na način da jednako voli svu svoju djecu, da je jednako dobar prema svima i mislim da to onda ne može da podrazumijeva da mrzim nekoga ko se ne izražava na moj način ili drugim jezikom ili na drugi način radi nešto.

Na kraju Rahela priznaje da je ratne traume i dalje tjeraju da se plaši onih koji su smislili strahote ranih devedesetih. Pojašnjava da se, nažalost, u BiH nije desio proces suočavanja s istinom o ratnom periodu, što je i jedan od osnova pravde i pomirenja, zbog čega postoji veliki broj ljudi koji nisu spremni suočiti se s počinjenim greškama. Uprkos tome, s puno vjere i nade kaže da ne odustaje: “Jer mogu ovo što mi je još ostalo od života da se trudim da što više ljudi i mladih i edukatora i na individualnom i na nekakvom tom sistemskom nivou osposobim da prepoznaju ljudsku toplinu i ljubav.” Rahela je vrlo zabrinuta za budućnost BiH i svoje porodice. Velika ljubav prema sinovima, snahama i unucima nalaže joj da pokuša za njih ostaviti što bolju BiH. Ona i dalje sve ljude osjeća svojim, ne samo u BiH nego širom svijeta i smatra da svako može dati svoj doprinos. U BiH ljudi imaju i obavezu više da nakon ratnih stradanja rade na pomirenju, koje je jedino moguće uz puno prihvatanje istine.

Zaključak

Rahelina priča govori o snazi ljubavi u porodici u kojoj je odrasla i drugoj koju je sa svojim suprugom stvorila. Njena ljubav za učenjem novih stvari i otvorenost da se različitosti pretoče u bogatstvo pokazuju koliko je spremna i požrtvovana bila da to prenese kako na svoju djecu tako i na drugu djecu u BiH. Istrajnim radom izgradila je tri odvojene karijere – dvije inženjerske u telekomu i jednu u obrazovanju. A sve što je radila, radila je iz srca i dubokog uvjerenja da je to što čini ispravno. Ova priča se više bavi njenom drugom karijerom, a naročito njenim radom na borbi protiv jednostranih identiteta u promijenjenom sistemu vrijednosti koji je kolektivno postavio iznad pojedinačnih potreba i posebnosti. Radila je na tome putem građanskog obrazovanja kojim su stanovnici/e nove, “demokratske” BiH dobili siguran

prostor u kojem su se mogli baviti traumama iz prošlosti, ali i otvoriti vrata novim idejama, ličnim interakcijama i mogućim rješenjima. Smatra da demokratiju čine ljudi i natjecanje za stvaranje zajedničkog dobra, a ne samo institucije i strukture. Građansko obrazovanje je ključno u unapređenju takvog novog političkog i socijalnog sistema koji je nastupio nakon komunističkog socijalizma. Građansko razmišljanje se, između ostalog, susreće s preprekom dosljednosti kao vrline, konvencionalnim otporom prema promjenama, ali Rahela tvrdi da je prava vrлина promišljati probleme i predlagati rješenja, a ne držati se slijepo starih načina po svaku cijenu. Manje naglašen, ali prisutan sastavni dio njenog svjetonazora je feminizam. Bori se za ravnopravnost žena i jasno obrazlaže na koji način je ona narušena 1990-ih godina kada je došlo do osipanja komunističkog sistema ženskih prava i smanjenja učešća žena u javnoj sferi. Suprotstavlja se pojmu “počasnih muškaraca” kojim se označavaju žene koje su profesionalno uspješne, ali također uviđa da je privilegirana što ima mogućnost da se bori protiv tog stereotipa jer većina žena jednostavno nema nikakvog javnog utjecaja. Rahela smatra da žene nisu inherentno mirotvorne jer imaju sposobnost da diskriminiraju jednako kao i muškarci, ali priznaje da je moguće da žene zbog svojih bioloških i društvenih uloga imaju veću sklonost od muškaraca da se bave mirovnim radom. Rahela svakako uživa u raznolikosti religija, ideja i ličnosti, i može zamisliti povratak svoje zemlje na njen najbolji put, sa sličnim vrijednostima koje je živjela nekada u Jugoslaviji koji se zasnivao na solidarnosti, brizi, obrazovanju i ravnopravnosti.

Zabilješke

- 1 Sva mišljenja iznesena u ovoj priči su lična i ne održavaju zvanične stavove Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u Sarajevu.
- 2 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BiH*, Sarajevo: TPO Fondacija.
- 3 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 27, 47; Swami Dyhan Giten, 2012, “On Intuition and Healing”, u “The Silent Whisperings of the Heart - An Introduction to Giten’s Approach to Life”, www.selfgrowth.com/articles/GITEN2.html (Pristupljeno 2. septembra 2013.).
- 4 Civitas u Bosni i Hercegovini je nevladina organizacija osnovana 1996. godine čije su uspostavljanje inicirali Centar za građansko obrazovanje, Vijeće Evrope i Agencija za informiranje Sjedinjenih Američkih Država. Obrazovna mreža Civitasa u Bosni i Hercegovini formirana je kako bi promovirala demokratiju, ljudska prava i efikasno građanstvo. Ovaj projekat od 1996. godine finansira Vlada SAD. Više o tome na: civitas.ba.
- 5 Center for Civic Education, www.civiced.org.

- 6 Ristin Thomassen, 2006, *To Make Room for Changes. Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*, Johanneshov, Švedska: Kvinna till Kvinna Fondacija. http://www.peacewomen.org/assets/file/Resourses/NGO/kvinna_tomakeroomforchanges_2006.pdf (Pristupljeno 3. septembra 2011.).
- 7 Rahela je 2010. godine dobila pismo od zamjenika visokog predstavnika OHR-a Brčko (Office of the High Representative), Gerharda Stonheima, koji joj je odao priznanje za sve što je uradila u Brčkom, jer je učinila sve da okupi djecu različitih nacionalisti oko građanskog obrazovanja.
- 8 Paula D. Nesbitt i Linda E. Thomas, 1998, "Beyond Feminism: An Intercultural Challenge for Transforming the Academy", u *Common Ground: Feminist Collaboration in the Academy*, Elizabeth G. Peck i JoAnna Stephens Mink (ur.), Albany: State University of New York Press.
- 9 Decosterd 2013, 74.
- 10 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 33.
- 11 Joseph S. Nye, Jr., 2005, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York: PublicAffairs.
- 12 Na osnovu Daytonskog ustava, BiH ima Predsjedništvo kojim predsjedavaju tri člana, a ne jedan kako je praksa u cijelom svijetu, jer svaki član treba da predstavlja svoj konstitutivni narod, a za Ostale (manjine) prema Ustavu nema mjesta u Predsjedništvu. Oni su manje jednaki građani.
- 13 Lederach 2005, 85.
- 14 "Projekt građanin" je praktični dio Civitas-ovog programa. Učenici (preko 2400 timova i 60.000 učenika godišnje) ohrabreni su da odaberu problem iz svoje zajednice, da istraže postojeće mjere javne politike, da razviju svoja rješenja koja predstavljaju nadležnim institucijama, i da kreiraju akcione planove za implementaciju svojih rješenja. Svake godine 32 pobjednička tima, ili preko 400 učenika i nastavnika iz svih krajeva Bosne i Hercegovine gostuje u Sarajevu na Završnoj smotri, a tokom ljetnog perioda na Brčko ljetnom kampu. Ovaj projekat od 1996. godine finansira Vlada SAD.
- 15 Leszek Kolakowski, 1964, "In Praise of Inconsistency", *Dissent* 11.2 (april), <http://search.opinionarchives.com/Summary/Dissent/V11I2P201-1.htm> (Pristupljeno 2. jula 2013.).
- 16 Martha Nussbaum, 1999, *Sex and Social Justice*, Oxford: Oxford University Press, 6.
- 17 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge, 103.
- 18 Ustav BiH iz 1995. godine (dio Daytonskog mirovnog sporazuma) prvenstveno prepoznaje etničke identitete tri konstitutivna naroda, što samo po sebi predstavlja ograničavanje demokratije.
- 19 Porter 2007, 103.
- 20 Zilka Spahić-Šiljak, 2012, *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, 225.
- 21 Elise Boulding, 2000, *Cultures of Peace: The Hidden Side of History*, New York: Syracuse University Press, 71.
- 22 Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press, 57.

PRIČA 9. AMRA PANDŽO

PRIČA 9. AMRA PANDŽO

Mirotvorstvo je moj životni poziv

Biografija

Amra Pandžo je rođena 1970. godine u sekularnoj porodici bošnjačkih muslimana u Sarajevu. Idejama mira bila je izložena kroz porodično naslijeđe i književnost svoga djeda, Šukrije Pandže, poznatog dječijeg pisca. Odrastajući u takvom intelektualnom okruženju, Amra je učila o dijalogu, poštivanju i komuniciranju. Izgubila je oca kada je imala dvanaest godina i odrasla je s majkom i bratom. Njena majka i ostale žene u porodici bile su Amrini veliki uzori jer su bile snažne i uspješne žene.

Amra je studirala na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i diplomirala na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo. Nakon rata, nastavila je studirati na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu i magistrirala u oblasti socijalnog rada. Kada je počeo rat bila je mlada studentica i tada se prvi put suočila s izazovima svog etničkog i religijskog identiteta. Period rata obilježen je susretima s ljudima iz različitih kulturnih konteksta koji su dolazili u Sarajevo. Tokom rata, Amra je upoznala svog muža s kojim se vjenčala godinu dana nakon prvog susreta. Porodici i okolini je bilo teško prihvatiti taj brak jer se radilo o Srbinu.

Amrino profesionalno iskustvo u oblasti mirotvorstva počelo je u Helsinškom komitetu za ljudska prava BiH u kojem je vodila Centar za informisanje i podršku nevladinim organizacijama. Godine 2001. pohađala je seminar Centra za nenasilnu akciju (CNA) – desetodnevni trening senzibilizacije za izgradnju mira, i od tog trenutka svaki njen angažman bio je jasno artikuliran u cilju izgradnje mira. Pored toga, jedna je od osnivačica međureligijske organizacije “Abraham” i jedno vrijeme je bila članica upravnog odbora. Amra trenutno vodi *faith-based* organizaciju koja se zove Udruženje za dijalog u porodici i društvu “Mali koraci” i radi u gradskoj javnoj biblioteci.

Živi u Sarajevu sa svoje dvoje djece, Umom i Imranom.

Uvod

Ako je čovjek sklon da se bavi izgradnjom mira, on ne može podijeliti baš tako jasno privatni i javni diskurs. Jednostavno mora biti na neki način holističan, u smislu da on pristupa tome jednako, to je vocation, to je poziv, a ne nešto što si odabrala da budeš, kao daktilografinja ili računovotkinja.

Amra je mlada žena s nevjerovatnom energijom i vizijom koja duboko vjeruje u mirotvorstvo, zbog čega i ostavlja snažan dojam na ljude koje upoznaje. Njen životni put je sve samo ne običan. U ranim studentskim danima suočila se s ratom koji je veoma snažno potresao njen život, kao i vrijednosti koje su se njegovale u njenoj porodici. Tako je njen mirovni put počeo u ratu kada je krenula propitivati svoj identitet i svjetonazore. Tokom tog perioda, prošla je mnoge uspone i padove, dobre i loše trenutke. U tom propitivanju i traganju privukla ju je religija koja joj je dala snagu i motivaciju za život i mirovni rad. Amra je jedna od rijetkih mirotvorki u BiH koja se usudila koristiti religiju kao platformu za mirotvorstvo. Zbog poslijeratnog socio-političkog konteksta i politizacije religije, njen je rad zaista postao značajan.¹ Hrabra je inicijativa uključiti glas religije u diskusije o miru. Međutim, većina mirovnog rada inspiriranog religijom, poput inicijativa organizacija "Abraham" ili "Oči u oči" interreligijske službe, pokrenuta je nakon 2000. godine kada su sekularne nevladine organizacije počele otvarati više prostora za tu vrstu aktivnosti. Iako postoji nekoliko *faith-based* nevladinih organizacija koje su osnovane prije 2000. godine, naprimjer IMIC "Zajedno" u Sarajevu koji je počeo s radom 1991. godine, njihov rad je u počecima bio više usmjeren na humanitarne aktivnosti. "Medica" Zenica je bila jedina sekularna ženska NVO koja je religiju koristila kao podršku u liječenju trauma žrtava ratnog silovanja, ali su i njihove prve interreligijske aktivnosti započete nakon 2001. godine.²

Amru sam upoznala dok je bila aktivna u organizaciji "Abraham" i od tada smo povremeno sarađivale na nekim projektima. Ona se 2005. godine aktivno uključila u rad uspostavljanja Religijskih studija u Sarajevu, koje su prvi takav neteološki program u postsocijalističkom kontekstu Jugoistočne Evrope.³ Kada sam joj rekla da želim s njom uraditi ovaj intervju, bila je sretna i počastvovana jer su sugrađani i sugrađanke prepoznale njen rad, te je rado pristala na razgovor. Kolegica Elmaja Bavčić i ja posjetile smo je u njenom domu i malo se družile s njom i njenom djecom. Onda je u jednom trenutku lagano sjela, uspravila se u fotelji stavljajući nam do znanja da je spremna započeti ozbiljan razgovor o svojoj vrlo zanimljivoj životnoj priči. Kako se radi o ženi koja ima iskustva u javnim nastupima i raspravama, s

Iakoćom je pripovijedala svoje bogato životno iskustvo i put kojim se postaje istinsko ljudsko biće⁴ osjetljivo na potrebe drugih ljudi.

Svi glasovi se trebaju čuti

Ono što je ključno za mir je da se svi glasovi mogu čuti... svako ima pravo doći sa svojom perspektivom i pričom.

Svaka osoba koja poznaje Amru svjesna je njene odlučnosti da omogućiti da se različiti glasovi čuju; da spoji ljude i razgovara čak i o najbolnijim pitanjima. Tako ona kreira prostor za dijalog i pomirenje i “siguran prostor”⁵ u kojem se mogu podijeliti priče i traumatična iskustva bez straha od osude. Čak i njoj takav posao nije uvijek lak i produktivan; priznala je da je počinila neke greške i da se suočavala s poteškoćama, posebno kada je morala prihvatiti da će živjeti zajedno s ljudima koji su držali Sarajevo pod opsadom. Ipak, naučila je da je stvaranje prostora za dijalog jedini način da se dođe do mira i pokaže kako postoji alternativa nasilju i zlu.

Usred rata, 1993. godine, kada je Sarajevo bilo pod srpskom opsadom, Amra se suočila sa svojom prvom moralnom dilemom – da li da podrži posjetu studenta iz Beograda opkoljenom Sarajevu. Zajedno s nekoliko kolegica i kolega prisustvovala je studentskom okupljanju u studentskoj

organizaciji ASIS. Razmatrali su da li da dozvole da se čuje glas mladića iz Beograda usred strahota i ubijanja u njihovom gradu:

Pucalo je, granate su padale, bombardovanje, i najavio nam se predsjednik omladinske organizacije iz Beograda. Htio je da dođe i sad su bila mišljenja podijeljena... I ja sam onda ustala i rekla... ne! Potom je ustao neki muškarac i rekao: "Ako ga ne primite onda ste isti kao Karadžić. Ako čovjek hoće da dođe onda znači on samim tim ne podržava tu velikosrpsku politiku i nisu svi Srbi isti!" Ja sam na to ustala i rekla: "Dobro, ako dođe ja ću ga primiti u svoju kuću na Kovačima [stari dio Sarajeva]". Inače živim u skoro stopostotnoj muslimanskoj mahali.

Među studentima i studenticama bilo je Srba, Hrvata i drugih koji su ostali zajedno s Bošnjacima u gradu, odnosno sa Sarajlijama i Sarajkama. Njeno mišljenje promijenila je izjava tog muškarca koji ju je naučio da ne smiju sebi dozvoliti da budu poput ratnih zločinaca koji su ih kukavički gađali s brda oko grada. Zaintrigirao ju je taj momak, za kojeg su joj rekli da je Srbin iz Sarajeva: "Ja sam mu prišla i rekla: 'Ti si stvarno hrabar, otići će ti glava ako tako nastaviš.' Nije to nimalo bila atmosfera da se tako govori. On je na to rekao: 'Ja se ne bojim, ja sam ostao ovdje da se borim za ovaj grad.' I tako je krenula naša ljubavna priča." Bila je to prva prekretnica koja je promijenila tok njenog života i njen svijet.⁶

Amra se sjeća da u to vrijeme u Sarajevu nije bilo lako biti Srbin. Bila je zapanjena hrabrošću ovog čovjeka, kao i njegovim nastojanjima da se svaki glas dobre volje čuje, što je prihvatila kao moralno ispravno stajalište. Iz te hrabrosti i osobite ljudskosti rodila se nova ljubav. Dvoje mladih ljudi pod opsadom u Sarajevu pronašli su ljubav i, uprkos svim pravilima i očekivanjima, odlučili se za nju boriti. Vjenčali su se 1994. godine, kako Amra kaže: "na užas svijetu... Moja tetka je rekla da je to isto bilo kao udati se za Nijemca 1943.". Iako je Amra odgojena u komunističkoj porodici gdje religija nije igrala značajnu ulogu, udati se za Srbina u ratu bilo je nešto nečuveno i sasvim neprihvatljivo. Taj čin je svakako podrazumijevao značajne društvene posljedice. Smatrao se izdajom, ne samo vlastite porodice, već kompletne bošnjačke zajednice koja je patila pod opsadom u Sarajevu. Amra je govorila o tome kako su ljudi tada obično reagirali: "Bilo je slučajeva da mi pridemo grupi ljudi oni se ušute... Bilo je jasno da sam ja bila srpska snaha, to je odjeknulo strašno i u mojoj porodici koja se jedva pomirila s tim."

Bilo joj je teško uvjeriti porodicu i zajednicu da njen muž nije nacionalista, da je neće ostaviti, kao što se mnogim parovima desilo početkom rata. Zbog brojnih loših iskustava i izdaja prijateljstava i brakova, njena porodica i drugi ljudi bili su oprezni prema njenom mužu. Njen je svekar za nju rekao: "Ona je hrabra žena, udala se za Srbina 1994." Amra se

smijala toj rečenici. Rekla nam je da ju je taj brak zauvijek obilježio jer je u njemu dobila dvoje predivne djece.

Život u mješovitom braku naučio ju je da uvijek treba nastojati čuti različite glasove i perspektive i otvarati prostor za dijalog. Međutim, život u etnički homogeniziranoj postratnoj zemlji bio je pun izazova. “Danas biti u mješovitom braku znači da ćete biti izloženi takvoj diskriminaciji i toliko ćete imati problema da vrlo lako možete upasti u ulogu žrtve i ništa ne napraviti od svog života”, ističe Amra. Svjesna je da se mnogi ljudi u mješovitim brakovima udalje od svojih etničkih i religijskih identiteta i prave kompromise da bi što lakše prevazišli razlike, ali za nju to nije bilo rješenje.

Željela je održati svoj identitet i njegovati svoju ponovno otkrivenu religiju nakon rata. To je bila velika tranzicija tokom i nakon rata u potrazi za identitetom.⁷ Za nju pak svaka životna situacija, ukoliko se pravilno iščita, može biti prilika za rast. Jedna od tih situacija se desila kada joj je sin jednog dana rekao: “Vala mi je krivo što nisam potpuno Bošnjak, iz samo jednog naroda.” Ona mu je na to odgovorila: “Vala mi je drago što nemaš šansi da budeš od jednog naroda. Ti bi sad tako lako upao u taj ‘normalni kliše’, da ne voliš nekog od drugih naroda, da misliš da je tvoj narod bolji.” Amrina djeca su joj velika motivacija da se zalaže za mirotvorstvo nakon rata, jer želi da oni mogu opušteno živjeti sa svim svojim identitetima.

Prvi zvanični mirovni angažman dolazi nakon rata kada Amra dobija posao u Helsinškom komitetu za ljudska prava u BiH u Sarajevu. Bila je to šansa da se profesionalno bavi ljudskim pravima i mirovnim radom. Kada je počela raditi 1998. godine, cilj je bio stvoriti prvi centar za informiranje i prvi krovni centar za brojne NVO koje su bile rasute po cijeloj BiH: “Ova organizacija je napravila prvu bh. mrežu koja i danas postoji; danas broji oko 110 organizacija, zove se bh. Vijeće nevladinih organizacija.” Kao direktorica Centra za informisanje, Amra je intimno znala da se Centar u suštini bavi mirotvorstvom. Nisu bili usmjereni samo na skupljanje podataka, već su nastojali prevazići jaz između dva bh. entiteta, kao i između kantona u Federaciji BiH te su omogućavali susrete između podijeljenih Bošnjaka, Srba i Hrvata. Amrin zadatak je bio da izradi bazu podataka nevladinih organizacija u BiH. Povrh toga, omogućila je da se čuje glas sekularnih i religijskih osoba i organizacija koje se bave ljudskim pravima i mirovnim aktivizmom.

Za mene je taj treći sektor i civilno društvo postao taj neki moj odgovor kako je moguće da postojimo svi toliko različiti u ovom društvu, a da ne pravimo gužvu jedni drugima i da možemo da razumijemo da postoji potpuno drukčija perspektiva i sa tim novim vjerskim identitetom i sa tim socijalizmom, sa tim reliktima koji su ostali...

Jedna od prvih projektnih posjeta bila je u Bijeljini, na sjeveru BiH, gdje se desio susret s kolegicama i kolegama iz Republike Srpske koji su radili u Helsinškom komitetu RS-a. Amra se prisjeća da je na zajedničkom sastanku jedan Srbin iz Federacije BiH napravio “ispad”: “Duško je tada izvadio ciglu, stavio je na sto i rekao: ‘Ja sam donio ciglu za džamiju, za obnovu prve džamije u Bijeljini.’ I onda je jedno deset policajaca ušlo na vrata, jer je to bila 1998. i to uopšte nije bilo normalno za izgovoriti.” Kako Amra kaže, neposredno nakon rata bilo je teško putovati u neke regije i pažnju usmjeravati na pitanja kao što je obnova vjerskih objekata. Na početku rata, u Bijeljini su počinjeni stravični zločini koji su uključivali i uništavanje kulturnog i religijskog naslijeđa. Ovaj Duškov čin, čin Srbina, advokata koji se bavio zaštitom dječijih prava, uzburkao je etnonacionalistička osjećanja među lokalnim vlastima. Amra je ispričala kako je Duško želio krenuti ka pomirenju, ali očigledno u pogrešno vrijeme, jer oni koji su bili na vlasti nisu za to bili spremni.

Drugi sličan događaj desio se u Mostaru, gradu koji predstavlja simbol etničkih podjela između Hrvata/katolika i Bošnjaka/muslimana i simbol uništavanja kulturnog naslijeđa, poput rušenja poznatog Starog mosta koji je izgrađen prije pet stotina godina. Amra naglašava da se sastanak održao u zapadnom Mostaru, koji je pod kontrolom hrvatskih vlasti. Bila je ponosna na taj sastanak jer je na jedno mjesto okupio žrtve zločina i njihove počinitelje. Obje strane su tražile izlječenje i olakšanje, a u takvom prostoru svi su se mogli čuti i čak doći do oprost, što obično podrazumijeva dugotrajan proces:

Ali tu smo imali situaciju da vam sjede naprimjer... čuvar u logoru Omarska [kod Prijedora] i jedna majka iz Prijedora koja je izgubila dvoje djece, koja im još grob nije znala, i koja je čuvši njegovu priču ustala i rekla: “Ja vam halalim [opraštam] svima to što je bilo.”

Amra je spomenula da je u to vrijeme cjelokupno društveno tkivo BiH bilo tako rastrgano da su mnogi bili zbunjeni i izgubljeni po pitanju svojih identiteta. Za nju je civilno društvo bilo, kako kaže: “neki konstruktivni kaos, izgledao je kao idealna scena gdje se svačiji glas može čuti”. Kako Lederach objašnjava: “Glas ustvari znači imati smislene razgovore i moć... da se naši glasovi čuju i imaju neki utjecaj na tok procesa i donošenje odluka.”⁸ Amra je bila u stanju zamisliti sjajnu mogućnost za mir u tom konstruktivnom haosu dovodeći različite i suprotne glasove zajedno i postizući određene promjene. Njena vizija i želja da prevaziđe nametnute granice natjerale su je da bude aktivna i odlučno orijentirana ka razumijevanju različitih glasova. Pokazala je “asimilativnu lidersku karakteristiku”, što znači da je željela da

“dovede ljude da zajedno kreiraju i grade”.⁹ To je blisko transformaciji, a ona je zainteresirana da radi na transformaciji konflikta u mir.

Kao žena koja je postala religiozna nakon rata, Amra je željela uključiti glas religije u mirovne događaje i sastanke. Objasnila je da je Helsinški komitet bio sekularna organizacija koja se bavila ljudskim pravima i okupljala ljude koji se općenito nisu snažno identificirali s etnonacionalnom politikom ili religijom. Ovo je jedan od mnogih primjera kojim se potvrđuje teza da mirotni proces u BiH nije bio motiviran religijom te da ga nisu inicirale *faith-based* organizacije i vjerske zajednice,¹⁰ već sekularne “ljudskopravaške” organizacije. Amra o tome kaže:

Tad je civilni sektor bio izdvojen od bilo čega što je bio taj neki nacionalistički mejnstrim. Znači, to su bile organizacije koje su baštinile najviše neke socijalističke i komunističke i ateističke ideje. Sve što je bilo vezano za nacionalno ili, ne daj Bože, vjersko bilo je sklonjeno iz civilnog društva.

Na brojnim projektima Amra je saradivala sa sekularnim aktivistima i aktivisticama za ljudska prava poput Vehida Šehića iz Tuzle, Srđana Dizdarevića iz Sarajeva i Lidije Živanović iz Banje Luke (vidi Priča 4.), ali je ipak uspijevala napraviti prostor za *faith-based* inicijative u mirovnom procesu “jer je instinktivno osjećala da je to platforma za mir”. Rekla je kako u mirovnoj platformi trebaju biti zastupljeni svi glasovi, uključujući i glasove religioznih žena i muškaraca, uz izuzetak onih koji su bili uključeni u ratne zločine. Amra je gradila koalicije, kako to Elisabeth Porter opisuje, kroz uspostavu povjerenja, otvorenog dijaloga među različitim stranama i perspektivama, omogućavajući da se različite priče čuju.¹¹ Polako se kretala u svom radu prema *faith-based* organizacijama kako bi mogla što bolje biti uključena u mirovni rad motiviran vjerom.

Mali koraci su me vratili sebi

Mir je duh, a duh se širi gdje on hoće.

Iako je Amra žena koja veoma zrači aktivističkom energijom, vremenom je naučila da je mir proces koji otvara prostor za posvećenost i strpljenje. Za nju mir prevazilazi političke podjele i zakone. Pozivajući se na Bibliju, rekla je da mir uvijek nađe načina da se širi (Galaćani 5:22-23). Mir je stanje uma koje uvijek krene od srca osobe a onda, u potrazi za plodnim tлом, posadi svoju sjemenku. Amra je također tražila odgovarajuće tlo da posije svoje vizije mira i postepeno je shvatala da fokusiranje na male korake donosi rezultate, kao što Elisabeth Porter veli: “Izgradnja mira je

sveobuhvatan proces sa naglaskom na umrežavanju, uspostavljanju veza među ljudima”,¹² ali isto tako “zahtijeva da se ima vizija tih veza i odnosa”, kako John P. Lederach pojašnjava,¹³ što je krucijalno za održivi mir. Njeno putovanje je imalo nekoliko značajnih stanica koje su joj pomogle da spozna značaj malih koraka u postizanju pomirenja i razumijevanja.

Jedan od tih koraka bilo je i njeno putovanje u interreligijsko djelovanje. Kako Amru zanima okupljanje svih glasova, kao vjernica praktikantica svoje je sekularne aktivnosti pretvorila u *faith-based* djelovanje. S kolegama, mladim franjevcem Alenom Kristićem i islamskim teologom Samirom Beglerovićem, osnovala je NVO “Abraham” te pozvala religiozne osobe, uglavnom mlađe generacije, da im se pridruže u mirovnim inicijativama. Zajednički rad omogućio im je da se bolje upoznaju, ali i da, što je još značajnije, oblikuju suživot i rade na ponovnoj izgradnji multikulturalnog života u BiH.

Sljedeći važan korak koji je Amra poduzela vratio ju je njenom porodičnom naslijeđu. Željela je da njeno porodično naslijeđe, kao i njena lična zalaganja i uspjesi, budu prepoznati.¹⁴ Prvi seminar Centra za nenasilnu akciju (CNA) pohađala je 2001. godine. U toj organizaciji, koju je vodio njen rođak Adnan Hasanbegović, usavršila je vještine i teorijska znanja o mirovnom radu. S Adnanom je pokušala oživjeti duh i

poruku koju su im njihovi preci povjeroili. Tetke su joj pričale o pradjedu, profesoru Smailbegoviću sa Šerijatske škole u Sarajevu, koji se usprotivio nasilju nad Srbima u doba nakon atentata Gavrila Principa na austrijskog prestolonasljednika Franza Ferdinanda.¹⁵ U Sarajevu su Srbi tada proganjani i smatralo se da je srpski narod na neki način odgovoran za početak Prvog svjetskog rata. Neke grupe muslimana su čak krenule da uništavaju radnje na glavnoj ulici koje su držali Srbi:

I ostalo je zabilježeno da kad su oni krenuli gore da tu jednu mahalu ruše, da je naš pradjed Smailbegović izašao goloruk pred taj narod, sa ahmedijom na glavi onako i sa bradom i digao ruke i rekao: "Evo prvo mene satarite, pa onda idite na nedužne ljude. Nisu ti ljudi ništa krivi, ima jedna organizacija koja je preuzela odgovornost za to."

Amra je prokomentirala da je odgojena u porodici koja je njegovala duh islama u vrijednostima pravde, suosjećanja i mira. Ove vrijednosti su obogaćene socijalističkim, egalitarnim pravima radničke klase i običnih ljudi: "Odgajani smo na ideji da je bitan čovjek." Njen pradjed je bio islamski učenjak i snažna porodična figura koja je ustala u odbranu ljudskih prava i dostojanstva druge osobe. Njena porodica se mogla jasno povezati s njegovim naslijeđem mira i pravde unutar novog socijalističkog sistema koji se zalagao za ljudsko dostojanstvo, socijalna i ekonomska prava i sigurnost.

Još jedna značajna figura u porodičnoj historiji bio je djed Šukrija Pandžo, poznati dječiji pisac koji je stalno pričao s djecom, ohrabrujući ih da čitaju dobre knjige i poeziju. Amra ga opisuje kao sjajnog učitelja zbog kojeg su se osjećali važnim jer im je dozvoljavao da stalno postavljaju pitanja: "I mi smo stalno pitali, stalno odgovarali, razgovarali, razgovarali, razgovarali i stvarno će nekako... taj dijalog, kao neka forma, obilježiti na neki način moj život. To negdje vidim u tim počecima, koracima." U patrijarhalnoj kulturi su ovakvi odnosi rijetki, kao što je rijedak i odgoj u kojem se djeca ohrabruju da budu slobodnog duha.

Amra svoju nanu opisuje kao avangardnu ženu, jer je malo žena prije Drugog svjetskog rata imalo pristup obrazovanju. Kao učiteljica, bila je poštovana u zajednici i utjecala je na novu generaciju žena u kojoj su bile i njene kćerke. Amrina majka i "vijeće tetaka" (kako ih Amra s ponosom naziva) bile su uspješne žene na važnim pozicijama u profesionalnom životu i u zajednici. Bile su uzori. Amra kaže da posebno priznanje odaje majci jer je nakon očeve smrti očuvala porodicu:

Ona je fenomenalno uspijevala da se potpuno dokaže na profesionalnom planu, zato što je uspijevala da nama bude stvarno autoritet, što kažu i otac i majka u isto vrijeme, i što je uspijevala da nekako održi tu porodicu, tu ljubav, da smo do danas stvarno nas troje povezani.

Iz ovakvog konteksta Amra se formirala kao osoba s poprilično liberalnim stajalištima, otvorena uma i s jasnim odbijanjem etnonacionalne isključivosti. Ona je osnažena žena koja je spremna prihvatiti razlike među ljudima. Zbog toga ju je edukacija u CNA vratila porodičnom naslijeđu dijaloga i mirotvorstva, sada u strukturiranom obliku nevladine organizacije koja je postala jedna od značajnijih mirotvornih organizacija u BiH.

Od tog trenutka 2001. godine, svaki moj angažman je, dakle, bio jasno artikulisan u cilju izgradnje mira. To je za mene značilo prije svega da se borim protiv diskriminacije, da zastupam nenasilje, da nenasilje bude neka paradigma u kojoj ćemo mi preventivno djelovati da ne bi došlo do strašnih, krvavih konflikata kakav je bio ovde u Bosni i Hercegovini.

Kroz edukaciju o nenasilju bila je u stanju izraziti svoj mirovni rad kao borbu da se iskorijeni patrijarhalno i strukturalno nasilje nad ženama i drugim ugroženim grupama te da se izgradi kultura mira za sve ljude. To je, kako kaže, važno: “da bismo prodisali i da ne stavljamo sve pod čilim”. Naučila je koliko je bitno ne samo razriješiti sukob, već i transformirati ga, nositi se s njim, razabrati ga i ne potiskivati do sljedeće erupcije. Naučila je, kako Lederach objašnjava, da: “mirotvorac mora prigrliti kompleksnost, a ne ignorirati je i bježati od nje”.¹⁶ Transformacija sukoba je važna za Balkan jer, kako je Amra više puta u svojoj priči istakla, mnoga su se neriješena

pitanja gurala pod tepih destruktivno izašavši na površinu 1990. godine, uništavajući ljude, kulturu i suživot.

Konačno, nakon mnogih edukacija, magisterija iz društvenih nauka i stjecanja velikog znanja i brojnih vještina za mirovni aktivizam, odlučila je pokrenuti NVO "Mali koraci", Udruženje za dijalog u porodici i društvu. Svi mali koraci koje je poduzela u životu naveli su je na ideju da osnuje ovu organizaciju, koja se prvenstveno bavi *faith-based* mirovnim aktivnostima. Odlučila je da će se njen budući mirovni aktivizam uglavnom zasnivati na vjeri, sektoru formalnog mirovnog aktivizma koji nije dovoljno razvijen.

Amra mnogo radi na tome da okupi Bošnjake, Hrvate i Srbe, ali i druge, i ističe da je naročito važno da uključi u dijalog Srbe zato što: "Poslije genocida i svega što se desilo, zatvorili smo im usta, ali nismo svjesni da su ostala nesaslušana mnoga 'mišljenja', masovnijeg dijaloga nije bilo i ništa se revolucionarno nije promijenilo. Zbog toga ćete često čuti komentare da ovaj 'mir nije stvaran.'" Ona stoga pokušava da pokrene dijalog o zločinima, genocidu, silovanju i različitim vrstama torture kroz koje su ljudi prošli u ratu. Priznala je da je to teško i veoma naporno, ali da je počeo razgovor i zajedničko obilježavanje stradanja, što predstavlja važan prvi korak u priznavanju patnje i boli drugih:

Bilo je trenutaka kad su se oni [pripadnici porodica nestalih tokom rata, uključeni u organizaciju zajedničkog obilježavanja Dana nestalih] toliko svađali da smo mi morali prekidati onako pred medijima i ja bih samo onda rekla: "Hajde, molim vas, samo da se sjetimo zašto smo ovdje, da se sjetimo svih tih ljudi koji više nisu živi. Sad sjedite svi ovdje i filozofirate i onda ćemo otići da ručamo i vratit ćete se kući, a ti vaši najbliži – njih nema. Prema tome, imajmo samo malo dostojanstva u sjećanju na njih i – dogovorimo se!"

Svojim snažnim i moćnim glasom Amra je uspijevala da bude medijatorica na takvim susretima te da usmjerava diskusiju koja je u početku izgledala kao nemoguća misija. Obrazovanje i vještine koje je stekla pomagale su joj da uspješno facilitira razgovor i interakcije među različitim grupama. Rekla je da je korisno bilo podsjetiti ljude na razlog zbog kojeg su tu došli da razgovaraju.

Tokom posjete Brčkom održano je obilježavanje dana nestalih u BiH na kojem je pravoslavni hor pjevao "Oče naš", a muslimanski ilahiju "Allah je istina". Žene u crnini su se krstile. Pored njih su nane sjedile i učile "Al-Fatihu". Svi su bili zajedno na trgu u Brčkom: "Znači, mi smo napravili jednu komemoraciju koja je bila dostojanstvena, koja je bila zajednička, koja je bila bosanskohercegovačka." Kroz takve memorijale Amra je težila da pokaže duh i snagu BiH. Priznala je da su te aktivnosti bile zahtjevne i nezamislivo teške, što je nju, s jedne strane, premaralo, ali joj je s druge obnavljalo nadu

u mirovni rad. Takvi susreti su je podsjećali da je zaista moguće spojiti sve glasove.

Amra je svjesna da je važno graditi kulturu mira i da BiH, kao postsocijalističko društvo, mora naučiti vještine neophodne za mirotvorstvo. Objasnila je da nejednakost koja je svojstvena ovakvoj patrijarhalnoj kulturi otežava stjecanje tih vještina jer se one ne uče i ne promoviraju onoliko koliko je to potrebno. Umjesto da prioritet budu jednaka prava, aktivno slušanje, dijalog i lična odgovornost, ljudi su naviknutiji da potiskuju, manipuliraju i izbjegavaju sukob i sve ono što ih uznemiruje. Amra je u ovom smislu kritizirala socijalističko doba jer je ugnjetavalo slobodu: "Period socijalizma je učio da filtriramo tačne i netačne odgovore (ideološki ispravno i neispravno), dok je u izgradnji mira sve legitimno da postoji, da se čuje, a mi smo trenirani već 50 godina da je istina samo ono što je ideološki podobno." Nažalost, etnonacionalisti su radili isto, samo u drugačijem obliku i drugačijim metodama ugnjetavanja i pritisaka. Amra je stoga dosta vremena uložila da ljude nauči vrijednostima religije i razlikovanju između religije, religijskog vođstva i pojedinaca koji tvrde da nešto rade u ime Boga i za Boga, a čine zvjerstva i nasilje.

Jedan od važnih projekata u tom smislu bio je projekat "Tragom vjere i mira" iz 2009. godine, koji je okupio 40 edukatora/ica, univerzitetskih profesora/ica, novinara/ki i drugih. Umrežili su se, upoznali i iznašli načine da stvaraju društvo u kojem se ne povezuju nužno s nekim vođom, već umjesto toga nastoje pružiti lične doprinose i odgovore na dileme koje imaju o raznim pitanjima. U kulturi koja je navikla da slijedi vođe, bilo vjerske, komunističke ili etnonacionalističke, teško je promijeniti način razmišljanja i očekivati od ljudi da budu otvoreni i da djeluju kao alternativa postojećem monopolu vođstva u vjerskom i političkom životu. U tom smislu Amra objašnjava: "Mi stalno radimo na tome da demistificiramo vjeru kao jedan nasilni sklop koji služi samo tome da je uzme neki veliki vođa i zloupotrijebi, da u narodu probudi ono najgore". Ona je odlučna da s vjere skine etiketu tiranije i sile te da podigne svijest o njenoj ulozi nositeljice vrijednosti koje su dobre za ljude: pravda, istina i mir. Privremeni pojedinačni ili grupni interesi za nju nisu relevantni i, kao vjernica, pokušava pokrenuti ljude s mjesta njihovih sebičnih interesa i udobnih pozicija, ljude koji se kriju iza neke vrste autoriteta i koji ne žele riskirati da nešto sami urade. Mirovni rad nije ležeran posao jer zahtijeva od osobe "da prihvati složenosti, a da se ne oslanja na dualistički polaritet, jer vjera u kreativno djelovanje i prihvatanje inherentnog rizika zahtijevaju prekid nasilja i hod nepoznatim stazama na kojima se gradi konstruktivna promjena",¹⁷ a Amra je definitivno spremna za taj put, malim ali važnim koracima.

Promjene koje dolaze unutar sistema

Organizacija koju vodim, "Mali koraci", nalazi se u jednoj teškoj društvenoj poziciji koja je negdje između vjerskih institucija i civilnog društva, koje je u svojoj osnovi duboko antivjersko i antireligijsko. Ja sam ponosna na tu ulogu. U društvu koje je u biti podijeljeno mi smo tačno negdje na sredini.

Kao religioznu osobu, Amru zanima prevladavanje podjele sekularno-religijsko i pronalaženje primjerenih formi religijskog identiteta u javnoj sferi. Svjesna je koju su ulogu vjerske zajednice imale tokom i nakon rata. Ne pripisuje im nikakvu zaslugu za mir: "Više ih možemo mjeriti po tome gdje su razgrađivale mir... istrenirane su da budu igračke etnonacionalizama, nekih političkih opcija, moćnika... opšti principi mira i pravde nisu vidljivi." Međutim, dodala je da je jedina dobra stvar koju su radile to da nisu ometale one ljude koji su se u svojim zajednicama bavili mirotvorstvom.

Amra je odlučila da se osloni na takve pojedince, imame i svećenike u lokalnim zajednicama, koji su podržavali mirovne aktivnosti i ulijevali nadu da je u sistemu vjerskih zajednica *moguće* napraviti promjene. Jedan takav pojedinac je Sulejman Bugari, vrlo angažirani imam u Sarajevu, koji joj je pružio nadu u nešto što ona naziva "islamski odgovor za oblikovanje društva kao mjesta za svaku osobu". On je jedan od rijetkih imama koji svoj rad ne svodi na teritorijalnu nadležnost nad svojim džematom (župom, parohijom) niti na ekskluzivitet etike, morala i dobra u islamu. Njegova džamija je mjesto u kojem se Amra osjeća kao kod kuće sa svim svojim idejama i djelima. "To je jedna potpuna uključiva duhovnost." Tamo je vodila prijatelje i prijateljice nemusliman(k)e da zajedno pjevaju o poslaniku Muhamedu, Isusu i da tamo provode vrijeme zajedno bez obzira na različite puteve vjere i duhovnosti kojima idu. Slično iskustvo uključivosti pronašla je i kod Ive Markovića, franjevačkog svećenika koji se bavi interreligijskim dijalogom, te sjajno vodi hor "Pontanima", pomažući u njegovanju i promoviranju interreligijske duhovne muzike koja može spajati ljude. Još jedan prijatelj koji radi na spajanju vjerskih vođa da zajedno promoviraju mir unutar sistema je iguman srpske pravoslavne crkve, otac Danilo iz manastira u Žitomislčićima u Hercegovini, blizu Mostara:

On mi je vratio nadu, jer Srpska pravoslavna crkva, kao i ostale naše crkve i vjerske zajednice, nije osvjetlala obraz po pitanju izgradnje mira. Srpska pravoslavna crkva je radila očigledne stvari, tipa osvjешtavanja zločinaca, skrivanja po manastirima... stalno se nekako provlačilo kroz sve ove godine da imamo malo pravoslavaca u izgradnji mira...

Amra je navela da je jedan od razloga zbog kojih pravoslavni sveštenici nisu učestvovali u mirovnim aktivnostima, kao katolički svećenici i imami, specifična struktura pravoslavne crkve u kojoj su potrebna posebna odobrenja i blagoslovi za sveštenike da učestvuju u određenim aktivnostima, za šta treba vremena. Kada je otac Danilo otvorio vrata svog manastira interreligijskim aktivnostima, Amri je to bio znak da je vrijeme da se naprave promjene uz pomoć religijskih autoriteta koje ljudi poštuju i podržavaju. Spominje da je upitala oca Danila kako je zaslužio poštovanje katolika i muslimana, a on je rekao: “Zato što sam ja ovdje kući... moja kuća nije u Republici Srpskoj, ni u Srbiji, ni u Vojvodini [gdje je rođen]... meni je najbliži onaj koji je meni ovdje prekoputa vrata... Hrvati/katolici”. Važno je napomenuti, Amra dodaje, da su srpski pravoslavni monasi ubijani tokom Drugog svjetskog rata, a da je manastir u proteklom ratu bio devastiran. Prema tome, njegova odluka je bila hrabra. Bio je odlučan da živi tu među Hrvatima i muslimanima, a oni su ga prihvatili kao svog sveštenika.

Pored saradnje s vjerskim vođama, koji ipak imaju određena ograničenja unutar svojih zajednica, Amra je odlučila da radi na strukturalnim promjenama unutar vjerskog obrazovnog sistema (engl. “diplomacy track two”)¹⁸ u javnim školama. Većina aktivista i aktivistica za ljudska prava, kao i ona sama, protivili su se uvođenju vjeronauke u javne škole smatrajući da to predstavlja prepreku demokratizaciji BiH i mirenju ljudi. “Svima je bilo jasno da je to jedna prilično negativna pojava u našem društvu zato što je ona sa sobom nosila podjele. Ja sam bila prva koja se borila protiv segregacije djece u školama u Sarajevu još 2–3 godine prije toga”, ističe Amra. Istraživanja su pokazala da se vjeronauka smatra kamenom spoticanja u pomirenju i povećanju socijalne reintegracije u etnički izmiješanim zajednicama. Neki autori i autorice zaključuju da jedini rezultat vjeronauke “može biti produbljivanje jaza između etničkih i vjerskih grupa”.¹⁹ Amra bi u suštini željela da postoji više interreligijskog učenja koje će spajati djecu, ali joj je jasno da u stvarnosti vjeronauka u školama još uvijek nije tako koncipirana. Činjenica je da 95 procenata djece pohađa vjeronauku u javnim školama u BiH,²⁰ što znači da je roditelji te djece podržavaju i smatraju relevantnom za njihov odgoj. Njihovi glasovi su u tome također važni.

Svjesna toga, Amra nije željela trošiti energiju na neproduktivne rasprave o tome šta bi bilo bolje za djecu i podijeljeno bh. društvo. Umjesto toga, ona traži načine da pomogne nastavnicima i nastavnica koji predaju vjeronauku da smekšaju isključive perspektive, i izbace pristrasno prikazivanje drugih i sadržaje koji upućuju na mržnju. Odlučila je pretvoriti ovu dvoznačnu ulogu religije u konstruktivnu promjenu i pokazati da religija može biti i dio rješenja²¹ ukoliko se ispravno predstavi:

Ja sam jednostavno tu svoju vjeru toliko voljela da je meni bilo strašno da se ona veže za fašizam i nacionalizam, i onda sam priredila jedan priručnik za nastavnike islamske vjeronauke koji je govorio zapravo o mjestu drugog, o mjestu žene, o mjestu svih onih stvari koje se dotiču mira.

Amra je zabrinuta zbog ovako zatvorenih i odvojenih učionica u kojima se uči samo o jednoj religiji, načina na koji se drugi predstavljaju i djeca pripremaju za budući suživot. Kada je o tome razmišljala, odlučila je, umjesto da kritizira postojeće udžbenike i pedagoške pristupe, ponuditi smjernice, tekstove i vježbe koje nastavnicima mogu pomoći da uključe i drugačije perspektive i mirovne poruke islama u radu s učenicima. Tim koji je radio na vodiču sastojao se od ljudi koji su željeli senzibilizirati nastavnike prema mirovnim pristupima u islamu: “Mi smo željeli izgraditi jedan narativ koji će voditi našu djecu prema miru... i senzibilizirati vjeroučitelje da oni razumiju i prihvate istinu u islamu – mir [*salaam*].” Tokom sastanaka s nastavnicima i nastavnicama vjeronauke, počinjala bi s objašnjavanjem korijena riječi *islam* (s-l-m) koji na arapskom jeziku označava mir. Željela je da zapamte: “Islam je pomirenje, a musliman je onaj ko je pomiritelj.”

U duhu sufijske tradicije koja njeguje i naglašava mir kao ključni element interakcije s drugima, Amra smatra da muslimani ne bi trebali imati poteškoća u prihvatanju razlika. Islam, kao posljednja objavljena religija,

historijski poštuje prethodne monoteističke tradicije (Kur'an, 24, 49; 3, 84) i tu nema mjesta za ekskluzivnost nad drugim religijama (49,13). Međutim, svjesna je da postoje različita tumačenja koja naglašavaju ekskluzivitet islama i prikazuju ga kao jedini ispravan put ka Bogu, što nije u skladu s ključnim principom *tevhida*, odnosno uključivanja svega stvorenog kao objavljene stvarnosti u jedno.²²

Amra je prema ovom razumijevanju islama izradila vodič za vjeroučitelje/ice i strukturirala ga kao mali udžbenik s vježbama i primjerima ravnopravnosti, poštivanja i mirotvorstva. Željela je postaviti temelj za prihvatanje i primjenu mirovnih principa za sve ljude i obučiti vjeroučitelje/ice da budu lučonoše mira u svojim zajednicama. Teoretiziranje o islamu i miru je dobro prihvaćeno, ali su vjeroučitelji/ce onda postavili konkretna pitanja: "Sjećanje na genocid, na ogromnu patnju i stradanja koja je muslimanski živalj prošao u prethodnom ratu..." Željeli su znati zašto bi oni trebali biti mirotvorci/ke nakon svega što je proživljeno i zašto bi oni trebali poduzeti prve korake u tom procesu.

Amra je u tom kontekstu spomenula jedan svoj intervju koji je dala medijima, u kojem je novinar upitao o žrtvama i zašto bi muslimani trebali inicirati mir. Njen odgovor je bio jasan da uloge počinitelja, žrtava, posmatrača u sukobu predstavljaju prolazne uloge; ne sadrže cjelokupni identitet pojedinačnih osoba. Ona o tome kaže:

Ko god da započne pomirenje, dobro je da ga započne i da izađe malo iz te svoje uloge... i da kaže, 'jesam bio žrtva, ali sada više nisam i sada imam glas, mogu da stanem i upitam otkud tebi pravo da budeš nasilnik, što si ti mislio da to uradiš, hajde da se malo čujemo po tom pitanju.'

Prema Amrinom mišljenju, one osobe koje su u stanju iskoračiti iz tog kruga žrtve i počinitelja duhovno pobjeđuju. Važno je, smatra ona, za svaku etničku grupu koja strada, kao što su u velikoj mjeri stradali Bošnjaci muslimani u ovom ratu, da spriječi da postane počinitelj i da ne upadne u zamku kruga nasilja.

Amra je motivirana da ljude uči da razumiju krug nasilja i da grade nove odnose. Nije bilo lako dobiti dozvolu da radi s islamskim vjeroučiteljima/cama, i nije tražila sredstva i novac od Islamske zajednice: “On [prethodni reis ul-ulema] je samo rekao da nema para da nam da, a mi smo rekli, nema veze kršćani će nama dati pare. Namjerno sam bila malo sarkastična, i potpuno iskrena... I on je dao papir [dozvolu].” Nakon toga je, kako je Islamska zajednica decentralizirana, morala razgovarati s muftijom u svakom muftiluku da bi dobila odobrenje da radi u tom kantonu ili regiji. Uz podršku organizacije RAND (Regionalna adresa za nenasilno djelovanje) i prijatelja Anne i Otta Raffai kao i Randalla Puljek-Shank i njegove supruge Amele, pripremila je materijal i educirala 950 vjeroučitelja/ki u BiH. Pomogla im je da moderniziraju i unaprijede nastavne metode i uvedu više interaktivnog rada s djecom. Bilo je to nevjerojatno putovanje na kojem je uživala radeći s pametnim mladim ljudima u školama, spremnim da više nauče o mirovnim perspektivama islama.

Od vjeroučitelja/ica se očekivalo da nakon obuka naprave nešto za mir u školama i svojim zajednicama. Oformili su klubove u školama da bi radili na nenasilju i mirotvorstvu. Za većinu njih bio je to prvi put da čuju o aktivnim naporima na izgradnji mira, tako da su postali pioniri za sprečavanje budućih sukoba. Amra smatra da je osnaživanje za mir veoma važno, naročito u kontekstu globalne percepcije o muslimanima:

Ne zaboravite, danas muslimani nose jaku stigmju globalne svjetske diskriminacije i toga da ih se veže za terorizam, za nešto ružno... što je nasilno. I oni kad se vrate svojim korijenima i kad im osvjetlite, kad im bacite takav reflektor, to je za njih veoma važan alibi u njihovom unutrašnjem svijetu, da oni vrlo rado izlaze s tim pred djecu govore o tome da im je to važno.

Svjesna je da neće sve osobe koje su pohađale mirovnu edukaciju aktivno raditi na mirotvorstvu, ali je spomenula da je od 950 osoba njih 30 aktivno nastavilo s edukacijama. Te osobe su pohađale radionice CNA, radionice i obuke RAND-a i učestvovala u regionalnim mirovnim konferencijama u Makedoniji, na Kosovu, u Hrvatskoj i Sjevernoj Irskoj.

Za Amru je mir stalni rad, stalni napor i stalna transformacija sukoba. Nema tu odmora: “Možete to zamisliti kao idealnu zajednicu: često nešto iskrnsne i ljudi stalno na tome rade i onda se dogovore. Ali da niko ne istiskuje svoje potrebe, da su vrlo poštteni kada je u pitanju ono što hoće.”

Kao mirotvorka i aktivistica, Amra je shvatila da mora biti u sistemu da bi ga mogla mijenjati. Utjecaj je moguć samo ako smo dijelom nečeg većeg: “Kod nas, nažalost, neovisni glasovi ili javno mnijenje kao faktor ne postoje. Onda moraš puno strukturalnog nasilja da podneseš unutar tih sistema, ali ja sam odabrala neke u kojima ja to želim i mogu.”

To je njen način pravljenja promjena unutar sistema koji nije naklonjen ženama s različitim mišljenjima. Stoga je nastojala pronaći najbolje kanale komunikacije²³ koji omogućavaju da njen glas čuju oni koji rade s djecom u školama.

Mirovni rad muslimanke i feministice

Moja vjera je uveliko odredila moje razumijevanje islamskog feminizma kao platforme koja uključuje ravnopravnost i jednake mogućnosti i za žene i muškarce.

Amra je naglasila da je njen rad primarno orijentiran na religijsku perspektivu mira i razoružavanje etnonacionalizma kao prepreke pomirenju. Rodna ravnopravnost je bila samo jedna od tema na kojima je radila. Ali kada je pričala o svojoj borbi da pomiri rodnu ravnopravnost i islam, iznijela je neke zanimljive detalje o tome kako se njena dva identiteta, muslimanke i feministice, čvrsto utemeljuju u religiji i ljudskim pravima.

Amrin put u religiju sličan je mnogim takvim iskustvima u ratu. Islam se ponovno otkrivao putem selefijskih grupa²⁴ koje su došle u BiH i pružile drugačija, osvježavajuća učenja islama. U traganju za duhovnošću došla je u kontakt s misionarima koji su nudili zanimljivu grupnu dinamiku i

socijalizaciju muslimana, nešto što je nedostajalo unutar postojeće islamske zajednice. Međutim, tokom našeg intervjua, nije nam mnogo otkrila o tom dijelu svog života. Samo je spomenula da nosi i pozitivna i negativna sjećanja. Kao žena, rekla je da nije mogla razumjeti i prihvatiti rodnu segregaciju koju su nametala selefijska tumačenja islama, te je stoga pronašla novi pravac u svom životu, orijentiran *faith-based* mirovnim inicijativama kojima je mogla više toga naučiti i ponuditi. Ipak, poštuje sve pristupe i sva tumačenja islama, od najkonzervativnijih do najliberalnijih, odlučna da sa svakim od njih ostane u dijalogu zarad mira. Amra je također zahvalna što je stekla trening i disciplinu molitve i posta u tom periodu svog života, jer to mnogim muslimanima/kama nije jednostavno poštovati i pratiti. To joj je pomoglo da ustraje u vremenima ličnih i profesionalnih izazova:

Meni se nije problem promijeniti... ja sam u tom periodu dobila puno divnih poklona, kao što je trening za namaz... da bi čovjek bio pet puta na namazu, to je jedan ozbiljan trening; to je baš disciplina, i ako je ne nosite od malih nogu iz kuće, treba vam poseban sistem da vi to utrenirate... pamtim to kao rast u svom ličnom treningu, u tom načinu života.

Amra govori o važnosti promjene i da svako novo saznanje i iskustvo nužno mijenja čovjeka, što se u BiH vrlo često smatra manom, jer je dosljednost i dalje vrlina na ovim prostorima. (Vidi Priča 8.) Vremenom je naučila graditi svoj vlastiti feministički identitet. Nova shvatanja ženskih ljudskih prava i njihovih preklapanja s islamom došla su putem edukacije i saradnje s aktivisticama za ženska ljudska prava i muslimanskim feministicama. Postepeno osnaživanje uvjerilo je Amru da je moguće tragati za rodnom ravnopravnošću u islamu te je zbog toga počela javno izražavati svoj islamski feministički identitet. Dok je radila na vodiču za vjeroučitelje/ice, Amru je posebno zanimala rodna ravnopravnost jer je u postojećim udžbenicima svedena na majčinstvo i porodične uloge žene.²⁵ Rekla je: “Pokušali smo da govorimo o tome da je Kur’an imao rodno senzitivni govor u 6. stoljeću, da dodirnemo bar malo ono neke stvari koje su važna ženska pitanja.” Međutim, tvrdi da se ne smatra poželjnim da bosanske muslimanke imaju feministički identitet,²⁶ te se suočila s diskriminacijom kada je počela raditi u školama s vjeroučiteljima/cama. Svaki put kad bi ušla u školu trebala je položiti dva važna ispita, jedan u vezi s religijskim, a drugi s feminističkim identitetom. Predstavnici škole su imali dva osnovna pitanja koja su je mogla diskreditirati u radu s vjeroučiteljima/cama: “Pitali su me jesam li ja pripadnik baha’i religije, jer se baha’izam dosta veže za mir. I ja sam rekla da sam ja klasična muslimanka.”²⁷ Žena koja ne nosi hidžab a bavi se religijskom edukacijom morala se dokazati kao muslimanka, što je Amra

i radila. To je zanimljivo da se hidžab traži kao potvrda vjere, jer prema istraživanjima danas većina muslimanki u BiH ne nosi hidžab niti smatraju da je to ključan dio njihove vjere.²⁸

Drugo pitanje se uvijek odnosilo na feministički identitet: “Onda su me pitali jesam li islamska feministica, jer su našli moju izjavu na internetu gdje ja izjavljujem da sam islamska feministica, u tom kontekstu to je odjeknulo kao da je bomba pala.” Nije to mogla poreći jer su njene izjave bile dostupne na internetu pa jedino što je mogla uraditi jeste objasniti im šta to zaista znači i kako se sve zasniva na Kur’anu i Poslanikovom sunetu. Nakon toga bi je prihvatili i s njima bi razmjenjivala sjajna iskustva i ostvarivala prijateljstva.

Uprkos ovim pitanjima koja su služila da provjere njenu legitimnost da radi s nastavnim kadrom, smatra da joj je bilo lakše ući u školu i dobiti potrebno odobrenje jer je žena. Nisu je se bojali. Pod tim je mislila da je nisu shvatali previše ozbiljno, već su učestvovali da bi pokazali spremnost na saradnju. Upravo takva pozicija žena, kako Svetlana Slapšak ističe, određuje njihovu spremnost da uspostavljaju mostove komunikacije i da grade mreže podrške.²⁹ Samo im je bilo važno da nije feministica jer: “Ako sam feministica, onda sam opasna”. Biti muslimanska feministica u skladu s učenjem Kur’ana donekle je bilo prihvatljivo, ma šta to za njih značilo.

Amra je govorila o širem kontekstu BiH, koji primarno predstavlja patrijarhalnu kulturu u kojoj se žene ne shvataju ozbiljno. Stoga se na žene često ni ne reagira, a ako se to desi, onda ne javno. Ignoriranje žena je strategija za njihovo zanemarivanje i isključivanje iz javnog života:

U našem društvu vi stvarno možete izaći, napisati kakav hoćete tekst i izvana kritikovati bilo koga, jer naše institucije i naši zatvoreni sistemi imaju jedan fantastičan način da se nose s tim, a to je ignoriranje. Znači, niko neće trepnuti okom da vi kažete ne znam šta na svijetu i tako psi laju, a karavani prolaze.

Ignoriranje i nepriznavanje razlozi su zbog kojih mirotvorstvo, a posebice mirotvorke, nije prepoznato u BiH. Mirotvorstvo je i dalje nešto fluidno, bez jasne definicije. Amrina majka uvijek kaže: “Ja nikad ne znam, drago dijete, čime se to ti tačno baviš.”³⁰ Amra smatra da ljudi općenito imaju isti takav stav kada saznaju da se neko bavi mirotvorstvom. Većina mirovnog rada obavlja se u civilnom sektoru društva koji uglavnom čine žene, ali njihov rad još uvijek nije prepoznat.

Amra ima mnogo poštovanja prema ženama jer pokazuju dosljednost i poštenje u svom radu. Muškarci su drugačiji, po njenom mišljenju: “Oni su od ranog doba trenirani da jedno govore na katedri, da imaju skroz drugačiji odnos kod kuće prema ženi, da imaju treći prema djeci, a četvrti prema

majci. I njima je sve legitimno.” Amrino iskustvo s muškarcima naučilo ju je da su oni kao glumci u svim segmentima svojih života, s tekstovima koje čitaju, pri čemu ih to ne uznemirava. Žene su sklonije zagovaranju za socijalnu pravdu i ljudska prava, one su te koje održavaju scenu civilnog društva živom i zahtijevaju poštenu igru. Treba dodati da uprkos ovoj glorifikaciji i esencijaliziranju žena,³¹ Amra ipak ne smatra da su sve žene sklone mirotvorstvu niti da je to inherentna prirodna karakteristika ženskog bića.

Jedan od problema mirovnog rada jeste manjak saradnje i razmjene informacija o aktivizmu između sekularnih i *faith-based* organizacija. Naprimjer, Amra nije znala ništa o rezoluciji UNSCR 1325 iako mnoge ženske nevladine organizacije već više od deset godina rade na njenoj provedbi. Na sličan način sekularne ženske nevladine organizacije nisu upoznate s njenim *faith-based* inicijativama. Postoji potreba za komunikacijom i saradnjom unutar samog sektora. Premošćavanjem ovog jaza, ove dvije grupe mogu prevazići podjelu na sekularno i religijsko i omogućiti da se time okoriste i žene i muškarci, vjernici/e i građani/ke.

Zaključak

Kao posvećena mirovna aktivistica, Amra vjeruje da se moraju čuti svi raznoliki glasovi da bismo postigli održivi mir, a ona sama uključuje glasove vjere u dijalog. Smatra da je vjera potencijalna platforma za mir. Amra uspijeva graditi mirovnu platformu iz religijske perspektive kao uvjerená muslimanka koja djeluje unutar svoje vjerske zajednice dok u isto vrijeme zagovara inkluzivnost i bogatstvo različitosti. Ta različitost podrazumijeva i takozvane žrtve i počinitelje, jer ih ona vidi kao dinamične, promjenjive kategorije. Dolazi iz porodične loze graditelja i graditeljica mira, a svoj rad ostvaruje u javnoj sferi civilnog društva u nevladinoj organizaciji “Mali koraci” koja odražava temeljnu filozofiju njenog mirovnog aktivizma. Takvi mali koraci podrazumijevaju umrežavanje i s pojedinim vjerskim vođama koji su skloni mirovnim aktivnostima, da dijele iskustva, pomažu jedni drugima, saraduju i grade temelje mira koji postoje u svim bh. religijama. Na ovaj način, ona djeluje u svojoj vlastitoj zajednici i društvu, osnažena mrežama saradnje koje je gradila, naprimjer, na reformiranju kontroverznog sistema vjeronauke ili na naglašavanju feminističkih aspekata islama. U njenoj se ličnosti prepliću liberalne vrijednosti koje je stekla od snažnih žena u svojoj porodici s učenjima islama koja joj pružaju okvir njenog života i djelovanja. Uprkos činjenici da je u patrijarhalnoj kulturi ignoriraju kao

ženu koja gradi mir, ona svoj uspjeh ne mjeri po tim standardima, već sluša svoje srce da čuje šta je zaista vrijedno vjernicima i vjericama. Amrinu je priču, kao takvu, važno čuti.

Zabilješke

- 1 Neven Andjelic, 2003, *Bosnia and Herzegovina. The End of Legacy*, London: Frank Cass, 140-153.
- 2 Zilka Spahić-Šiljak, 2013, "Do It and Name It: Feminist Theology and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina", *Journal for Feminist Studies in Religion* 29.2, 178-186.
- 3 Magistarski program Religijskih studija na Univerzitetu u Sarajevu je inicirao Državni univerzitet u Arizoni pod vođstvom profesora Stephena Bataldena. On je prepoznao Sarajevo kao važno mjesto u Jugoistočnoj Evropi gdje je želio posijati ideju religijskih studija. Uz sve prepreke na tom putu i uz podršku Marka Oršolića, direktora organizacije IMIC "Zajedno" Sarajevo, profesora Zdravka Greba, sa Pravnog fakulteta u Sarajevu, i finansijske podrške Američke vlade i Ministarstva vanjskih poslova Norveške, Religijske studije su upisale prvu generaciju studenata 2007. godine.
- 4 Marshall Gantz, 2009, "Why Stories Matter", *Sojourns, Faith in Action for Social Justice*, www.soyo.net/magazine/2009/03/why-stories-matter (Pristupljeno 3. septembra 2013.).
- 5 Ristin Thomassen, 2006, *To Make Room for Changes. Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*, Johanneshov, Švedska: Kvinna till Kvinna Fondacija.
- 6 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage, 70.
- 7 Amia Lieblich, 1993, "Looking at Change. Natasha, 21: New Immigrant from Russia to Israel", u Ruthellen Josselson and Amia Lieblich (ur.), *The Narrative Study of Lives*, I tom, Thousand Oaks, CA: Sage, 93.
- 8 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 56.
- 9 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 98.
- 10 Ina Merdjanova and Patrice Brodeur, 2009, *Religion as a Conversation Starter. Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*, New York: Continuum. 108-124.
- 11 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge, 83.
- 12 Ibid., 33.
- 13 Lederach 2005, 35.
- 14 Barry, 1992, "Toward a Theory of Women's Biography", u Theresa Iles (ur.), *All Sides of the Subject. Women and Biography*, New York: Teachers College Press, Columbia University, 33.
- 15 Gavriilo Princip je bosanski Srbin koji je bio član nacionalističkog društva "Crna ruka" koje se zalagalo za nezavisnost Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske imperije i za ujedinjenje BiH sa Srbijom. Atentat je bio formalni povod za Prvi svjetski rat. Vidi više: Noel Malcolm, 1995, *Povijest Bosne: kratki pregled*, preveo Zlatko Crnković, Erasmus Gilda.
- 16 Lederach 2005, 33.

SJAJ LJUDSKOSTI

17 Ibid., 20.

18 Louise Diamond i John MacDonald, 1996, *Multi-track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*, 3. izdanje, West Harford CT: Kumarian Press, 87-93.

19 Petar Atanacković, 2007-2008, "Religijsko obrazovanje u javnom školstvu. Prilog razmatranju problema ideološke ofanzive Crkve u društvima u tranziciji", *Divided God. Project of intercultural dialog*, http://www.pozitiv.si/dividedgod/index.php?option=com_content&task=view&id=206&Itemid=68 (Pristupljeno 25. aprila 2013), 6.

20 Ahmet Alibašić, 2009, "Vjersko obrazovanje u javnim školama u Bosni i Hercegovini: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje", u *Religija i školovanje u otvorenom društvu. Preispitivanje modela Religijskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 17.

21 Liam Gearon, 2004, *Citizenship through Secondary Religious Education*, London: Routledge, 1; R. Scott Appleby, 2000, *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence and Reconciliation*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

22 Sachiko Muratta, 1992, *The Tao of Islam, A Source Book on Gender Relationships in Islamic Thought*, Albany: State University of New York Press.

23 Lederach, 2005, 56.

24 U BiH se ovi muslimani obično nazivaju vehabijama i predstavljaju novinu na bosanskoj muslimanskoj sceni. Selefije tvrde da zastupaju islam koji je "čist i nema dodataka, brisanja i izmjena" ("An Introduction to the Salafi Da'wah", <http://www.qss.org/articles/salafi/text.html>)

25 Zilka Spahić-Šiljak, 2008, "An Analysis of the Image of Woman in the School: Religious Textbooks in Bosnia and Herzegovina", u Michaela Moravčíková i Lucia Grešková (ur.), *Women and Religions 2*, Bratislava: Institute for State-Church Relations, 8.

26 Zilka Spahić-Šiljak, 2012, *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, 138-147.

27 Osnivač bahá'í je Bahá'u'lláh, koji se smatra posljednjim Božijim poslanikom (uključujući Budu, jevrejske poslanike, Isusa i Muhameda). Na međunarodnoj Bahá'ís web stranici (<http://info.bahai.org/>), "Centralna tema Bahá'u'lláh's poruke je da je čovječanstvo jedna rasa te da je došao dan da se ujedini u jedno globalno društvo."

28 Spahić-Šiljak 2012, 162.

29 Svetlana Slapšak, 2001, "The Use of Women and the Role of Women in the Yugoslav War" u *Gender, Peace and Conflict*, Inger Skjelsbaek i Dan Smith (ur.), Thousand Oaks, CA: Sage, 181.

30 Poznati mirovni naučnik i praktičar John Paul Lederach često ima priliku čuti isti odgovor: "kada kažem 'Radim na procesima pomirenja', rijetko to ljudima objašnjava šta ja stvarno radim. (...) Kad pokušam objasniti suštinu mog radnog iskustva, ljudi izgledaju malo pogubljen i zbunjeno." (2005, 95).

31 Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press, 120.

TPO FONDACIJA - Sarajevo

PRIČA 10. RADMILA ŽIGIĆ

PRIČA 10. RADMILA ŽIGIĆ

Moj glas za mir

Biografija

Radmila Žigić je rođena 1960. godine u Lončarima, u sjevernom dijelu Bosne i Hercegovine, u srpskoj pravoslavnoj porodici. Uprkos nezaposlenosti i ekonomskim teškoćama u vrijeme njenog odrastanja, njena porodica je uspijevala podsticati i finansirati obrazovanje svoje djece. Uvijek radoznala, Radmila je to iskoristila i vrijedno učila, svakodnevno putujući u Brčko gdje je pohađala srednju školu. Nakon mature preselila se u Beograd da studira žurnalistiku. Preseljenje u “veliki grad” značilo je prekretnicu u Radmilinom životu; ispunila je dječije snove da postane obrazovana intelektualka u urbanom miljeu. Radmila je željela nastaviti obrazovanje, ali kako njena porodica nije imala sredstava da je podrži, vratila se u BiH i 1985. godine počela raditi kao novinarka za Radio Orašje, a kasnije i kao glavna urednica. Početkom 1992. godine preselila se iz Orašja u Lončare da bi bila sa svojom porodicom tokom rata.

Njen neumorni duh i novinarska radoznalost nagnali su je da počne raditi u Bijeljini za časopis “Extra”, jedine opozicijske novine na području pod kontrolom bosanskih Srba. Ubrzo nakon što je počela raditi, časopis je zabranjen kao “politička provokacija”. Nakon raspuštanja časopisa “Extra”, 1996. godine osniva novi opozicijski časopis “Panorama”, zajedno s još dva nezavisna novinara. Sa svojim kolegama pokrenula je i lokalnu radiostanicu 1997. godine, kako bi informacije stizale do većeg broja stanovnika.

Pored svog novinarskog rada, Radmila je u Bijeljini 1998. godine formirala i NVO “Lara” s Marom Radovanović i grupom aktivistica. “Lara” je još uvijek jedna od najprominentnijih i prepoznatljivih ženskih organizacija u BiH i okruženju. Novinarstvo je Radmilu približilo feminističkom pokretu i aktivizmu za ženska prava, a taj aktivizam joj je omogućio da nastavi raditi kao novinarka na radiju “Pan” i web-stranici organizacije “Lara”.

Uvod

Moj rad je uvijek bio usmjeren na slobodu izražavanja, poštivanje ljudskih prava i zakona, a to u osnovi jeste zalaganje za stabilno društvo u kojem je mir najvažnija vrijednost.

Radmila je dobro poznata u istočnom i sjevernom dijelu BiH kao mirotvorka i aktivistica u borbi protiv trgovine ljudima.¹ Ona sama je vrlo skromna u vezi sa svojom životnom pričom, kroz koju se otkriva snaga ženskog liderstva u poslijeratnom periodu. Iznenadila se kada je čula da je prepoznaju kao mirotvorku u njenoj lokalnoj zajednici. Kad smo se u Sarajevu sastale na prvom razgovoru, rekla mi je: "Samo sam pokušavala da budem glas onih koji su ugnjetavani i čija su prava ugrožena."

Na početku razgovora Radmila je bila vidno nervozna i pitala je da li može zapaliti cigaretu. Na crtama njenog lica bile su ispisane bol i tuga. Činilo mi se da njeno pričanje o ratu ponovo otvara stare rane koje nikad nisu u potpunosti zacijelile, i da te rane bole dok razgovaramo. Poput mnogih žena u poslijeratnom periodu, Radmila je bila zauzeta podržavajući druge, pa je zatomila vlastite traume i patnje. Nikad nije dobila priliku da ispriča svoju priču i da se u tom procesu potpuno oporavi. Stoga se veliki dio njene priče odnosio na rat, a pogotovo njenu borbu da preživi i ostane čovjek. Međutim, kada je počela pričati o svom ranom djetinjstvu, vidno se opustila i raznježila.

Nakon studija u Beogradu radila je na lokalnoj radiostanici Orašje, u sjevernoj BiH. Iako izbjegava govoriti o privatnom životu, uz objašnjenje da nije toliko bitan za njen mirovni rad, to je bilo vrijeme njene lične i profesionalne ispunjenosti. Radmila ističe značaj ženske subjektivnosti, jer želi biti priznata i poznata po svom radu i aktivnostima,² a ne po privatnim odnosima, o čemu ljudi obično žele sve znati kada se radi o ženama u javnom životu.

Od svih tema koje se nameću njenom životnom pričom, kao što su njene strategije i moralni izbori da bi preživjela rat i postala aktivistica za ljudska prava i feministica nakon rata, najvažnija je njena renomiranost kao mirotvorke koja daje snagu njenom glasu u aktivnostima protiv trgovine ljudima i promoviranju ljudskih prava žena i mira.

Glasno protiv trgovine ljudima

Moja je moć bila vrlo mala i ograničena, ali je se nisam htjela odreći.

Radmila je najpoznatija po svojim aktivnostima protiv trgovine ljudima i na zaštiti žrtava nasilja u porodici u poslijeratnom periodu u regionu Brčkog i Bijeljine. Od 1998. godine aktivna je u ženskoj nevladinoj organizaciji "Lara" Bijeljina, gdje se zalaže za ljudska prava i demokratizaciju, sa snažnim naglaskom na ljudska prava žena. Iako su i druge aktivnosti vrijedne spomena, postignuća ove organizacije i njenih aktivistica u borbi protiv trgovine ljudima predstavljaju ogroman uspjeh.

Priznaje da nije očekivala da će se poslije rata boriti protiv trgovine ženama, zato što je mislila da su najveće strahote prošle i da će ljudi u Bosni i Hercegovini imati vremena da izliječe svoje traume, izgrade državne institucije i uspostave vladavinu zakona. Ali, kao što ljudi ovdje kažu, "zlo nikad ne dolazi samo". Poslijeratno društvo i etnički podijeljena zemlja s propusnim granicama bila je savršeno mjesto za kriminal i trgovinu ljudima:

Sjećam se, kad sam tako burno reagovala na [informaciju o] trgovini ženama. Na taj besprizoran, surov tretman nekih žena iz istočne Evrope, koje su ovdje došle iz te svoje bijede da traže posao, da traže neki bolji život, a upale su u stanje ropstva i doživjele, vjerovatno, najcrnje trenutke svojih života. Onda sam na neki način toliko buntovno ustala i rekla: "E, ovo ne mogu tolerisati! Ovo neću trpjeti!"

Uz veliki uzdah dodaje kako se poslije rata, kad već tokom rata nije mogla potpuno slobodno govoriti, svim raspoloživim sredstvima borila da zaustavi trgovinu ženama. To je bila važna prekretnica³ u njenom životu, koja je donijela promjene kako njoj samoj tako i njenoj zajednici. Nastavila je govoriti o tome naglašavajući da je sav taj posao radila *pro bono*, što je važno napomenuti jer su u to vrijeme međunarodne organizacije imale velika sredstva za ovu vrstu aktivnosti:

Ako sam na nešto zaista ponosna, onda sam ponosna na taj naš angažman koji je bio čisto volonterski i u kojem sam ja imala jedan poseban princip: za sve što sam učestvovala u direktnoj pomoći žrtvama, za sve što sam radila u oblasti asistencije žrtvama, ja nikad nisam naplatila nijedan honorar.

Radmila je bila odlučna da oslobodi i zaštititi žene koje su držane u ropstvu u kriminalnim mrežama. Njena priča o putovanju, onom koje Marshall Gantz naziva "putovanje saznavanja i učenja da postanemo istinski ljudi i osobe od povjerenja",⁴ istinsko je svjedočenje o ustrajnosti,

posvećenosti, znatiželji, strasti, ali i strategijama da se pronadu adekvatna rješenja za probleme trgovine ljudima.

Trgovina je počela odmah po završetku rata 1995. godine, kad su žene iz istočne Evrope dovođene u BiH radi prostitucije.⁵ Madeleine Rees iz tadašnjeg OHCHR-a (Ured Visokog komesara UN-a za ljudska prava) objašnjava kako je trgovina ljudima postala važan biznis na rastućem tržištu seksualnih usluga: “Dejtonski mirovni sporazum doveo je u Bosnu i Hercegovinu preko 5000 radnika iz inostranstva, a velika većina su bili muškarci. Oni su predstavljali veliko tržište.”⁶ Prema podacima Međunarodne organizacije za migracije (IOM), mnogi klijenti u bordelima bili su stranci, zato što su imali novaca za to,⁷ o čemu je opširno pisala i Kathryn Bolkovac u svojoj knjizi *Whistle Blower*.⁸

Radmila je bila jedna od prvih novinarki koja je objavila članak o trgovini ljudima u BiH 1999. godine: priču o šest žena u bordelu u selu Dvorovi, u blizini Bijeljine. Otkrila je da je policija, pod pritiskom Međunarodnih policijskih snaga (IPTF), uzela njihove izjave, ali one nikad nisu došle do tužioca zato što su i lokalni policajci, kao i pripadnici međunarodnih snaga smještenih u BiH, bili umiješani u trgovinu seksualnim uslugama:

Razotkrila sam i da su inspektori odjeljenja za strance u policiji umiješani u trgovinu ženama, da su zapravo oni to dijelom i omogućavali, da su jedni od onih koji omogućavaju ropstvo tih žena. Dva inspektora su zbog mog teksta suspendovana.

Jedan od vlasnika barova uključenih u taj prljavi posao prijetio je Slobodanu Markoviću i Radmili, kao glavnim urednicima časopisa “Panorama”, s ciljem da ih spriječi da objave ovu priču. Međutim, priča je objavljena, a kako je Radmila nastavila s izvještavanjem o ovom problemu i s kampanjom protiv njega, bordeli su vremenom zatvoreni. Nije bilo lako ići protiv sistema; trgovina ljudima je kuga kojom su bili zaraženi svi slojevi društva, kao i strukture vlasti. Radmila tvrdi: “Političari su tolerisali, službenici koji su mogli imati koristi od toga su uzimali reket, a obični ljudi su ćutali.”

Pošto se trgovina ljudima tada ispreplitala s dobrovoljnom prostitucijom, što je također ilegalno u BiH, postojao je pokušaj kriminaliziranja žrtava, a ne počinitelaca.⁹ Stoga je bila potrebna velika borba da se trgovanje seksualnim uslugama učini vidljivim i označi kao krivično djelo. Radmila kaže da su ženske NVO, uz podršku relevantnih međunarodnih organizacija¹⁰ i feministica, pravica koje se bave ljudskim pravima kao što su Madeleine Rees i Jasminka Džumhur iz OHCHR-a i drugih kolegica iz državnih institucija (parlamenta, sudova, policije, tužilaštava), uspjeli kriminalizirati ove aktivnosti pred sudovima u BiH. Sama Radmila je svoje istraživanje

dostavila Martini Vanderberg iz organizacije Human Rights Watch, za potrebe izvještaja američkog State Departmenta o trgovini ljudima, u kojem se “Lara” navodi kao izvor informacija.

Lobiranje i podizanje svijesti o ovom društvenom problemu svakako je pomoglo u dobijanju dodatne podrške. Radmila i njene kolegice iz organizacije “Lara” usudile su se zamisliti da je moguće stati u kraj trgovini ljudima, uspostavljajući novi front lokalnih aktivistica koje su se usprotivile tom zločinu. Imale su kapaciteta da prihvate složenost poslijeratnog okruženja i da rade na uvođenju konstruktivne promjene kroz ponovnu izgradnju odnosa među ljudima. Za izgradnju mira je važno umrežavanje, kako ističe Elisabeth Porter,¹¹ kako bi se zajednički satkala trajna promjena, a Radmila i njene kolegice iz “Lare” izgradile su mrežu za borbu protiv trgovine ljudima. U pogledu mirotvorstva, to znači stvaranje “relacijskih prostora, sposobnost da se grupe ljudi održavaju u stanju kreativne interakcije”.¹² Ova mreža je pokrenula program za borbu protiv trgovine ljudima uz pomoć malih grantova koje su dobili kako bi pomogli žrtvama trgovine. Međutim, suočavale su se s nespremnošću žrtava da otvoreno govore o tom problemu. Naravno, morale su biti pažljive kada se radilo o uzimanju izjava. Radmila je poznavala pravni sistem i to joj je pomoglo da neke stvari preduprijedi u zaštiti žrtava trgovine ljudima. Ona objašnjava da se izjave date samo policiji nisu uvijek koristile na suđenjima, te su stoga kriminalci oslobođani:

Policija je uzimala izjave, žrtve su vraćane kući, trgovci nastavljali posao. Insistirale smo da žrtve daju izjavu pred istražnim sudijom, da bi se kasnije mogao protiv njihovih podvođača i trgovaca voditi postupak... vrlo malo je bilo efekata, što se tiče sudskih presuda, ali nešto je i presuđeno.

Mali broj sudskih presuda protiv kriminalaca nije obeshrabrio Radmilu, zato što je uspijevala informirati javnost o tim predmetima i pridobiti naklonost javnosti za taj cilj. Uprkos ograničenjima sudskog sistema u uvođenju radikalne promjene ili brze pravde za problem trgovine ljudima, nadala se da će, uz poštivanje zakonskih procedura, svojim radom popločati put drugim organizacijama i grupama za postizanje pravde u okyiru postojećeg pravnog sistema BiH. Njena moralna imaginacija je bilo toliko snažna da je mogla zamisliti, stvoriti i održavati mreže interakcija između lokalnih institucija i relevantnih organizacija, sve u svrhu zaštite dostojanstva žena. Njena liderska uloga se ogledala kako u davanju vlastitog primjera tako i u osnaživanju drugih žena i uspostavi koalicija s drugim nevladinim organizacijama, ali i s lokalnim vlastima s kojima se moglo sarađivati.¹³ Radmilina fokusiranost da eliminira trgovinu i nasilje

odgovara drugoj važnoj karakteristici liderstva, koju Mary Decosterd naziva “usmjerenost snage na rezultat”.¹⁴

Mediji su bili jedan od načina da se poveća podrška mjerama za borbu protiv trgovine ljudima. Kao novinarka, Radmila je intimno shvatala snagu javnog glasa i vjerovala da vidljivost njihovih aktivnosti u medijima predstavlja neku vrstu zaštite (od nasilja ili smrti) za nju i njene kolegice i kolege. Ona kaže:

Shvatala sam da nas samo javnost rada može zaštititi, a onda sam se uzdala i u tu klasičnu postudbašku¹⁵ psihologiju ovoga naroda da kad neko tako nešto radi, da se usprotivi kriminalu, svi vjeruju da nas neki moćni krugovi štite i da niko neće krenuti na nas. I srećom nije, ali vodile smo računa o tome kako ćemo se ponašati.

Radmila je bila posramljena što su nakon rata i ratnih razaranja pripadnici njene etničke grupe učestvovali u novim užasima, i to trgovini ljudima, te je željela da se to prekine: “Smatrala sam da takvo ponašanje ne treba da postane normalno, da treba da se postigne osuda društva... tako da smo mi stalno saradivale sa svima koji su htjeli da čuju o tome.” Naprimjer, kampanja “Lare” iz 2001. godine pod nazivom “Stop modernom ropstvu” vođena je putem radioporuka, postera i javnih tribina uz direktan radioprijenos u cilju podizanja svijesti o tome da je trgovina ljudima kriminalna aktivnost organizirana u saradnji s vladom, policijom i drugim institucijama. Javnim protestima na ulicama Bijeljine dodatno se proširila vidljivost, pogotovo kada im se priključila čuvena glumica Jelisaveta Sablić iz Beograda. “Lara” je organizirala i javne debate na ovu temu u Bijeljini i Brčkom, na koje su pozivani predstavnici svih relevantnih državnih institucija.

Vlasnici barova i noćnih klubova također su bili veoma značajna ciljna publika. Radmila spominje Milorada Milakovića iz Prijedora, osuđenog pred Sudom BiH za trgovinu ljudima, koji je organizirao udruženje vlasnika

barova kako bi se zalagali za legalizaciju prostitucije. Oni su došli na javnu debatu u Brčkom kako bi se suprotstavili kampanji “Lare” i zastupali prava vlasnika barova. Kao rezultat njihove kampanje i aktivnosti, Opština Bijeljina je od 2001. godine prestala izdavati dozvole za noćne klubove i barove. Bila je to prva konkretna akcija državnih institucija na zaustavljanju i sprečavanju trgovine ljudima.

Radmila zaključuje da su uspjeli smanjiti javnu prostituciju u tom regionu BiH, te pomoći u zaustavljanju eksploatacije žena. To je velika pobjeda; laknulo joj je zato što je poslije rata mogla o tome glasno govoriti, iako je još uvijek bilo teško pokretati određena pitanja u društvu u kojem građanska javnost nije izgrađena.

Potisnuti glas pronalazi svoj put

Moj glas protiv opresije i tiranije u toku rata bio je kao ponornica, ponekad nestane i ne čuje se, a onda se opet pojavi ondje gdje je moguće napraviti neku promjenu, pa makar i najmanju.

Kao i sve mirotvorke u ovoj knjizi, i Radmila govori o ratu (1992.–1995.), koji je bio velika prekretnica u njenom životu. To je bio i period kada je njen glas bio potisnut, a život u opasnosti. Prije početka rata, preselila se iz Orašja u Lončare u regionu Brčkog, kako bi bila sa svojom porodicom, najviše iz razloga što se njena majka brinula da Radmila ostane u gradu u kojem je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) došla na vlast. Radmila tvrdi da bi kao novinarka bila u opasnosti da je ostala u Orašju zbog rastućeg nacionalizma. Kako se ona nije ustručavala kazati šta misli i pošto se protivila nacionalizmu, a nije pripadala Srpskoj demokratskoj stranci (SDS) niti je odobravalala to što HDZ u Orašju radi, njena porodica je smatrala da je najbolje da odatle ode. Kasnije je saznala da su je neki ekstremisti iz HDZ-a smatrali “opasnom osobom” koja saraduje s Jugoslovenskom narodnom armijom (JNA) i SDS-om, te o tome kaže: “Možda dvadeset dana prije nego će početi rat sa grupom mladih sam organizovala miting protiv rata; pedeset metara od nas stajali su neki ljudi iz HDZ-a i gledali nas namršteno.”

Osjećajući da u Orašju nije dobrodošla, dala je otkaz s mjesta glavne urednice javne radiostanice Orašje i vratila se u sjeveroistočnu BiH, gdje su Srbi/pravoslavci bili većina. Uprkos prividnoj sigurnosti jer pripada većini, Radmilu je gušilo srpsko etnonacionalno političko vođstvo, koje je utišavalo svaki glas protiv rata, ali je ipak ostala s porodicom u Lončarima, i 1994. godine preselila se u Bijeljinu.¹⁶ Ona to obrazlaže na sljedeći način: “Ostala sam i započela drugu vrstu borbe, da sačuvam vlastiti integritet, i da u tom

ratu, kakav je bio, ne uradim ništa što bi se kosilo s mojim moralnim kodom.”

Radmila pripovijeda da je rat na površinu izbacio sve tenzije skrivane u društvenom tkivu Jugoslavije pod komunističkim režimom: “Danas kad razmišljam o prvim mjesecima rata, da nisam vidjela kako se ljudi mijenjaju, ne bih vjerovala da mi je neko drugi pričao. Imala sam osjećaj da živim neku paralelnu stvarnost, da to zaista nije to što vidim, a bilo je.” Ne zadržava se predugo na ideji paralelnih stvarnosti, ali je iz njenih riječi jasno da je rat oslobodio suzbijana osjećanja i stavove koji su bili društveno i politički neprihvatljivi pod prethodnim režimom. Te predrasude su bile kao vulkanska lava, i uništavale su svaku postojeću stabilnost. Činilo se da su neke grupe površno shvatale i živjele u bratstvu, jedinstvu i jednakosti, idealima koji su slavljani u urbanim centrima bivše Jugoslavije, jer su olako utonule u nacionalizam, tražeći svoje historijsko pravo na teritorije, ili tvrdeći da je došlo vrijeme da se oživi stari nacionalni ponos i prevlast jednog naroda nad ostalima.

Radmilina priča otkriva napetost njene lične borbe. Morala je balansirati duž jedne vrlo opipljive tanke linije: ne ugroziti samu sebe s jedne strane, i oduprijeti se da ne postane instrument u ratnoj propagandi srpskog režima, s druge strane. U svjetlu te borbe, objašnjava:

Ne mogu reći da sam lično vidjela neke ratne zločine, ali sam bila svjesna šta se dešava. Vrlo brzo sam odlučila da ne radim u državnim medijima. Bila sam svjesna da će rat proći, da ćemo mi svi stati jedni naspram drugih i da će nam tek onda biti bitno šta je ko od nas radio.

Njena strategija za prolazak kroz rat bila je da odloži neke aktivnosti za “bolja vremena”, kad život bude cjenjeniji i vredniji, i kada opet bude na snazi vladavina zakona. Znala je da može poginuti i da je mogu ubiti ako direktno protestira protiv ratnih zločina, o čemu kaže: “Osjećala sam da mogu da žrtvujem sebe, mogu da poginem i ništa drugo. A mislila sam da sam potrebna i svojim roditeljima i svojoj porodici i da želim da preživim rat.” Radmila ne poriče da su na teritoriji pod kontrolom bosanskih Srba počinjeni ratni zločini, ali ističe svoju nemoć da poništi tu patnju i nepravdu:

Ljudi su ubijani a da ništa nisu bili krivi, osim što su imali različita imena i prezimena ili različito religijsko opredjeljenje. Taj osjećaj nemoći, da tim ljudima pomognem ili da na bilo koji način spriječim da se njima to ne desi, osim da postupim kao Srđan Aleksić,¹⁷ jer je to jedino bilo moguće.

Ludilo rata i surova realnost svakodnevnne nemoći prisilile su mnoge, uključujući i Radmilu, da paze šta rade, zato što etnonacionalisti nisu željeli nikakvo miješanje u ubistava, silovanja, mučenja i deportacije, koje su bile sastavni dio rata: “Svjesna sam da sam pripadala strani u ratu koja je počinila

strašne zločine, i pri tome me uopšte ne zanima koliko je zločina na drugoj strani bilo, ja imam potrebu to da kažem.” Radmila ističe da je sve vrijeme imala potrebu da govori o tome, samo što su prostori uvijek bili suženi. Onda je, kako kaže, naučila biti mudra, praviti kompromise, uraditi ono što može, a da pri tom ne sagori, jer ističe: “Svjesna sam da živim u prostoru gdje nema građanske javnosti, i onog trenutka kad moj glas utihne iz bilo kog razloga, ništa se neće promijeniti.”

Podizanje glasa protiv zločina usred rata moglo se protumačiti i kao “izdaja” nacije i vjere, koja na Balkanu predstavlja najveću izdaju i sramotu koju neko može počinuti. Njeni moralni izbori i strategije bili su uvjetovani trenutnim okruženjem i društvenom realnošću, a svoje izbore opisuje kao one s kojima je mogla živjeti.

Radmila nam priča ne samo o svojim moralnim izborima i dilemama, nego daje uvid i u složenu društvenu strukturu tokom rata, koja je imala vlastitu dinamiku i norme.¹⁸ Nije mogla podići glas protiv ratnih zločina, a da time ne riskira vlastiti život, pa je energiju usmjerila na kritiziranje korupcije i terora koji je ratna Vlada u Republici Srpskoj vršila nad srpskim narodom. Zajedno s još dvoje novinara, 1993. godine pokrenula je časopis “Extra” i podigla glas protiv tiranije i terora u Republici Srpskoj. Odlučili su da usred, kako kaže, ratnog ludila i terora naprave opozicionu novinu: “Jer nismo mogli da ćutimo o ratnom profiterstvu, o besmislenom odbijanju mirovnih sporazuma... Mada smo bili svjesni da ćemo, uđemo li u sferu priče o zločinima, sami veoma brzo postati žrtve.” Ako nije mogla dići glas protiv zločina, onda se trudila da njen glas ne bude zloupotrijebljen u propagandne svrhe tadašnje vlasti u Republici Srpskoj.

Časopis su distribuirali širom Republike Srpske uz pomoć Radmilinih kolega iz Banje Luke i drugih gradova, omogućavajući ljudima da iznesu probleme koje su državni mediji prikrivali ili previđali. Kao takav, časopis je pomogao u ponovnom uspostavljanju slobode govora i mišljenja, ali ga je tadašnje Ministarstvo informisanja s Pala 1995. godine ukinulo te je potpuno izbrisan iz registra, kao da nije ni postojao – što je njima bilo prvo smiješno, a onda kaže: “Shvatili smo posljedice, da smo zapravo bačeni za odstrel... Možda sam ja manje bila u opasnosti nego moje kolege, muškarci koji su lako mogli da završe na frontu, a onda se ne zna odakle dolazi metak.”

Glasno govoriti protiv režima bilo je opasno, zato što se time narušava struktura vlasti. Radmila je bila svjesna te opasnosti, ali nije dozvolila da njen glas bude potpuno ugušen. Međutim, platila je cijenu svoje hrabrosti, nezavisnosti i borbe za pravdu, postavši *persona non grata* u srpskim medijskim krugovima nakon zabrane časopisa. Nije imala posao, stan i bila je nepoželjna u medijskim krugovima u Bijeljini:

Najveći dio mojih kolega koji su radili u državnim novinama, državnoj televiziji, radiju, prelazili su na drugu stranu ulice da me izbjegnu... Čovjek i ne zna zapravo koje to posljedice ostavi. Trebalo mi je vremena da zaboravim taj osjećaj izopštenosti, kao da sam morala da proživim ponovnu socijalizaciju.

Radmila je svoju novinarsku karijeru posmatrala kao način da uvede pozitivne promjene u društvo, kao što su poštivanje demokratije, ljudskih prava i građanskog reda. Drugim riječima, željela je povratiti sistem vrijednosti i zakonitosti u ovom ratom opustošenom društvu, što opisuje kao dio svog aktivizma za mir.

Osim toga, istinski je željela raditi na dijalogu i pomirenju i putem novinarstva i direktnim angažmanom na terenu. Prisjetila se da je 1995. godine započela ono što ona naziva “pravi” mirovni aktivizam. Otišla je na međunarodni koridor (pijacu Arizona koja je otvorena tokom rata radi ilegalne trgovine / sivog tržišta gdje su trgovci prodavali neoporezovanu robu, koja se nalazila u sjevernoj BiH na putu između Orašja i Tuzle) da potraži svoje prijatelje: “Kada sam odlučila da me ni zvanične politike ni entitetske granice ne obavezuju, sama sam počela da obnavljam dijalog sa onima koje sam znala prije rata, i koje nisam znala, čak i onda kada sam primala osude.”

Uprkos osudama i izolaciji novinarske zajednice, ljubav prema novinarstvu ju je inspirirala da 1996. godine pokrene drugi časopis, “Panorama”. Malobrojno osoblje redakcije uskoro je dobilo podršku međunarodnih organizacija, ali kaže da državni mediji u Republici Srpskoj nisu željeli reklamirati njihov časopis, a novinski štandovi ga nisu htjeli

prodavati: “Bio je to period izolovanog življenja, sve negdje do ‘98. godine, kada se desila smjena vlasti u Republici Srpskoj.” Od 1998. godine, s novim političarima koji su došli na vlast,¹⁹ Radmila tvrdi da su imali više slobode: “Atmosfera se promijenila i moglo se normalno raditi.” Ali uskoro shvata da sloboda govora nije dovoljna za jedan nezavisni medij u BiH, ako društvo nije ekonomski i socijalno jako da bi moglo kupovati novine:

Bosna ni sada nije ekonomski ambijent za medije, posebno za medije koji ne žele da budu pod nekim političkim uticajima... “Panorama” je imala svoju misiju i ulogu u demokratizaciji javne misli, nije me zanimalo da je pretvorimo u tabloid... A teško opstaju novine koje nemaju zaleđe političkog kapitala.

Iako je političko okruženje bilo povoljnije za slobodne medije, i dalje nije postojala potpuna sloboda ili zadovoljavajuće tržište koje bi podržalo nezavisne medije bez međunarodne pomoći, koja se smanjivala nakon 2004. godine. Došlo je vrijeme da Radmila s kolegicama osnuje i počne voditi NVO “Lara” i da postane novinarka na radiju “Pan”. Njen feministički i novinarski angažman pronašli su pogodan okvir za nastavak mirovnog rada, ali sada više s fokusom na teme pomirenja i ženskih ljudskih prava.

Feminizam na moj način

Svako od nas ima pravo da bude feminist/feministkinja na svoj način. Ne volim stvaranje okvira djelovanja, nismo mi Vojska spasa da treba da funkcionišemo uniformisano.

Teško je razdvojiti Radmilin novinarski aktivizam tokom rata, poslijeratne aktivnosti protiv trgovine ljudima i njen feminizam. Kao i većina

žena u bivšoj Jugoslaviji, prije 1999. godine nije znala puno o feminizmu. Dva faktora su bila presudna za njeno feminističko opredjeljenje. Prvo, kada je počela raditi u nevladinoj organizaciji, smatrala je da nije dovoljno informirana da teorijski objasni šta je to feminizam, iako se nije osjećala ugodno u postojećim, dodijeljenim rodnim ulogama. Drugi faktor je bio u tome što je njena porodica prihvatila njen način života bez osuđivanja. Naglašava da je nikad nisu kritizirali zbog toga što je u djetinjstvu i ranoj mladosti čitala knjige, umjesto da izađe napolje s djecom ili obavlja kućne poslove: “Djetinjstvo i ranu mladost do fakulteta provela sam u vlastitom svijetu. Imala sam slobodu od roditelja da kreiram svoje mišljenje kako ja hoću.” Njena majka ju je pokušala podučiti nekim tradicionalnim ženskim vještinama, kao što su heklanje i kućni poslovi, ali Radmila se s osmijehom prisjeća da te lekcije nije mogla savladati:

Bio je običaj da se na drugi dan Božića dijete podučiti nekim vještinama, kao, tada najbrže nauči... I moja mama je pokušala jednog Božića, pa meni nije išlo pletenje, pa pokušala drugog Božića, i odustala je. Rekla je: “Neka je, ne radim to ni ja, ne mora ni ona. Njoj ide škola, mi ćemo nju školovati, dok ona hoće da uči.”

Živeći u ruralnom području i patrijarhalnom društvu, Radmilina majka je znala da njena kćerka zaslužuje nešto bolje, te da to može dobiti samo obrazovanjem. Radmila kaže: “Jesam odrasla u siromaštvu, za sve sam praktično morala da se izborim sama, s druge strane, nisam imala nikakve okove.” Njeno obrazovanje i podrška porodice omogućili su joj da slijedi svoje snove i preživi u društvu punom osude za “previše liberalne” i samosvojne žene. Ona govori o patrijarhatu i potčinjenosti žena kao o nečemu nerazumnom i neprihvatljivom, opisujući sebe kao buntovnicu.

To je bio taj moj instinkt koji me je odveo u feministički aktivizam u kojem je prva stvar koja mi je smetala bila apsolutna isključenost žene na mjestima odlučivanja. Ja sam prosto smatrala da ne mogu da budem zaobiđena u odlučivanju o tome kakva će biti moja budućnost. Ako ne mogu da budem ja isključena, onda ne treba da bude ni jedna žena isključena ili bar treba da bude uključena u nekom pristojnom omjeru kao i muškarci. Taj osjećaj za partnerstvo, za ravnopravnost mi je bio jako razvijen.

U duši je bila feministica, kao što navodi: “Nešto osjećaš da nije u redu, ali nemaš dovoljno argumentacije ili ne možeš baš da razumiješ uzroke svega.” Motiviralo ju je da čita i sazna nešto više o historiji žena, kako bi mogla razumjeti razmjere ženske potčinjenosti. Počela je s knjigom Nede Božinović, doajenke feminističkog pokreta u Jugoslaviji, koja opisuje borbu antifašističkog pokreta žena unutar Komunističke partije. Upoznala se s jugoslavenskim feminističkim pokretom i počela izučavati evropski odnosno

zapadni feministički pokret čitajući literaturu, u koju je spadala knjiga Gizele Bok i druge. Radmila to komentira ovako: “Tako da je moje obrazovanje o feminizmu bilo naknadno, ali rekla bih da sam vrlo brzo učila.”

Počela je razumijevati feminizam kao širu akciju i borbu protiv patrijarhalnog sistema vrijednosti koji je upravljao životima žena u Jugoslaviji, ali i cijelom svijetu. Većina žena oko nje nije čitala o feminizmu, a feministički razgovori u bivšoj Jugoslaviji bili su privilegija intelektualki, prvenstveno univerzitetskih naučnica i umjetnica u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu, koje su govorile strane jezike i bile povezane s feminističkim krugovima u drugim dijelovima Evrope. O feminizmu se nije učilo u školama, a na njenom maternjem jeziku nije bilo dostupne literature, tako da Radmila kaže da nije imala uvid u tu dimenziju važnosti djelovanja za prava žena: “Prosto zato što mi to u školskom sistemu nismo učili i koliko god ja bila vrijedna kao đak, i jako sam puno čitala, nekako mi prosto ta feministička literatura nije bila pod ruku.”

Međutim, primijetila je velike razlike između života u Beogradu i života u malim gradovima u sjevernoj BiH u pogledu rodne ravnopravnosti i rodni uloga. Njene liberalne ideje o životu i rodni odnosima koje je usvojila tokom boravka u Beogradu nisu odgovarale tom patrijarhalnom mentalnom sklopu, gdje su ženama nametnute tradicionalne rodne uloge, a njihovi javni životi ograničeni. U Beogradu je osamdesetih godina bilo prihvatljivo da žena sama sjedi u kafiću, dok je u manjim gradovima u sjevernoj BiH ženama bilo neugodno da same uđu u kafanu. Kao primjer

ispričala je jednu priču. Radmila je stigla ranije u jedan kafić u Orašju i sjela unutra, dok ju je prijateljica 15 minuta čekala ispred kafića i otišla: “Nije ni pomislila da uđe u kafić”, komentira Radmila uz smijeh. U manjim mjestima postojali su, i još uvijek postoje, dvostruki moralni standardi, prema kojima su muškarci mogli raditi stvari koje ženama nisu primjerene.²⁰

Uprkos liberalnijem pristupu rodnim pitanjima u većim gradovima, nije bilo zvaničnog promoviranja feminizma, ravnopravnosti i jednakih mogućnosti za žene. U stvari, Radmila napominje da je postojala jaka antifeministička struja u postsocijalističkoj Jugoslaviji. Jedan razlog zašto postoji otpor jeste zato što se ravnopravnost spolova u doba komunističke Jugoslavije zasnivala na odbacivanju svega buržoaskog, a Radmila dodaje i:

Što je komunistička partija prihvatajući u jednom, zaista solidnom, obimu sve ideje o ravnopravnosti žena i sva feministička načela... i praktično sve zasluge za emancipaciju žena prisvojila sebi. Tako da je i feminizam bio kolateralna šteta ukupne komunističke ideologije, koja se zasnivala na odbacivanju svega kapitalističkog.

S jedne strane, jugoslovenska je država odbacivala svaku vrstu feminizma koja nije u skladu s marksističkom ideologijom,²¹ ali je s druge strane to bila socijalna država koja je osiguravala ravnopravnost spolova. Radmila napominje da je tadašnja država priznavala vrijednost neplaćenog rada, kao što je briga za dijete. Također su žene imale jednake plaće s muškarcima za isti posao, imale su pravo na abortus, jednakopravno su uključene u obrazovanje, imale su pravo na jednogodišnje porodijsko odsustvo te zaključuje: “Dosta je tih prava koje je komunizam dao ženama, djelomično je komunistička država i preuzela tu neku ulogu brige o porodici.”

Socijalna i ekonomska sigurnost je ženama bila važna, pa nisu postavljale pitanje rodne ravnopravnosti u porodičnim odnosima. Za Radmilu, feminizam označava strukturalne promjene u javnom i privatnom životu, u cilju uvođenja rodnih uloga u duhu partnerstva, umjesto patrijarhalno dodijeljenih i društveno prihvatljivih uloga i obaveza žena i muškaraca u bh. društvu. Iako je socijalistička država davala prostora ženama u politici, a ideja o ženama kao “drugaricama” bila veoma jaka, žene su i dalje slijedile društveno prihvatljive uloge u patrijarhalnom društvu.²²

Upoređujući vrijeme Jugoslavije s poslijeratnim periodom, Radmila ocjenjuje da je mnogo stvari bilo lakše raditi u društvu u kojem je zakon funkcionirao, gdje su postojale određene moralne norme i pravila, ali kaže: “Ova je tranzicija raspakovala sve odnose i sve relacije. Nažalost, i uništila sve vrijednosti. Ovo vrijeme omogućava mnogo više slobode ženi, i mnoge stvari koje su bile anatemisane u onom vremenu sada se već potpuno smatraju normalnim.”

Radmila ističe da danas, uprkos patrijarhalnosti, žene imaju više slobode i malo je lakše usprotiviti se društvenim normama i preživjeti društvenu stigmatu i isključivanje koje slijedi nakon te pobune. Navodi primjer kako bi se neudata žena s vanbračnim djetetom nekad smatrala *personom non grata* i bila stigmatizirana u društvu, dok se danas to manje-više smatra normalnim i prihvatljivim, pogotovo u većim gradovima.

Radmila se danas otvoreno izjašnjava kao feministica, iako je to identitet koji se u krugovima intelektualne elite, ali i običnih žena u BiH, rijetko sreće. Javna feministička opredijeljenost za Radmilu predstavlja značajan način da se podigne svijest i promovira feminističko djelovanje kao društveno priznata vrijednost. Zaključuje: “Svako od nas ima pravo da bude feminist/feministkinja na svoj način. Ne volim stvaranje okvira. (...) ja sam feministkinja na svoj način i poštujem tuđe načine zagovaranja feminizma.”

Priznavanje ženskog doprinosa mirotvorstvu

Žene više sarađuju, da li sarađujemo dovoljno, ne znam, nisam sigurna.

Radmila tvrdi kako mirotvorstvo još uvijek nije raširena i priznata društvena aktivnost, iako je nakon rata sve više žena uključeno u mirovni rad i građanski aktivizam, pogotovo na najnižem, lokalnom nivou. Činjenica je da su žene prve prešle entitetske linije te da su, kako kaže Radmila, masovnije brisale granice i lakše uspostavljale komunikaciju. Naglašava još jednu bitnu stvar: “Mi nismo nosile oružje, i nismo imale strah da možemo biti zarobljene, da nas može zadesiti veći stepen nasilja.”

Poslije rata žene su inicirale sastanke i sarađivale na različitim projektima na izgradnji mira.²³ Iako su bile spremnije na saradnju, ostale su, kako to ona vidi, zarobljenice svojih naciona:²⁴ “Zbog toga što se možda i mi plašimo jer je strah najintenzivnija emocija koja vlada ovim prostorom.” Etnonacionalne elite na vlasti potpiruju strah koji dijeli ljude, te stoga aktivnosti na izgradnji mira i pomirenja nisu dobrodošle. Svaki pokušaj ponovne izgradnje multikulturnog, otvorenog društva u BiH aktivist(ic)e izlaže optuživanjima za nelojalnost svojoj zajednici, što je ozbiljna optužba koja može dovesti do nasilja i egzila.

Radmila objašnjava da je za žene također veoma važno pitanje pronalaženja saveznika – drugih žena, muškaraca, i u drugim zajednicama: “postoji i strah da nećemo dobiti saveznike”. Misli da još uvijek ne postoji kritična masa žena koje bi omogućile ozbiljnu političku promjenu. Međutim, navodi da ženske organizacije međusobno sarađuju i da, iako djeluju u

nacionalno podijeljenom društvu u BiH, ne dozvoljavaju da te podjele spriječe saradnju i preko unutrašnjih granica zemlje:

Podjele postoje, ali one ne dominiraju našim dijalogom. Mi nekako spontano prihvatamo da, možda, ne mislimo uvijek isto, ali da se slažemo u nekim ključnim stvarima... i da radimo zajedno, i sve vrijeme i za sve vrijeme, zaista, nikad nije bio problem provesti zajedno projekt, saradivati... mi nismo u tripu političkih podjela.

Ženske organizacije su bile aktivne i na implementaciji Rezolucije 1325 Vijeća sigurnosti UN o ženama, miru i sigurnosti (2000.) i Akcionog plana za njenu implementaciju u BiH (2011.). Uprkos tim pozitivnim koracima, Radmila oprezno kaže da neodgovorni Parlament BiH često usvaja nove akcione planove pod pritiskom međunarodne zajednice, te se oni stoga rijetko provode. Smatra da je veliki problem ove države apsolutna politička neodgovornost onih koji obnašaju vlast, onih koji su izabrani a samo se bore za ostanak na vlasti i upravljanje državnim budžetom, te stoga ističe: “Primjena akcionog plana za 1325 znatno bi promijenila strukturu naših centara moći, prije svega, i promijenila tonove u javnom dijalogu.”

Radmila vjeruje da bi se primjenom usvojenih zakona i akcionih planova u BiH omogućilo ženama da učestvuju u pregovorima i procesima donošenja odluka. Do sada su obavljale sav posao izgradnje mira, ali nemaju

ovlasti i moći da pregovaraju o miru za koji se zalažu i koji pažljivo njeguju u lokalnim zajednicama. Za podzastupljenost žena na mjestima odlučivanja i u mirovnim pregovorima, ona krivi nepostojanje jedinstvenog, zajedničkog mišljenja kojim bi se odbacile etnonacionalističke podjele i prihvatila kultura mira kao vrijednost:

Pošto mi nemamo javnost drugu osim nacionalne... nemamo tu kritičnu javnost, koja bi analizirala naš javni dijalog, i rekla ovo je dijalog za izgradnju mira, i sad u ovom dijalogu su žene ili žene su te koje to rade, pa ćemo im dati više prostora. (...) Treba da izgradnja mira postane [društvena] vrijednost... da bi i one koje grade mir mogle da svoje djelovanje jasno usmjere u tom pravcu.

Drugim riječima, da bi žene bile priznate kao učesnice u izgradnji mira, potreban je snažan glas javnosti kojim se podržava kultura mira i dijaloga. Vladin aparat, a pogotovo lokalni političari, trebali bi slijediti zakon i usvojene akcione planove, kako bi uveli sistematsku promjenu u bh. društvu.

Žene rijetko učestvuju i u javnom dijalogu u BiH, zato što, kako Radmila napominje: "javni dijalog... bi trebao biti građanski, a naš ukupan javni dijalog je politički i etnički/nacionalni". To znači da većina glasova za dijalog i jačanje civilnog društva nije bila dovoljno snažna da bi nadjačala glasove koji promoviraju kolektivna i nacionalna prava u BiH.²⁵

Radmila tvrdi da muškarci dominiraju u bh. političkom prostoru i prostoru moći, a ako bi žene pokušale glasnije iznijeti svoje zahtjeve i drugačije ideje na sto, bile bi kažnjene: "Možda bi nam oduzeli i ovo što trenutno imamo [prava i pristup]. Ali pitanje je, da li zapravo u jednoj zemlji u kojoj dominira strah, strah za sutra, strah za egzistenciju, strah za budućnost, glasovi razuma mogu da dobiju prostor?"

Pored toga, siromaštvo predstavlja još jedno ograničenje za žene u BiH. Žene su u ratu prve gubile radna mjesta, a posljednje su ih vraćale. Rad žena u nevladinim organizacijama ograničen je jer ovisi o inostranom finansiranju i iznosu sredstava koji se dodijeli za rad NVO – u poređenju s iznosom koji dobiju državne institucije. Radmila tvrdi da je vrlo mala podrška ženskim nevladinim organizacijama koje žive između izvještavanja i apliciranja, i borbe za sredstva, za radna mjesta. U siromašnom poratnom društvu BiH ona kaže: "Nemamo mi taj luksuz da nam se grupa situiranih žena bavi ovim čime se mi bavimo, nego je tu sve negdje to upleteno u borbu za egzistenciju i velike administrativne zahtjeve."

Zaključujući ovaj dio priče kaže da su žene više uključene u mirovni rad nego ranije, ali da i dalje nemaju političku moć, prisustvo u medijima i finansijska sredstva da bi postigle bolje rezultate. To je problem s kojim

se suočavaju mnogi mirotvorci, zato što nemaju pravo glasa u donošenju odluka koje utječu na njihove živote.

Nije sigurna da li su žene u suštini više okrenute mirotvorstvu od muškaraca, zbog društveno uvjetovanih uloga odgajanja i brige,²⁶ budući da žene jednostavno nemaju jednaku moć kao muškarci, zbog čega je na ovo pitanje teško dati ocjenu: “Tek će buduće generacije dati odgovor na to pitanje kad budemo imale približno jednako moći kao i muškarci.” Međutim, Radmila i dalje vjeruje da žene trebaju nastaviti sa svojim radom i utkivati svoje konce u goblen mira u BiH.

Religija i (ne)mir

Ja nemam ništa protiv osnovnih učenja bilo koje od religija, koje su prisutne na ovim prostorima, jer sve one propovijedaju mir i ljubav među ljudima i pozitivne vrijednosti. Da su svi ljudi koji se izjašnjavaju kao vjernici, mi bismo davno mnoge naše konflikte završili.

Jedno od pitanja o kojem smo razgovarale jeste i uloga religije i vjerskih zajednica u mirotvorstvu. Radmila kaže da nema puno toga da kaže o religiji, zato što ne ide u crkvu, iako nije ateistica. Pročitala je Bibliju i poznaje osnovne činjenice o pravoslavlju i nekim drugim tradicijama, ali nije odgojena kao praktična vjernica. Radmila je sekularizirana vjernica sa svojim individualnim pristupom vjeri, kao i mnogi u BiH; vjeruje u Boga, ali ne pripada crkvi, niti ide na službe – što odgovara shvatanju vjerovanja bez pripadanja.²⁷ Pošto su crkve učestvovala u ratu i bile na strani etnonacionalista na vlasti, a i dalje su blisko povezane s političarima, smatra da ih javnost ne posmatra kao aktere koji rade za mir. U stvari, misli da se povremeno može vidjeti da rade protiv društvenog pomirenja:

Crkvene strukture su bile snažni podržavaoci ratnih elita, političkih elita, i danas su jako prisutne u političkom životu ove zemlje. S obzirom da tonovi našeg političkog života nisu tonovi mirotvorstva, ne vjerujem da su tonovi vjerskih zajednica mnogo drugačiji...

Zbog veza između etnonacionalnog vođstva i miješanja vjerskih zajednica u politiku u BiH,²⁸ Radmila dovodi u pitanje status BiH kao sekularne države. Jedan od ključnih argumenata protiv sekularne prirode BiH za nju je to što je vjeronauka nametnuta u javnim školama u BiH: “Lično bih voljela kada bi ova država ponovo postala sekularna, a vjera bila samo stvar privatnosti... Nikad se nisam slagala sa uvođenjem vjeronauke u škole.”

Radmila nije protiv religije *per se* i zalaže se za slobodu vjerskog

opredjeljenja, ali vjeruje da vjerska učenja trebaju ostati u okvirima crkava/džamija. Dalji razgovor na ovu temu iznjedrio je još jedan argument: vjeruje da vjeronauka u školama stvara tenzije između vjerskog i građanskog identiteta koje su najvidljivije na pitanjima prava žena,²⁹ kao i podjele s obzirom na stereotipna i pristrasna prikazivanja drugih vjerskih grupa, ateista i manjina, kao što su pokazala i neka istraživanja.³⁰ To argumentira na sljedeći način:

Pa po tome koliko dugo je ona u školama [skoro dvije decenije], mi bismo sad trebali da imamo generacije mladih koji marširaju ulicama i pjevaju: "Dajmo šansu miru", a to se ne dešava. Mladi su ponekad veoma ostrašćeni i veoma jasno nacionalno podijeljeni.

Radmilin recept za vraćanje sekularne države i izgradnju kulture mira jeste redefiniranje školskih planova i programa – ne samo u pogledu vjeronauke, nego i drugih predmeta kao što su historija i jezik – tako da promoviraju toleranciju, suživot i mir: “bilo šta što će nas približiti, i što će nas postaviti jedne pored drugih, da pričamo kao ljudi, da slušamo jedni druge, je bolje od onog [podjela] što sada imamo”.

Također je vrlo sumnjičava kada se radi o formalnoj vjerskoj identifikaciji, onako kako se ona vrednuje u BiH. Kao što kaže, kad bi ljudi slijedili poruke koje im šalje vjera, “mi bismo davno mnoge naše poratne konflikte završili”. Umjesto toga, govor rata dominira javnim životom, a za Radmilu su religije postale ideologije koje ne ispunjavaju svoju misiju povezivanja ljudi s Bogom kao i međusobnog povezivanja. Kaže da se nedovoljan broj ljudi organizirao kako bi ponovno razmotrili ulogu vjerskih zajednica u ratu i njihov dio odgovornosti za izgradnju mira. Ulogu vjerskih zajednica stavlja u kontekst današnjeg društva: bore se da održe svoje položaje, da imaju dovoljno članova zajednice koji pripadaju crkvama/džamijama, ali ih ne zanima podizanje svijesti vjernika, koji bi bili odraz njihovih ciljeva i rada u društvu. Zaključuje šaljivo pitajući: “Kome trebaju svjesni vjernici?” Očigledno je da ne trebaju elitnom vjerskom liderstvu, zato što bi svjesni vjernici bili i odgovorni građani, koji bi se usprotivili nacionalističkom manipuliranju emocijama i segregaciji građana koji pripadaju različitim nacionalnim i vjerskim grupama.

Na pitanje zašto vjerske zajednice ne pokreću diskusije o mirotvorstvu u BiH, kako je potvrđeno i u istraživanjima,³¹ Radmila kaže da vjerski lideri u vrhu hijerarhija oklijevaju da uđu u dijalog s pripadnicima drugih religija. Oni su, kako Lederach navodi, u vrhu piramide odlučivanja, javnog djelovanja, vidljivosti i prisutnosti u medijima, i “oni su pod snažnim pritiskom da održe pozicije moći koje imaju *vis-a-vis* njihovih oponenta i njihovih vlastitih zajednica”.³²

Međutim, vjerske institucije upoređuje s državnim, kojima također treba puno vremena da počnu zajedno raditi i da preuzmu odgovornost za društvena zla, kao što su trgovina ljudima i nasilje u porodici. Vrijeme je da se počne ozbiljnije komunicirati s vjerskim zajednicama, i da oni postanu partneri u eliminiranju nasilja, kaže Radmila i dodaje: “Dugo sam razmišljala kako bi to izgledalo kada bi svešteno lice na molitvi ili propovijedi pozvao svoje vjernike da se uzdrže od prakticiranja nasilja nad članovima porodice i da to nije u skladu sa religijskim zakonima.” Radmila misli da je moguće izgraditi zajedničku platformu protiv nasilja u porodici i na temu drugih važnih društvenih pitanja s vjerskim institucijama, jer i tamo ima pojedinaca spremnih na dijalog i saradnju. Pošto organizacija “Lara” ne saraduje mnogo s vjerskim zajednicama, smatra da je vrijeme da se uđe u ozbiljniji dijalog s njima i ojača front za promoviranje kulture mira i nenasilja u BiH.

Zaključak

Radmilina priča svjedoči o teškoj borbi protiv trgovine ženama i nasilja u porodici u poslijeratnoj BiH, zato što su i domaće i međunarodne policijske snage učestvovala u tim prljavim poslovima i nisu bile zainteresirane da krivično gone počinioce. Radmila i njene kolegice iz “Lare” uspjele su senzibilizirati javnost i stvoriti mrežu kontakata u različitim institucijama i organizacijama koje su im pomogle da kriminaliziraju moderno ropstvo i kazne počinioce. Iako je etnonacionalistička vlada gušila njen glas tokom rata, pa nije mogla slobodno govoriti o ratnim zločinima iako je osjećala potrebu za tim, odlučila je svoj glas upotrijebiti u punom kapacitetu poslije rata, kako bi otvorila prostor za pomirenje. Njena priča pokazuje svakodnevne moralne dileme i izbore koji su u ratu bili neophodni da bi se preživjelo. Koristila je svoj glas novinarkе kroz časopis “Extra” da govori protiv korupcije i jednogumlja režima koji je držao njene sugrađane Srbe u izolaciji. Odbijanje da postane instrument ratne propagande koštalo ju je posla i donijelo isključenje i ignoriranje poslije rata. Ipak, istrajala je i nastavila raditi i u medijima i nevladinom sektoru, i još uvijek slijedi put dijaloga, mira i pomirenja u “Lari” i na radiju “Pan”. To je jedini put za one koji vjeruju da treba graditi kulturu mira za generacije koje dolaze.

Zabilješke

1 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotnorstvo u BiH*, Sarajevo: TPO Fondacija Sarajevo.

SJAJ LJUDSKOSTI

- 2 Kathleen Barry, 1992, "Toward a Theory of Women's Biography", u Theresa Iles (ur.) *All Sides of the Subject. Women and Biography*, New York: Teachers College Press, Columbia University, 33.
- 3 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage. 70.
- 4 Marshall Gantz, 2009, "Why Stories Matter", *Sojourns, Faith in Action for Social Justice*, www.sojo.net/magazine/2009/03/why-stories-matter (Pristupljeno 3. septembra 2013.).
- 5 Madeleine Rees, 2002, "International Intervention in Bosnia and Herzegovina: The Cost of Ignoring Gender", *The Postwar Moment: Militaries, Masculinities and Peacekeeping*, u Cynthia Cockborn i Dubravka Zarkov (ur.), London: Lawrence and Wishard, 51-67.
- 6 Ibid., 59.
- 7 Ibid., 64. U okviru Daytonskog sporazuma, Vijeće sigurnosti UN-a naložilo je uspostavljanje misije u Bosni i Hercegovini koja će djelovati kroz Međunarodne policijske snage i Ured UN-a za civilne poslove. Ova dva ureda su imala sljedeće zadatke: humanitarna pomoć i pomoć izbjeglicama, deminiranje, praćenje oblasti ljudskih prava, pomaganje pri izborima, obnova infrastrukture, obnova ekonomije, djelovanje civilne policije s ciljem obučavanja i praćenja lokalnih policijskih snaga koje su brojčano bile smanjene.
- 8 Kathryn Bolkovac, 2011, *The Whistleblower: Sex Trafficking, Military Contractors, and One Woman's Fight for Justice*, New York: Palgrave Macmillan.
- 9 Rees 2002, 60-64.
- 10 Ured visokog povjerenika za ljudska prava Ujedinjenih nacija (koji je u BiH došao 1993. godine sa specijalnim izvijestiteljima o ljudskim pravima), Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi, Međunarodna organizacija za migracije, i drugi.
- 11 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge. 33.
- 12 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination. The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 85.
- 13 C. Cryss Brunner (ur.), 1999, *Sacred Dreams Women and Superintendency*, Albany: State University of New York Press.
- 14 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 47.
- 15 UDBA, Uprava službe bezbjednosti Jugoslavije uspostavljena 1946. godine i ukinuta 1990., s raspadom Jugoslavije.
- 16 Bijeljina se nalazi u sjeveroistočnom dijelu BiH na granici sa Srbijom. Prije rata prema popisu stanovništva iz 1991. većinu su činili Srbi (57,39 %), Muslimani (30,22 %), zatim Hrvati (0,50 %) i druge etničke manjine.
- 17 Srdan Aleksić je bosanski Srbin iz Trebinja koji je zaštitio svog prijatelja Bošnjaka/muslimana u Trebinju i zbog toga su ga Srbi ubili. Više o ovom slučaju u Večernjim novostima online: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.293.html%3A416474-Srdjan-Aleksic-je-zivot-dao-za-coveka> (Pristupljeno 7. marta 2013.)
- 18 Julia Chaitin, 2002, "How do I ask them about the war? Collecting and understanding the stories of soldiers and victims of war", *Social Science Research Network Electronic Library*.

- 19 Međunarodna zajednica je podržala dolazak SNSD-a na vlast. Imali su velika očekivanja od tadašnjeg predsjednika partije, Milorada Dodika, u smislu demokratizacije zemlje i smanjenja nacionalističke retorike. Nažalost, on je vrlo brzo prepoznao da je takva retorika najbolji način da se ostane na vlasti.
- 20 Zilka Spahić-Šiljak, 2007, *Žene religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije, TPO Fondacija, 251-270.
- 21 Više u: Jelisaveta Blagojević, Katerina Kolozova i Svetlana Slapšak (ur.), 2006, *Gender and Identity: Theories from and/or on Southeastern Europe*, Beograd: Centar za ženske studije.
- 22 Zaharijević, Adrijana, 2012, *Neko je rekao feminizam, Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, 4. izdanje, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll fondacija, Fondacija CURE.
- 23 Zilka Spahić-Šiljak, 2013, "Do It and Name It: Feminist Theology and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina", *Journal for Feminist Studies in Religion* 29.2, 178-186.
- 24 Elissa Helms, 2003, "Women as Agents of Ethnic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia–Herzegovina", *Women's Studies International Forum* 26.1, 15-33.
- 25 Asim Mujkić, 2008, *We, the Citizens of Ethnopolis*, Sarajevo: Centar za ljudska prava.
- 26 Nel Noddings, 2002, *Starting At Home: Caring and Social Policy*, Berkeley: University of California Press; Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press.
- 27 Grace Davie, 1994, *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*, Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- 28 Neven Andjelic, 2003, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, London: Frank Cass; 140-153, Michael A. Sells, 1996, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, Berkeley: University of California Press; Paul Mojzes, 1994, *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*, New York: Continuum.
- 29 Zilka Spahić Šiljak, 2013, "Women, Religion and Politics in Bosnia and Herzegovina", u Linell E. Cady i Tracy Fessenden (ur.), *Religion, The Secular and the Politics of Sexual Difference*, New York: Columbia University Press, 129.
- 30 Dženana Husremović, Steve Powell, Ajla Šišić i Aida Dolić, 2007, *Obrazovanje u BiH: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*, Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina i ProMENT; Zlatiborka Popov-Momčinović, 2009, "Male' religijske manjine u sistemu verske nastave u BiH: Između nevidljivosti i negativnih stereotipa", u *Religijsko i školovanje u otvorenom društvu. Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 51-68; Emina Abrahamsdotter, 2009, "Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH" u *Religijsko i školovanje u otvorenom društvu. Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 81-100; Renata Stuebner, 2009, *The Current Status of Coexistence and Religious Education in Bosnia and Herzegovina*, Washington D.C.: United States Institute for Peace Press.
- 31 Ina Merdjanova i Patrice Brodeur, 2009, *Religion as a Conversation Starter. Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*, New York, Continuum, 108-124.
- 32 John Paul Lederach, 1997, *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, Washington D.C.: United States Institute for Peace Press, 40.

PRIČA 11. JASMINKA REBAC

PRIČA 11. JASMINKA REBAC

Nepodijeljena briga u podijeljenome gradu

Biografija

Jasminka je rođena 1947. godine u Mostaru, u Bosni i Hercegovini, u bošnjačkoj muslimanskoj porodici. Njena porodica je pronalazila prave načine da se suoči s izazovima i potrebama vremena u kojem su živjeli. Jedan od načina je bio osiguravanje fakultetskog obrazovanja za djecu. Jasminka je odrasla s velikom ljubavlju prema ljudima, pogotovo djeci, što je odredilo njen profesionalni život. U dobi od 18 godina završila je srednju učiteljsku školu i, što je bila praksa u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji, primila rješenje o raspodjeli na radno mjesto u jednoj seoskoj školi blizu Mostara. Osam godina kasnije, prebačena je u grad Mostar, gdje je radila u školi “Bijeli Brijeg” sve do početka rata. U međuvremenu je diplomirala na Pravnom fakultetu i upoznala supruga Emira, koji ju je podržavao u njenim filantropskim naporima brige o ljudima koji su materijalno imali manje, ali su bili bogati ljubavlju. S uvjerenjem da svaka osoba zaslužuje živjeti dostojanstveno, Jasminka je počela raditi s djecom s posebnim potrebama ili, kao što ona voli reći, “sa posebnim darovima”. Tokom rata, Jasminka je četiri godine provela u Hrvatskoj gdje je, zajedno s Udruženjem “Povratak” i mnogim ljudima velikog srca, osnovala školu za izbjegličku djecu koja nisu imala pravo da pohađaju redovne škole u Hrvatskoj. Tri godine je bila direktorica ove škole i pomogla je velikom broju djece da izbjegne prekid u školovanju. Nakon rata, 1996. godine, počela je raditi u “specijalnoj školi”, kojoj je kasnije promijenjen naziv u Centar za djecu i omladinu s posebnim potrebama “Los Rosales”. Ova škola još uvijek radi u Mostaru. Jasminka je za svoj rad 2004. godine dobila Orden za građanske zasluge od kralja Španije. Iako je u penziji, Jasminka i dalje aktivno radi u Udruženju mladih “Rožičnjaka – Los Rosalesa” koji okuplja mlade s posebnim potrebama. Živi u Mostaru i ima sina Miru i kćerku Miu. Ponosna je nana četvero unučića: Emira, Armana, Neire i Reana. Smatra se i majkom djece s kojom je radila u Centru Los Rosales.

Uvod

Ja sam naučila da ljudi vrijede koliko vjeruju, da ljudi vrijede koliko jesu ljudi, da su ljudi oni koliko jesu sa ljudima i da su ljudi oni koji i kad posrnu imaju snage da se podignu.

Jasminka je žena s posebnim darom ljubavi za ljude, a pogotovo one s posebnim potrebama. Rijetko se nalazi takvo veliko, nježno srce, sposobno da prigrli sve i svakoga. Njeno stalno nasmiješeno lice nudi utjehu, razumijevanje i podršku svakome ko joj se obrati. Karijera u obrazovanju pomogla joj je da svoju brigu i suosjećanje usmjeri prema najugroženijoj grupi djece u društvu, a pogotovo djeci u ruralnim područjima koja su imala zakonsko pravo na obrazovanje, ali su to pravo često gubila zbog socijalnog i ekonomskog statusa svojih roditelja.

Rad na selu u Jugoslaviji tokom šezdesetih godina predstavljao je veliku prekretnicu u njenom životu. Došla je iz udobnosti gradskog života i prvi put se suočila s potpunim siromaštvom, neobrazovanjem i neznanjem, kao i ljubaznošću ljudi koji su znali kako da prihvate došljake i pomognu im da se osjete dijelom zajednice. Jasminka je kasnije pokazivala istu ljubaznost i isto tako prihvatila djecu u školi za djecu s posebnim potrebama u Mostaru. Zbog svog rada, posvećenosti i zalaganja za ljudska prava i dostojanstvo djece u ovoj školi, u toj je regiji postala poznata kao zaštitnica djece i njihovih prava.

Moje poznanstvo s Jasminkom počelo je u kontekstu osnaživanja žena u javnom životu i politici. Bila je vrlo aktivna u pružanju podrške ženskim organizacijama, a njena dobra volja i upornost motivirale su mnoge žene. Gledajući je koliko radi mnoge od njih su znale kazati: "Ako je Jasminka mogla, uprkos radu u školi, zašto i mi ne možemo isto?" Kad je čula da neki građani i građanke mostarske regije prepoznaju značaj njenog rada za mir, na osnovu čega je izabrana za ovaj intervju, njena je reakcija odražavala njenu skromnost: "Pa, hvala vam, počašćena sam, ali od svih tih žena u BiH koje su toliko toga uradile, čime sam baš ja zaslužila toliko poštovanje?"

Spremno je prihvatila intervju, a njen talenat za naraciju životne priče odmah je osvojio kolegicu Sedžidu Hadžić i mene. Njeno bogato životno iskustvo uvijek je bilo povezano s osnaživanjem ljudi kroz obrazovanje. Ljude u regiji Mostara upravo je okupio zajednički cilj pomoći djeci s posebnim potrebama kroz obrazovanje.

Briga nema etnonacionalno određenje

Moja životna priča je priča o djeci sa posebnim potrebama i nju živim već petnaest godina, a razumjet ćete i zašto.

Prije rata (1992.–1995.) Mostar je bio simbol multikulturalnog života i tolerancije, sa svojim predivnim i čuvenim Starim mostom iz 16. stoljeća, koji je privlačio posjetioce iz svih dijelova svijeta. Poslije rata, Mostar je postao simbol etnonacionalnih podjela¹ i uništavanja kulturnog naslijeđa u tolikoj mjeri da je sve u gradu podijeljeno između istočne i zapadne strane rijeke; bošnjačke/muslimanske i hrvatske/katoličke. Umjesto stvaranja boljeg života, ljudi se sve više razdvajaju i udaljavaju te se počinju ponašati kao da nikad nisu zajedno živjeli u miru.² Mnogi su pokušavali pomiriti ove dvije nacionalne grupe i integrirati istočni i zapadni dio grada, ali sve bezuspješno, tako da i danas postoji nevidljiva linija koja dijeli grad i koju ljudi rijetko prelaze.

Jedna žena, koja je tokom rata morala otići, imala je hrabrosti vratiti se i uraditi nešto što političari, međunarodne diplomate i razni aktivisti za ljudska prava u ovom gradu nisu uspjeli. Jasminka je postigla nemoguće. Uspjela je jednu grupu ljudi, jedan segment društvenog života održati zajedno, nepodijeljenim. Ona je to postigla u okruženju u kojem se sve mjeri prema nacionalnom porijeklu, što u Mostaru diktira ljudske sudbine. Odlučila je da djeluje i da, kako Kathleen Barry objašnjava, “prenese datu realnost u svoj život”.³ Njeni izbori pokazuju da je ona žena s izvanrednim liderskim kvalitetima i sposobnostima.

Jasminka je većinu poslijeratnog aktivizma uložila u ubjeđivanje lokalnih vlasti i sugrađana, Bošnjaka i Hrvata, da djecu s posebnim potrebama drže zajedno. Smatrala je da njihove potrebe za brigom i ljubavlju nadilaze etnonacionalne podjele, i ustvari zahtijevaju istinsku pravdu. Ako bi bila označena etnonacionalnim porijeklom, ta briga ne bi bila istinska briga za ljudska bića, nego bi bila iscjepkana, čime bi se zanemarile potrebe i osjećaji pojedinaca koji možda ne pripadaju određenoj društvenoj, etničkoj ili vjerskoj grupi, ali imaju različite sposobnosti i potrebe u svojim društvenim i kulturnim kontekstima.⁴

Jasminkini moralni argumenti počivaju na pristupu koji podrazumijeva brigu i pravdu,⁵ ali i, riječima Elisabeth Porter, politiku suosjećanja,⁶ koja priznaje važnost stvaranja odnosa i ostvarivanja prava za one koji su zavisni od drugih. Najvažniji cilj Jasminke i njenih kolegica i kolega bio je da sva djeca s posebnim potrebama dođu i koriste Centar Los Rosales, kao i da zaposlenici/e dolaze iz reda svih nacija i vjera. Njen mirovni rad se

uklapa u ono što Diamond i McDonald zovu “diplomacy track broj dva”,⁷ a to je fokusiranje na strukturalnu promjenu postojećeg pravnog sistema i zalaganje za bolje politike u sistemima socijalne i zdravstvene zaštite. Ovaj cilj se čini jednostavnim za svako funkcionalno demokratsko društvo, ali ga je nevjerovatno teško postići u društvu kakvo je bosanskohercegovačko, u kojem su građani i građanke lišeni prava glasa i u kojem se sve posmatra kroz leće nacionalnih i vjerskih identiteta.

Jasminkin mirovni put u Bosni i Hercegovini se nastavio 1996. godine kada se vratila iz Hrvatske nakon trogodišnjeg života u izbjeglištvu s porodicom. Dan po povratku, na ulici je slučajno srela kolegicu Fadilu, koja ju je pitala da li želi raditi u Specijalnoj osnovnoj školi. Prihvatila je ponudu i počela raditi kao nastavnica u toj školi, koja je kasnije postala Centar Los Rosales. Jasminka priznaje da joj je tokom prve dvije godine bilo teško prilagoditi se i naučiti kako pomoći toj djeci: “Godinu dana sam plakala... Kad sam ja počela raditi taj posao on je postao dio mene. Ja se ne mogu od toga odvojiti.”

Čim se Jasminka prilagodila školi i djeci, na njena vrata je pokucao novi izazov. Kaže da je morala donijeti veoma tešku odluku koja će utrti put njenom daljem radu na obrazovanju i osnaživanju djece i žena. Direktorica škole joj je jedan dan prišla i rekla: “Znaš, Jasna, ja više ne mogu biti direktorica. Moj sin se razbolio... Posao direktorice je zahtjevan. Išla sam na razgovor kod osnivača [Grad Mostar] i rekla sam da jedina osoba koja ovo može nastaviti si ti.” Jasminka je bila iznenađena i skromno je odgovorila: “Draga Fadila, ja to ne mogu, ja ne znam biti direktorica.” Ali njena prijateljica nije odustala; prepoznala je njen potencijal i ohrabrila je, podsjećajući je na njeno prethodno iskustvo tokom rata:

Kad si znala biti direktorica u vrijeme kad se nije smjelo biti direktorica... u sredini gdje nisi bila prihvaćena... kad si toliko brojnih i važnih veza uspostavila s ljudima širom svijeta tokom svog boravka u Makarskoj, što ih sad ne bi iskoristila ovdje da ovaj Centar napreduje?

Jasminka je doista pokazala da može voditi školu u vanrednim okolnostima u izbjeglištvu, ali kao i svi odgovorni ljudi nije željela olako prihvatiti zadatak dok nije bila sigurna da mu je dorasla i da je radne kolegice i kolege prihvataju. Oni su je na kraju ubijedili da prihvati posao te o tome Jasminka kaže: “Kad sam shvatila da oni zaista vjeruju da ja mogu to raditi i da ja trebam da radim u ime njih, prihvatila sam.”

Vodila je školu i znala raditi taj posao. Međutim, pokazala je zahvalnost za podršku koju je dobila da bi unaprijedila svoje menadžerske vještine. “Zahvaljujući obrazovanju unutar CIVITAS-a⁸ ja sam naučila prve demokratske menadžmentske vještine.” Objašnjavajući šta time misli reći, kaže da je naučila da je timski rad od ključne važnosti za uspjeh. Jasminka je jedna od brojnih nastavnika i nastavnica koji su se okoristili CIVITAS-ovim programom koji je uspješno organizirala i vodila Rahela Džidić (Priča 8.). Pozvala je i kolege i kolegice da pohađaju ove obuke, zato što je vjerovala da pojedinci ne mogu sami jednako uspješno izvršiti određeni zadatak. Kao direktorica Centra Los Rosales, Jasminka je u početku bila zatrpana brojnim hitnim potrebama i zahtjevima, ali je uz pravilnu raspodjelu zadataka i odgovornosti uspjela dobiti nekoliko vrlo važnih bitaka u lokalnoj zajednici.

Jedan od prvih zadataka bio je promjena naziva škole, što bi trebala biti samo puka formalnost, osim što u BiH ništa nije jednostavno. O ovlaštenju za određivanje naziva škole pregovaralo se s novim lokalnim vlastima, koje nisu pretjerano brinule o djeci s posebnim potrebama ili pitanjima socijalnog osiguranja uopće. Ona je tvrdila da je naziv “specijalna škola” unaprijed stvarao utisak o tome da su ta djeca drugačija i invalidna, dok su ona ustvari samo djeca. Naziv je promijenjen u “Škola za djecu s posebnim potrebama”.

Drugi, puno važniji izazov bio je transformiranje škole u centar, koji bi pružao i druge usluge osim obrazovanja. Pošto organizacija “Spaniards”

blagonaklono podržava ovu školu, Jasminka i njene koleg(ic)e htjeli su im odati počast nazivom na španskom jeziku, "Los Rosales" (Ružičnjak). Jasminka objašnjava da je to bila velika administrativna bitka, zato što u zakonskoj praksi u BiH nije postojao presedan transformiranja javne škole u centar. Pošto se radilo o novini, trebalo joj je puno energije da uvjeri lokalne vlasti da im je taj centar potreban. Jasminka spominje da je to bilo najteže jer se u administrativnom sistemu prvi put tada pojavljuje riječ centar: "Pitanje je bilo kako ćemo od škole za djecu sa posebnim potrebama napraviti centar? (...) Sedam godina... sedam godina trajala je borba, administrativna, pravna, ljudska i neljudska da se to napravi."

Sedam dugih godina je trebalo da senzibilizira političare i one koji upravljaju vladinim institucijama u regiji Mostara da razumiju i odobre taj zahtjev. Jasminka navodi dva razloga zašto je proces toliko trajao. Prvo, obrazovanje, socijalna i zdravstvena zaštita spadaju u isključivu nadležnost kantona u Federaciji BiH, koji donose vlastito zakonodavstvo i politike o tim oblastima. Drugo, Mostar kao grad ima status posebne administrativne jedinice koja se bori da pronađe ravnotežu vlasti između hrvatske i bošnjačke nacionalne grupe. Stoga političari u Hercegovačko-neretvanskom kantonu nisu bili zainteresirani za formiranje centra koji bi služio kao most koji spaja sve ljude u toj regiji. Zato su odlagali donošenje odluke koliko su mogli, sedam godina. Međutim, Jasminka je žena koja čak i u preprekama može naći inspiraciju:

Prepreke su često dobar motiv. Ja sam vrlo uporna osoba... uporna i istrajna, ali i trpeča, mogu ja trpjeti jer se nadam da će se nakon tunela svjetlo ukazati i ja sam često imala dokaze da to jeste tako. Ono što prije svega mislim da u meni čuči jeste zaista ogromna ljubav prema djeci.

Kad neko voli djecu, spreman je učiniti sve da ih zaštiti. Jasminkina najveća motivacija bila je pomoći im da ostvare svoja prava i da više ne budu marginalizirana, isključivana i zanemarivana zbog svojih nacionalnih identiteta. Njena vizija da Mostar postane ujedinjeni grad nagnala ju je da preuzme "rizik koji je potreban da bi se prekinulo nasilje i krenulo nepoznatim stazama kojima se gradi konstruktivna promjena".⁹ Ta je promjena značila iskoračiti izvan nametnutih nacionalnih kutija i napraviti mali otok na kojem svi mogu živjeti i raditi zajedno.

Posljednju pravnu bitku vodila je kako bi se mladima s posebnim potrebama osigurala zdravstvena zaštita. Uspjela je kantonalnu skupštinu uvjeriti da donese odluku da sve osobe s posebnim potrebama starije od osamnaest godina imaju zdravstvenu zaštitu. Jasminka kaže: "To je nešto što me obogaćuje, što me čini sretnom."

Pored pravnih, administrativnih i političkih bitaka, Jasminkina vizija je uključivala i formiranje multietničkog tima nastavnika/ca i volontera/ki iz cijele hercegovačke regije. Ocjenjujući posljednjih petnaest godina svog rada, ponosno kaže:

Ako se vratim na početak (1996.) kad je u Centru bilo 42 djece i 11 zaposlenih... kažem da sam otišla u penziju (2010.) sa 160 korisnika unutar Centra... i 42 zaposlenika od čega je većina visokoobrazovani kadar sa završenim fakultetima pedagogije, psihologije, socijalnog rada, defektologije, edukatori, rehabilitatori, profesori tjelesnog odgoja, profesori muzike... sa prosjekom starosti od trideset i dvije godine. Mislim da sam time sve rekla.

Sa svojim timom iskusnih stručnjak(inj)a i nastavnika/ca, zajedno s mladim kolegama i kolegicama, stažistima i stažisticama, unaprijedila je usluge Centra najnovijim metodološkim pristupima obrazovanju djece s posebnim potrebama, privlačeći tako još više djece. Djeca koja su koristila usluge Centra najčešće su imala roditelje, ali pošto se Centar nalazi izvan Mostara, mnogi roditelji im nisu mogli svakodnevno dolaziti u posjetu. Osim toga, mnoga djeca nisu dolazila u Centar samo zbog obrazovanja, nego i da bi dobila pristojan obrok: "Hoću da kažem da su to projekti koji su ne samo dizali vlastite kapacitete djeci već i njihov standard... Naša djeca nisu na pragu siromaštva. Naša djeca su ispod praga siromaštva sa svojim porodicama."

Jasminka je okupila djecu različitih etničkih i religijskih identiteta iz cijele Hercegovine, jer to i jeste bio njen cilj – sve ih okupiti u Centru Los Rosales, kako bi uživala u čistom duhu humanosti. To su "najveći darovi koje nam svima mogu ponuditi djeca s posebnim potrebama". Jasminka objašnjava da je jedino važno jednostavno biti čovjek, pomagati djeci da unaprijede svoje sposobnosti i kapacitete. Zauzvrat se dobija bezuvjetna ljubav, poseban dar koji se pogotovo može pronaći u ovoj djeci. Priznaje da su djeca bila njena najveća ljubav i motivacija i da je za nju najveći uspjeh bio učiniti ih sretnijim i pokazati im da nisu sami, da ima neko uz njih.

Kada je Jasminka otišla u penziju, nije odustala od aktivizma: "Danas ja više nisam direktorica Centra Los Rosales, iako ću biti član Los Rosalesa dok budem mogla hodati, pa i onda možda u mislima ako mi Bog da da ne budem mogla." Njeno članstvo nije formalna, već cjeloživotna obaveza.

Nastavnica s posebnim darom brige i odgovornosti

Ako daješ ljubav, dobit ćeš ljubav zauzvrat ako brineš o nekome, to ti daje snagu da budeš cjelovit čovjek, i da se osjećaš ispunjenim.

Odgovor na pitanje kako je Jasminka počela cijeniti i prepoznavati tu posebnu ljubav i ljudskost u djeci s posebnim potrebama, ili šta ju je tako duboko povezalo s tom djecom i njihovim potrebama, jednostavan je, ali temeljit. Uopće nije komplikovan – zato što je Jasminka žena koja može i najkomplikovanije stvari učiniti pristupačnim i razumljivim, tako da ljudima ne budu neprijatne. Ona ima poseban dar da brine za druge ljude: da ih voli, podučava i prigrli. Ona je, kako Lederach objašnjava, spremna prigriliti kompleksnost, ali ipak pronaći jednostavan način da oblikuje svoj mirovni rad.¹⁰

Njena materinska briga, taj dar da voli, podučava i druge prigrli kao svoje, nadilazi njenu porodicu i uključuje ono što Sara Ruddick zove “racionalizirana briga”,¹¹ što podrazumijeva osjetljivost na potrebe drugih ljudi. Ljubav prema djeci se njegovala u njenoj porodici, ali se kod nje upotpunila kad je završila srednju učiteljsku školu i bila raspoređena da radi u jednoj seoskoj školi u okolini Mostara. Objašnjava da nastavnici/e u to vrijeme nisu mogli birati gdje će raditi: “Učitelji... su morali biti lučonoše, oni koji su stvarali neku bolju perspektivu i ja mislim da bi učitelji trebali i danas da rade.” Da bi se iskorijenila nepismenost, u socijalističkoj Jugoslaviji učitelji i učiteljice su se slali po sedam ili osam godina da rade u najudaljenijim selima, da bi se poslije prebacivali u neko urbano područje, kako bi bili zadovoljni ne samo svojim poslom nego i radnim mjestom. Za Jasminku je to bio izazov, iako ju je porodica pokušavala ubijediti da odbije taj posao i potraži nešto prikladnije za gradsku djevojku.

Moja majka koja je u to vrijeme radila neke poslove u Mostaru jer je aktivni učesnik Narodnooslobodilačkog rata i moj stariji brat Sejo su me ubjeđivali da ne bih trebala da idem da radim na selo. Da je to posao za nekoga ko je ipak rodio se, odgajio na selu jer je to težak život.

Jasminka je, međutim, prihvatila izazov, jer je htjela biti učiteljica. Kako je znala da u ruralnim područjima živi visok procenat nepismenih, jedva je čekala da radi i s djecom i s odraslima. Otišla je raditi u selo Ravni. Priznala je da kao mlada djevojka od osamnaest godina u početku nije povezivala naziv, geografsku lokaciju i izgled sela, ali je, nasmijavši se, objasnila: “Nije mi trebalo dugo da shvatim da je to možda simboličan naziv sela jer tu ama baš ništa nije bilo ravno.” Bila je šokirana kad je autobusom stigla u podnožje jednog brda gdje joj je rečeno da se treba popeti do sela. Od tog

je trenutka znala da će se morati prilagođavati životu u tom mjestu. Iako se seoski način života šezdesetih godina potpuno razlikovao od gradskog, prihvatila je izazov, a zauzvrat je uživala poštovanje zajednice u selu Ravni:

Počela sam nositi opanke. Ljudi su mi ih napravili možda od najbolje kože. One su bile najbjele. Počela sam nositi vunene čarape. Bila sam prva uvijek u vrhu i kod krsnih slava i kod vjenčanja, bila sam u vrhu kod tragedija, radosti, kod rođenja i znalo se da je mjesto učiteljice uvijek u vrhu sela. Učiteljica je bila neko ko se jako cijenio.

Život na selu je utjecao na njeno zdravlje; bunarska voda nije bila dobra, te je počela gubiti zube. Kolegica i ja smo bile zapanjene čuvši njeno objašnjenje: “Nije mi čak ni smetalo iako sam imala tako malo godina da izvadim i nekoliko zuba jer nisam mogla gubiti vrijeme da ja idem u Mostar.” Za silazak u grad iz sela Ravni trebalo joj je oko 45 minuta, ali joj to nije bilo prioritet da bi od svog posla oduzimala vrijeme. Ogroman osjećaj odgovornosti stavljao je potrebe djece ispred njene ljepote i zdravlja. Uprkos svim teškoćama, voljela je svoj posao i boravak s tim ljudima. Voljela je pomagati im da obrazuju svoju djecu, težila je bolje se integrirati u njihov društveni život i uživala njihove povlastice.

Selo Ravni sastojalo se od tri mahale, koje su se zvale po prezimenima porodica i Jasminka kaže: “Bile su nacionalno podijeljene, ali ja to tad nisam shvatala.” Mnoge žene su tvrdile isto u drugim istraživanjima (Hunt 2004.).¹² Jasminka je, naravno, bila upoznata s njihovim nacionalnim i vjerskim identitetima, zato što je prisustvovala okupljanjima povodom vjerskih praznika. Međutim, ti su joj identiteti izgledali nebitni, zato što ona ljude prvenstveno posmatra kao građane i građanke s jednakim pravom na obrazovanje i druga ljudska prava.

Jasminka nije bila zadovoljna načinom izvođenja nastave u školi, gdje su učenici/e sva četiri razreda bili u istoj učionici. Bilo je puno djece, i smatrala je da tokom jednog časa ne može ništa završiti. Djeca tako nisu mogla učiti. Osjećala je odgovornost da uradi nešto, te je zamolila direktora škole da joj dozvoli da ih razdvoji i sa svakim razredom radi pojedinačno, kako bi djeca mogla nešto naučiti. Njen zahtjev je odobren, a direktor joj je rekao: “Ja sam zaista ponosan, ma kakvo odobrenje, svako treba da bude sretan da ti tražiš to tako, da svoje slobodno vrijeme...” Tako je Jasminka po cijeli dan radila odvojeno sa svakim razredom, i postizala bolje rezultate.

Ona je za tu seosku djecu željela još i više. Znala je da je gradskoj djeci dostupno mnogo više nego djeci na selu. Zato je lobirala da dođe pokretno kino u vrijeme kada selo nije imalo struju, a samim tim ni televiziju. Organizirala je i vannastavne aktivnosti: sportske aktivnosti, hor i školske predstave. Govorila je o veselju koje je osjećala dok je pripremala djecu da glume u školskim predstavama, pogotovo kad su se slavili važni socijalistički praznici i nosile crvene marame i bijele kape. Organizirala je i posjete gradovima i Jadranskom moru. Brat joj je pomogao s prijevozom i organizacijom tih putovanja, zato što roditelji djece to nisu mogli priuštiti: “On je u to vrijeme bio direktor velike firme u Mostaru i besplatno mi je obezbijedio autobuse koji su do pod brdo došli.” Jasminka je motivirala cijelu svoju porodicu koja joj je pomagala da ispuni svoje dužnosti kao učiteljica i kao ljudsko biće. Povjerenje i podrška njene porodice i mreže prijatelja omogućili su da njena vizija oživi.

Jasminka je odgojena s etikom brige, suosjećanja i pravde, koja ju je učinila aktivisticom za prava manje privilegiranih. Međutim, 1990. godine naučila je da nisu svi ljudi odgojeni s tim vrijednostima, niti su svi vjerovali u bratstvo i jedinstvo kao ona. Doživjela je bolno otrežnjenje u svom gradu s prijatelji(ca)ma i koleg(ic)ama koje je smatrala braćom i sestrama.

Maske lažne ljudskosti

Ali rat ne biramo, rat nas zadesi, rat se desi i trebalo je sada razmisliti šta u tom ratu mogu ja, šta je to što mogu uraditi za svoju porodicu, za sebe ali i za druge?

Početakom devedesetih, mnogi su vjerovali da bi nakon užasnog rata i ratnih zvjerstava čovjek morao prihvatiti podjelu prema nacionalnom/vjerskom identitetu i život u podijeljenoj zemlji. Jasminka je živjela u multikulturalnom Mostaru,¹³ i imala prijatelje svih nacionalnosti i vjerskih opredjeljenja. Bila je osupnuta kad je 1992. godine Jugoslovenska narodna

armija napala Mostar te, kasnije, kada je počeo sukob između Hrvata i Bošnjaka, pa je morala napustiti svoj grad i suočiti se s izdajom nekih dobrih prijateljica i kolega u školi. Za nju je 1992. godina bila vrijeme otrežnjenja u smislu neočekivanih ponašanja ljudi. Majka ju je naučila da su svi ljudi isti, da se razlikuju samo po tome koliko ljudskog / neljudskog imaju u sebi. Jasminka se prisjeća: “Desilo se da su moje radne kolege pokazali da su neljudi (...) kao i moje prijateljice za koje sam ja do te godine govorila da su moje sestre, pa mi smo svakodnevno bili zajedno, naša djeca su se odgajala zajedno, naša djeca su pisala zajedno domaće zadaće.”

Jasminka je bila slomljena i nije shvatala kako se ljudi mogu toliko promijeniti i kako su sve te godine mogli biti bliski prijatelji, i jednog se jutro probuditi kao nacionalisti. Činilo se kao da se cijeli njen svijet raspada. Bio je to prvi veliki preokret u njenom životu.¹⁴ Ubrzo nakon toga, bila je šokirana otkazom s posla bez objašnjenja. Iako je završila pravo i poznavala zakone, to joj nije pomoglo jer joj niko nije mogao objasniti zašto je dobila otkaz. Prosto, otkaz su dobili svi koji su bili nehrvati. Prisjetila se: “U to vrijeme nije bilo ni prava, ni zakona, ni odredbi, dovoljno je bilo da niste većina i da ne možete, naravno, raditi.”

Ali Jasminka napominje da je nisu baš svi prijatelji napustili. Neki su s njom prošli situacije opasne po život, situacije koje su mogle ugroziti njihove porodice, jer su joj pomagali da preživi u zapadnom dijelu Mostara, u kojem

su Hrvati/katolici bili većina. Njena prijateljica Vesna joj je savjetovala da ode, zato što bi neki roditelji i učenici mogli iskoristiti priliku i izgovor da kritiziraju njen rad u nastavi: “Možda je neko bio nezadovoljan ocjenom, možda je neko ostao nezadovoljan tvojim pogledom ili nije bio dovoljno pomilovan. Možda bi bilo dobro da odeš odavde.” Jasminka nije shvatala zašto mora otići kad nije uradila ništa loše: “Ja sam sigurno sedam večeri plakala.” U to vrijeme, minobacačke granate su padale po istočnoj strani Mostara gdje su živjeli Bošnjaci/muslimani. Sjećajući se tih događaja tokom razgovora, briznula je u plač:

Jednog dana palo je više od tri hiljade granata. Moja majka je tada živjela u mahali koja se zvala Cernica, u mahali koja je bila malo odvojena od mene. To se moglo za deset minuta pješke doći, ali je sad bila čitavu vječnost odvojena od mene. Moja mama je živjela u drugom dijelu grada i tu je poginula. Ja joj nisam mogla pomoći.

Nakon majčine pogibije, konačno je odlučila napustiti grad. Njeni prijatelji, oni koji su to i ostali, pomogli su joj da se preseli u Makarsku, Hrvatska. Bila je potpuno iscrpljena od bola i gubitka, ali se u izbjeglištvu morala brinuti za dvoje male djece i ozbiljno bolesnog muža. Dok je živjela u izbjeglištvu, upoznavala je i dobre i loše ljude: “Bilo je ljudi kojima ste smetali samo zato što vam je tako ime i prezime. Bilo je ljudi koji su razumjeli vašu nevolju i znali da ste otišli sa kućnog praga ne zato što ste vi htjeli već zato što ste morali.” Jasminka se sjeća nekoliko dobrih prijatelj(ic)a u Hrvatskoj, uključujući jednu nastavnicu njemačkog jezika i menadžera restorana u kojem je radila.

Kao nastavnica i osoba koja je uvijek pokušavala pomoći djeci, Jasminka nije mogla prihvatiti politiku zabrane izbjeglicama iz BiH da pohađaju hrvatske škole. Samo godinu dana ranije, Hrvatska je bila dio Jugoslavije, dijelila zajedničke nastavne planove i programe i isti jezik, koji je onda politički podijeljen na tri jezika (bosanski, hrvatski i srpski). Ipak, tvrdoglavo tražeći rješenje za svoju djecu, prisjeća se: “Nikada neću zaboraviti profesoricu njemačkog jezika koja je, izuzetna žena, našla načina i savjetovala me kako mogu naći ‘pravne rupe’ da moja djeca idu u školu.” Držeći ime te žene u tajnosti radi njene sigurnosti, Jasminka kaže da je ona jedna od pravednih koji su željeli pomoći, ali to nisu mogli raditi javno.

Još jedan dobar čovjek kojeg se Jasminka sjeća je Grma, njen šef u restoranu, koji je pomagao na sve moguće načine. U to vrijeme, njena kćerka je imala dvanaest godina i pomagala bi u kuhinji poslije škole. Jednog dana, došao je s dvije koverta s plaćom i rekao: “Gospođo Rebac, ovo je jedna koverta za vas, a druga je koverta za vašu kćerku.” U kovertama nije bilo puno novca, prisjeća se ona, ali je to za nju bila najvrednija i najteže zarađena

plaća. Jasminka ga je zamolila da joj sam da novac, na šta je on rekao: “Ne, molim vas, dajte joj vi, ja nemam snage, imam kući kćerku njenih godina. Ne mogu joj dati... tad ga ja nisam razumjela ali sad ga razumijem.”

Tako je Jasminka upisala svoju djecu u školu i radila kako bi porodici obezbijedila minimum. Ali nije mogla šutjeti zbog stotina izbjeglica koje nisu pronašle rješenje za obrazovanje svoje djece. Uskoro se učlanila u Udruženje “Povratak”, koje je okupljalo veliki broj intelektualaca iz BiH, različitih vjerskih i nacionalnih identiteta, kako bi se međusobno pomagali, zato što su se izbjeglice suočavale se brojnim, različitim teškoćama. Naprimjer, izbjeglice iz BiH su odmah prepoznavali po akcentu, pa su stoga izbjegavali govoriti u javnosti, što je vodilo ka brojnim neugodnim situacijama, pogotovo u javnom prijevozu. Plašili su se da zatraže podršku od islamskih organizacija, kako Jasminka tvrdi: “Jer vas neko može vidjeti da ste ušli tamo u te organizacije”, čime bi se identificirali kao muslimani/ke, riskirajući potencijalne nevolje. Dodaje da se to dešavalo u vrijeme velike nacionalističke tenzije u Hrvatskoj, kada su ljudi razmišljali o sitnim detaljima koji bi mogli ugroziti njihovu sigurnost.

Stoga je kao najbolje bilo držati se “svojih”, formirati NVO i raditi nešto zajedno. Organizacija “Povratak” je kontaktirala ljude iz BiH i Ambasadu BiH u Zagrebu s prijedlogom da se otvori škola za izbjegličku djecu, koja je osnovana pod vođstvom gđe Maide Cabrera iz Sarajeva. Jasminka je tri godine bila direktorica te ekstrateritorijalne srednje škole. Profesori različitih vjera i nacionalnosti iz BiH, uglavnom iz Sarajeva, besplatno su tamo predavali. Zbog dobre saradnje s Pedagoškim zavodom u Sarajevu, gđa Mira Merlo i gđa Atija Fako pomogle su im da ispune sve zahtjeve i standarde za srednju školu i izdaju važeće diplome maturantima. Jasminka nije željela da bilo koja generacija izbjeglica propusti školovanje zbog novonametnutih etnonacionalističkih pravila, kojima su se isključivali ostali i njihove potrebe za obrazovanjem. Sedam najboljih maturanata iz ove srednje škole poslani su u Španiju na studije, a Jasminka nam ponosno kaže:

Oni su danas liječnici, ekonomisti, informatičari i ja sam sretna da su se nakon godina provedenih u Španiji i obrazovanja, njih petoro vratilo u Bosnu i Hercegovinu i sad su na fakultetima u Bosni i Hercegovini, a njih je dvoje ostalo u Španiji.

Poslije rata, Jasminkina misija s izbjeglicama se završila, i ona se željela vratiti u Mostar. Njen teško bolesni muž i djeca ostali su u Hrvatskoj, a ona je otišla da pripremi stan za njihov povratak: “Ja dolazim u zapadni dio Mostara o kojem se priča da se ne može ni ući ni doći i u kojem ako dođe neko ko je musliman otkinuću mu glavu.” Čula je sve te priče, ali se i dalje htjela vratiti. Dobri ljudi, njeni prijatelji koji su ostali ljudi uprkos nacionalističkoj politici, pomogli su joj da uđe u svoj stan. Morala ga je okrečiti i pronaći namještaj, ali su joj te stvari bile potpuno nebitne. Ono što je željela, nije joj se moglo vratiti; svoju majku i izgubljena prijateljstva. S bolom u očima objašnjava: “Ovaj rat nam je trebao da svi pokažemo svoja prava lica i skinemo maske. Ja zato imam običaj reći: ‘maskenbal sa žrtvama.’” Dok je patila, doživljavala gubitak i suočavala se s izazovima izbjegličkog života, priznaje da joj je otrežnjenje iz devedesetih pomoglo da vidi ko joj je pravi prijatelj, a ko se samo pretvarao. To je bila prilika da vidi istinske boje ljudi, boje nehumanosti ili humanosti.

Dobri ljudi i prijatelji/ce, koji su bili tu za nju i djecu, uspjeli su sačuvati jedan mali otok u podijeljenom Mostaru gdje su djeca, roditelji i nastavnici/e svih vjera i nacionalnosti mogli doći i biti na sigurnom. Mnoge žene kojima je trebala pomoć bile su motivirane da nastave raditi i isijavaju moć svoje humanosti zahvaljujući ovoj zajednici. Prve pristalice i saradnice bile su žene s obje strane rijeke Neretve, koje nisu mogle čekati da političari nešto učine u njihovom gradu.

Rijeka Neretva: mjesto gdje su žene ponovo počele pjevati

Mi žene smo se imale snage da se okupimo i počnemo raditi i živjeti zajedno u vrijeme kada se malo ko usuđivao preći uspostavljene granice podjele u Mostaru.

Jasminka je bila jedna od rijetkih koji su se vratili u zapadni dio Mostara i zatražili povrat stana. Ona tamo do danas živi. Najveći izazov joj nije bio povratak, nego ubjeđivanje ljudi da pređu rijeku Neretvu i počnu međusobno komunicirati i ponovno graditi život i veze. Hercegovci rado Neretvu zovu "zelena rijeka". Sa Starim mostom, ona je simbol grada. Ali tokom rata, ova rijeka je postala nepremostiva granica, koja je ljude dijelila na etnonacionalne zajednice: Hrvate na zapadnoj i Bošnjake na istočnoj strani.

Poslije rata je Mostar bio pun izbjeglica, uglavnom Bošnjaka i raseljenih koji su boravili u ratnim logorima koje su organizirali Hrvati, i koji su čekali da vrate svoju imovinu. Jasminku je pogađala njihova patnja i nehumano postupanje od strane lokalnih vlasti. Nisu imali zdravstvenu zaštitu, socijalna prava itd. Kaže da je u to vrijeme najvažnije bilo ostati živ. Međutim, Jasminka je bila dovoljno hrabra da se vrati i inicira komunikaciju s prijeratnim komšijama zato što je, prema vlastitim riječima, bila nevina:

Ja sam se vratila u svoj stan. Ja sam svoje susjede i komšije pozdravljala podignutog čela. Ja sam susretala ljude u dvorištima, sa njima se družila. Ja sam i dalje nudila svoju pomoć svakome kome je moja pomoć trebala ili dobro došla ili ko je prihvatao tu moju pomoć.

Jasminka nije željela prihvatiti neprirodnu podjelu i zatvaranje ljudi u nacionalne kutije. Tražila je ljude kako bi pokrenula dijalog i pomirenje. Najhrabrije žene su došle s obje strane Neretve i inicirale prvi sastanak žena iz Istočnog i Zapadnog Mostara: "U toj Švicarskoj kući sastalo se nekoliko žena koje su počele razgovarati o tome šta se može uraditi." Nisu znale odakle da počnu, ali su imale dobru volju i poriv da nešto urade za sebe i za grad. Jasminka se prisjeća tih žena koje su tražile način da prežive sa svojim porodicama:

Dakle, Jelena, Želja i Devleta su bile naše predsjednice. One su bile vrlo energične žene, žene vrlo motivirane, žene educirane, fakultetski obrazovane. Prije rata su radile na nekim vodećim pozicijama, sad su bile ništa. Nijedna od njih nije se politički angažirala tada, nijedna od njih nije radila nigdje... Imale su svoje porodice i krenuli smo malo po malo.

Mala grupa žena je imala viziju da radi na ponovnoj izgradnji veza i prvom okupljanju žena, što u početku nije bilo lako. Izgradile su mrežu kontakata sa svojim prijateljicama, “mreže veza među ljudima”¹⁵ poznanicama i ljudima za koje su smatrale da će im vjerovati, “strateški i maštovito pletući mrežu odnosa koja je prevazilazila društvene prostore u okolnostima produženih nasilnih sukoba”,¹⁶ radi postizanja konstruktivne promjene.

Prva stvar je bila organiziranje nekog društvenog skupa i omogućavanje inicijalnih poslijeratnih susreta. U to vrijeme sve su morale pripremiti same, napraviti plan i raspodijeliti dužnosti. Jasminka kaže da je atmosfera izgledala kao priprema za školsku priredbu, uključujući večeru za koju su svi donosili hranu: “Ti ćeš napraviti pogaču, ti ćeš napraviti pitu, ti ćeš napraviti kolač, ti šape. Kupili smo sokova, kupili smo kafu i vrlo lijepo smo mi to aranžirale, kako to žene sa malo mogu zaista, čak smo i pokoji cvjetić našle.” Jasminka kaže da su na taj sastanak uglavnom došle nezaposlene žene, one koje nisu imale ništa.

U to vrijeme bilo im je teško pronaći boju za kosu kako bi prefarbale svoje sijede pramenove, o čemu Jasminka priča s velikim uzbuđenjem. Umjesto toga, koristile su sapun za veš “Kabaš”, zato što je bio vrlo jak i prepun sode. Smijala se dok je objašnjavala proceduru: “Crnku je u plavo farbao. Otopile bi sapun i na glavu stavljale, da izjednače, da nema tamnog dijela kose.” Žene su i međusobno posuđivale najljepšu odjeću, kako bi se to veče pojavile dotjerane. Pokušavale su vratiti malo normalnosti i malo

glamura usred poslijeratnih nastojanja i borbe da obezbijede redovno snabdijevanje vodom i strujom, da ne spominjemo ostale osnovne potrebe.

Jasminka se prisjeća da su se pozdravljale na vratima rečenicom: “Ako sam tužna, ne moram biti ružna.” Time su izražavale želju da duhom optimizma prevaziđu nepodnošljive gubitke poslijeratnog Mostara. Pokušavale su oživjeti osjećaj ljepote u svom izgledu i odjeći koja je oslikavala njihovo dostojanstvo i otpor nasilju i uništenju oko njih. Okupljanje je bilo uspješno, pa su čak i pjevale zajedno. Kako su se sastanci nastavljali, počele su razmjenjivati svoje priče i strahove. Jasminka kaže da su neke mjesecima krijući dolazile i govorile kako ne smiju javno govoriti o tome. Neke su dolazile transparentno, jer su već tada unutar Švicarske kuće žene započele aktivno i intenzivno raditi na pitanjima izgradnje mira i djelovati kao ženska organizacija.

Jasminka je ponosna na te žene, zato što su svojim muževima i susjedima pokazale da žene mogu pokrenuti promjenu. Nakon nekog vremena, ova grupa je formalno registrovana kao NVO “Žene BiH”. Spremno je prihvatila saradnju s drugim nevladinim organizacijama i posjećivala veliki broj slabije razvijenih ruralnih područja: “Trebalo je ići razgovarati sa ženama. Ja imam običaj reći žene su imale otvorene oči, trebalo im ih je samo raširiti.” Bilo je neophodno osnažiti žene kako bi bile svjesne da su one sila na koju treba računati. Vjeruje da žene najbolje poznaju svoje porodice i potrebe društva, te da su istinske i rođene mirotvorke.

Uprkos razočarenjima na početku rata i izdaji prijateljica i kolega, Jasminka sebi nije dozvolila da bude poražena, nego je pronašla načine da prevaziđe i najveće izazove. Nije željela otići iz Mostara kao mnogi, zato što nisu mogli podnijeti da žive s “lažnim prijateljima” koji su skinuli maske humanosti devedesetih godina, bilo dobrovoljno ili pod pritiskom. Jasminkina želja da se vrati u svoj grad i učini nešto za djecu bila je jača od svega ostalog. Srećom, uspjela je pronaći pristalice i saradnike/ce sa sličnom vizijom da ljudi u Mostaru mogu i trebaju živjeti zajedno.

Moj feminizam je u osnaživanju drugih žena

Iako je Jasminkin rad s djecom u Centru Los Rosales bio zahtjevan, uvijek je nalazila vremena da radi sa ženama i za žene, dobo poznajući njihove izazove. Ne naglašava mnogo svoj feministički identitet, ali ističe svoju posvećenost osnaživanju žena. Mary Lou Decosterd kaže: “Osnažiti znači dati autoritet ili uliti nekome samopouzdanje.”¹⁷ Osnaživanje je i jedna od bitnih osobina liderstva,¹⁸ važna za svakog uspješnog lidera i liderku, što Jasminka definitivno jeste.

Kad je otišla u penziju iz Centra, postala je predsjednica Udruženja mladih "Los Rosalesa". Radom u ovom Udruženju, pokušavala je osnažiti žene da zahtijevaju jednake mogućnosti i prava kao i muškarci. S obzirom na njen angažman s djecom i mladima s posebnim potrebama, Jasminka se posebno fokusirala na osnaživanje žena s invaliditetom, zato što: "Žene sa posebnim potrebama, djevojke, djevojčice sa posebnim potrebama mogu vrlo lako biti žrtve." Objašnjava da svaka žena može postati žrtva, ali da žene trebaju znati i mogu naučiti kako izraziti svoje potrebe i prava. Međutim, većini žena s invaliditetom potrebna je podrška i neko ko će govoriti u njihovo ime. To je razlog zašto je Jasminka prihvatila da vodi ovu nevladinu organizaciju, malu i bez finansijske podrške – zato što ima nevjerovatnu vjeru i viziju koja joj pomaže da istraje.

Jedan primjer osnaživanja žena u Udruženju mladih "Los Rosalesa" koji Jasminka navodi govori o djevojci s posebnim potrebama koja sada živi u vlastitom stanu kao nezavisna osoba, samo zato što su Jasminka i njene kolegice govorile u njeno ime i vjerovale u nju. Ranije je živjela u sirotištu s psihičkim teškoćama. Uz adekvatnu podršku i ohrabrenje, oporavila se i mogla brinuti sama o sebi. Jasminku motivira upravo to, da vidi još jedan osmijeh i da još jednu osobu učini jačom. To je njen feminizam:

I po prvi put u životu poslije 21 godine niko za nju ne odlučuje što će odjenuti, šta će jesti, gdje će spavati, s kim će se družiti, do kada i dokle može crtu povući da može izaći itd. (...) I takva jedna djevojka vas danas zovne telefonom i kaže: "Teta Jasna, možete li doći sutra da mi zajedno popijemo kapučino?"

Vjeruje da sve prepreke u životu ustvari nisu slučajne, nego Bogom date, te da stoga ljudi trebaju biti sretni s njima, prihvatati ih i učiti iz njih. Ona je prihvatila izazove u svom životu i izgradila sjajan centar za djecu s posebnim potrebama, a kasnije i za žene s posebnim potrebama. Jasminkin cjeloživotni rad usmjeren je na mir, obrazovanje, osnaživanje, izgradnju odnosa i pomirenje. Ona odaje počast ženama koje su u svojim lokalnim zajednicama obavile veliki dio mirovnog rada. Opisuje brižnost i ženske kvalitete koje su potrebne za mirotvorstvo,¹⁹ objašnjavajući njihovo biološko predodređenje, koje potvrđuju i teološki argumenti koji idu u prilog njenom radu za mir i oprost:

Žene općenito više inkliniraju miru svojom građom, pameću, osjećajima, senzibilitetom, onim svim svojim karakternim crtama koje može imati samo žena. Žene su manje ratnice, ima pojedinaca... Ona ne može dugo da bude ljuta, ne može po prirodi. Bog dao tako da je to u njoj. Žene su sigurno spremnije na ranije pomirenje. Ne vide one brže od muškaraca, nemaju one viziju bolju od muškaraca, ali su žene spremnije prije oprostiti. A bez oprosta nema pomirenja.

Jasminka ne želi reći da su žene superiorne u odnosu na muškarce, nego ističe njihove kvalitete koje su bitne za mirovni rad. Žene smatra ključem za konačni mir i pomirenje u BiH, zato što je u svojoj porodici, na radnom mjestu, u zajednici i društvu ona posrednica koja miri. Povrh svega, kadra je lakše oprostiti nego muškarac. A opraštanje je važno, kako Hannah Arendt kaže: "Opraštanje je jedina reakcija koja nije puka re-akcija, već djeluje iznova i neočekivano, neuvjetovana akcijom koja je to potaknula i stoga oslobađa od svojih posljedica kako onoga ko oprašta tako i onoga kome se oprašta."²⁰ Uprkos svojim karakternim kvalitetima i prirodnoj sklonosti ka miru, Jasminka dodaje da su žene neadekvatno organizirane, što je potvrdila i "Baseline studija o ženama i mirotvorstvu u BiH"²¹

Jedan od razloga za tu nevidljivost žena je njihov ranjiv položaj u porodici i javnom životu. Veća je stopa nezaposlenosti žena nego muškaraca, a to pogotovo važi za sredovječne žene, zato što njih niko ne želi zaposliti. A ako i ima posao, i dalje mora veliki broj sati provesti u radu po kući; to je rad koji nije priznat, zato što nije plaćen.²² Jasminka smatra da su žene riskantna grupa, zato što nemaju prostora da se dovoljno organiziraju i pokažu svoju punu snagu. Dodaje i da tradicionalne patrijarhalne vrijednosti koje dominiraju bh. društvom ušutkuju žene i potiskuju ih u sjenu muškaraca, iako većina žena prihvata taj takozvani "samožrtvujući mikro matrijarhat" u privatnoj sferi života.²³ Zato njihov mirovni rad nije priznat koliko bi trebao biti. Njeno iskustvo sa terena – s putovanja u cilju osnaživanja žena tokom izbora – najbolje govori o toj tišini i nevidljivosti. Jasminka smatra da su žene mnogo više podložne utjecaju kulture, tradicije i odgoja nego muškarci: "Pred bilo koji događaj muž u kući kaže svoje mišljenje, i ne pita svoju suprugu šta ona misli i da li ona o tome misli drugačije. Kao da je on čovjek sa dvije glave, misli i odlučuje za oboje."

Jasminka pokazuje da je moguće istupiti izvan okvira propisanih rodnih uloga, iako se žene poput nje suočavaju sa strukturalnim nasiljem, odbacivanjem i neznanjem. Njen rad je ipak prepoznat malo više nego rad drugih mirotvorki. Dva puta je dobila nagradu za ženu godine u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, a primila je čak i Orden za građanske zasluge od kralja Španije. Ipak, suočavala se s političkim pritiskom, koji se odražavao u onome što ljudi u BiH nazivaju “zatvaranje vrata”. Nije mogla razumjeti reakcije općinskih i kantonalnih vlasti kad je izabrana da primi medalju. Iako je priznanje dobila kao direktorica Centra Los Rosales, te je zamolila Špansku ambasadu da ceremoniju organizira u Centru, neki ljudi to nisu mogli podnijeti. Kako objašnjava stara bosanska izreka, ovdašnji ljudi će tolerirati sve osim nečijeg uspjeha. Jasminka govori o tome kako se razočarala nakon prijema tog odlikovanja jer su joj lokalni zvaničnici počeli zatvarati vrata. No, ona je i dalje dolazila kod njih nasmijana, ponekad sebe štipajući kako ne bi pokazala da primjećuje tu odbojnost: “I dalje sam ulazila na vrata i ljubila one koje su me i do tada primali neposredno. Ja sam to sasvim svjesno radila.”

Jasminku nisu porazili takvi stavovi i odbacivanje. Naprotiv, i dalje se ponašala profesionalno i nastavila je pozivati gradonačelnika, ministre i ostale predstavnike državnih institucija, ne gledajući ih kao pojedince kojima se sviđa ili ne sviđa njen rad. Namjerno je otvarala sva vrata i vjerovala da se sve barijere mogu prevazići iskrenom komunikacijom. Opet je primijenila strategiju “djelovati pametno i fleksibilno”²⁴ u komunikaciji s lokalnim vlastima pridobivajući ih na svoju stranu.

Iako žene imaju sjajan kapacitet za osnaživanje putem obrazovanja, međusobno se ohrabrujući putem prijateljstava, zajedno radeći i vjerujući jedna drugoj, Jasminka primjećuje da to ženama u BiH još uvijek nedostaje. One se još međusobno ne podržavaju, ne glasaju jedna za drugu,²⁵ a većina ih i dalje robuje etnonacionalističkim političkim planovima i identitetima.²⁶ Jedinu izlaz iz tih zatvorenih identitetskih kutija je u stvaranju udruženja, koalicija i mreža kojima se pojedinci i mladi ohrabruju da nauče nešto novo od drugih zbog njihovih kvaliteta i stručnosti, a ne zbog njihovog nacionalnog i vjerskog identiteta.

Jasminka ističe veoma važan problem u vezi sa ženskim nevladinim organizacijama: iako one obavljaju važan posao u osnaživanju žena, nisu dovoljno ujedinjene ka zajedničkom cilju. Mnoge ženske NVO nemaju dovoljno hrabrosti da prevaziđu rivalitete i postanu istinski partneri s drugima koji također rade za žene, što ne bi predstavljao samo pozitivan primjer nego i inspiraciju za udruživanje u cilju stvaranja promjene. U Hercegovini Jasminka promovira i Rezoluciju 1325 Vijeća sigurnosti UN o

ženama, miru i sigurnosti, a pogotovo u ruralnim područjima, gdje njena organizacija radi na povećavanju ekonomskih i političkih prava žena. Nude prilike za zapošljavanje i prilike za osnivanje malih kućnih biznisa.

Njena priča još nije gotova. I dalje unapređuje sve što može, u ličnom i profesionalnom smislu. Vjeruje u osnaživanje putem koalicija, zajedničkih napora i stvaranja mreža: “U ovome svemu mi smo manji od zrna bibera, mi kao svaki pojedinac. Ali itekako možemo biti jaki ako se udružimo.” Tako je Jasminka radila i tako će kažu i nastaviti raditi i dalje.

Napajanje vlastite duše

Jasminka kaže da su djeca i njena ljubav prema njima bili njena najveća inspiracija. Motivacija joj je bila da ih usreći. Ali da bi to mogla postići, a *istovremeno* se i dalje smiješiti i biti pozitivna, morala je pronaći način da se opusti i održi svoj unutarnji mir. To je za njen rad veoma važno.

Jasminka je zalijevala i njegovala mnogo duša tokom svog rada u institucijama Los Rosales – Ružičnjak, a čini se da postoji razlog zašto je vezana za to ime. Posmatrala je djecu s posebnim potrebama kao predivne ruže i darove za one koji im znaju pristupiti, voljeti ih i njegovati. Boravak s njima i život za njih omogućio joj je da vidi kako može pomoći tim ružama da procvjetaju fizički, psihički i duhovno, otkrivajući čudo života, ljepote i Božije mudrosti. Vjeruje da su nam ta djeca data s razlogom – da testiraju našu humanost i svjedoče istinskoj ljepoti.

Jasminka izravno nigdje ne govori o svojoj vjeri u Boga i važnosti tog dijela svog identiteta, ali se može zaključiti da joj je vjera važna potpora, jer Boga spominje povremeno u kontekstu istine, pravde i ljubavi u čijoj su mudrosti svi životi satkani i isprepleteni. Tako je prihvatila i brigu o djeci s posebnim potrebama kao jedan od testova od Boga. Čini se da je vjera za Jasminku duboko intimna stvar i da za njom ne poseže tako olako, već taj dio intime čuva za sebe, a drugi mogu o tome saznati samo iz njenih postupaka i djela. Ona ne propovijeda, već voli i podučava, što iskreni vjernici i čine.

Jasminka je posadila i pravi vrt ruža u svom dvorištu. Voli vrtlariti i tvrdi da joj to daje pozitivnu energiju. Cvijeće, biljke i priroda su njeni duhovni učitelji, njegovatelji i iscjelitelji. Priroda je neodoljivo otkrovenje koje je približava ljudima i Bogu.

Volim da radim u vrtu, volim da sadim, volim da plijevim, volim da čupkam, volim da okopavam. Volim cvijeće, ali mnogo više volim povrće. Razveseljava me kad onaj paradajz sazrije, kad papriku mogu da uberem, mirišem je dok je nosim iz svog vrta.

To je poput njenog rada s djecom i ženama, gdje uživa u magičnim trenucima sijanja sjemena ljubavi, dobrote i brige; kad može gledati taj proces promjene, rasta, i sazrijevanja plodova svog rada. Vrtlarenje daje uvid u mudrost stvaranja, predstavljajući iskonski čiste užitke ljudskog života. Samoća u vrtu i zemlja daju joj energiju i mir, što dovodi njeno tijelo i dušu u sklad. Zalijevanje, plijevljenje i đubrenje biljaka obnavlja ravnotežu, duhovnu snagu, strpljenje i brigu potrebnu za rad s ljudima. U vrtu se sjeća i svoga muža, s kojim ga je i izgradila. "Svaki put kad u taj vrt uđem znam da nisam sama. Opet smo nas dvoje tu. Ne fizički, ali smo nas dvoje u tom vrtu zajedno." Prirodno, muž joj jako nedostaje, jer joj je bio velika podrška i ljubav.

Još jedan važan instrument za obnavljanje njene ranjive i iscrpljene duše je čitanje i učenje novih stvari. Kad se početkom rata suočila s izdajom svojih prijatelja i prijateljica, u knjigama je potražila odgovore:

Knjiga je zaista najveći prijatelj čovjeku. U trenucima kad vam se čini da je svijet propao čini vam se tu je kraj jer ste doživjeli nešto što niste mogli zamisliti, da neko s kim ste 40 i više godina prijatelj kaže da ne može više s vama biti prijatelj... Niste ništa uradili, samo vam je ime i prezime takvo.

Jasminka kaže da je čitanje bilo njen odgovor na sve. Objašnjava kako je uspjela preživjeti rat, izbjeglištvo u Hrvatskoj, svoje bitke za Centar Los Rosales i svoje lične bitke da održi porodicu na okupu i njeguje muža sve do njegove smrti 2004. godine: "Dešavalo mi se da sam cijele noći provodila čitajući i bolest koju sam imala nekoliko godina u kući, lakše sam podnosila uz knjigu." Čitanjem je otkrila da čovjek nije sam; uvijek ima i drugih ljudi koji su doživjeli nešto slično. Konačno, Jasminka energiju obnavlja s prijateljima. Dobri ljudi, kao i dobre knjige, mogu nas osnažiti da budemo neustrašivi i istrajemo, zaključuje Jasminka.

Zaključak

Uporno se zalažući za djecu i žene, Jasminka Rebac je ostavila traga u svojoj zajednici i regiji Hercegovine. Posvećena podučavanju kao životnom radu, energično je prihvatila najveće izazove u obrazovanju, od godina rada u seoskoj školi, pa sve do upravljanja institucijom za djecu s posebnim potrebama. Njena proaktivna briga za one najranjivije impresionirala je i utjecala na mnoge, ali je nemjerljivo promijenila i njen život. Blagoslovljena je ljepotom ove djece, koja su kao ruže u vrtu njenog života. Njen prirodni odnos prema ljudima kao ljudskim bićima, a ne članovima nacionalnih ili

vjerskih grupa, nagnala ju je da tokom i poslije rata radi neobične stvari, kao što je povratak u Zapadni Mostar i odbijanje da se pridržava nacionalističkih obrazovnih programa. Jasminka je bila i važna karika u osnaživanju žena u Mostaru poslije rata, što je podrazumijevalo različite akcije, od podrške ženama da povrate dostojanstvo kroz njegovanje ženske ljepote (što je bio pravi izazov u poratnoj neimaštini) do organiziranja prilika za zapošljavanje i profesionalni razvoj. Plijeni svojom sposobnošću da djeluje zanemarujući etnonacionalne podjele u Mostaru, s nepodijeljenom brigom za djecu s posebnim potrebama. Ona se ističe u okruženju u kojem su propala mnoga ulaganja u saradnju i brojni naponi na obnavljanju zajedničkog života. Njen bujni procvati vrt djece i žena koje je napajala svojom brigom i zaštitom dar su njoj samoj i njenoj zajednici.

Zabilješke

- 1 Daria Sito-Sucic, 2012, "Mostar: one family, three armies, a divided city", *Reuters* (2. april) <http://www.reuters.com/article/2012/04/02/uk-bosnia-mostar-idUSLNE83102N20120402>. (Pristupljeno 12. septembra 2013.)
- 2 Kai Vöckler, 2010, "Politics of Identity - The Example of Mostar, Bosnia and Herzegovina", prezentacija na konferenciji, *Grad i različitost – izazovi u obrazovanju stanovništva*, Barselona (24.–26. juna): "Godine 1992., grad su okupirale Jugoslovenska narodna armija pod srbijanskom kontrolom i paravojsne snage bosanskih Srba. Udruženo vojske bosanskih Hrvata i Bošnjaka (poznatih i kao bosanski Muslimani) uspješno su im se suprotstavile i na kraju potisnule srpsku vojsku i stanovništvo iz Mostara. Potom je, 1993. godine, uslijedio još jedan oružani sukob, ovaj put između bosanskih Hrvata i Bošnjaka, oko preuzimanja vlasti u gradu; ovaj sukob nije završen sve do vojne intervencije Sjedinjenih Država 1994. godine."
- 3 Kathleen Barry, 1992, "Toward a Theory of Women's Biography", u Theresa Iles (ur.), *All Sides of the Subject. Women and Biography*, New York: Teachers College Press, Columbia University, 34.
- 4 Martha Nussbaum, 2000, *Women and Human Development. The Capabilities Approach*, Cambridge: Cambridge University Press, 5-7.
- 5 Fiona Robinson, 2011, *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia: Temple University Press, 62.
- 6 Elisabeth J. Porter, 2007, *Peacebuilding: Women in International Perspective*, London: Routledge, 100-103.
- 7 Louise Diamond i John MacDonald, 1996, *Multi-track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*, 3. izdanje, West Harford CT: Kumarian Press, 87-93.
- 8 CIVITAS BiH, Obrazovni centar za demokratiju i ljudska prava, <http://civitas.ba/obrazovni-programi>
- 9 John Paul Lederach, 2005, *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*, Oxford: Oxford University Press, 29.
- 10 Ibid., 126.

- 11 Sara Ruddick, 1989, *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*, Boston: Beacon Press, 41-46.
- 12 Swanee Hunt, 2004, *This Was Not Our War: Bosnian Women Reclaimng the Peace*. Durham: Duke University Press, 125.
- 13 Prema popisu iz 1991. godine, nacionalnu strukturu Mostara su činili: Muslimani 34,6 %, Hrvati 34 %, Srbi 18,8 % i 10 % Jugoslovena.
- 14 Norman Denzin, 1989, *Interpretive Biography*, Thousand Oaks, CA: Sage, 70.
- 15 Porter 2007, 33.
- 16 Lederach 2005, 84.
- 17 Mary Lou Decosterd, 2013, *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*, Santa Barbara: Praeger, 74.
- 18 IDEA je akronim: I – intuitivnost, D – upravljena misao na rezultat, E – osnaživanje, A – asimilativnost u zajedničkom naporu kreiranja.
- 19 Robinson 2011, 120.
- 20 Hannah Arendt, 1958, *The Human Condition*, Chicago: University of Chicago Press, 241.
- 21 Zilka Spahić-Šiljak, Aida Spahić i Elmaja Bavčić, 2012, *Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BiH*, Sarajevo: TPO Fondacija Sarajevo.
- 22 Jasna Bakšić-Muftić i Maja Ljubović, 2003, *Socio-economic Status of Women in BiH: Analysis of the Results of the Star Pilot Research Done in 2002*, Sarajevo: Jež, 17.
- 23 Marina Blagojević Hughson, 2002, "Gender barometar BiH 2002", *Gender Barometer*, www.vladars.net/sr-SP- Cysl/Vlada/centri/gender% barometar%20BiH%202002.pdf (Pristupljeno 5. septembra 2013.).
- 24 Lederach 2005, 126.
- 25 Zilka Spahić-Šiljak, 2007, *Žene religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije, TPO Fondacija, 251-270.
- 26 Dubravka Zarkov, 2002, "Feminism and the Disintegration of Yugoslavia: On the Politics of Gender and Identity", *Social Development Issues* 24.3.

© TPO FONDACIJA - Sarajevo

SUMMARY

Shining Humanity: Life Stories of Women Peace Builders in Bosnia and Herzegovina is a collection of biographies of eleven local peace leaders from varying ethnic, religious, and non-religious backgrounds. As these stories begin to illuminate the women's deep faith in humanity, they can help to teach us how to become fully human beings in difficult wartime and post-war situations. The women selected for inclusion in this book showed genuine humanity (*ljudskost*) in the darkness of war and suffering but dared to imagine a life beyond the imposed boundaries of violence and fear.

The goal of this book is to shed light on the women's side of peace work and on women's efforts to (re)build, to heal, to reconcile, to empower, and to embrace all the challenges and complexities of the post-war Bosnian realm. These women hope to teach the next generation that each and every person has the capacity to do something good, and for this to happen young people need only have faith that it is indeed possible to change things for the better.

The author examines how moral imagination functioned in the lives of women peace builders as they proceeded to make progress in their efforts to bring peace to their communities; she looks for the social history of Bosnia and Herzegovina, its special dynamics, values, and norms; she discusses the role of religion in peacebuilding in an overwhelmingly de-secularized society, and finally she highlights in the women's stories the achievements of ordinary women who made extraordinary journeys.

This analytical account of the life stories of Bosnian women peace builders provides valuable anthropological material from the local Bosnian context, material that can offer guidance for other regional and even global peace builders. Readers will learn that peacebuilding in BiH was motivated by the concepts of both care ethics and feminist ethics of justice and compassion, as well as the surviving socialist ethics of unity and equality, and by the universal human rights norms codified in the legal system of BiH. Most of the peace builders in this book are religious, but their religion came into play only later as one of many equally important and relevant rationales for their peace work.

These stories do not present an idealized image of women or of perfect peace activists, but rather they tell the tale of ordinary women who bore witness to horror but chose to live in hope.

© TPO FONDACIJA - Sarajevo

BIBLIOGRAFIJA

- Abazović, Dino. *Za naciju i Boga*. Sarajevo: Magistrat, 2006.
- Abrahamsdotter, Emina. "Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH." U *Religijsko i školovanje u otvorenom društvu. Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH*, 81-100. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2009.
- Alibašić, Ahmet. "Vjersko obrazovanje u javnim školama u Bosni i Hercegovini: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje." U *Religija i školovanje u otvorenom društvu. Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2009.
- Andjelic, Neven. *Bosnia and Herzegovina. The End of a Legacy*. London: Frank Cass, 2003.
- Appleby, R. Scott. *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence and Reconciliation*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2000.
- Arendt, Hannah. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- Atanacković, Petar. "Religijsko obrazovanje u javnom školstvu. Prilog razmatranju problema ideološke ofanzive Crkve u društvima u tranziciji." *Divided God. Project of intercultural dialog*. 2007-2008. http://www.pozitiv.si/dividedgod/index.php?option=com_content&task=view&id=206&Itemid=68 (Posljednji pristup 25. aprila 2013.).
- Babić, Mile. *Nasilje idola*. Sarajevo: Did, 2000.
- Bakšić-Muftić, Jasna. *Ženska prava*. Sarajevo: Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 2006.
- Bakšić-Muftić, Jasna, i Maja Ljubović. *Socio-economic Status of Women in BiH: Analysis of the Results of the Star Pilot Research Done in 2002*. Sarajevo: Jež, 2003.
- Barry, Kathleen. "Toward a Theory of Women's Biography." U *All Sides of the Subject. Women and Biography*, uredila Theresa Iles. New York: Teachers College Press, Columbia University, 1992.

Benhabib, Seyla. *Situating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press, 1992.

Berger, Peter L. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids: Eerdmans, 1999.

Blagojević Hughson, Marina. "Gender barometar BiH 2002." *Gender Barometer*. 2002. <http://www.gb.rs/wp-content/uploads/2013/03/Gender-Barometar-BIH-2002..pdf> (Posljednji pristup 5. septembra 2013.).

Blagojević Hughson, Marina. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: United Nations Development Program, 2012.

Blagojević, Jelisaveta, Katerina Kolozova, i Svetlana Slapšak (ur.). *Gender and Identity: Theories from and/or on Southeastern Europe*. Beograd: Women's Studies and Gender Research Center, 2006.

Bland Mintoff, Jana, ur. *Nobody Can Imagine Our Longing. Refugees and Immigrants in the Mediterranean*. Austin: Plain View Press, 1996.

Bolkovac, Kathryn. *The Whistleblower: Sex Trafficking, Military Contractors, and One Woman's Fight for Justice*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Borić, Besima. *Vlada KS-a trebala bi dati ostavku zbog problema u GRAS-u*. Sarajevo, 10. april 2013.

Boulding, Elise. *Cultures of Peace. The Hidden Side of History*. New York: Syracuse University Press, 2000.

Bringa, Tone. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. New Haven: Princeton University Press, 1995.

Broz, Svetlana. *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*. Prevela Ellen Bursać. New York: Other Press, 2005.

Brunner, C. Cryss. *Sacred Dreams Women and Superintendency*. Albany: State University of New York Press, 1999.

Čaušević, Jasmina. *Rodno inkluzivne zajednice u BiH*. Sarajevo: TPO Fondacija, 2012.

Čengiđ, Neira Nuna. "Noise, Silence, Voice. Life Stories of Two Female Peace Activists in BiH." U *Women Narrating their Lives and Actions*, uredile Renata Jambrešić Kirin i Sandra Prlenda. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Centar za ženske studije, 2013.

Chaitin, Julia. "How do I ask them about the war? Collecting and understanding the stories of soldiers and victims of war." *Social Science Research Network Electronic Library*, 2002.

Chin, Jean Lau, Bernice Lott, Joy Rice, i Janis Sanchez-Hucles, *Women and Leadership. Transforming Visions and Diverse Voices*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007.

Cockburn, Cynthia. *The Line. Women Partition and Gender Order in Cyprus*. London: Zed Books, 2004.

—. *The Space Between Us. Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London: Zed Books, 1998.

—. "Against the Odds: Sustaining Feminist Momentum in Post-war Bosnia-Herzegovina." *Women's Studies International Forum*, mart – april 2013., 26-35.

Cvitković, Ivan. *Sociološki pogledi na naciju i religiju*. II tom. Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, 2012.

Davie, Grace. *Religion in Britain since 1945: Believing Without Belonging*. Oxford: Blackwell, 1994.

Decosterd, Mary Lou. *How Women are Transforming Leadership. Four Key Traits Powering Success*. Santa Barbara: Praeger, 2013.

Denzin, Norman. *Interpretive Biography*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1989.

Deschaumes, Ghislaine Glasson, i Svetlana Slapšak. "Žene Balkana za mir. Aktivistkinje prelaze granice." *Profemina*, 2003.

Diamond, Louise, i John MacDonald. *Multi-track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*. 3. izd. West Harford, CT: Kumarian Press, 1996.

Done per la pace, Reti solidaritea femminile nella ex Jugoslavia. Di Venezia/Mestre: cura delle Donne in Nero, 1996.

Duhaček, Daša. "Engendering Political Responsibility. Transitional Justice in Serbia." U *Civic and Uncivic Values, Serbia in the Post-Milošević Era*, uredile Ola Listhaug, Sabina Ramet i Dragana Dulić. Budimpešta: CEU Press, 2011.

Eliot, George. *Middlemarch: A Study of Provincial Life*. Edinburgh: William Blackwood and Sons, 1907.

Enloe, Cynthia. *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. Berkeley: University of California Press, 1990.

Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine, po općinama i naseljima, popis iz 1991. godine. Sarajevo: Zavod za statistiku Bosne i Hercegovine, Bilten 234, 1991.

Fagan, Adam. "Civil Society in Bosnia Ten Years after Dayton." U *Peace Without Politics? Ten Years of International State-building in Bosnia*, uredio David Chandler. New York: Routledge, 2006.

Feministes contra la guerra. Barselona: Dones x Dones, 2006.

Fletcher, Joyce K. *Disappearing Acts: Gender, Power, and Relational Practice at Work.* Cambridge, MA: The MIT Press, 2001.

Funk, Julianne. "Women and the Spirit of Suživot in Postwar Bosnia-Herzegovina." U *Spirituality of Balkan Women*, uredile Nadija Furlan Štante i Marjana Harcet. Koper, Slovenia: Annales, u pripremi.

Galtung, Johan. "Violence, Peace and Peace Research." *Journal of Peace Research*, 1969.

Galtung, Johan. *Three Approaches to Peace. Peacekeeping, Peacemaking, and Peacebuilding.* II tom, u *Peace, War and Defense: Essays in Peace Research*, uredio Johan Galtung. Kopenhagen: Christian Ejlers, 1976.

Gantz, Marshall. "Telling Your Public Story. Self, Us, Now." *Center for Whole Communities*. <http://www.wholecommunities.org/pdf/Public%20Story%20Worksheet07Ganz.pdf> (Posljednji pristup 14. novembra 2013.).

—. "Why Stories Matter." *Sojournes, Faith in Action for Social Justice*. 2009. www.sajo.net/magazine/2009/03/why-stories-matter (Posljednji pristup 3. septembra 2013.).

Gearon, Liam. *Citizenship through Secondary Religious Education.* London: Routledge, 2004.

Gilligan, Carol. *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.

Giten, Swami Dyhan. "On Intuition and Healing." U *Silent Whisperings of the Heart - An Introduction to Giten's Approach to Life*. www.selfgrowth.com/articles/GITEN2.html, 2012.

Guide for Civilian Victims of War: How to enjoy the right to protection as a civilian victim of war in the Federation of Bosnia and Herzegovina. Sarajevo: Međunarodna komisija za nestale osobe, Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine, Centar za slobodan pristup informacijama, 2007.

Hampton, David. "The Fog of Religious Conflict." *Harvard Divinity Bulletin*, 2012.

Hastings, Adrian. *The Construction of Nationhood – Ethnicity, Religion, Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Helms, Elissa. "Women as Agents of Ethnic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia–Herzegovina." *Women's Studies International Forum*, 2003: 15–33.

Hunt, Swanee. *This Was Not Our War, Bosnian Women Reclaiming Peace*. Durham: Duke University Press, 2004.

—. *Worlds Apart. Bosnian Lessons for Global Security*. Durham: Duke University Press, 2011.

Husremović, Dženana, Steve Powell, Ajla Šišić, i Dolić Aida. *Obrazovanje u BiH: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, ProMENTE, 2007.

Iles, Theresa, ur. *All Sides of the Subject. Women and Biography*. New York: Teachers College Press, Columbia University, 1992.

Jones, Jonathan. "Defining 'Moral Imagination.'" *blog Postmodern Conservative, First Things*. 1. juli 2009. <http://www.firstthings.com/blogs/postmodernconservative/2009/07/01/defining-moral-imagination/> (Posljednji pristup 7. novembra 2013.).

Kapo, Midhat. *Nacionalizam i obrazovanje. Studija slučaja Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012.

Karić, Enes. "Naše bošnjaštvo i naše muslimanstvo." *Ljiljan*, februar 1998.

Kašić, Biljana. "The Aesthetic of the Victim within the Discourse of War." U *War Discourse, Women's Discourse. Essays and Case Studies from Yugoslavia to Russia*, uredila Svetlana Slapšak. Ljubljana: ISH - Fakultet-a za podiplomski humanistični studij, 2000.

Kristić, Alen. *Religija i moć*. Sarajevo: Rabic, 2009.

Lederach, John Paul. *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press, 1997.

—. *The Moral Imagination. The Art and Soul of Building Peace*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Leydesdorf, Selma. *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. Prevela Kay Richardson. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

Lieblich, Amia. *Looking at Change. Natasha, 21: New Immigrant from Russia to Israel*. I tom, u *The Narrative Study of Lives*, uredile Ruthellen Josselson i Amia Lieblich. Thousand Oaks, CA: Sage, 1993.

Lieblich, Amia, Tuval-Mashiach, Zilber, Tamar, ur. *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1998.

Lott, Bernice. "Discourses on Women, Feminism and Leadership." U *Women and Leadership: Transforming Visions and Diverse Voices*, uredile Jean Lau, Bernice Lott, Joy Rice i Janis Sanchez-Hucles Chin. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007.

Madacki, Saša, i Mia Karamehić. *Dvije škole pod jednim krovom*. Sarajevo: Centar za ljudska prava, Univerzitet u Sarajevu i Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, 2012.

Merdjanova, Ina, i Patrice Brodeur. *Religion as a Conversation Starter. Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*. New York: Continuum, 2009.

Mesić, Stjepan. "Serbia Endangers Region by Rehabilitating Chetniks." *Balkan Transitional Justice, Balkan Insight*, mart 2013.: <http://www.balkaninsight.com/en/article/rehabilitating-chetniks-dangerous-for-the-region>.

Mojzes, Paul. *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2011.

—. *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*. New York: Continuum, 1994.

Mujkić, Asim. *We, the Citizens of Ethnopolis*. Sarajevo: Centar za ljudska prava, Univerzitet u Sarajevu, 2008.

Muratta, Sachiko. *The Tao of Islam. A Source Book on Gender Relationships in Islamic Thought*. Albany: State University of New York Press, 1992.

Narayan, Uma. "Colonialism and Its Others: Considerations on Rights and Care Discourses." *Hypatia*, 1995: 133–140.

Noddings, Nel. *Starting At Home: Caring and Social Policy*. Berkeley: University of California Press, 2002.

Nussbaum, Martha. *Sex and Social Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

—. *Women and Human Development. The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Nye, Joseph S. Jr. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs, 2005.

Pankhurst, Dona. *Gendered Peace Women's Struggles for Post-war Justice and Reconciliation*. London: Routledge, 2009.

Petrič, Natalija. "Nacionalne politike u suzbijanju rodno zasnovanog nasilja u Srbiji, Hrvatskoj i Bosna i Hercegovini - Položaj žrtava." Novi Sad: ACIMSI Univerziteta, 2012.

Pickering, Paula M. *Peacebuilding in the Balkans: A View from the Ground Floor*. Ithaca: Cornell University Press, 2007.

Popov-Momčinović, Zlatiborka. "Male' religijske manjine u sistemu verske nastave u BiH: Između nevidljivosti i negativnih stereotipa." U *Religijsko i školovanje u otvorenom društvu. Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH*, 51-68. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2009.

Porter, Elisabeth J. *Peacebuilding: Women in International Perspective*. London: Routledge, 2007.

Porter, Natalie, i Jessica Henderson Daniel. "Developing Transformational Leaders. Theory to Practice." U *Women and Leadership: Transforming Visions and Diverse Voices*, uredile Jean Lau, Lott, Bernice Chin, Joy Rice i Janis Sanchez-Hucles. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007.

Ramet, Sabina. *The Three Yugoslavias. State Building and Legitimation, 1918-2005*. Bloomington: Indiana University Press, 2006.

Rees, Madeleine. "International Intervention in Bosnia and Herzegovina: The Cost of Ignoring Gender." U *The Postwar Moment: Militaries, Masculinities and Peacekeeping*, uredile Cynthia Cockborn i Dubravka Zarkov. London: Lawrence and Wishard, 2002.

Robinson, Fiona. *The Ethics of Care. A Feminist Approach to Human Security*. Philadelphia: Temple University Press, 2011.

Rosenthal, Gabriele. *Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews*. I tom, u *The Narrative Study of Lives*, uredile Ruthellen Josselson i Amia Leiblich. Thousand Oaks, CA: Sage, 1993.

Ruddick, Sara. *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*. Boston: Beacon Press, 1989.

Ruddick, Sara. "The Rationality of Care." U *Women, Militarism, and War. Essays in History, Politics, and Social Theory*, uredile Jean Bethke Elshtain i Sheila Tobias, 229-254. Savage, MD: Rowman and Littlefield, 1990.

Saikia, Yasmin. "Overcoming the Silent Archive in Bangladesh: Women Bearing Witnesses to Violence in the 1971 'Liberation' War." U *Women and The Contested State. Religion Violence and Agency in South and Southeast Asia*, uredio Lawrence Skidmore. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2007.

Savić, Svenka. *Vojvođanke. 1917-1931. Životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije, 2001.

—. *Životne priče žena. Ah šta ću ti ja jedna pričati*. Novi Sad: Futura publikacije, 2008.

Schaaf, Kathe, Kay Lindahl, Kathleen S. Hurty, i Guo Cheen. *Women, Spirituality and Transformative Leadership: Where Grace Meets Power*. Woodstock, VT: Skylight Paths Publishing, 2011.

Schirch, Lisa. "Strategic Peacebuilding. State of the Field." *Peace Prints: South Asian Journal of Peacebuilding*, proljeće 2008.

Sells, Michael A. *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley: University of California Press, 1996.

Simmons, Cynthia. *Women Engaged/Engaged Art in Post-War Bosnia: Reconciliation, Recovery, and Civil Society*. Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh, 2010.

Sito-Sucic, Daria. "Mostar: one family, three armies, a divided city." *Reuters*, april 2012: <http://www.reuters.com/article/2012/04/02/uk-bosnia-mostar-idUSLNE83102N20120402>.

Slapšak, Svetlana. "Hunting, Ruling, Sacrificing. Traditional Male Practices in Contemporary Balkan Cultures." U *Male Roles, Masculinities and Violence. A Culture of Peace Perspective*, uredile Ingeborg Breines, Raewyn Connell i Ingrid Eide. Paris: UNESCO, 2000.

Slapšak, Svetlana. "Identities Under Threat on the Eastern Borders." U *Thinking Differently, A Reader in European Women Studies*, uredile Gabriele Griffin i Rosi Braidotti. London: Zed Books, 2002.

Slapšak, Svetlana. "The Use of Women and the Role of Women in the Yugoslav War." U *Gender, Peace and Conflict*, uredili Inger Skjelsbaek i Dan Smith, 161-183. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001.

Spahić-Šiljak, Zilka. *An Analysis on the Image of Woman in the School: Religious Textbooks in Bosnia and Herzegovina*. II tom, u *Women and Religions*, uredile Michaela Moravčíková i Lucia Grešková. Bratislava: Institute for State-Church Relations, 2008.

Spahić-Šiljak, Zilka. "Images of Women in Bosnia, Herzegovina, and Neighboring Countries, 1992-1995." U *Muslim Women in War and Crisis: from Reality to Representation*, uredio Faegheh Shirazi. Austin: University of Texas Press, 2010.

—. "Do It and Name It: Feminist Theology and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina." *Journal for Feminist Studies in Religion*, 2013.

—. *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*. Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, 2012.

—. *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*. Sarajevo: IMIC, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, TPO Fondacija, 2007.

Spahić-Šiljak, Zilka, Aida Spahić, i Elmaja Bavčić. *Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BiH*. Sarajevo: TPO Fondacija Sarajevo, 2012.

Steinem, Gloria. *Outrageous Acts and Everyday Rebellions*. New York: McMillan, 1995.

Stojaković, Gordana. *Neda, jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije, 2002.

Stuebner, Renata. *The Current Status of Coexistence and Religious Education in Bosnia and Herzegovina*. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press, 2009.

Suyemoto, Karen L., i Mary B. Ballou. "Conducted Monotones to Coacted Harmonies. A Feminist (Re)conceptualization of Leadership Addressing Race, Class, and Gender." U *Women in Leadership. Transforming Visions and Diverse Voices*, uredile Jean Lau Chin, Bernice Lott, Joy Rice i Janis Sanchez-Hucles. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007.

Swift, Jonathan. *The Works of Dean Swift comprising A Tale of a Tub, The Battle of the Books with Thoughts and Essays on Various Subjects, Together with The Dean's Advice to a Young Lady on her Marriage*. New York: Derby & Jackson, 1857.

The Right to Social Protection in Bosnia and Herzegovina: Concerns on Adequacy and Equality. Sarajevo: Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, 2012.

Thomassen, Ristin. *To Make Room for Changes. Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*. Johanneshov, Švedska: Kvinna till Kvinna Fondacija, 2006.

Topić, Tanja, Aleksandar Živanović, i Aleksandar Žolja. *Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Helsinški parlament građana, 2008.

Turner, W. Victor. *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Harmondsworth: Penguin, 1969.

Van Manen, Max. "Phenomenological Pedagogy and the Question of Meaning." U *Phenomenology and Educational Discourse*, uredio Donald Vandenberg, 41-65. Durban: Heinemann Higher and Further Education, 1997.

Vlaisavljević, Ugo. *Etnopolitika i građanstvo*. Mostar: Udruga građana Dijalog, 2006.

Vöckler, Kai. "Politics of Identity - The Example of Mostar, Bosnia and Herzegovina." Barselona, 24-26. juna 2010.

Wadud, Amina. *Qur'an and Woman - Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Yuval-Davis, Nira. "Women, Ethnicity and Empowerment." U *Shifting Identities Shifting Racisms. A Feminism and Psychology Reader*, uredile Kum-Kum Bhavnani i Ann Phoenix, 179-198. London: Sage, 1994.

Zaharijević, Adriana, ur. *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XX veka*. 4. izd. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll fondacija, Fondacija CURE, 2012.

Zajović, Staša. *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom, 1996.

Zarkov, Dubravka. "Feminism and the Disintegration of Yugoslavia: On the Politics of Gender and Identity." *Social Development Issues*, 2002.

TPO FONDACIJA - Sarajevo

Zilka Spahić Šiljak je doktorica rodnih studija iz Sarajeva koja se akademski bavi istraživanjem tema sociologije roda, religije, feminizma, ljudskih prava, obrazovanja i izgradnje mira. Osim toga, već je skoro dvije decenije angažirana u nevladinom sektoru na promociji ženskih ljudskih prava, multireligijskog dijaloga i pomirenja.

Od 2012. godine boravi u Americi na postdoktorskom programu – Program ženskih studija u religiji na Univerzitetu Harvard s posebnim fokusom na pitanja roda i izgradnje mira. Prije toga bila je angažirana u Centru za

interdisciplinarnе postdiplomske studije (CIPS) Univerziteta u Sarajevu gdje je predavala na Religijskim studijama i Rodnim studijama.

Objavila je veliki broj naučnih radova na bosanskom i engleskom jeziku u domaćim i međunarodnim publikacijama.

Njene najznačajnije knjige su:

- *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u BiH i na Kosovu*, urednica (publicirana i na engleskom jeziku: *Contesting Female, Feminist and Muslim Identities. Post-socialist Contexts of Bosnia and Herzegovina and Kosovo*), Sarajevo: CIPS Univerziteta u Sarajevu, 2012.
- *Žene, religije i politika*, autorica, Sarajevo: IMIC, CIPS i TPO, 2007.
- *Women, Religion and Politics*, autorica, Sarajevo: IMIC, CIPS i TPO, 2010.
- *I vjernice i građanke*, urednica sa Rebekom Anić, Sarajevo: TPO Fondacija, CIPS Univerziteta u Sarajevu, 2009.
- *Monoteističko troglasje: uvod u judaizam, kršćanstvo i islam*, urednica sa Dinom Abazovićem, Sarajevo: RABIC, IMIC, CIPS Univerziteta u Sarajevu, TPO Fondacija Sarajevo, 2009.

Gostovala je na brojnim univerzitetima u Americi i Evropi, uključujući i studijske i gostujuće programe na Državnom univerzitetu u Arizoni, Univerzitetu u Pittsburghu, Univerzitetu Oslo, Univerzitetu Kopenhagen, Univerzitetu Harvard, Univerzitetu Boston, Univerzitetu Brandies te drugim univerzitetima i međunarodnim institucijama.

© TPO FONDACIJA - Sarajevo

Ova knjiga predstavlja novu fazu traganja za identitetima žena u Bosni i Hercegovini u savremenom kontekstu – političkom, verskom, kulturnom i feminističkom. Knjiga će svetskoj literaturi pružiti podatke o drugačijim osobnim aktivnostima žena na nekada ratom zahvaćenom području i podstaknuti slična regionalna istraživanja ženskog mirovnog aktivizma.

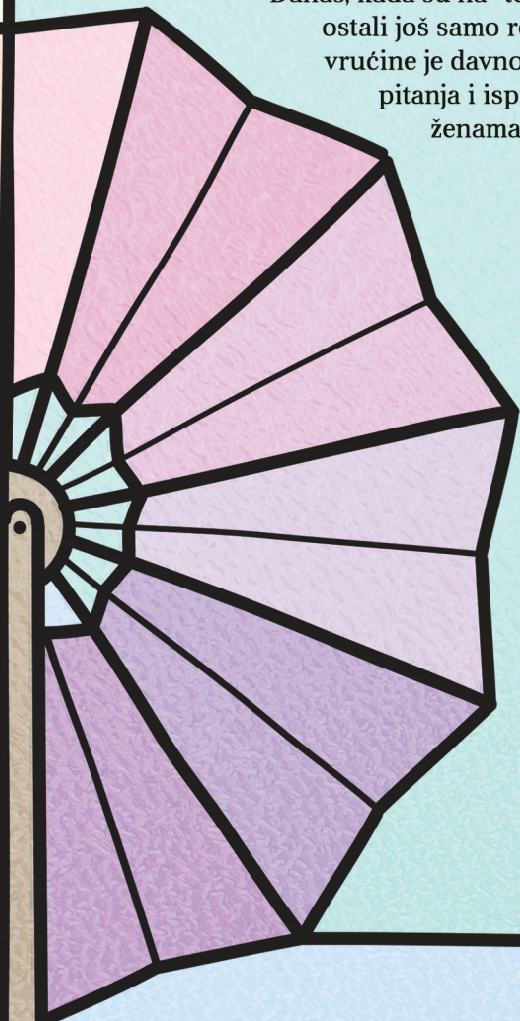
*Prof. emerita **Svenka Savić**, Univerzitet u Novom Sadu*

Danas, kada su na “tematskom bojištu“ rata u Bosni i Hercegovini ostali još samo retki i istinski zainteresovani, a talas medijske vrućine je davno mimo, ima itekako smisla postavljati ovakva pitanja i ispitivati prethodne radove. Knjiga o bosanskim ženama – mirotvorkama upravo daje lokalno znanje, dragocen antropološki materijal, stručno i metodološki odbranljivo prikazan.

*Prof. dr. **Svetlana Slapšak**,
Dekanesa na Institutum Studiorum
Humanitatis (IHS), Ljubljana*

Knjiga predstavlja putovanje ne samo kroz ono što su elementi mirovnog rada već i čitalačko putovanje u geografska mjesta – ishodišta njihovog djelovanja, ratne i postratne kontekstualne specifičnosti ovih mjesta viđene iz ugla protagonistkinja ove knjige i njihovo pozicioniranje unutar njih. Time knjiga nesumnjivo doprinosi ne samo jedinstvenom zapisu recentnog ženskog mirotvorstva u BiH, sistematskom građenju ženske istorije u BiH, već je i značajan doprinos društvenoj istoriji uopšte.

*mr. sci. **Nejra Nuna Čengić**,
Univerzitet u Sarajevu*

TPO
FONDACIJA

ISBN 978-9958-9990-5-5

9 789958 999055 >

Publikaciju podržava

United Nations Entity for Gender Equality
and the Empowerment of Women